

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

18

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS
18

EPI TOHVRI

Valgustusideede mõju Tartu
arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega 26. augustist 2009

Juhendaja prof. emer. Jaak Kangilaski

Oponendid: prof. Janis Langins (Institute for the History and Philosophy of Science and Technology, University of Toronto) ja prof. Krista Kodres (Eesti Kunstiakadeemia).

Doktoritöö kaitsmine toimub 29. oktoobril 2009. a. kell 16.15 Tartu Ülikooli nõukogu saalis Tartus, Ülikooli 18.

ISSN 1406–443X

ISBN 978–9949–19–224–3 (trükis)

ISBN 978–9949–19–225–0 (PDF)

Autoriõigus Epi Tohvri, 2009

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr 355

Võlgnen tänu oma juhendajale, prof. emer. Jaak Kangilaskile, kelle eruditsioon aitas mind üle nii mõnestki tööprotsessis esile kerkinud kitsaskohast. Samuti tahan tänada mitmeid mind sõna ja teoga toetanud inimesi: Georg Allikut, Üllas Hunti, Anneli Saro, Marge Käsperit, Maarja Roosit, Albina ja Jeremy Howardit, Fernando Portelat ja Mall Lemanit. Samuti abivalmis Eesti Ajalooarhiivi ning Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja harulduste osakonna töötajaid.

Kuid minu südamlিকেim tänu kuulub mu perekonnale, eriti mu pojale Mathiasemale, kelle iseseisvus, kannatlikkus ning mõistev toetus andis mulle hea võimaluse oma töösse süveneda.

Tartus,
14. septembril 2009
Epi Tohvri

SISUKORD

UURIMISÜLESANNE JA EESMÄRK.....	9
HISTORIOGRAAFIA JA ALLIKAD	11
UURIMISMEETODI TUTVUSTUS.....	20
TÖÖ ÜLESEHITUS.....	25
Sissejuhatus: VALGUSTUSAJASTU TEADUSLUGU NING PARENDAMISE IDELOOGIAD MAAL JA LINNAS.....	27
1. Valgustusajastu teadus- ja haridusmõtte eellugu: Francis Bacon ja tema Saalomoni Koja projekt.....	27
2. Teaduslikud organisatsioonid ja vabamüürlus 18. sajandil.....	38
3. <i>Les Neuf Sœurs</i> 'i teaduslik loož Pariisis ning Saalomoni Koja projekti elluäratamine 18. sajandi teisel poolel.....	44
4. Parendamise ideoloogiad maal ja linnas	51
5. Prantsuse füsiokraatide reformikavad	54
6. Parendamise ideed linnaruumis	60
7. Ehitise karakteri mõiste.....	65
I peatükk – LIIVIMAA ÜLDKASULIKU JA ÕKONOOMILISE SOTSIEETEDI ASUTAMINE NING TARTU ÜLIKOOLI TAASAVAMINE.....	69
1. Liivimaa Üldkasuliku ja Õkonoomilise Sotsieteedi tegevusprogrammi väljatötamine	69
2. Georg Friedrich Parroti õpinguaastad ning tema habituse väljakujunemine	75
3. Tartu ülikooli taasavamise protsess ja materiaalse baasi loomine 1799.–1800. aastal.....	80
4. Georg Friedrich Parroti Liivimaa Akadeemia idee	86
5. Liivimaa Üldkasuliku ja Õkonoomilise Sotsieteedi ning Tartu ülikooli sümbolika.....	88
6. Tartu ülikooli pitsatite kujundus 19. sajandi alguses	93
II peatükk – TARTU ÜLIKOOLI HOONETEKOMPLEKSI JA TOOMEMÄE KUJUNDUSE IDEELISED ALLIKAD	99
1. 1803.–1804. aasta haridusreform Vene impeeriumis.....	99
1.1. Georg Friedrich Parroti roll Tartu ülikooli põhikirja ja uue haridusreformi väljatötamisel.....	103
1.2. Georg Friderich Parrot ja tema Efesose Kirik	111
2. Georg Friedrich Parroti osast Tartu ülikooli hoonetekompleksi tekkeloos	119
2.1. Georg Friderich Parroti ja Johann Wilhelm Krause koostöö ülikoolikompleksi rajamisel	125

2.2. Ülikooli peahoone	126
2.3. Kliinikumi hoone ja anatoomiline teater	131
2.4. Tähetorn ja raamatukogu	137
2.5. Tartu ja Virginia ülikoolide peahooned – Humaansuse templid .	146
2.6. Toomkiriku panteistlikuks kirik-templiks üles ehitamise kava 1820. aastal	156
2.7. Loodustempel – Toomemägi	161
III peatükk – TARTU ÜLIKOOLI ÖKONOOMIA, TEHNOLOOGIA, METSANDUSE JA TSIIVILEHITUSKUNSTI ÕPPETOOL KUI VALGUSTUSAJASTU PARENDAMISE IDEE PRAKTIKASSE KANDJA	173
1. Õppetooli asutamine ja suund LÜÖS-i eesmärkidele 1803.–1828. aastal.....	173
2. Erialaraamatukogu ja arhitektoonikakabineti asutamine	176
3. Professor J. W. Krause väljatöötatud õppekava.....	187
4. Professor J. W. Krause loengud ökonomia, tehnoloogia, metsanduse ja tsiivilehituskunsti alal 1806.–1828. aastani.....	197
IV peatükk – VALGUSTUSAJASTU PARENDAMISE IDEED TARTU LINNA VÄLJAEHITAMISEL 19. SAJANDI ESIMESEL POOLEL	205
1. Keiser Aleksander I reformid elamuehituses: Vene tüüpfassaadide kehtestamise ideelised allikad	205
1.1. Tüüpfassaadide visuaalsed eeskujud ja kompositsioon	209
2. Tartu linnaruumi väljaehitamine Vene tüüpfassaadide alusel 19. sajandi esimesel poolel.....	228
2.1. Ehitustegevuse reguleerimine tüüpfassaadide kehtestamise järel	228
2.2. Tüüpfassaadide kehtestamise mõju Tartu ülikooli ehitistele.....	237
2.3. Tüüpfassaadide mõju Tartu linna üldilmele	238
2.4. Tartu majade välisuste kujundus	258
2.5. Maarja kiriku ehitus 19. sajandi esimesel poolel.....	263
KOKKUVÕTE	268
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	276
Allikad.....	276
Publitseeritud allikad.....	277
Kirjandus.....	277
SUMMARY	293
CURRICULUM VITAE	313

UURIMISÜLESANNE JA EESMÄRK

Tartut tuntakse eeskätt ülikoolilinna ja klassitsistliku arhitektuuri parima näitena Eestis. Tartu ülikooli hooneteansambel ehitati välja 19. sajandi esimesel veerandil ja sellest kujunes oluline dominant linnaruumis. Samal ajal toimus ka aktiivne ehitustegevus kogu linnas, mis andis võimaluse luua stiililiselt ühtne elukeskkond Emajõe kahele kaldale.

Tartu ülikooli hoonetekompleks sisaldab endas teadusasutusele omaseid spetsiifilisi ehitisi, mille rajamise aluseks on lisaks arhitektuursele väljendusele olnud ka oma ajastu teadus- ja haridusmõte. Seetõttu on käesoleva väitekirja üheks eesmärgiks kindlaks teha Tartu ülikooli hoonestuse väljaehitamise ideelised allikad, arvestades Euroopa valgustusajastu teadusloo konteksti. Uurimistöö ülesandeks on näidata Euroopa valgustusideede leviku võimalikke kommunikatsiooniviise: kelle kaudu ja kuidas ideed meie piirkonda jõudsid ning mis ulatuses need kohapeal ellu viidi. Siiani on Tartu ülikooli hoonete kavandamise ja väljaehitamise alased uurimused keskendunud peamiselt arhitekt Johann Wilhelm Krause loomingust lähtuva ajastu esteetilise mõtte ja kunstilise väljundi analüüsimisele. Kuid käesolev uurimistöö väidab, et J. W. Krause kõrval väärib esile tõstmist ülikooli esimene rektor Georges-Frédéric Parrot (meie kultuuriruumis on enam levinud saksapärase nimevariant Georg Friedrich Parrot, mida kasutatakse ka antud töös), kellel oli Tartu ülikooli taasavamise juures oluline roll mitte ainult teadlase ja administraatori, vaid ka valgustusajastu juhtivate teadus- ja haridusideede vahendaja ning generaatorina, mõjutades seeläbi oluliselt ülikooli hoonestu kujunemist. Uus vaatepunkt pakub võimaluse näha tuntud arhitektuuriteostes uusi seletus- ja tõlgendusvõimalusi ning avada Tartu ülikooli kui teadusinstituutsiooni rajamise ideelisi tagamaid ja mõju ehitatud keskkonnale.

Valgustusajastu üheks läbivaks teemaks oli elukeskkondade parendamise küsimus. Parendamise idee avaldus nii maa- kui linnakeskkonna ümberkujundamise vajaduses vastavalt ajastul valitsevatele ideoloogiatele ja majandustehnoloogilistele võimalustele. Tartu ülikooli filosoofia osakonnas asutati ökonomia, tehnoloogia, metsanduse ja tsiviilehituskunsti õppetool, mille esimeseks professoriks valiti J. W. Krause. Selle õppetooli tegevus pole siiani käsitlemist veel leidnud. Seetõttu on käesoleva töö ülesandeks seatud välja selgitada õppetooli asutamise eesmärk ja õppekava suunad, milles keskendutakse ehituskunstialase hariduse andmisele aastail 1803–1828, kui J. W. Krause seda õppetooli juhtis.

19. sajandi esimesel poolel toimus Tartu linnaruumi väljaehitamine ülevaenemaalist tüüpfaasadide alusel. Kui varasem kunstikirjutus on näinud 19. sajandi alguses kehtestatud ehitusnõuetes Vene impeeriumi keskvoimu sekkumist siinsesse ehitustraditsiooni ning fassaadinäidiste kogumikke on peetud kunstiliselt madalatasemelisteks, siis töö teiseks eesmärgiks on kindlaks teha 19. sajandi alguses kavandatud tüüpfaasadide kehtestamise põhjused, nende arhitektuursed eeskujud ning mõju Tartu linnaruumi üldilmele.

Kuna uurimuses on tähelepanu suunatud ideede levikule ja retseptatsioonile, siis linna hoonestust käsitledes on püütud välja tuua valgustusideede mõju linnaruumile tervikuna, mistõttu üksikobjektide analüüsi ei ole otseselt eesmärgiks seatud. Tartu linna väljaehitamist vaadeldakse kui näidisjuhtumit, kus leidsid kajastamist valgustusajastu üle-euroopalikud suundumused. Pealkirjas esineva mõiste „arhitektuurikultuur“ all on silmas peetud ajastu juhtivate vaimsete, ühiskondlike, institutsionaalsete jt. tegurite koosmõju arhitektuurimõttele ja -haridusele ning ehitusseadusandlusele, mille alusel kujundati välja Tartu linnaruum 19. sajandi alguses.

Valgustusajastu arhitektuurikultuuri käsitlemine Tartus keskendub peamiselt kahele aastakümnele 19. sajandi alguses. Sel ajavahemikul ehitati aktiivselt nii all-linnas kui Toomemäel ja pole juhus, et see periood kattub Vene keisri Aleksander I troonil oleku ajaga (1801–1825). Tema esimene valitsusperiood alates 1801. aastast kuni 1812. aasta Isamaasõjani on ajalukku läinud liberaalse ning reformimeelse ajana. Sel perioodil alustasid tegevust ministriumid, võeti vastu terve rida valgustusajastu vaimus sotsiaalseid reforme, nagu näiteks uute õppeasutuste määrustik, Liivi- ja Eestimaa talurahvaseadused, kehtestati uued tüüpehituse põhimõtted. Kuigi Tartu ülikooli taasavamise ja hoonetekompleksi väljaehitamise ideed ulatuvad tagasi keiser Paul I valitsusaega, toimus Tartu ülikooli elluärkamine keiser Aleksander I võimule tõustes.

HISTORIOGRAAFIA JA ALLIKAD

Arvukatest Eesti valgustusajastut käsitlevatest uurimustest tuleb esile tõsta Indrek Jürjo monograafiat Liivimaa valgustajast August Wilhelm Hupelist.¹ Teoses on põhjalikult kajastatud selle Põltsamaa pastori elu ja tegevust, sealhulgas ka tema vaateid, ning ajastu laiemat konteksti. I. Jürjo on õigusega märkinud, et „Läänemere provintside idee- ja mentaliteediajalugu valgustusajastul on veel liiga vähe uuritud valdkond, kuid seniste tulemuste põhjal võib järeldada, et 18. sajandi keskpaigast eksisteerisid Balti vaimumaastikul võrdlemisi rahumeelselt üksteise kõrval üsna mitmekesised filosoofilised ja religioossed voolud alates luterlikust ortodoksiast, pietismist, hernhuutlusest kuni ratsionalismi ja deistliku materialismini välja“.² I. Jürjo hinnangul ei olnud 1770. aastate Baltikumi kultuurikontekstis A. W. Hupeli valgustusideoloogiast kantud filosoofilised vaated enam üldsust šokeerivad. Siinkohal tuleb juhtida tähelepanu asjaolule, et Eesti ajalookirjutuses on terminite „ratsionaalne valgustus“ ja „ratsionaalne valgustaja“ alla kokku viidud mitu ideelist suunda, kuid nende ideoloogiate rõhuasetused erinevad siiski üksteisest.

Tartu ülikooli kaht esimest aastakümnet käsitlev kirjandus on väga mitmekesine: esindatud on nii ajaloolised üldkäsitlused kui ülikooli taasavamisega seotud isikute ringi biograafiad. Põhjalikule allikmaterjalile tuginev käsitlus Tartu ülikooli ajaloo kohta ilmus ülikooli taasavamise 100. aastapäevaks.³ Teistest Tartu ülikooli ajalookäsitlustest on tänaseni inforikkam 1982. aastal ülikooli 350. juubeliks välja antud 3-osaline „Tartu Ülikooli ajalugu“. Kui jätta kõrvale nõukogude perioodile omane ideoloogiline vaatepunkt, siis selle kaks esimest köidet⁴ sisaldavad originaalseid allikaurimusi tunduvalt rohkem kui hilisem, ülikooli 375. aastapäevaks koostatud väljaanne.⁵

Ülikooli esimese rektori Georg Friedrich Parroti kohta on senini põhjalikema monograafia kirjutanud Friedrich Bienemann, kes on biograafia lõppu lisanud ka mõned G. F. Parroti originaalkirjade tõlked keiser Aleksander I-le.⁶ Allikmaterjalide baasil valminud biograafiat on kasutanud enamik hilisemaid

¹ I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel. 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004.

² I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel. 1737–1819, lk. 434.

³ E. Petuhov, Imperatorskij Jur'evskij, byvšij Derptsij Universitet'. Za sto let ego suštšestvovanija (1802–1902). T. I. Jur'jev': Tipografija K. Mattiisena, 1902.

⁴ Tartu Ülikooli ajalugu I, 1632–1798. Koost. H. Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982; Tartu Ülikooli ajalugu II, 1798–1918. Koost. K. Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982; Tartu Ülikooli ajalugu III, 1918–1982. Koost. K. Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

⁵ Universitas Tartuensis 1632–2007. Koost. T. Hiio, H. Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

⁶ Fr. Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Zum Säkulargedächtnis der alma mater Dorpatensis, Reval: Verlag von Franz Kluge, 1902; Georg Friedrich Parrot's Jugendleben (1767–1801). St Peterburg: St Peterburger Zeitung, 1897.

uurijaid. G. F. Parroti 200. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjalid on koondatud kogumikuks,⁷ mis on jäänud tänaseni ainsaks ülevaatlikuks eestikeelseks uurimuseks suurepärase teadlase mitmekülgse tegevuste kohta. Nimetatud väljaande toimetuskolleegium on möönnud, et F. Bienemanni uurimuses puudub hinnang G. F. Parroti teaduslikule ja pedagoogilisele tööle ning tema ühiskondlik tegevus on esitatud baltisaksa vaatevinklist. Seetõttu püüdis kogumik avada erinevaid tahke G. F. Parroti eluperioodist Tartus. Jaan Eilart rõhutas ülikooli rektori suurt ettenägelikkust Toomemäe pargi planeerimisel ja haljastamisel.⁸ G. F. Parroti nime algupära vastu tundis huvi kunstiajaloo professor Voldemar Vaga, kelle kirjavahetust Montbéliard'i arhivaaridega ning G. F. Parroti kohta ilmunud artiklite väljalõikeid sisaldava mapiga saab tutvuda Eesti Ajalooarhiivis. Muuseas soovitas V. Vaga jääda G. F. Parroti nime hääldamisel prantsuse keele traditsiooni juurde.⁹ Eriti tuleks esile tõsta Edgar Oissare artiklit „G. F. Parroti maailmavaatest ja pedagoogilistest tõekspidamistest“, kus mainitakse, et puudulikuks jääb ülevaade rektori Peterburi perioodi kohta, sest Peterburi Teaduste akadeemia liikmena ei katkenud tal side Tartu ülikooliga.¹⁰ Sarnaselt on läbi uurimata ka G. F. Parroti varasem eluperiood Lääne-Euroopas.

Georg Friedrich Parroti lähimaid mõttekaaslasi oli klassikalise filoloogia professor ja ülikooli raamatukogu esimene direktor Johann Karl Simon Morgenstern. Tema biograafias¹¹ on samuti kajastatud Tartu ülikoolis toimunud sündmused 19. sajandi esimesel poolel, sealhulgas G. F. Parroti tegevus. K. Morgensterni pärand on leidnud aktiivset käsitlemist siiani. Näiteks ilmus tema 200. sünniaastapäeva puhul Tartu Riikliku Ülikooli Toimetiste erinumber.¹² 1996. aastal toimus K. Morgensterni 225. sünniaastapäeva tähistamiseks ettekandepäev „Ammendamatu Morgenstern“, kus esitati uuemaid uurimusi tema elust ja tegevusest.¹³ Karl Morgensterni vaimsust hoiavad elus Tartu

⁷ G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale. (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Toim. kolleegium: E. Kudu, K. Kudu, R. Lias, P. Mürsepp, P. Prüller. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967.

⁸ J. Eilart, G. F. Parrot looduse uurimise arendajana. – G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale, lk. 126–129.

⁹ V. Vaga, G. F. Parrot' rahvuslikust päritolust. – G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale, lk. 199–203; EAA, f. 5358, n. 1, s. 55.

¹⁰ E. Oissar, G. F. Parroti maailmavaatest ja pedagoogilistest tõekspidamistest. – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale, lk. 135–156.

¹¹ W. Süß, Karl Morgenstern 1770–1852, eloquentiae, I–II. Gr. et Lat., antiquitatum, aesthetices et historiae litterarum atque artis p. p. o. simulque bibliothecae academiae praefectus: ein kulturhistorischer Versuch. Dorpat: Mattiesen, 1928, 1929.

¹² K. Morgenstern 200. Teadusliku Raamatukogu Töid III. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 262. Tartu, 1970.

¹³ Käsikirjalised konverentsi ettekanded: Ammendamatu Morgenstern. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1996.

Ülikooli klassikalise filoloogia osakond ja nende perioodiline väljaanne *Carolus Morgensterna*. Väga huvipakkuv ja informatiivne on Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni 1802.–1803. aastal peetud kirjavahetuse allikpublikatsioon, mis avab Tartu ülikooli taasavamisele vahetult järgnenud sündmusi ja meeleolusid.¹⁴

Tartu ülikooli arhitekti Johann Wilhelm Krause elu ja loomingut on uurinud ning kajastanud mitme põlvkonna kunstiajaloolased ning enim on ta tähelepanu pälvinud seoses ülikooli hooneteansambli väljaehitamisega. Esimesena võiks välja tuua Voldemar Vaga, kelle ülevaatlik kirjutis¹⁵ haaras ülikooli mitme põlve arhitektide tegevust. 1943. aastal valmis Olga Parise magistritöö Johann Wilhelm Krause kohta.¹⁶ Selles magistritöös on esitatud põhjalik ülevaade J. W. Krause eluloost ja ülikooli ehituse kronoloogiast. Samuti mainib O. Paris esmarkordselt, et Tartu ülikooli kuratoorium soovis peahoone projekti tellida algul Peterburis tegutsenud tuntud arhitektilt Giacomo Quarenghilt. Samas kubermanguarhitekt Gentziga peetud läbirääkimised puudutavad hoopis Miitavisse üle viidud ülikooli ehitusprotsessi, mida O. Paris ekslikult seob Tartuga.¹⁷

Ka Helmi Üprus on oma 1942. aasta magistritöös lühidalt käsitlenud J. W. Krause loomingut, tuues välja, et Krause pidi peahoone kavandite juures arvestama Peterburis valitsenud arhitektuurimaitsega.¹⁸

Enim ongi ilmunud tutvustavaid brošüüre ülikooli peahoonest. Nende seast võiks mainida kolme ülevaadet: Helmi Üpruse kirjutatud peahoone tutvustust,¹⁹ Kalvi Aluve ja Rein Valdre koostatud ülevaadet ülikooli peahoone restaureerimisest pärast 1965. aasta 21. detsembri öösel toimunud põlengut²⁰ ning Niina Raidi uurimust peahoone kompleksi erinevatest ehitusetappidest.²¹ Seoses ülikooli kliinikumi 200. aastapäevaga ilmus põhjalik ülevaade selle ajaloost asutamisest kuni tänapäevani. Antud teoses leiab kajastamist ka kliinikumi esialgne hoone Toomemäel.²² Samuti väärib märkimist, et Kaur Altoa on käsitlenud J. W. Krause rolli Toomkiriku ümberehitamisel ja gooti vormide

¹⁴ Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803. Koost. I. Loosme ja M. Rand. *Publicationes Bibliothecae Universitas Litterarum Tartuensis VI*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1992.

¹⁵ V. Vaga, Tartu Ülikooli arhitektid. Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused 5. Tartu, 1928.

¹⁶ O. Paris, Johann Wilhelm Krause. Magistritöö. Tartu, 1943. Käsikiri asub Tartu Ülikooli Raamatukogus.

¹⁷ O. Paris, Johann Wilhelm Krause, lk. 32.

¹⁸ H. Üprus, Tartu klassitsistlik arhitektuur. Magistritöö. Tartu, 1942, lk. 82. Käsikiri asub Tartu Ülikooli Raamatukogus.

¹⁹ H. Üprus, Tartu Riikliku Ülikooli peahoone. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959, lk. 6.

²⁰ K. Aluve, R. Valdre, Tartu Ülikooli aula. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.

²¹ N. Raid, Tartu Ülikooli peahoone. Tartu: AS Rahkoi, 1993.

²² Tartu Ülikooli Kliinikum 200. Tartu University Hospital 200. Toim. A. Velliste, K. Taal. Tartu: SA Tartu Ülikooli Kliinikum, 2004.

pieteeditundelisel säilitamisel, juhtides samal ajal tähelepanu ka K. Morgensterni, G. F. Parroti ja F. M. Klingeride ideede võimalikule mõjule.²³

Eraldi tuleb esile tõsta Juhan Maiste rolli Johann Wilhelm Krause uurijana. J. Maiste sulest on ilmunud arvukalt kirjutisi J. W. Krause isiksuse mitmekülgsuse tahkude kohta, kusjuures tema elu ja tegevus seostatakse laiemaga kultuuritaustaga.²⁴ Professor Maiste eestvedamisel kasvas peale uus põlvkond kunstiteadlasi – Hilka Hiiob, Kadi Polli ja Mariann Raisma –, kes avasid J. W. Krause isikut ka joonistajana ning panid aluse tema loomingut koondavale kataloogide sarjale.²⁵ Selle sarja teine osa tutvustab J. W. Krause tegevust arhitektina Liivimaal.²⁶ Tartu ülikooli taasavamise 200. aastapäeva puhul ilmus esinduslik ülevaade tema rollist ülikooli arhitektina.²⁷ See kogumik tugineb osaliselt varasemate kataloogide materjalidele, kuid lisaväärtuseks on ülikooli hooneteansambli kavandite terviklik esitlus.

Tartu linnaruumi ajaloo erinevate tahkude kohta annab hea ülevaate koguteos „Tartu“, mis ilmus juba 1928. aastal, kuid on oma laiahaardelise teemakäsitlusega tänaseni oluliseks käsiraamatuks.²⁸ Tartu linna 18. sajandi teise poole – 19. sajandi alguse arhitektuuri on põhjalikult uurinud Helmi Üprus.²⁹

²³ K. Altoa, J. W. Krause ja ülikooli raamatukogu. – Kunst 1984, nr. 1, lk. 62–65.

²⁴ J. Maiste, Johann Wilhelm Krause joonistajana. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 1994, nr. 7, lk. 156–179;

_____, Antiigi heiaastusi. – Johann Wilhelm Krause. 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999, lk. 153–181;

_____, Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt. – Johann Wilhelm Krause. 1757–1828; Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 21–75;

_____, Keskaegse katedraali varemetest tõuseb valgustusajastu tempel. – Retracing Steps. Tuldud teed tagasi. EKA Restaureerimiskooli väljaanded, nr. 1. Eesti Kunstiakadeemia Toimetised, nr. 12. Tallinn, 2002, lk. 450–465;

_____, Johann Wilhelm Krause – teadlane ja poeet 19. sajandi alguse Tartus. – Tuldud teed edasi. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise teaduskond, 2007, lk. 298–309.

²⁵ Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks. Koost. H. Hiiob, J. Maiste, K. Polli, M. Raisma. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.

²⁶ Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal. Koost. J. Maiste, K. Polli, M. Raisma. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.

²⁷ J. Maiste, K. Polli, M. Raisma, Alma Mater Tartuensis. Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.

²⁸ Tartu. Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1928.

²⁹ H. Üprus, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800). – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 229. Tartu, 1969, lk. 154–172;

_____, Eesti ala Vene keisririigi koosseisus. Kapitalistlike suhete kujunemine: Klassitsism. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 290–294; 305–313;

Tema käsitles esmakordselt ka Vene tüüpfassaadide temaatikat Tartus ja Tallinnas. H. Üpruse tööd sisaldavad rohkelt väärtuslikku allikainfot, kuid kannavad seletustes oma ajastu pitseret, nähes tüüpfassaadide kehtestamises vaid Vene keskviõimu sekkumist siinsesse kultuuriruumi ning alahinnates tüüpfassaadide kunstilist taset. Tartu ehitusmeistritest, ehitistest ja tänavate kujunemisest on kirjutanud ka Niina Raid.³⁰ Need allikmaterjalide põhjal kirjutatud ülevaated Tartu vanalinna hoonetest on esitatud stiiliajaloolisest vaatepunktist.

Eesti NSV perioodil koostati Kultuurimälestiste Riiklikus Projekteerimise Instituudis (KRPI-s), Vabariiklikus Restaureerimisvalitsuses ning Riiklikus Uurimis- ja Projekteerimisinstituudis „Eesti Ehitismälestised“ enamik Tartu vanalinna, s. h. ülikooli hoonetekompleksi ja osaliselt ka teise linnaosa (ajalooliselt Riia eeslinna) kvartalite allikmaterjalidele tuginevad ehitusajaloolised õiendid. Nende õiendite autoriteks olid Helmi Üprus, Elsbet Parek, Niina Raid, Maret Eimre. Kvartalite õiendite peamiseks ülesandeks oli anda ülevaade Tartu kruntide ajaloolisest arengust, omanikest, seal paiknevate hoonete ehitus-etappidest ning hoonete takseerimisel üles märgitud gabariitidest ja kinnisvara väärtusest. Nendele materjalidele on tulnud paaril viimasel aastakümnel lisa üksikhoonete ajalooliste õiendite näol seoses ehitiste renoveerimisega. Eelpool mainitud dokumendid asuvad Muinsuskaitseameti arhiivis Tallinnas. Kuna käesoleva töö eesmärgiks ei ole üksikobjektide analüüs, siis ei ole ka neid uurimusi eraldi välja toodud.

Töö autoril valmis magistritöö, mis käsitles Vene tüüpfassaade 1809.–1812. aastal ja nende rakendamist Tartu linnaruumis.³¹ Vene tüüpfassaadide alusel on ehitatud paljud Tartule omased klassitsistlikud fassaadid. See on märk euroopalikust arhitektuurimõtte arengust ka 19. sajandi alguse Tartus. Vene tüüpfassaadide kehtestamisega seoses loodi Tartus kaks riiklikult finantseeritavat linna ehitusmeistri ametikohta. Ühe viljakama linna ehitusmeistri, Georg Friedrich Wilhelm Geisti tegevust kajastab artikkel „Ehitusmeistrist arhitektiks – G. F. W. Geist Tartu linnaruumi kujundajana 19. sajandi esimesel poolel“.³²

H. Üprus, Tartu klassitsistlik arhitektuur. Tartu, 1942, käsikiri asub Tartu Ülikooli raamatukogus;

_____, Tallinn aastal 1825. Tallinn: Kunst, 1965.

³⁰ N. Raid, Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, 1987;

_____, Tartu vanemaid ehitisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1981;

_____, Tartu tänavad aastani 1940. Tartu: ARC Projekt, 1999.

³¹ E. Tohvri, 1809.–1812. aasta Vene tüüpfassaadid ja nende rakendamine Tartu linnaruumis. Magistritöö, 2002. Käsikiri asub Tartu Ülikooli Raamatukogus.

_____, Ühest sotsiaalutoopilisest eksperimendist Vene impeeriumi linnades 19. sajandi esimesel poolel. – Ehituskunst 2003, nr. 36/37, lk. 32–51.

³² E. Tohvri, Ehitusmeistrist arhitektiks – G. F. W. Geist Tartu linnaruumi kujundajana 19. sajandi esimesel poolel. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2004, nr. 3–4 (13), lk. 50–77.

Ka endises Nõukogude Liidus rakendati laiaulatuslikku tüpiseerimist alates 1950. aastatest, seetõttu püsis teema aastakümneid päevakorral. Esimese põlvkonna vene uurijatest tuleks esile tõsta Igor Grabarit³³ ja Vladimir Piljavskit³⁴ (väitekirjas on põhitekstis esinevad vene nimed transkribeeritud, kuid joonealused viited translitereeritud), kes käsitlesid Vene linnade planeerimise ja tüüpehituse arengut alates 18. sajandi teisest poolest kuni 1840. aastateni. Linnade tüüpehituse teemal ilmus arhitektuuriajaloolaste ühistööna 1961. aastal põhjalik käsitlus, mis hõlmas ajavahemikku alates 18. sajandi teisest poolest kuni 19. sajandi keskpaigani.³⁵ Sellest teosest andis Sergei Ožegov 1984. aastal välja värskendatud lühiväljaande.³⁶

Uuema põlvkonna vene arhitektuuriajaloolased on keskendunud peamiselt linnade ja üksikarhitektide loomingu analüüsimisele, sidudes nende tegevuse Lääne-Euroopa ideeliste allikatega.³⁷ Siinkohal võib esile tõsta Dmitri Švidkovskit,³⁸ kes on uurinud 18. sajandi teise poole ja 19. sajandi alguse Briti arhitektuurikultuuri ning selle retseptiooni Venemaal 18. sajandi lõpust 19. sajandi alguseni.

Käesolevas doktoritöös on põhiliselt läbi töötatud Eesti Ajalooarhiivis (EAA) leiduvad allikmaterjalid, mis käsitlevad Tartu ülikooli ning linnaruumi väljaehitamise ideelisi tagamaid ja teostust 19. sajandi alguses. Esmalt tuleks mainida Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi fondi (*Livländische gemeinnützige und ökonomische Sozietät*, edaspidi ka lühendina LÜÖS) nr. 1185, mida senini on kasutatud peamiselt loodusteaduste ajaloo uurimisel, kuid sotsieteedi asutamise kavades ning põhikirja väljatöötamisel kajastuvad juba Tartu ülikooli taasavamise ideed.³⁹

Ülikooli hooneteansambli ehituslugu on paralleelselt jälgitav Tartu ülikooli fondi nr. 402 mitmest nimistust: nimistu nr. 4 sisaldab kuratooriumi tegevust

³³ I. Grabar', O russkoj arhitekture. Moskva: Nauka, 1969; _____, Peterburgskaja arhitektura v XVIII i XIX vekah. St. Peterburg: Lenizdat, 1994.

³⁴ V. Piljavskij, Gradostroitel'nye meroprijatija i obrazcovye projekty v Rossii v načale XIX veka. – Arhitekturnaja praktika i istorija arhitektury. Sbornik naučnyh trudov. Vypusk 21. Leningrad-Moskva, 1958.

³⁵ E. Beleckaja, N. Krašeninnikova, L. Černozubova, I. Ern. Obrazcovye proekty v žiloj zastrojke russkih gorodov XVIII–XIX vekah. Moskva, 1961.

³⁶ S. Ožegov, Tipovoe i povtornoje stroitel'stvo v Rossii XVIII–XIX vekah. Moskva: Strojizdat, 1984.

³⁷ Hea ülevaate Peterburis 18.–20. sajandi alguseni tegutsenud arhitektide loomingust annab: Zodčie Sankt-Peterburga XVIII vek. 300 let Sankt-Peterburgu. Redactory Ju. Artem'ev, S. Prohvatilova. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1997; Zodčie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka. 300 let Sankt-Peterburgu. Sostavitel' V. Isačenko. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1998.

³⁸ D. Shvidkovsky, The Empress & the Architect. British Architecture and Gardens at the Court of Catherine the Great. New Haven and London: Yale University Press, 1996.

³⁹ EAA, f. 1185, n. 1, s. 1–23.

ülikooli taasavamise esimestel aastatel, mil alustati ka hoonete väljaehitamise kavandamist. Nimistu nr. 5 sisaldab professorite nõukogu materjale ja aruandeid nii keisrile kui kuraatorile seoses ülikoolihoonete valmimisega. Hoonestuse projektid asuvad nimistus nr. 10 ja Tartu ülikooli fondis nr. 2100. Samuti leidub fondis 402 nimistutes nr. 4–5 materjale ökonomia, tehnoloogia, metsanduse ja tsiviilehituskunsti õppetooli loomise ja komplekteerimise kohta. Nimistu nr. 3 sisaldab ülikooli õppejõudude isiklikke toimikuid, s.h. G. F. Parroti oma, milles kajastub kogu tema Liivimaa perioodi tegevus (koostatud seoses 31. augustil 1825. aastal esitatud emeriteerumise taotlusega). Täiendavat materjali ülikooli taasavamise ja hariduselu korralduse kohta Tartus leidub Koolikomisjoni fondis nr. 385.

Prantsuse Instituudi Raamatukogus (*Bibliothèque de l'Institut de France*) asuvas Georges Cuvier' fondis säilitatakse Georg Friderich Parroti kirju oma lapsepõlvesõbrale.⁴⁰ Neis kajastuvad G. F. Parroti tihedad sidemed prantsuse teadusmõtte ning loodusteadlastega. Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (edaspidi TÜR KHO) asub Georg Friderich Parroti isikufond, kuhu on koondatud Prantsusmaal kogutud materjalid kuulsa teadlase kohta, sealhulgas rektor Parroti sünnilinna Montbéliard'i linnaarhivaari Friedrich Mühlenheimi koostatud elulugu.⁴¹ Olulist infot G. F. Parroti tegevuse kohta jagab K. Morgensterniga peetud kirjavahetus, mis on koondatud Morgensterni arhiivifondi nr. 3. Üheks oluliseks allikaks G. F. Parroti maailmavaate mõistmisel on ka tema kõned ülikooliga seotud sündmustel.⁴²

Tartu ülikooli arhitekti Johann Wilhelm Krause käsikirjalised mälestused ja joonistuste ning plaanide mapid asuvad fondis nr. 9. J. W. Krause mälestused on olnud paljudele uurijatele üheks autentseks allikaks sündmustest, mis toimusid Liivimaal 18. sajandi lõpus ning ülikooli taasavamise kahel esimesel

⁴⁰ Bibliothèque de l'Institut de France, Cuvier' fond, Déherain's catalogue.

⁴¹ TÜR KHO, f. 60, n. 1, s. 36b.

⁴² G. F. Parrot, Ueber den Einfluss der Naturkenntnisse auf Menschenkultur in intellektuellen und Moralischen hinsicht. – G. B. Jäsche, Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21-sten und 22-sten April 1802 geschehenen Eröffnung der neu angelegten Kayserlichen Universität zu Dorpat in Livland, Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803, lk. 42–52; _____, Köne Aleksander I-le. – Akadeemia 2002, nr. 12, lk. 2482–2484; G. F. Parroti kõne raamatukogu avamisel Toomemäel, 6. augustil 1806. aastal: EAA, f. 402, n. 3, s. 2467, l. 47–55.

_____, Rede über den Einfluß einer Univeristät auf die Geisterkultur derjenigen, welche sich nicht eigentlich dem gelehrten Stande widmen, bei Gelegenheit der Uebernahme der Prorektorats am 1sten August 1802. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1802.

_____, Rede bei gelegenheit der Publication des Statuten der Universität und der Abgabe des Rectorats am 21. Sept. 1803. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803.

aastakümnel.⁴³ Mõnigi kord on mainitud J. W. Krause liigset subjektiivsust ja sallimatust nende suhtes, kes polnud tema mõttemaailma pooldajad, kuid vaatamata sellele on need mälestused jäänud hindamatuks kultuurillikaks.⁴⁴

Fondis nr. 9 leidub ka ülikooli hoonestusega seotud plaanimaterjali ning 1819. aastal Tartu ülikooli kuraatorile, Karl von Lievenile koostatud ülevaade valminud hoonetest. Nende tekstide baasil valmis ka esimene ülevaatlik album, mis anti välja ülikooli 25. tegutsemisaasta juubeliks 1827. aastal.⁴⁵ Kunstiliselt silmapaistavalt kujundatud albumi illustatsioonide aluseks on Johann Wilhelm Krause, Carl Gottlieb Rückeri ja Johannes Anton Weinmanni kavandid, millest ülikooli joonistusõpetaja Carl August Senff valmistas 19 graafilist lehte.

Fond nr. 4 sisaldab Tartu Ülikooli Raamatukogu komplekteerimise alaseid materjale, kus kajastuvad ka professorite raamatute tellimise nimekirjad.

Tüüpehituse teema põhiallikaks on 1809.–1812. aastal välja antud neli osa tüüpfassaadide kogumikest ning 1811. aastal ilmunud viies osa, mis sisaldab näiteid värvate ja tarade kohta.⁴⁶ Tartu eramajade fassaadide kavandeid ei ole

⁴³ F. 9, n. 1, s. 6–16. J. W. Krause, *Wilhelms Erinnerungen*. Bde. I–IX; vt. ka J. W. Krause, *Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat*. – *Baltische Monatschrift* 1902, Bd. 53, lk. 229–250; 330–346; 361–385. Bd. 54, lk. 81–103.

⁴⁴ E. Vigel, *Tartu Ülikooli Teadusliku Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802–1839*. – *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, vihik 115. Tartu, 1962, lk. 49–50.

⁴⁵ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung Dorpat MDCCCXXVII*. Hrsg. Johann Philipp Gustav Ewers. Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1827.

⁴⁶ *Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Россійской Имперіи*. Часть I, Санкт-Петербург 1809 года. (*Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii*. Čast' I, Sankt-Peterburg, 1809 goda);

Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Россійской Имперіи. Часть II, 1809 года. (*Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii*. Čast' II, Sankt-Peterburg, 1809 goda);

Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Россійской Имперіи. Часть III, Санкт-Петербург 1812 года. (*Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii*. Čast' III, Sankt-Peterburg, 1812 goda);

Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Россійской Имперіи. Часть IV, Санкт-Петербург, 1812 года. (*Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii*. Čast' IV, Sankt-Peterburg, 1812 goda);

Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для заборовъ и воротъ для частныхъ строений въ городахъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербург, 1811 (*Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Ve-*

siiani leida õnnestunud, seevastu Eestimaa Kubermanguvalitsuse ehitusosakonna fondis leidub kubermanguarhitektide Johann Daniel Bantelmanni ja Christoph August Gableri ümbertöötatud fassaadilahendusi Tallinna majadele.⁴⁷ Need näited asendavad osaliselt plaanimaterjali puudujäägi Tartu kohta. Samuti võib valikuliselt leida Tartu linnavalitsuse fondis nr. 2623 hoonete ümberehituse tarvis koostatud fassaadijoonistel esialgsete tüüpfassaadide variante.⁴⁸ Samas on üksikasjalikult fikseeritud tüüpfassaadide kehtestamise järel esile kerkinud ehitusprobleemid ja säilinud on ka iga-aastased kammerkohtu ning Tartu magistraadi koondaruanded Liivimaa kubermangu ehitusosakonnale. Neis aruannetes kajastuvad aasta jooksul Tartu eri linnaosades välja valitud tüüpfassaadid ja nende arv.⁴⁹ Aruandlusest selgub ka, et näidistest lähtuvat ehitustegevust kontrolliti kuni 19. sajandi keskpaigani. Seejärel anti välja juba uued tüüpprojektide kogumikud ja kehtestati ka näidistele vastavad uued ehitusnõuded.

Töös on kasutatud autentset visuaalset materjali, mida pakub 19. sajandi esimese poole vaategraafika. Samas vaategraafika valikul on eelistatud Tartu ülikooli ja linna hoonestust kajastavaid terviklikke sarju. Siinkohal võib välja tuua 1821. aastal Tartu gümnaasiumi joonistusõpetaja August Philip Klara akvatinta tehnikas tehtud ülikoolihoonete sarja saatmiseks keiser Aleksander I-le⁵⁰ ja Georg Friderich Schlateri loodud vaategraafika Tartu tänavatest ning hoonetest 1830. ja 1850. aastatel.⁵¹ Kuigi G. F. Schlateri tööde nõrgaks küljeks on hoonete õigete proportsioonide mittetabamine perspektiivis, pakuvad tema näited kõige ülevaatlikumat pilti ülikooli hoonetekompleksist ja Toomemäe haljastamisest ning Vene tüüpfassaadide alusel välja ehitatud Tartu linna-ruumist. Käesolevas väitekirjas on peamiselt kasutatud Eesti Kirjandusmuuseumi ja TÜR KHO fotokogu, kuid uudset materjali pakub ka Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetooli fotokogu, kust võib leida klassitsistlike välisuste näiteid ning hoonete fassaadide ülesvõtteid 20. sajandi algusest.

ли́цтвомъ вы́соčajше а́пробованны́хъ длѣя заборовъ и воро́тъ длѣя частны́хъ стро́ений в горо́дахъ Росси́йской Имперіи. Частъ IV, Санкт-Петербург, 1811 года.)

⁴⁷ EAA, f. 33, n. 3, s. 128; 157; 320.

⁴⁸ EAA, f. 2623, n. 1, s. 2051; 2052 jt.

⁴⁹ EAA, f. 995, n. 1, s. 1231–1243; f. 3828, n. 1, s. 45; 102–103; 173.

⁵⁰ EAA, f. 402, n. 5, s. 153.

⁵¹ G. Fr. Schlateri sarjade kohta vt. – V. Vaga, Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1971. lk. 35–41.

UURIMISMEETODI TUTVUSTUS

Kunstiajaloo uurimine erineb oluliselt mineviku uurimisest ajalooteaduses, sest minevikus loodud kunstiteosed võivad ümbritseda meid ka tänapäeval. Eriti kehtib see arhitektuuri kohta, mis aitab luua meie kaasaegset elukeskkonda. Muidugi võib ka minevikusündmuste mõju ulatuda tänapäeva ja tulevikkugi, nagu ajaloo uurimine on näidanud, kuid minevikusündmused ise on paratamatult kadunud, samal ajal kui kunstiteosed on füüsiliste objektidena meile vahetult vaadeldavad.

Sellest tuleneb mitu erinevat võimalust minevikus loodud kunstiteoste, sealhulgas ehitiste käsitlemiseks. Üks võimalus on ehitiste kirjeldamine ning nende konstruktsiooni ja ehitustöö tehnilise käigu selgitamine, mis võib nõuda ehitusarheoloogilist uurimistööd, aga ka arhiivandmete kasutamist. Selle uurimissuuna üheks tulemuseks võivad olla stiiliajaloolised tähelepanekud ja verifitseeritavad faktiteadmised, kuid kõrvale kipub jääma kunstiteoste vaimne ja esteetiline tähendus.

Teine võimalus olekski „tagasipöördumine esteetika juurde“, mille all peetakse silmas kunstiteose sisemiste omaduste esiletoomist, mis võimaldab objektil meid kultuuriliselt ja psüühiliselt mõjutada ning esteetilist elamust pakkuda. Kunstiloost saab metafoor, mis kirjeldab meie suhteid kunstiobjektide ja minevikuga ning milles emotsionaalsed tegurid mängivad sama olulist rolli kui ratsionaalsus. Seetõttu on sellises ajaloo- ja kunstikirjutuses tunduvalt tõusnud subjektiivsuse osakaal, s. t. iga uurija käsitleb tekste ja visuaalkultuuri oma isiklikust vaatepunktist lähtuvalt. Minevikupärand hinnatakse ümber vastavalt meie ajal esile kerkinud probleemidele ja meeleoludele, võttes aluseks erinevaid diskursusi ja luues erinevaid interpretatsioone. Lühidalt öeldes selgitab selline lähenemine minevikus loodud teoste tähendusi tänapäeva kontekstis.

Käesolevas töös on rakendatud kolmandat lähenemisviisi, mis toetub arusaamisele, et kunst, sealhulgas ehitised on olnud üheks retooriliseks vahendiks, mille abil representeeriti loomisaja ideid. Selleks, et mõista kunstiteose loomisaegset sümboolset tähendust, tuleb rekonstrueerida ajalooline ja kriitiline mõtteviis, mis selle teose loomist motiveeris.⁵² Muidugi pole ülalnimetatud lähenemisviisid üksteist välistavad, vaid vastastikku täiendavad. Näiteks on ka käesolevas töös lähtutud konkreetsetest kunstiteostest, aga teoste omaaegse tähenduse kindlakstegemine võib täiendada ning rikastada nende vaimset ja esteetilist tähendust tänapäeval.

Kunstiteoste loomisaegse vaimse konteksti ja tähenduste selgitamiseks on kasutatud mitmeid metodoloogiaid. Juba 1925. aastal ilmus Max Dvořáki uurimus

⁵² A. C. Danto, *The Visual Arts in Post-Historical Perspective*. New York: Noonday Press, 1992, lk. 47.

Kunstgeschichte als Geistesgeschichte.⁵³ Järgnevatel aastakümnetel on tunnustust võitnud ideeajalugu ja ikonoloogia. Ideeajaloo mõiste (*history of ideas*) võttis esmakordselt kasutusele Ameerika filosoof Arthur Onken Lovejoy 1930. aastatel. Töötades John Hopkinsi ülikoolis, hakkas ta välja andma erialajakirja *Journal of the History of Ideas*. Ideeajalugu kui õppeaine lülitati õppekavadesse esialgu Rootsis ning seejärel Ameerika Ühendriikide ülikoolides.⁵⁴ Markku Hyrkkänen on sõnastanud ideeajaloo uurimise põhjused, milleks on arusaam mõtlemise ja tegutsemise seotusest, sest inimtegevuses kajastub olemuslikult mõtteline element. Selleks et tegutsemismotiive paremini mõista, tuleb uurida neid põhistavaid mõtlemise viise. Siin aitab oluliselt kaasa ajastu juhtivate ideede analüüsimine ning selle väljaselgitamine, kui palju on need ideed mõjutanud uuritavaid isikuid, kuidas nad ise on ajastu ideedest aru saanud või nende järgi elu korraldanud ning neid oma tegutsemises rakendanud.⁵⁵

Interdistsiplinaarse ideeajaloolise meetodi sõsardistsipliin *intellectual history* hõlmab filosoofia ajaloo kõrval uute ideede tekkimise ja leviku oluliste valdkondadena veel religiooni-, teadus- ning kirjandusajalugu. Keith Michael Bakeri⁵⁶ sõnul suunab ideeajaloolane tähelepanu ühiskondliku tegutsemise mõttelistele mõõtmetele. Ideeajalugu sisaldab ka suunda *history of intellection*, s. t. mõistmist, tajumist, taipamist, arusaamist, mis viib tähenduste väljaselgitamisele ehk ideeajalugu on ka „tähenduse ajalugu“ (*history of meaning*).

Euroopa diskursuses on ideeajaloo mõiste alla mahutatud ka saksa kultuuriruumis viljeletud *Kulturgeschichte* koolkond. Kultuuriajaloo uurimisobjektideks on olnud erinevate sotsiaalsete gruppide kultuurilised ja poliitilised tavad, kombed, harjumused jms., mis prantsuse kultuuris kannab mentaliteediajaloo (*histoire des mentalités*) uurimismeetodi nimetust. Jätkuvalt mõjukas on saksa kultuuriruumis 1960. aastatel Reinhart Kosellecki poolt välja töötatud meetodil baseeruv mõisteajaloo (*Begriffsgeschichte*) koolkond.⁵⁷ Siiski on tänaseks mõistete ajaloo koolkonna meetod jäänud kitsaks ning üha enam leiab toetust anglo-ameerika uurimistraditsioonis kasutusel olev ideeajaloo meetod. Valgustus-

⁵³ M. Dvořák, *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte*. München, 1924.

⁵⁴ Esmakordselt hakkas ideede ajalgu õpetama prof. Johan Nordström Uppsala Ülikoolis 1930. aastail, vt. G. Eriksson, T. Frängsmyr, *Ideeajaloo põhijooni*. Tartu: AS Atlex, 2007, lk. 4.

⁵⁵ M. Hyrkkänen, *Ideeajaloo mõte*. – Akadeemia 1990, nr. 12, lk. 2555–2579.

⁵⁶ K. M. Baker, *On the problem of the ideological origins of the French Revolution*. – *Modern European Intellectual History*. London: Ithaca, 1982, lk. 198–199.

⁵⁷ R. Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1972–1997; *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680–1820*. München, 1985.

ajastu kohta on ideedeajaloolist meetodit edukalt rakendanud tuntud ajaloolased Robert Darnton ja Roger Chartier.⁵⁸

Kunstiajaloolises uurimistöös võib ideeajaloolisele meetodile lähimaks vasteks pakkuda ikonoloogilist meetodit. Ikonoloogia interpreteerib kujutatut, uurib teose vastastikuseid mõjutusi ja sidemeid ideede kultuurivaramuga.⁵⁹ Ikonoloogiline meetod sai alguse sakslase Ernst Cassireri teosega *Die Philosophie der symbolischen Formen*.⁶⁰ Meetodi edasiarendajad on olnud Aby Warburg, Rudolf Wittkower⁶¹ ja tuntuim neist Erwin Panofsky, kelle uurimus *Studies in Iconology*⁶² püüdis ületada ikonograafilise meetodi piiratud.

E. Panofsky jaotuse järgi jõutakse eel-ikonograafilise kirjeldava protsessi ning kunstiteose ikonograafilise analüüsi järel välja kõrgeimale tasandile ehk ikonoloogilise meetodini, kus erinevaid kultuurilisi allikaid omavahel võrreldes leitakse neis ühisosa või kandev idee, mis on aluseks vastava ajastu maailma-vaatele ja kultuurinähtustele nii kirjanduses kui visuaalkultuuris.⁶³ Selle abil konstrueeritakse sümboolne tähendusväli, antakse ikonoloogiline interpretatsioon ehk ikonoloogiline süntees ning vaadeldakse kunstiteose tähendust ehk tema sümbolväärtust. Ikonoloogia väärtuslikkus seisnebki selles, et ta näitab, et kunst ei eksisteeri omaette vaakumis, vaid on seotud kultuuriliste nähtuste ja ideedemaailmaga. E. Panofsky pidas kunstiteoseid suures osas kommunikatsioonivahenditeks, mistõttu mängib kunstiteose puhul peamist rolli idee. Idee on samaväärne või tähtsamgi kui vorm. E. Panofsky väidab õigesti, et kunstiteos ei ole alati loodud ainsa eesmärgiga nautimiseks või esteetiliseks kogemiseks. Nõnda eristab ta esteetilise kogemuse eetilise väärtuse mõõdupuust, rõhutades eetilist väärtust, mis loob omakorda tähendusi. Ikonoloogilise koolkonna kunstiajaloolastest on spetsiaalselt arhitektuurile keskendunud Günther Bandmann, kes oli veendunud, et konkreetne arhitektuurisümbol kehtib üksnes kindlas ajas, välistades seega arhitektuurikeele automaatse arusaadavuse ja eeldades, et kunstiajalooline tõlgendus on vältimatu algse idee ja selle teostumise tähenduse mõistmiseks.⁶⁴ Siinkohal on põhjust juhtida tähelepanu

⁵⁸ M. Tamm. Kuidas kirjutatakse ajalugu? Intervjuuraamat. Tallinn: Varrak, 2007, lk. 63–77; 33–51.

⁵⁹ W. J. T. Mitchell, *Iconology: Image, Text, Ideology*. Chicago, London: University of Chicago Press, 1987, lk. 1–4.

⁶⁰ E. Cassirer, *Die Philosophie der symbolischen Formen*. 3 Bde., Berlin, 1923–1929.

⁶¹ R. Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism*. 1949.

⁶² E. Panofsky, *Studies in Iconology: Humanist Themes in the Art of the Renaissance*. 1939.

⁶³ E. Panofskyt on põhjalikumalt eesti kunstihuvilistele tutvustanud K. Alttoa, Gooti arhitektuur ja Erwin Panofsky. – *Akadeemia* 1993, nr. 4, lk. 731–741. Ka Cambridge'i Ülikooli kultuuriajaloo emeritprofessor Peter Burke rõhutab, et ajaloolased võiksid rohkem kasutada ikonograafilis-ikonoloogilist meetodit oma uurimistöös ning pöörata tähelepanu visuaalkultuurile, mis avardaks nende allikateringi (vt. M. Tamm, *Kuidas kirjutatakse ajalugu?*, lk. 26–27).

⁶⁴ K. Kodres, *Kõneleva arhitektuuri ideest*. – *Akadeemia* 1999, nr. 8, lk. 1609–1629.

ideeajaloolise ja ikonoloogilise meetodi vastastikusele seotusele: ideeajalooline meetod lähtub kultuurilisest kontekstist ja liigub üksikteose poole, ikonoloogiline meetod on fokuseerunud üksikteose sisu avamisele, liikudes seejärel üldistusteni. Ikonoloogiline meetod on kunstiteadust oluliselt rikastanud, kuid sellele on õigusega ette heidetud kunsti üle-intellektualiseerimist.⁶⁵ Veel tõsisem on etteheide, et E. Panofsky kaldub käsitlema kultuure homogeensetena ja ei arvesta, et neis on erinevusi, vastuolusid, irratsionaalsust ja juhuslikkust.⁶⁶

Tänapäevases kunstiajaloo metodoloogias domineerib seisukoht, et on põhjendamatu pidada mõne ajastu kultuuri ühtseks nn. totaalsuseks, milles valitsevad kindlad, universaalsed seaduspärasused. See paneb kahtlema mitte ainult paljude kultuuriajaloolaste ja E. Panofsky, vaid veel enam marksistlikku tüüpi ajalooseletustes. Georg Wilhelm Friedrich Hegelilt ja Karl Marxilt pärinevat „totaalsust“ kritiseeris hävitavalt juba Karl Popper.⁶⁷ Hiljem on sama tüüpi kriitikaga nõustunud mitmed teoreetikud, kes nooruses olid marksismist mõjutatud, näiteks Jürgen Habermas, kes kirjutab, et ühiskonna kujutlemine ühe suure assotsiatsioonina on kaotanud igasuguse usutavuse.⁶⁸ Seetõttu leitakse, et ajaloolisi muutusi saab seletada eri aegadel erineval viisil, hoidudes laiematest üldistustest.⁶⁹ Ideede ajaloo täiendamiseks ja ikonoloogilise meetodi korribeerimiseks on vaja rohkem arvestada sotsiaalseid protsesse ja vastuolusid.

Ühe erilisel ajal ja erilises kohas toimunud protsessi, Tartu 19. sajandi alguse arhitektuurilooma mõistmiseks võib olla abi kultuurisotsioloog Pierre Bourdieu' kultuuritootmise teoorias kasutatud välja, habituse ja kapitali mõistetest,⁷⁰ eriti sellepärast, et nende abil on loodud tasakaal konkreetse ühiskondliku keskkonna ja selles tegutsevate isiksuste mõjude vahel. Ühiskonnas on mitmeid pidevalt muutuvate hierarhiate järgi struktureeritud välju ja alavälju. Väli on objektiivne sotsiaalne olukord, milles käib võitlus reeglite kehtestamiseks ja lõppkokkuvõttes võimu saavutamiseks. Kultuuriväljal võideldakse kunsti määratlemise (konstrueerimise) ja selle kaudu representeeritud ideede pärast. Erinevalt E. Panofsky homogeniseerivast kultuurikäsitlusest rõhutab P. Bourdieu erinevusi ja vastuolusid, mis kultuuriloomet mõjutavad.

Habituse mõistega iseloomustab P. Bourdieu väljal tegutsevaid agente. Habitus on sotsiaalse agendi ehk väljal tegutseja maailmavaatelised ja esteetilised põhimõtted, kohandumise strateegiad ja taktika, laiemalt võttes kogu tema elustiil. Selle kujunemisel on määravaks eriti lapsepõlve ja õpingute aja,

⁶⁵ M. Hatt, C. Klonk, *Art History. A critical introduction to its methods*. Manchester and New York: Manchester University Press, 2006, lk. 115.

⁶⁶ M. Hatt, C. Klonk, *Art History. A critical introduction to its methods*, lk. 118.

⁶⁷ K. Popper, *The Poverty of Historicism*. London and New York: Routledge, 1976, lk. 76 j.

⁶⁸ J. Habermas, *Avalikkuse struktuurimuutus*. Uurimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast. Tallinn: Kunst, 2001, lk. 28.

⁶⁹ M. Hatt, C. Klonk, *Art History. A critical introduction to its methods*, lk. 141.

⁷⁰ P. Bourdieu, *The Field of Cultural Production*. Cambridge: Polity Press, 1993, lk. 4–7.

üldistavalt öeldes sotsialiseerumise kogemused. P. Bourdieu' mõistetest sobib kasutada veel sotsiaalse kapitali ja sümboolse kapitali mõisteid, millest esimese all on silmas peetud eelkõige väljal tegutseva agendi sidemeid ühiskonnaga, tutvusi ja isiklikku tuntutust inimeste hulgas, kellest sõltub ükskõik millise kapitali jagamine. Sümboolseks kapitaliks võib lugeda juba agendi enda poolt toodetud reputatsiooni, mis aastate jooksul autoriteediks akumul eerub, tõstes tema prestiiži ja ühiskondlikku mõjuvust.

Kirjandusteadlane Liina Lukas on Pierre Bourdieu' vaadetest esile tõstnud loobumist karismaatilisest looja-ideoloogiast, vabast originaalsest loomeaktist. P. Bourdieu arvates sünnib kunstiteos vastaval kultuuriväljal tegutsejate interaktsiooni käigus, ilma milleta oleks loomeakt vaid tähtsusetu žest.⁷¹

19. sajandi alguse Tartu ehitustegevust motiveerinud ja suunanud ideede selgitamiseks tuleb arvestada niihästi siinset spetsiifilist kultuurivälja kui ka sellel väljal tegutsenud agentide ideid ning nende ideede allikaid. Selleks ei pea eesmärgiks seadma eraldi ideedeajaloolist uurimust, vaid ainult jälgima, millised ideed ja milliseid teid pidi siia jõudsid.

⁷¹ L. Lukas, Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Tartu-Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, 2006, lk. 32.

TÖÖ ÜLESEHITUS

Väitekirja sissejuhatavas osas on välja toodud need ideelised allikad, mis avaldasid mõju Tartu linnaruumi väljakujunemisele ja siinsele arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Kuigi valgustusajastu oli keeruline ja vastuoluline periood uusaja Euroopas, võib valgustussajandi kandvateks ideedeks pidada usku inimhõimustesse, loodusteaduste saavutustesse ja ühiskonna kõigi sotsiaalsete kihtide eluolu parendamisse nii maal kui linnas. 18. sajandi juhtivaks teaduskeskuseks kujunes Prantsusmaa ning terve rida prantsuse intellektuaale töötas välja uusi radikaalseid hariduskontseptsioone. Selleks, et mõista Tartu ülikooli hooneteansambli väljaehitamise kontseptsiooni, on vaatluse alla võetud valgustusajastu teaduslugu ning haridusmõtte, sest on ilmne, et lisaks stiililisele määratlusele ning arhitektuursele teostusele kannab ülikoolikompleks ka oma ajastu teadusele ja haridusele omaseid tunnuseid. Seoses ülikooli taasavamisega hoogustus ka linnaehitus. Tartu hoonete arhitektuurse üldilme kujundamisel mängis olulist rolli valgustusajastu linnade parendamise ideed, mis nägi ette keskaegse tänavavõrgustiku rekonstrueerimist ning ekstensiivse ehitustegevuse reguleerimist tüüpehituse rakendamise abil. Need ideed teostusid enamike Euroopa linnade – Pariisi, Londoni, Bathi, Edinburghi jt. – ümberplaneerimisel ja ühtlustatud fassaadide alusel ehitamisel.

Käesolev väitekirja on jagatud neljaks peatükiks, kus analüüsitakse sissejuhatavas osas välja toodud ideede teostumist Tartu linnaruumis 19. sajandi alguses. Esimene peatükk käsitleb Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi asutamise ja Tartu Ülikooli taasavamise ideelisi tagamaid, näidates mõlema teadusinstituutsiooni sarnaseid eesmärke, mis leidsid kajastust ka LÜÖS-i ning TÜ sümboolikas. Üheks juhtfiguuriks tõusis mõlema teadusasutuse töö käivitamise protsessis äsja Liivimaale saabunud noor teadlane Georg Friderich Parrot. Selleks, et mõista tulevase Tartu ülikooli esimese rektori tegutsemise motiive, on võetud vaatluse alla G. F. Parroti habituse väljakujunemist mõjutanud õpinguaastad Lääne-Euroopas. Tartu ülikooli taasavamise pingelisel perioodil pakkus G. F. Parrot välja oma visiooni Liivimaa Akadeemia nimelisest uuest Tartu teaduskeskusest, mis oleks juba 1800. aastal sidunud kokku LÜÖS-i ja Tartu ülikooli tegevuse.

Teises peatükis uuritakse ülikooli hoonetekompleksi väljaehitamise erinevaid võimalusi ja ideelisi allikaid. Vaatluse all on 1802. aastal asutatud Vene impeeriumi rahvahariduse ministeeriumi poolt välja töötatud radikaalselt uus rahvahariduse reform. Nii Tartu ülikooli uue statuudi kui ka rahvahariduse määrustiku väljatöötamisel oli kaalukas roll ülikooli esimesel rektoril Georg Friderich Parrotil, kelle ümber koondus Efesoze Kiriku nimeline mõttekaaslaste ring. Ka ülikoolihoonete kavandite kontseptsioonis kajastusid G. F. Parroti tegutsemise motiivid Tartu ülikoolist kui „Teaduste templist“, mille suutis oskuslikult projektidena teostada ülikooli arhitekt J. W. Krause.

Kolmas peatükk keskendub Tartu ülikoolis 1803. aastal loodud ökonomia, metsanduse, tehnoloogia ja tsiviilehituse õppetooli tegevusele, mis oli üles

ehitatud vastavalt Liivimaa Üldkasuliku ja Õkonoomilise Sotsiateedi põhikirjas sõnastatud eesmärkidele. Õppetooli esimeseks professoriks valiti Johann Wilhelm Krause, kes koostas ka esimesed õppekavad, tellis vajaliku erialakirjanduse ning töötas välja loengute materjalid.

Neljandas peatükis on vaatluse all valgustusajastu parendamise ideede alusel kavandatud ülevenemaalised tüüpfassaadide kogumikud, nende visuaalsed eeskujud ning tüüpehituse kehtestamise põhjused Vene impeeriumis 19. sajandi alguses. Sarnastel printsiipidel reguleeriti ehitustegevust ka Tartus ning 1809.–1812. aastal välja antud tüüpfassaadide kogumike eeskujul ehitati Tartus kuni 19. sajandi keskpaigani. Samuti oli neil kogumikel märkimisväärne mõju Tartu linna klassitsistliku iseloomu väljakujunemisele.

Sissejuhatus:

VALGUSTUSAJASTU TEADUSLUGU NING PARENDAMISE IDELOOGIAD MAAL JA LINNAS

1. Valgustusajastu teadus- ja haridusmõtte eellugu: Francis Bacon ja tema Saalomoni Koja projekt

Teaduslik vaim on Lääne kaasaegse tsivilisatsiooni karakterne joon ja teadus ise objektiivsust taotlev kollektiivne lõputu struktuur, mille on loonud eelkäijad ja mida jätkatakse ka tulevikus. Kehtib arusaam, et avastus, mis kord tehtud, kuulub kõigile, ja teaduslik tõde on sõltumatu mis tahes rassilistest, poliitilistest, religioossetest või muudest teadusevälistest kriteeriumitest. Teaduse alustaladeks on läbi ajaloo olnud kosmopoliitsus ja infovahetus.

Esmakordselt sõnastas sarnase lähenemise teadusele varauusaegne inglise riigimees, teadusfilosoof ja empirist, lordkantsler Sir Francis Bacon.⁷² Tema arvates pidi teadusele omaseks meetodiks saama eksperiment ja eesmärgiks kasulikkus tervele inimkonnale. F. Baconi kirjutises „Uus Atlantis“⁷³ (*The New Atlantis*, 1623), mis ilmus postuumselt 1627. aastal, on esitatud uue põlvkonna teadlasi ja nende töökeskkonda käsitlev visioon, millest sai järgnevateks sajanditeks nii vaimses kui visuaalses mõttes eeskuju erinevate teaduskeskuste väljaarendamisele Euroopas.

Uus-atlantistlaste elukorraldust juhib õpetlaste kogu, mis kannab Saalomoni Koja ehk Kuue Päeva Töö Kolleegiumi nime. Saalomoni Koda ei ole enam kirik, vaid riiklik uurimisinstituut – kõige õilsam asutus, mis kunagi maa peal on olnud ja kus uuritakse füüsilist maailma ehk kõike, mis kuue loomispäeva tulemusena sündis. Saalomoni Koja eesmärgiks on „kõige oleva põhjuste tundmaõppimine ja inimese võimupiiride avardamine, et miski talle võimatu ei oleks“.⁷⁴

Kolleegiumi rahastatakse ühisfondist ja selle liikmed tegelevad omavahel kooskõlastatud uurimistööga sellistes valdkondades nagu füüsika, keemia, mehhaanika, astronoomia, põllumajandus, meditsiin. Töö on eksperimentaalne, et uute avastustega avardada inimteadmisi ning parandada elanike elujärge. Aeg-ajalt teevad teadlased ringkäigu tervel saarel ja jagavad õpetusi, kuidas uputuste, looduskatastroofide, haiguste ja õnnetuse tagajärgedega paremini toime tulla, sest F. Bacon oli huvitatud, et teadus ei jääks vaid üksikute asjahuviliste ettevõtmiseks, vaid kujuneks ühiskonnale kasutoovaks tegevusalaks.⁷⁵ Saalomoni Koja teadlased elavad siiski ülejäänud elanikkonnast eraldatult.

⁷² D. Bell, Murrangud kolmes maailmavaates. – Akadeemia 1990, nr. 3, lk. 486–489.

⁷³ F. Bacon, Uus Atlantis. Valik esseid. – Loomingu Raamatukogu 2004, nr. 40.

⁷⁴ F. Bacon, Uus Atlantis. Valik esseid, lk. 20.

⁷⁵ F. Bacon, Uus Atlantis. Valik esseid, lk. 40.

Nende töökoht meenutab muust maailmast äralõigatud teadusküla, rahulikku ja kirglikust teadmishimust täidetud uurimisinstituuti, mille tegusat õhkkonda ei häiri lihtsurelike igapäevased askeldused ega võimumängud.

F. Bacon on avaldanud arvamust ka arhitektuuri kohta, rõhutades, et ehitised peaksid olema sobilikud elamiseks ja järgima praktilisi vajadusi.⁷⁶ Seetõttu oli ta üsna tõrges Inglismaal kanda kinnitava palladionismi suhtes, mida pidas rohkem nn. fassaadistiilikiks. Eriti kritiseeris ta Vitruviuse õpetusest pärinevaid arhitektuurikäsitlusi, kus hoone proportsioon on tuletatud matemaatilistest moodulitest ja geomeetriast, nagu näiteks Escoriali ja Vatikani paleede juures. F. Bacon heidab ette nende ruumiprogrammi ebaotstarbekust, sest külmal talvel pole seal võimalik viibida ning puudub kontakt ümbritsevaga.⁷⁷ Nõnda on Francis Baconi visioonis esindatud ehitise ja looduskeskkonna vahelised seosed: hoone asukoha valikul tuleb arvestada pinnamoega, osata ära kasutada loodulikke künkaid, veekogusid jm., et leida tervislik ja samal ajal ka ökonoomne koht elamiseks. Arhitektuuris tuleb silmas pidada hoone mastaape, materjali ja funktsionaalsust ning koha ajalugu ja vastavalt sellele arhitektuuridetailide kasutust. Elamukompleksid peab planeerima vastavalt eluks vajalikele ruumidele, arvestades ka suve- ja talveperioode, päikese liikumist, haigete eraldamise võimalust jpm.⁷⁸ Need põhimõtted kerkivad taas päevakorda 18. sajandi teisel poolel prantsuse arhitektuuriteoorias ja saavad kohavaimu ehk *genius loci* põhilisteks karakteristikuteks.

Saalomoni Koja kompleksi arhitektuurne lahendus peab sobituma looduskeskkonda ja vastama kasutusfunktsioonile, s. t. teaduste viljelemisele. Nõnda koosneb see kompleks paljudest teadusmajakestest ja katseadadest ning oskuslikult on ära kasutatud erinevad pinnavormid eksperimentide tegemiseks. Samuti toob F. Bacon välja ühe olulise ruumiprogrammi, mis on seotud Saalomoni Koja rituaalide ja traditsioonidega. Selleks on teaduse saavutustele pühendatud muuseum, mis koosneb kahest pikast ja ilusast sammasgaleriist: ühes on välja pandud haruldasemad ja imepärasemad leiud ning teises kõikide tähtsamate teadusharude leiutajate raidkujud ja büstid. Iga väärtusliku avastuse eest püstitatakse leiutajale ausammas ja antakse talle helde tasu. Mõned kujud on valgevasest, mõned marmorist ja jaspisest, osad seedri- või muust väärispuidust.⁷⁹ Sellel eeskujul oli tohutu mõju 18. sajandi arhitektuurile, nii et õpetlaste skulptuure ja büste hakati eksponeerima sammasgaleriides ja *exedra* vormis kujundatud sammasgaleriides.

F. Baconi Uue Atlantise tegelased tähistavad ka uue teadlasetüübi sünni Euroopas 16. sajandi lõpul ja 17. sajandil. Üha enam tõuseb usumehe ja filosoofi

⁷⁶ F. Bacon, On Building. – Essays, Civil and Moral. The Harvard Classics.

<http://www.bartleby.com/3/1/>

⁷⁷ H.-W. Kruft, A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present. New York: Princeton Architectural Press, 1994, lk. 230.

⁷⁸ F. Bacon, On Building. – Essays, Civil and Moral. The Harvard Classics.

<http://www.bartleby.com/3/1/>

⁷⁹ F. Bacon, Uus Atlantis. Valik esseid, lk. 39–40.

kõrvale ühiskonna vaimseks liidriks uurijast teadlane, kes reisib ringi ja kogub informatsiooni looduses esinevate nähtuste ja nende erinevate avaldumisvormide kohta, organiseerib teaduslikke dispuute ning peab kirjavahetust teiste teadlastega. F. Baconit võib lugeda ka esimeseks teaduskommunikatsiooni võrgustiku väljatöötajaks varauusaegses teadusajaloos.⁸⁰

Olles opositsioonilis traditsioonilise aristotelismi ning skolastikaga, rõhutas F. Bacon, et tema arvates tuleb kõigepealt vabaneda mineviku eelarvamustest, nn. viirastustest, mis takistavad inimestel näha elu ja looduse tõelisi avaldumisvorme. Üheks selliseks on usk, et Jumal lakkamatult juhib looduse ja ühiskonna elu. Samuti ei saa moraali tuletada Jumala käskudest, vaid elust enesest ja igale inimesele peab jääma tõe otsimise ning arvamuse avaldamise vabadus. Selles idees vastandub F. Bacon varauusaja ülikoolidele, mis olid veel tugevasti skolastika meelevaldas, konservatiivsed ja dogmaatilised.

Francis Bacon mainib oma essees „Sõprusest“ (*On Friendship*), et kiriklike pühakute asemel tasuks hoopis eeskujuks võtta antiiksetest õpetlastest, kelle hulgast toob ta välja Epimenidese Knossoselt, Numa Pompiliuse Roomast ja Apolloniuse Tyanast.⁸¹ Kõik kolm esindavad selliseid inimitüüpe, kes oskavad loodusjõududega toime tulla ning neid inimesele kasutoovaks pöörata. Näiteks elas Epimenides u. 500 e. Kr. ja kuulus katartide ehk kreeka keeles „lunastaja-preestrite“ hulka, kes oma tugeva isikliku mõju ja suhtlemisoskusega aitasid inimestel vabaneda sisevastuoludest, omades teravat pilku kõige praktilise suhtes.⁸² Numa Pompilius oli Romuluse järel teine legendaarne sabiinist Rooma kuningas, kes tegeles praktiliste ja kasutoovate ümberkorraldustega riigis.⁸³

Kolmas eelpool mainitud tegelastest on kõige hilisem, Kristuse kaasaegne õpetlane ja imemees Apollonius, kes sündis Väike-Aasias, Kapadookia maakonnas Tyanas. Kuuludes neopütagoorlaste vaimsesse ringi ja olles reisinud läbi kõik tolleaegsed kultuurikeskused, jõudis ta välja isegi Indiasse, kus tutvus sealsete filosoofiliste süsteemidega. Seejärel asutas Apollonius Efesoses kuulsa Artemise templi vahetus läheduses kooli teaduste edendamiseks. Kaasaegsete kirjelduste kohaselt oli Apollonius Tyanast Vana-Rooma impeeriumis 1.–2. sajandil tunduvalt mõjukam isik kui Jeesus Kristus. Keiser Hadrianus olevat lasknud ehitada Apolloniusele mälestustempli ning toetanud sealset preesterkonda, kes soovis imemehe õpetust edasi arendada. Kuid mõistusele ja valgustatusele tuginev maailmapilt muutus Rooma impeeriumi valitsejatele ning väljakujunevale katoliku kiriku ülemvõimule ohtlikuks, mistõttu Apolloniuse isik ja tema pärand pühiti hilisematel sajanditel kirikuloost. Piiskop Eusebios Kaisareast astus esimesena Apolloniuse kuulsuse vastu välja, seades kahtluse

⁸⁰ A. Olesk, Why is Sir Francis Bacon a candidate for the title „Founder of Modern Science“? London: Imperial College London, 2008.

⁸¹ F. Bacon, *On Friendship*. – *Essays, Civil and Moral*. The Harvard Classics, <http://www.bartleby.com/3/1/>

⁸² *Antiigileksikon* 1. Tallinn: Valgus, 1983, lk. 139.

⁸³ *Antiigileksikon* 2. Tallinn: Valgus, 1983, lk. 38.

alla tema jumaliku päritolu ning vaidlustades seega ka Apolloniuse sõnumi mõjuvõimu.⁸⁴

220. aasta paiku pani Apolloniuse eluloo kirja Flavius Philostratus, kelle 8-peatükiline kreekakeelne tekst on olnud algallikaks kõigile hilisematele Apolloniuse käsitlustele. Apolloniuse biograafia lõpetavad 97 kirja, milles Philostrates vahendab Apolloniuse kooli edendajate poolt kirja pandud õpetaja eluvaateid ja tarkusi. Nõnda ütleb Apollonius oma 32. kirjas Efesose kirjatundjatele, et linna pole mõtet ehtida skulptuuride ja rikkalike piltidega, avarate promenaadide ja teatritega, kui linnas puudub tervemõistuslikkus ning seadusi austav moraalne atmosfäär.⁸⁵ 52. kirjas ütleb Apollonius: „Jumala sarnaseks teeb inimese teadmine ja tarkus. Ta peab omandama geomeetria, astronoomia, aritmeetika, harmoonia ja muusikaõpetuse aluseid ja arstiteadusi, sest kõigis neis teadusharudes on jumaliku olemuse ettekuulutuse sõnumid. Mitte paljas usk ei võida demoneid, vaid vaimu iseseisvus ja keskendumisvõime, aistingute ja tajude elavus, liikumise ja hingamise kiirus, värvide sära, tervis, julgus, surematus. Oluline on ka inimese kvaliteet: tema õilsad teod, hingesuurus, püsivus ja teadmised.“⁸⁶

Apolloniuse sõnum oli orienteeritud iidsete tsivilisatsioonide tarkuse järjepidevusele ning teadmiste kumuleerumisele, et panna need teadmised inimeskonna hüvanguks tööle. Apolloniuse tee tähendas inimese intellektuaalse potentsiaali igakülgset väljaarendamist, maailma mõistusega seletamise püüdu, õppimise ja enesetäiustamise teed, eesmärgiga teha teadmised kõigile kättesaadavaks. Teaduse ja tõeni jõudmiseks pole sugugi vajalik mingit religioosset laadi „initsiatsiooni“, pole vaja põlata ka seda osa inimloomusest, mis on „kõigest inimlik“, ega kuuluda valitute või „valgustatute gruppi“. Apollonius Tyana õpetuse ja maailmavaate järgijaid hakati kutsuma *Philalethes* ehk Tõeotsijad või Tõearmastajad ning sellenimeline liikumine ärkas uuesti ellu renessansi perioodil Euroopa teadlaskonna seas,⁸⁷ sest ka Francis Bacon tutvustab oma teoses *Historia Vitae et Mortis* Apolloniuse tegevuse eri tahke.⁸⁸ Uusajal tõlkis Flavius Philostratese kirja pandud Apolloniuse eluloo inglise keelde Charles Blount 1680. aastal.⁸⁹ Sellest tõlkest algas Apolloniuse taasavastamise lugu valgustusajastu intellektuaalide poolt, kes nägid temas vara-

⁸⁴ W. C. Wright, Philostratus. The Life of Apollonius of Tyana. London, New York: William Heinemann & G. P. Putham's Sons, 1921, lk. 5–6.

⁸⁵ D. C. Seybold, Die Werke der Philostrate, Welcher das Leben des berühmten Philosophen Apollonius von Tyana enthält. Lemso: im Verlag der Meyerschen Buchhandlung, 1776, lk. 25–35. (See raamat kuulus Tartu Ülikooli esimese kuraatori Maximilian Friedrich von Klingeri isiklikku raamatukogusse.)

⁸⁶ C. Seybold, Die Werke der Philostrate, lk. 36.

⁸⁷ P. Rossi, Teadlane. – Barokiajastu inimene. Koost. Rosario Villari. Tallinn: Avita, 2000, lk. 306–307.

⁸⁸ F. Bacon, *Historia Vitae et Mortis*, Amsterdam: Johannes Ravesteinium, 1663, lk. 66–68.

⁸⁹ C. Blount, The Life of Apollonius of Tyana. 4 Vols. London, 1680.

kristliku perioodi loodusreligioonile omase eetilise idee alustala ja oponenti valitsevale katoliku kirikuorganisatsioonile.

Alates Francis Baconist on 17.–18. sajandil Euroopa loodusteadlaste ja filosoofide mõtetes ringelnud ambitsioonikas idee rajada üle Euroopa rahvusvahelisi uurimiskeskusi. Seda projekti on nimetatud ka „teadmiste valguse levitamiseks“ (*diffusion of the light of knowledge*), mille motoks valiti Baconi sõnastatud Saalomoni Koja kontseptsioon.⁹⁰ Teadmiste levitamise keskused pidid tuginema kolmele printsiibile. Esiteks religioossele, mis aitaks avastada Universumi Suure Arhitekti jumalikku plaani inimkonna heaks, et mõista tema eesmärki. Teiseks intellektuaalsele, et avastada ja tundma õppida looduse saladusi ja suuta kindlaks teha loodusseaduste põhjuslikkust ning tagajärgi. Ja kolmandaks, utilitaarsele ehk kasulikkusele, et parandada inimkonna elutingimusi ja edendada majandust. Teaduse ülesandeks oli toota rikkust: parandada tervishoidu, arendada kaubandust, luua maa peal *Instauratio Magna*, s. t. Suur taasalustamine ehk tagasipöördumine algesse Eedeni aeda.⁹¹ Inglismaa vabamas intellektuaalses keskkonnas, kus anglikaani kirik ei takistanud teaduslike saavutuste avaldamist, ilmusid Francis Baconi teosed „Teadmiste edendamine“ (*The Advancement of Learning*, 1605) ja „Uus organon“ (*Novum Organum*, 1620), mis andsid teoreetilised suunised uut tüüpi teadusorganisatsiooni sünniks, hõlmates nii teaduslikku uurimistööd kui ka hariduse levitamist. F. Bacon kaardistas kogu selle valdkonna, mida inimestel on tarvis teada saada, ja pakkus oma „Uues organonis“ välja induktsioonimeetodi ning eksperimendi nende teadmiste saavutamiseks. Tema eesmärgiks oli hüljata maagilis-müstiline mõtlemine ning võimaldada kõigile ligipääs teadmiste juurde.⁹² **(Illustr. 1)**

F. Baconi teadusliku meetodi ja filosoofia seadsid endale eeskujuks inglise puritaanid, kes olid saanud hea hariduse ja nägid Oliver Cromwelli kehtestatud Inglismaa vabariigis võimalust üles ehitada uus ühiskond. 1640. aastatel olid puritaanidest reformaatorid eestvedajateks projektidele, millega üritati teadust rakendada sotsiaalsete reformide teenistusse. Üks selle ettevõtmise juhtfigureid oli Samuel Hartlib, Elbingis sündinud ja puritaanide ideedest kantud Cambridge'i ülikoolis hariduse omandanud reformist, keda köitis F. Baconi

⁹⁰ N. Hans, UNESCO of the Eighteenth Century: La Loge des Neuf Sœurs and Its Venerable Master, Benjamin Franklin. – Freemasonry on Both Sides of the Atlantic: Essays Concerning the Craft in the British isles, Europe, the United States, and Mexico. Ed. William R. Weisberger. New York: Columbia University Press, 2002, lk. 279–297.

⁹¹ V. Ferrone, Teadlane. – Valgustusajastu inimene. Koost. M. Vovelle. Tallinn: Avita, 2006, lk. 198.

⁹² F. A. Yates, The Rosicrucian Enlightenment. London and New York: Routledge Classics, 2002, lk. 156–157.

1. Francis Bacon, *Novum Organum*, 1620. a. Amsterdams ilmunud teose tiitelleht Heraklese ehk Saalomoni Koja sammastega.

Uue Atlantise idee, mille teostamises nägi ta oma kutsumust.⁹³ S. Hartlibi utoopilist visiooni aitas üles ehitada veel teine 17. sajandi hariduse suur innovaator Euroopas – Moraavia protestant Jan Ámos Komenský ehk ladina-keelse nimevariandina rohkem tuntud Johannes Comenius. S. Hartlib astus J. Comeniusega kontakti ja kutsus viimase 1641. aastal Londonisse, et koos välja töötada üle-euroopaline haridussüsteem, mille aluseks võeti J. Comeniuse *Pampaedia* ehk universaalse hariduse andmise mudel (käsikiri taasavastati alles 1935. aastal). *Pampaedia* sisaldas ideid teadmiste sidususest ja nende kättesaadavusest, olenemata rassilisest, seisuslikust või soolisest kuuluvusest. Johannes Comenius mõistis hariduse tähtsust jumalikkuse tunnetuses, mille kohaselt on kosmiline kord, loodus ning inimloomus sarnase mustriga (sarnaselt arutles juba Apollonius). Ta soovis „võimaldada kõigile ligipääsu teadmiste juurde ja levitada teadmiste valgust kõikjale“ – ainult see avab progressi inimteadvuses.⁹⁴ J. Comeniuse hariduskontseptsiooni kandvaks teljeks on uni-

⁹³ J. Bowen, *A History of Western Education. Volume III. The Modern West: Europe and the New World*. London and New York: Routledge, 1981, lk. 94.

⁹⁴ *The new encyclopædia Britannica. Vol. 18. Macropædia: knowledge in depth: education – evolution*. Ed. P. W. Goetz. Chicago: Encyclopædia Britannica, 1991, lk. 33.

versaalse tarkuse ehk pansoofia idee, mis koondaks kõik teadaolevad teaduslikud saavutused tervikuks, et nende põhjal kirjutada entsüklopeediaid ja õpikuid, mille abil saab teha teadmised kättesaadavaks kogu inimkonnale. Veelgi kaugemaks eesmärgiks oli sünteesi loomine usu ja teaduse vahel.⁹⁵ Oma ideede teostumist nägi J. Comenius vaimusilmas ette pansoofilise akadeemiana, mis kannab Valguse Kolleegiumi nimetust. Ta seadis kolleegiumi eesmärgiks uut tüüpi haridusreformi, mis vastaks tema väljatöötatud õpetamismeetoditele. Valguse Kolleegium pidi koosnema õpetlastest, kelle peamiseks ülesandeks on valmistada ette pedagooge, kirjutada ja trükkida uusi kooliõpikuid ning asutada koole, et luua ühtne haridusvõrgustik üle Euroopa.⁹⁶ See polnud enam ootus tagasi pöörduda Eedeni aeda, vaid reaalne tegevus vaesuse ja näljahädade leevendamiseks. J. Comenius uskus, et haritud inimesed on üldjoontes moraalsemad ja paremad kodanikud ning ainult hariduse andmise kaudu on võimalik inimestele tagada õnne, tervist ja elatusvahendeid.

Osalt tänu Johannes Comeniuse visioonidele asutasid Dr. Robert Boyle ja Samuel Hartlib uut tüüpi teadusinstituutsiooni, milles nad järgisid F. Baconi Saalomoni Koja ja J. Comeniuse Valguse Kolleegiumi kontseptsioone. Esimesed pansoofilisele põhimõttele rajatud kolleegiumid avati Londonis ning Oxfordis 1645. aastal ja need hakkasid kandma Nähtamatu Kolleegiumi (*Invisible College*) nimetust. Nähtamatu Kolleegiumi motoks sai *Order and Harmony in Nature*. Liikmeskonda kuulus nii rojaliste kui puritaane, kelle hulgas kohtab Henry Oldenburgi, Sir Robert Moray, John Evelyni kui Christopher Wreni nime. Nähtamatu Kolleegium tegi ettepanekuid avada uusi koole ja akadeemiaid, teha arstiabi kättesaadavaks igas maakonnas, vahendada teadussaavutusi, töötada välja uusi tehnoloogiaid ja ideid alates kaevandamisest ning lõpetades pangandusega.⁹⁷

Ühed esimesed, kes Johannes Comeniuse visiooniga kaasa läksid, olid Rootsi kuningriigi kantsler Johan Skytte ja tema poeg Bengt Skytte. Viimane oli muuseas ka 1648.–1649. aastal Tartu ülikooli kantsleriks. Johan Skytte oli Francis Baconi sõber ja tema vaadete austaja, kes püüdis Uppsala ülikoolis järgida Saalomoni Koja ja Valguse Kolleegiumi visioone: luua intellektuaalselt tolerantne õhkkond õpetamiseks ja uurimistööks ning viia õppejõud kurssi uusima teadusmõttega. Samuti oli Liivimaa kindralkuberner Johan Skytte Tartu ülikooli sisuliseks asutajaks. 1632. aastal avatud *Academia Gustaviana* ülesehituses võib näha F. Baconi Saalomoni Koja ja J. Comeniuse Valguse Kolleegiumi ideede mõju. J. Skytte ütles oma avakõnes: „*Academia Gustaviana* ülikooli fakultetide ukSED on avatud rikastele ja vaestele, sakslastele ja mitte-

⁹⁵ L. Andresen, Jan Amos Komenský – teadusliku pedagoogika rajaja. – Akadeemia 1992, nr. 12, lk. 2551–2564.

⁹⁶ J. Bowen, A History of Western Education, lk. 90–91.

⁹⁷ M. C. Jacob, The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans, London: George Allen & Unwin, 1981, lk. 67–68.

sakslastele. Ülikoolis peavad saama õppida mitte ainult aadlikud ja linnakodanikud, vaid ka vaesed talupojad. Andku Jumal, et rüütelkond sellest aru saaks.⁹⁸ Samuti hoiatas J. Skytte kuulajaid paljudes Lääne-Euroopa ülikoolides valitsevate metafüüsiliste spekulatsioonide eest ja soovitas professoritel hoida noorsugu eemal skolastika labürintidest. Ülikoolis õpetamisel peab silmas pidama elu nõudeid ja praktilist kasu. Kõne lõpus soovis ta, et ülikool oleks kohalviibijaile ja järeltulevatele põlvedele tarkuse kabel (Saalomoni Koda), oskuste asupaik, vooruste eluase, kunstide kindlus ja igasuguste teadmiste avalik foorum.⁹⁹

Academia Gustavo-Carolina perioodil olid F. Baconi ja J. Comeniuse õpetused siin juba kanda kinnitanud. Olulist rolli mängis ka Johan Skytte, kes huvitus sügavalt loodusemüstitsismist ja selle liini peaesindajate Hermes Trismegistuse ning Paracelsuse filosoofiast. Teadusrevolutsiooni kontseptuaalne juur asub renessansiajastu neoplatonismis, kus üritati luua silda teaduse ja loodusemüstitsismi vahel. Alkeemia ja hereesia, maagia ja religioon olid veel renessansiajastul uute teaduslike meetodite – vaatluse ja katsega omavahel tihedalt läbi põiminud, kuid sellele vaatamata asus osa ärksa vaimuga teadlaste tüüpi inimesi otsima mõistusepäraseid seletusi maailma toimimise kohta, et vähendada emotsionaalset irratsionalismi. Neoplatonistidel tekkis huvi kristluse-eelsete muistsete tsivilisatsioonide pärandi vastu. Nad tõstsid esile Egiptuse preester Hermes Trismegistuse, kellest sai võtmeisik renessansiajal populaarse hermeetilise traditsiooni jaoks, milles sulandusid kokku gnostitsism, platonism, hellenismiaegsed sünkreetilised õpetused, maagia, natuurfilosoofia, müstika.¹⁰⁰ Hermetismi tuntuimad edasiarendajad olid Paracelsus, John Dee ja Johann Valentin Andreae, kelle teosed olid inspiratsiooniallikaks 17. sajandi alguses tekkinud müstilisele roosiristlaste vennaskonnale. Andreae võttis hermetismist üle käsitluse, et mikrokosmos ehk inimene ja makrokosmos ehk loodus on sümboolselt identsed ning tuleb leida universaalne ehk pansoofiline õpetus terviku loomiseks. Roosiristlaste baastekstiks peetakse 1614. aastal Kasselis ilmunud teost *Fama Fraternitatis Roseae Crucis*. Samas on roosiristlust raske kaardistada uusaja mõtteloos, kuna puudus ühtne vennaskondlik liikumine. Tegemist oli pigem üksikute isiksustega, kes pidasid oluliseks oma ideede tutvustamist tekstide kaudu. Roosiristlaste otseseks eesmärgiks ei olnud ka teaduse reformimine ega hariduse levitamine.¹⁰¹

Kõige silmapaistvam hermetismi esindaja Tartus oli ajaloo ja muinsuste professor Friedrich Menius, kes andis 1644. aastal välja traktaadi *Concensus-*

⁹⁸ Tartu Ülikooli ajalugu I. 1632–1798. Koost. H. Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982, lk. 43.

⁹⁹ Tartu Ülikooli ajalugu I. 1632–1798, lk. 44.

¹⁰⁰ M. C. Jacob, *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*, lk. 34.

¹⁰¹ S. Åkermann, *Rose Cross over the Baltic. The Spread of Rosicrucianism in Northern Europe*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1998, lk. 68.

Hermetico-Mosaicus, mis sarnanes J. Comeniuse „Pansoofiale“.¹⁰² Samuti oli J. Comeniuse pansoofilistest ideedest mõjutatud õigusteaduste professor Henricus Heinius ning Tartu ülikooli kasvandik, kreeka ja heebrea keele professor Johan Gezelius, kelle algatusel trükiti Tartus 1648. aastal J. Comeniuse uuesuunaline ladina-kreeka keele õpik *Janua linguarum reserata aurea* („Keelte avatud kulduks“, 1631), mille alusel toimus kreeka keele õppimine kuni ülikooli sulgemiseni.¹⁰³

Academia Gustaviana vaimset orientatsiooni kajastab ka filosoofiateaduskonna pitsat,¹⁰⁴ millel on kujutatud ülal kiirtepärjas Päikese motiivi ja sirklit. Oma kontseptsioonis vastab see F. Baconi uuele empiirilisele meetodile ning J. Comeniuse pansoofilistele ideedele, mida tuleb õpetada Valguse Kollegiumis. Seda sõnumit anti edasi pitsati kujundusega, kus keskseks sümboliks sai sirkel, et „terava pilguga mõõta ja mõista kogu maailma“ – mida sümboliseerib kuulike sirkli haarade vahel.¹⁰⁵ (**Illustr. 2**) Sarnast sõnumit kohtab ka juba Uppsala ülikooli esialgsel pitsatil. Selle pitsati kujundas 1599. aastal kabalist ja antikvaar Johannes Bureus, kes arendas välja salasümbolid, mis vihjasid hermeetilisele traditsioonile ja loodusemüstikale teadusloos. Pitsatil on ülaosas 17. sajandi roosiristlaste märgisüsteemile omasena kiirtepärjas Päike maakera kohal ja keskel moto *GRATIAE VERITAS NATURAE* ehk „Tõde Jumala armust ja jumalikust olemusest“.¹⁰⁶

1659. aastal saabus Bengt Skytte Rootsi suurriigi kuningavõimu saadikuna Londonisse süvendama protestantlike riikide allianssi ning ühe olulise koostööpunktina oli B. Skyttel kavas edasi arendada ka J. Comeniuse pansoofilise Valguse Kolleegiumi ideed. Ta pakkus oma visioonina välja Universumi Kolleegiumi (*Universum Collegium*) kava, mis ringles Londonis 1660.–1661. aastal, andes lisatõuke 1662. aastal Kuningliku Seltsi (*Royal Society for the Improvement of Natural Knowledge*) ametlikuks avamiseks Londonis.¹⁰⁷ Kuninglik Selts oli esimene ametlik uusaegne teadusselts Euroopas ning selle organisatsiooni vaimsus toetus F. Baconi – J. Comeniuse ideelisele kontseptsioonile. Vahetult enne oma surma avaldas J. Comenius teose *Via Lucis* ja pühendas selle Londoni Kuninglikule Seltsile.¹⁰⁸

¹⁰² Tartu Ülikooli ajalugu I. 1632–1798, lk. 182–183.

¹⁰³ L. Andresen, Comenius und Baltikum. Lembit Andresen 7. Koost. V. Paatsi. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2004, lk. 92–95.

¹⁰⁴ EAA, f. 402, n. 4, s. 1535, l. 12.

¹⁰⁵ S. Åkermann, Rose Cross over the Baltic, lk. 191.

¹⁰⁶ Charters of Foundation and Early Documents of the Universities of the Coimbra Group. Ed. Jos. M. M. Hermans and M. Nelissen. Leuven: Leuven University Press, 2005, lk. 90.

¹⁰⁷ W. Korthaase, Tolerance, Reform, and Scholarship: J. A. Comenius, Bengt Skytte, G. W. Leibniz, and Daniel Ernst Jablonski. – *Studia Comeniana et historica* 2003, Vol. 69–70, lk. 2–3.

¹⁰⁸ J. Comenius, *Via Lucis Vestigata & vestiganda*. Amsterodami: Apud Christophorum Cunradum, 1668.

2. *Academia Gustaviana* pitsatid: suur pitsat, teoloogia ja filosoofia teaduskonna pitsatid. J. Comeniuse teosele *Via Lucis* viitav kiirtevihk. (EAA, 402-4-1535-21)

Bengt Skytte jätkas aga oma *Universumi Kollegiumi* visiooni tutvustamist. Ta arvas, et paljud andekad teadlased ebaõnnestusid seetõttu, et neil puudusid loometööks vajalikud tingimused: väärt privileegid ning materiaalsed vahendid. Esiteks pidi tagatama õpetlastele uurimisvabadus ja juurdepääs kõigile teadustele. Teiseks visandas B. Skytte ka hoonekompleksi projekti, kus korpused oleksid omavahel ühendatud galeriide ja siseõuedega ning kogu kompleksi ümbritseksid jalutuspromenaadid ja looduslik park. 1667. aastal pakkus Bengt Skytte oma ideed protestantlikule Brandenburgi markkrahvile Friedrich Wilhelmile, et asutada Inimeste, Teaduste ja Kunstide Ülikool (*Universitas Branden-*

burgica Gentium Scientarum et Artium).¹⁰⁹ Kohaks oli välja valitud Tangermünde Elbe jõe ääres. See väike ilus linnake asus erinevate religioonide tõmbetuultes, kuid kuulus Brandenburi vürstiriigi koosseisu. Sinna oli ette nähtud välja ehitada suurejoonelised ülikoolihooned, vabrikud ja laboratooriumid, kunstistuudiod, palveruumid ja loengusaalid, haiglakompleks, suplusmajad, lasteaed, raamatukogu, trükikoda, kuriositeetide kollektsioon, botaanikaaed, arsenal, ratsutamishall, loomaaed. Kogu linnake taheti planeerida avarate väljakute ja varjuliste alleedega palistatud regulaarse tänavatevõrguna; promenaadide, sillakeste ja purskkaevudega. Seal pidi kehtima õpetlaste omavalitsus, religioosne tolerantsus ja maksuvabastus, mis looks soodsa atmosfääri teadustööks.¹¹⁰

17. sajandi esimesel poolel toimus paralleelselt teadusliku mõtte areng ka Prantsusmaal, kui 1614. aasta paiku asutasid kaks venda, Pierre ja Jaques Dupuy teadushuviliste meeste ühingu *Cabinet des Frères Dupuy*, kus aukohal rippus ka Francis Baconi portree. Kui Jaques Dupuy 1656. aastal suri, pakkus Pariisi rikas aristokraat Henri-Louis Habert de Montmor oma maamõisat teadlastele uueks kogunemiskohaks. *Académie Montmor* tegeles teaduslike küsimustega ning teaduskorrespondentsiga, saades 1658. aastal kuningalt põhikirjalise tunnustuse. 1659.–1660. aastal külastasid akadeemia koosolekuid ka Inglismaalt saabunud teadlased, kelle hulgas oli peatselt avatava Londoni Kuningliku Seltsi esimene sekretär Henry Oldenburg, kes tutvustas Samuel Hartlibi ja Johannes Comeniuse välja töötatud teadus- ja haridusreformi.¹¹¹

1666. aastal avati Prantsuse Kuninglik Teaduste Akadeemia (*Académie Royale des Sciences*), mille vahetuteks eelkäijateks võib pidada eelmainitud teadlaste eraalgatuslikke rühmitusi. Prantsuse teaduste akadeemias keskenduti peamiselt anatoomiale, füsioloogiale, keemiale ja bioloogiale ning vastavate valdkondade uurimisgruppide tarvis rajati ajakohaselt sisustatud laborid. 1699. aastal reorganiseeriti senise akadeemia tegevust ning koostati uus, väga novaatorlik põhikiri, millesse olid sulatatud parimad ideed teaduste arendamiseks. Teadlasest sai nüüd kuningliku patronaazi all olev kindla sissetulekuga autoriteetne tegelane. Lisaks pakkus akadeemia välja mitmeid eristaatusi, nagu näiteks toetajaliikmed (*associés*) ning välis- ja kodumaa kirjasaatjad (*correspondants*). Ühtlasi välistati teaduste akadeemia liikmeskonnast preestrid ja religioossetesse sektidesse kuuluvad isikud, kuid vastavalt teenetele võisid nad saada auliikme (*honoraire*) nimetuse. Teadlaste koosolekutest ja omavaheelistest diskussioonidest sai osa nende igapäevatööst. Teaduste akadeemia kuulutas regulaarselt välja auhinnakonkursse uute teadusideede leidmiseks,

¹⁰⁹ D. R. Dickson, *The Tessera of Antilia. Utopian brotherhoods & Secret Societies in the Early Seventeenth Century*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1998, lk. 221–222.

¹¹⁰ W. Korthaase, *Tolerance, Reform, and Scholarship: J. A. Comenius, Bengt Skytte, G. W. Leibniz, and Daniel Ernst Jablonski*, lk. 8.

¹¹¹ J. Bowen, *A History of Western Education*, lk. 56.

aktiveerides omakorda ühiskonnas huvi teaduslike probleemide vastu. Iga liige pidi olema oma ala tõeline spetsialist ja selle tõenduseks tuli katsete tulemused ning teadustööd avaldada igal aastal ilmuvas teadusajakirjas *Le Journal des savants*. Trükisena võis ilmuda vaid see teos, mis oli saanud akadeemia tsensori ametliku templi. Samuti hakati akadeemia liikmete leiutistele välja andma patente, mis võrdsustati teatava arvu publikatsioonidega. Akadeemia üheks eesmärgiks oli teadusliku kommunikatsiooni vahendamine üle Euroopa. Seetõttu seati kohustuseks uurida kodu- ja välismaal tehtud teaduslikke avastusi ning suunata konkursside kaudu vajalikke teadussaavutusi looma.¹¹²

18. sajandil pidi Londoni Kuninglik Selts loovutama koht nooremale Prantsuse Kuninglikule Teaduste Akadeemiale, mille positsioone tugevdasid Louis XIV eraldatud pensionid ja privileegid, teaduse tsentraliseeritus ja riiklik toetus, sealhulgas ka suurepärase materiaalne baas uurimistööks. Teaduste akadeemia liikmed ehk *pensionnaires* olid kindlustatud korralike stipendiumidega, hästisustatud laboratooriumite ja abiruumide ning akadeemia poolt pakutud korteritega. Saades hüvesid oma riigilt, olid teadlased orgaaniliselt seotud absolutistliku riigipoliitikaga, kuid akadeemia pakkus neile puhvrina vabamat õhustikku, koondades õpetlased impersonaalse struktuuri alla ja andes neile vaimse vabaduse otseselt mitte teenida absolutistlikku valitsejat või klerikaale.¹¹³

2. Teaduslikud organisatsioonid ja vabamüürlus 18. sajandil

Lähemalt tasub peatuda vabamüürluse ja rahvusvahelise teadlaskogukonna omavahelistel suhetel, kuna nende liikmeskonnad olid 18. sajandil peaaegu kattuvad. Näiteks John Theophilus Desaguliers, üks inglise spekulatiivse vabamüürluse alusepanijaid oli ühtlasi ka Londoni Kuningliku Seltsi president, pidades menukaid ettekandeid eksperimentaalfilosoofia vallas ning organiseerides edukalt mitmeid teaduslikke uurimistöid.¹¹⁴ Vabamüürlust võib pidada 18. sajandi fenomeniks – valgustusajaga ja valgustusega otseselt seotud rahvaste ning riigipiiride üleseks vaimseks ja kosmopoliitseks liikumiseks. Kuna paljud valgustajad kuulusid vabamüürlaste loožidesse, siis ilma selle liikumise põhimõtteid mõistmata on poolik ka valgustuskontseptsioon.¹¹⁵ Prantsusmaal ja

¹¹² V. Ferrone, Teadlane. – Valgustusajastu inimene, lk. 200–202.

¹¹³ T. J. Hochstrasser, The Institutionalisation of Philosophy in Continental Europe. – The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy. Vols. I–II. Ed. K. Haakonsen. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, lk. 81–83.

¹¹⁴ The Enlightenment World. Eds. M. Fitzpatrick, P. Jones, C. Knellwolf, I. McCalman. London, New York: Routledge, 2007, lk. 277–280.

¹¹⁵ Vabamüürluse ajaloo osas jagunevad arvamused kaheks: ühed peavad seda marginaalseks ja mitte-akadeemiliseks uurimisteemaks, kuid ideedeajaloo seisukohalt andis

saksakeelsetes riikides on vabamüürlust ja valgustusliikumist peetud isegi kattuvaks, sest vabamüürlaste ridadesse kuulus terve rida olulisi ühiskonnategelasi ja mõtlejaid, nagu parun Charles-Louis de Secondat de Montesquieu, Voltaire, Johann Wolfgang Goethe, Ephraim Lessing jpt. Ka kroonitud pead olid haaratud vabamüürlikest ideedest, näiteks kandsid Suurbritannia kuningas George II, Preisi kuningas Friedrich Suur, Austria-Ungari keiser Joseph II ja Rootsi kuningas Gustav III suurmeistri kõrgeimat auastet.¹¹⁶ 18. sajandil tekkinud seltsid, haridusühingud, vabamüürlaste loožid moodustasid vabatahtlikkuse alusel ning seal praktiseeriti grupisiseselt egalitaarseid suhtlemisvorme ja diskussioonivabadust jm. Seisuslike eelarvamuste asemele astusid tolerantsus, kriitikameel ja ususallivus. Nendes ühingutes harjutati esmakordselt ka tulevikuühiskonna sotsiaalse võrdsuse norme.¹¹⁷

18. sajandi ühiskonnas mõjusid vabamüürlikud ideed vana ajastu jäikadest seisustest ning religioonide vahelistest piirangutest vabastavalt. Vabamüürlaste loožid said ettevalmistavaks faasiks demokraatlikule tsiviilühiskonnale, kus nõuti sallivust, oma ihasid ja kirgi kontrollivat viisakat käitumist, moraalselt puhast ja ausat hingelaadi. Ilmekaks näiteks on Vene vabamüürlusele omane moto – „töö tahumatu kiviga“, mis tähendas nii üksikisiku kui kogukonna tasandil metsiku, asiaatliku ja toore väljajuurimist ning tsiviliseeritumaks lihvimist.¹¹⁸ Vabamüürlik kosmopolitism tähendas seda, et pea igas linnas asus loož, kuhu sai külalisliikmena sisse astuda. See garanteeris turvalise keskkonna, kommunikatsioonivahetuse ja kultuurilised kontaktid eri maade vabamüürlaste vahel.

18. sajandil kattus vabamüürlus suuresti valgustussajandi põhiideega – „levitada teadmiste valgust kogu inimkonnale“. Esimesi kaasaegse alfabeetilise ülesehitusega entsüklopeedilisi teoseid *Cyclopædia*, mis edastas uusimaid teadussaavutusi, ilmuski inglise vabamüürlase Ephraim Chambersi sulest 1728. aastal. Kuigi Denis Diderot' ja Jean Baptiste d'Alembert'i poolt välja antud *Encyclopédie*¹¹⁹ polnud otseselt vabamüürlik projekt, aitasid vabamüürlastest kirjastajad seda entsüklopeediat levitada. 1760. aastatel välja antud entsüklopeedia uustrukis ilmusid tiitellehele vabamüürlasest gravööri, Charles-Nicolas

vabamüürlik liikumine võimaluse dialoogiks erinevate sotsiaalsete gruppide ja religioonide vahel. Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide ideedeajaloolises diskursuses on vabamüürluse uurimine andnud olulisi tulemusi Euroopa modernse ühiskonna väljakujunemise mõistmisel. Samuti hindavad vabamüürluse rolli kõrgelt Prantsusmaa ajaloo uurijad.

¹¹⁶ M. C. Jacob, *Living the Enlightenment. Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1991, lk. 5–11.

¹¹⁷ J. Habermas, *Avalikkuse struktuurimuutus*, lk. 13–14.

¹¹⁸ D. Smith, *Working with Rough Stone. Freemasonry and Society in Eighteenth Century Russia*. Northern Illinois: Northern Illinois University Press, 1999, lk. 50–52.

¹¹⁹ *Encyclopédie, Dictionnaire raisonné des arts, des sciences, et des métiers*. Denis Diderot, Jean Baptiste d'Alembert. 17 osa, 1751–1765; koos täienduste, illustratsioonide ja registriga ilmus 1782. aastani.

Cochini kujundatud vabamüürlikud sümbolid ning kogu trükk oli mõeldud õppevahendiks loožides.¹²⁰ Võib öelda, et vabamüürlaste loožid kujunesid mõjukateks kommunikatsioonikanaliteks uute ideede levikul Euroopas ja Põhja-Ameerikas. Loožide üheks eesmärgiks oli asutada ja toetada avalikult tegutsevaid tütarorganisatsioone (teaduslikke ühingu, lugemisringe, sotsieteete, klubisid), mille liikmeskonna moodustasid nii vabamüürlased kui ka tavalised kodanikud.

Hariduse toetamine sai vabamüürlaste liikumise prioriteediks ning filantroopiliseks ettevõtmiseks. Saksamaal võib eksperimentaalkooli näitena esile tuua Anhalt-Dessau vürstiriigi valitseja Franz Leopoldi asutatud *Philantropinum*'i, mille juhatajaks ja ideelise kontseptsiooni väljatöötajaks oli Johann Basedow. Selles koolis õppis arvukalt Eesti- ja Liivimaa aadlike ning kodanlaste lapsi.¹²¹ Eraldi on rõhutatud, et 18.–19. sajandi alguses oli Euroopa ülikoolide ja teaduste akadeemiate liikmeskonna hulgas, samuti gümnaasiumiõpetajate ja koolidirektorite seas rohkearvuliselt vabamüürlaste loožidesse kuulunud teadlasi-õppejõudusid.¹²² Seda kinnitab ka ühise sümboolika kasutamine.¹²³ Kuna neis loožides peeti vennasmüürlase astmel oluliseks enesetäiendamist teaduste ja kunstide alal, siis tehti seda Minerva kaitse all. Rooma tarkuse ja kunstide jumalanna ning käsitöö valitsejanna Minerva, kelle Antiik-Kreeka vaste Pallas Athena oli renessansiajastul neoplatonistide embleemiks, tõusis 18. sajandil radikaalse valgustusliikumise sümboliks üle Euroopa. Antiik-Rooma Minerva rõhutas vabamüürlaste soovivat suhtumist teaduse ja hariduse arengusse ning omapoolset igakülgset abi ja toetust teadmiste levitamisel.¹²⁴

(Illustr. 3)

Vabamüürlastele oli oluline kujutada „Minervat triumfeerimas“¹²⁵ – see on üks variant, kus Minerva kui uute teaduste patroon istub troonil ja on ümbritsetud putodest, kes süvenevad poolavatud raamatutesse, piiluvad poolavatud gloobuse kaane vahelt sisse, mängivad alkeemiku pottidega, olles allegooriliselt salateaduste vasteks teadusloos. Enamasti on teaduslike mõõteriistade sisse ära peidetud ka sirkel ja vinkel. Minervat saadab tiivuliste sandaalide ja heeroldikepiga Hermes ehk Mercurius. Sageli võib näha Mercuriust lendamas maa kohal ja valamas alla raamatuid, mis sümboliseerivad 17. sajandil

¹²⁰ J. S. Curl, *The Art & Architecture of Freemasonry*. London: B. T. Batsford, 2002, lk. 116.

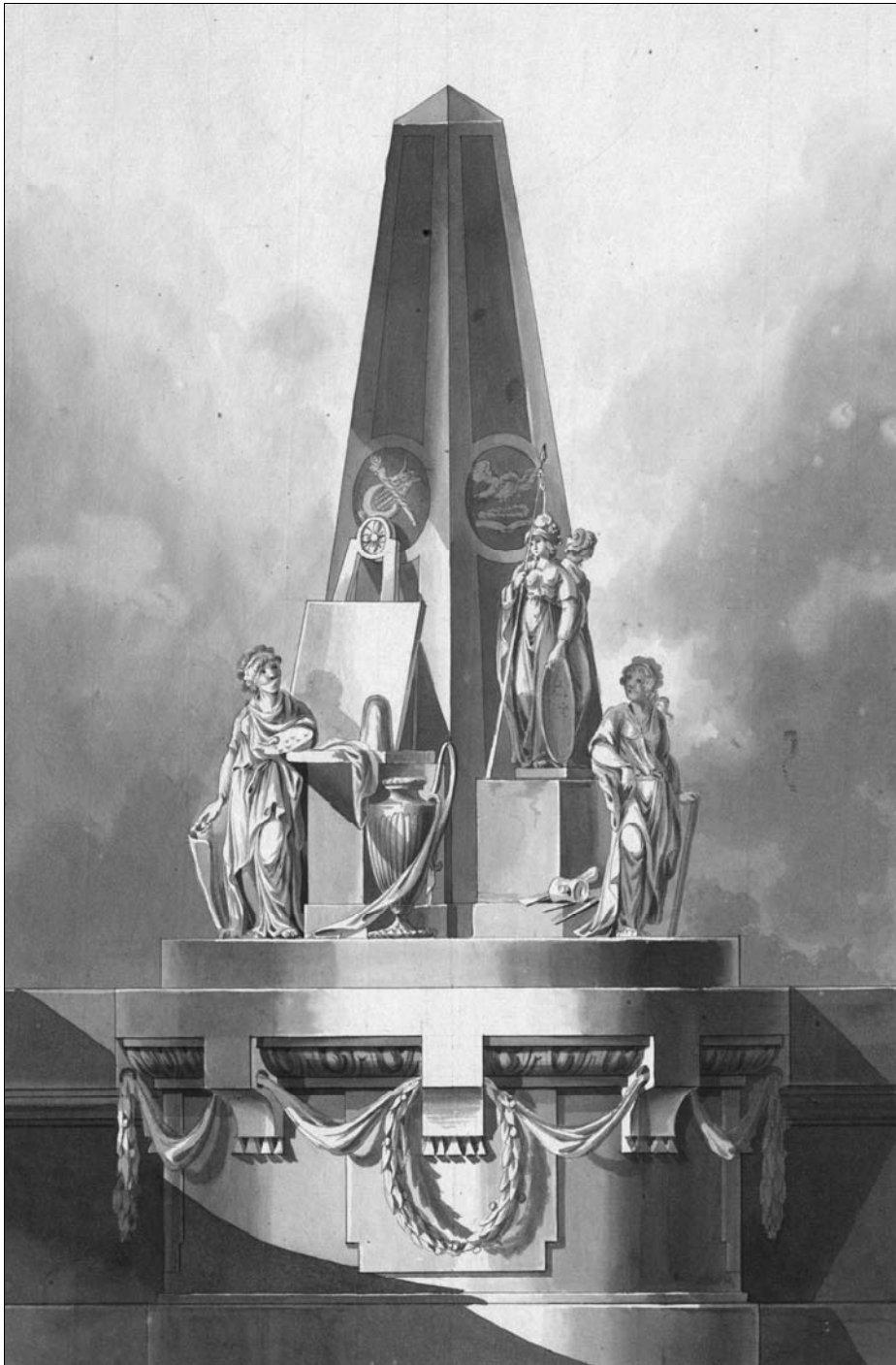
¹²¹ E. Tohvri, *Philantrophin*'i mõju Eesti pargikunstile. – Park looduses ja kunstis. Peatoim. J. Maiste, M. Külvik. Tartu: Eesti Maailikool, 2009, lk. 36–49.

¹²² *A History of the University in Europe*. Ed. W. Rüegg. Volume II. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, lk. 627–632.

¹²³ V. Ferrone, *Teadlane*. – Valgustusajastu inimene, lk. 212.

¹²⁴ M. C. Jacob, *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*, lk. 35.

¹²⁵ R. Wittkower, *Allegory and the Migration of Symbols*. London: Thames & Hudson, 1977. lk. 181–182.

3. Vabamürlilik vaikimisvanne ja teise astme vennasmürlase teaduste teenimine Minerva kaitse all. J. W. Krause joonistus. (TÜR KHO, ÜR 3938)

hermeetilisest traditsioonist välja kasvama hakanud erinevaid teadusharusid. Hermetismile viitab mõnikord ka lihtsalt Hermese sau ehk *caduceus*, mille ümber on serpentiinina vändunud maod. Antiikmütoloogias oli Hermes kaubanduse kaitsja, täites ka jumalate käskjala ülesandeid, kuid vabamüürlikus sümboolikas esindab ta salateaduste preestrit Hermes Trismegistust, kes vahendas inimkonnale loodusfilosoofilist panteistlikku maailmapilti. Hermest austati kui inimintellekti leiutajat ja loojat, iidse Tarkuse kandjat, esimest teaduste ja filosoofia õpetajat. Iidne tarkuseõpetus sai alguse muistsest Egiptusest ja kandus edasi Efesosse, Maaema kultuse keskusesse.¹²⁶

Siinkohal kattusid valgustusajastu, vabamüürluse ja neoklassitsistliku arhitektuuri eesmärgid korra, tasakaalu, matemaatilise korrapära, antiiksete väärtuste taasavastamise osas. James Stevens Curl on välja toonud, et valgustusajastu intellektuaalset elu ja kultuuri ei saa mõisa ilma vabamüürluseta ning ta pidas vabamüürlust lausa „neoklassitsismi essentsiks“.¹²⁷ Vabamüürlastest aadlikele kujunes arhitektuur oluliseks hobiks, kuna teise astme vennasmüürlane pidi omandama põhjalikke teadmisi ka arhitektuuri kohta. „Pocket Companion for Free-Masons“ on kirjas: „*No man ought to attain any dignity in Masonry who has not at least a competent knowledge in geometry and architecture/.../*.“ Noor aadlimees pidi oskama joonistada viit sambaorderit Vignola järgi¹²⁸, kavada põhiplaani ja ristlõiget elamu fassaadist, ermitaažist, grotist; oskama planeerida, istutada ja kujundada parke ning aedasid.¹²⁹ **(Illustr. 4)**

Nõnda korduvad arvukate akadeemiate ja seltside väljaannete kui ka entsüklopeediate, arhitektuuriõpikute (vt. lk. 179) jt. teoste tiitellehtedel teadusele ja vabamüürlusele viitavad sarnased elemendid, nagu näiteks sirkel ja vinkel, teaduste kaitsejumalanna Minerva ja teadmiste levitaja Hermes (Mercurius) ning kiirtevihus Phöbus Apollo pea või päikesekiirte vihk ehk teadmiste valgus *via lucis*, F. Baconi „Uue Atlantise“ müütilised Heraklese sambad. Vabamüürlikus ikonograafias on kõige levinumateks sümboliteks müürsepa tööriistad sirkel ja vinkel, mis viitavad õigesti elatud elule (inimese sisemine mõõdupuu jäägu puutumata ja puhtaks). Sirkel meenutab igale liikmele tema tegevusringi tähtsust ning vennalikkude ühtsust ja kokkukuuluvust. Vinkel, kellu ja vesilood on müürsepa kolm kõige olulisemat tööriista, sümboliseerides vabamüürlastele abivahendeid hingelise ja vaimse täiustumise teel, et meistermüürlase

¹²⁶ M. C. Jacob, *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*, lk. 115.

¹²⁷ J. S. Curl, *Georgian Architecture*. Devon: David & Charles, 1993, lk. 23.

¹²⁸ Vignola orderiraamat oli vabamüürlastele oluline seetõttu, et teos õpetab õigesti proportsioneerima, võttes aluseks konkreetseid antiik-rooma ehitised. Teos oli edukalt kasutatav praktilise arhitektuuriõpikuna, lisaks andis vabamüürlastele võimaluse oma ehitiste proportsioonid väärastada juba muistsete tsivilisatsioonide poolt välja töötatud moodulite abil kooskõlaliseks tervikuks.

¹²⁹ E. Harris, *Batty Langley: A Tutor to Freemasons*. – *Burlington Magazine*, 1977, No. 119, lk. 327–333.

4. Vignola teos „Viis sambaorderit“ (Paris: Jombert, 1764).

astmel jõuda välja oma sisemise valgustumise templisse. Seda templikest on sageli kujutatud mäe tipus asuva kiirgava ümartempli ehk rotundina. Sambapaar tähistab legendaarse kuningas Saalomoni templi läänekülje portaalil paiknenud Jaakini ja Boase nimelisi sambaid, millest vasakpoolne, Jaakini sammas väljendab seaduslikkust ning parempoolne, Boase sammas tugevust. Vabamüürlikus kontekstis omavad kolm sambaorderit sümboolseid tähendusi: dooria sammas on Tugevuse, joonia sammas Tarkuse (ka meistermüürlase tähiseks) ning korintose sammas Püsivuse, ka igikestvuse võrdkujuks.¹³⁰

3. Les Neuf Sœurs'i teaduslik loož Pariisis ning Saalomoni Koja projekti elluäratamine 18. sajandi teisel poolel

Valgustusajastul nähti hariduses imeravimit kõigi sotsiaalsete hädade vastu ja seetõttu pöörasid haridus- ja kasvatusküsimumustele suurt tähelepanu pea kõik valgustuse suurkujud, nagu näiteks Denis Diderot, Claude-Adrien Helvétius, Pierre-Samuel Dupont de Nemours, Marie Jean Antoine Nicolas Caritat Marquis de Condorcet jt. Nende haridusideed baseerusid John Locke'i kirjutisel *Some Thoughts Concerning Education* (1693) ja Jean-Jaques Rousseau' 1762. aastal ilmnud ning kohe bestselleriks saanud teosel *Émile, ou Traité l'éducation*. J. Locke'i arvates on meie teadvus *tabula rasa* ning kasvatus ja hariduse abil saab kujundada iga inimest, sõltumata tema päritolust. Oluliseks saab keskkond ja hariduse sisu: õpetama peaks seda, mida reaalselt elus vaja läheb, ning teaduste alal tuleb anda üldine orientatsioon. J. Locke kuulutas ette 18. sajandi valgustajate hariduse suunda murdmaks lahti religioosest ja ladinakeelsest õpetusest, mis ei paku elulähedasi teadmisi.¹³¹

Kui John Locke'i mõistusele tuginevat haridusideed on hakatud nimetama positiivseks hariduskontseptsiooniks, siis uue suuna haridusse tõi Jean-Jacques Rousseau, kellele hakkas vastu mõistusekultus. J.-J. Rousseau on omamoodi sillaks deistliku ja romantilise elutunnetuse vahel. Olles küll deismist mõjutatud, nõustus J.-J. Rousseau jumalasõna moraaliõpetusliku küljega, kuid heitis kõrvale deistide usu mõistusesse ilma tunnete ja sisemise intuitsioonita. Oma teoses *Émile* rõhutab ta, et kuigi loodus õpetab loomulikku tõde, on tunded ja südametunnistus kaasasündinud voorused ning ainus ja tõeline juht jumaliku Tõe juurde. J.-J. Rousseau' hariduskontseptsioon tugineb nn. negatiivsel ehk loomulikul kasvatusel, mis püüab esmalt arendada lapse tundemaailma. Alles seejärel on nooruk küps omandama ka intellektuaalseid teadmisi.¹³²

¹³⁰ J. Chevalier, A. Gheerbrant. *A Dictionary of Symbols*. Oxford: Blackwell Reference, 1994, lk. 87.

¹³¹ *The Enlightenment World*, lk. 217–220.

¹³² G. Parry, *Education*. *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, lk. 608–619.

Claude-Adrien Helvétius võttis omaks J. Locke'i *tabula rasa* idee, rõhutas, et kõik inimesed on sünnilt võrdsed ja arenemisvõimelised. Helvétius arvates määrab kasvukeskkond ära iga indiviidi edasise võimekuse, sest lapsed on vastuvõtlikud eelkõige keskkonna mõjudele. Kasvataja ja õpetaja võimuses on seda keskkonda muuta, et kasvaksid üles paremad inimesed, kes siis omakorda oleksid võimelised kujundama paremat ühiskonda. Kasvatus ei saa kunagi olla täiesti ühesugune – sellest ongi tingitud erinevused inimeste vahel, kuid kõigile peab haridus olema kättesaadav. C.-A. Helvétius pidas oluliseks kahte tingimust. Esiteks, tuleb rajada riiklik koolivõrgustik ühtse programmi alusel, ning teiseks, usuõpetuse asemel peaks koolides õpetatama kõlblusõpetust. C.-A. Helvétius pooldas pedagoogikas utilitaristlikku mõtteviisi ja laste otsekontakti maailma tegelikkusega, mida tuli avastada ja tundma õppida, et seda siis vastavalt oma võimalustele paremaks muuta. Nõnda pani ta oma radikaalsete vaadetega idanema egalitarismi idee võimaliku teostumise ühiskonnas, mis saab toimuda vaid haridusreformi kaudu, et haritud inimeste osakaal ühiskonnas suureneks ja see aitaks omakorda tasandada senised absolutismile ja kõrgematele seisustele omased privileegid.¹³³

C.-A. Helvétius suri 1771. aastal, kuid tema ideede jätkajaks sai astronoom Joseph Jérôme Lalande, kelle ettepanekul asutati 1776. aastal õpetlaste teaduslik-vabamüürlük loož *Les Neuf Sœurs* (Üheksa Õde) asukohaga Pariisis. Sellega täitis J. J. Lalande manalateele läinud lähedase sõbra ja mõttekaaslase Claude-Adrien Helvétius soovi, mis nägi ette, et loodaks selline loož, mis koondaks kokku teadlasi, kes hakkaksid ellu viima tema hariduskontseptsiooni. Joseph Jérôme Lalande visiooni kohaselt pidi loož *Les Neuf Sœurs* olema avatud kõigile Prantsuse teaduste akadeemia teadlastele, kes mingil põhjusel ei olnud huvitatud liitumisest vabamüürlaste loožidega, kuid oleksid valmis andma oma panuse uue rahvusvahelise hariduse levitamise keskuse kaudu. See loož erines omaaegsetest vabamüürlikest loožidest eelkõige oma koosseisult, kuhu kuulusid vaid teadlased ja loomeinimesed ning aukülastena looži eesmärkidest huvitunud vabamüürlastest kõrged isikud. Siinkohal tuleb mõista, et vabamüürlus oli 18. sajandil kosmopoliitne sotsiaalsete suhete võrgustik, mille abil oli võimalik leida oma ideedele sobivaid toetajaid ning levitajaid. Samuti olid vabamüürlaste loožid sõnastanud oma eesmärgina levitada valgustuse ideid. Nõnda on ka loož *Les Neuf Sœurs* kohta märgitud, et see erines tavalistest vabamüürlaste loožidest oma rituaalide ja koosseisu poolest, koondades eelkõige ühiskonna- ja loodusteadlasi erinevatest maadest.¹³⁴ Teiseks erinevuseks olid *Les Neuf Sœurs*'i vastuvõtutingimused, mis sarnanesid Prantsuse teaduste akadeemia eeskujule. Looži pääsesid intellektuaalid ja teadlased vaid piisava arvu teaduslike publikatsioonide, kirjandus-, kunsti- või heliteoste olemasolu korral. Üheksa erineva teadus- ja kunstiharu esindajad valisid taotlejate

¹³³ J. Bowen, *A History of Western Education*, lk. 180.

¹³⁴ A. Thomson, *Informal networks. The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, lk. 128.

hulgast välja sobivad kandidaadid ning publitseeritud töödest laekunud summa-dest asutati fond, millest toetati uusi teadusuuringuid ja loometööd. Esimesed kaks looži auväärset meistrit olid Josph J rome Lalande ja Benjamin Franklin. Looži t ost lubati osa võtta ka liikmete abikaasadel ja t tardel.¹³⁵

Les Neuf S urs, mis t histas üheksat antiikajastu muusat kaitsmas teadusi ja kunste, sai endale embleemiks püramiidi, mille sees asusid sirkel ja vinkel motoga *FORCE, V RIT , UNION*. Püramiid sümboliseeris moraalselt täiuslikkust ja harmooniliselt korrastatud loodust. Auv arne meister Benjamin Frankin nimetas looži „rahvusvaheliseks humanistide parteiks“, sest Tõde ja Humaansus said selle organisatsiooni kõrgemateks ideaalideks, mida pidi kalliks pidama iga liige sõltumata rahvusest ja usutunnistusest.¹³⁶ *Les Neuf S urs* seadis tegutsemise põhieesmärgiks valgustusajastu humaansete v artuste ja ilmaliku hariduse edendamise, kiirates seda oma looži liikmete kaasabil kõigisse Euroopa nurkadesse. Looži üks juhtliige Victor Mirabeau kirjutas: “Milline meeldiv osa võimust on elada koos inimestega igasugustest riikidest, provintsidest ja rahvustest; ühendada kokku kõik erinevad valgusekiired selles paljususes, mis ühendab endas igasuguseid teadmisi, kõiki tundeid, kõiki maailma talente /.../.”¹³⁷

Looži liikmete nägemuse kohaselt tuli senised kirikukoolid sulgeda ja allutada ühtsele riiklikule juhtimisele, muuta koolid odavaks või üldse riiklikult finantseeritavaks. Kooliprogrammi koostades tuleks lähtuda elulistest ainetest ja usuõpetuse asemel anda deismi vaimus k lblus petust, mis tutvustaks erinevaid religioone ja filosoofilisi m ttesuundi. Oma ideede elluviimiseks otsustati esialgu luua avalik haridusinstituutsioon, mis formeerus 7. novembril 1780. aastal *Société Apollonienne*’i nime all, hakates organiseerima tasuta kursusi ja loenguid linnarahvale. T helepanuv arne on selle  hingu nime valik, mis polnud juhuslik, vaid viitas tagasi Apollonius Tyana pärandile. 1779. aastal t lgitati J. Blounti kommentaaridega Philostatese Apolloniuse elulugu ka prantsuse keelde.¹³⁸

Ajavahemikus 1776–1792 kuulus looži liikmeskonda umbes 400 juhtivat teadlast, haridustegelast, kaunite kunstide esindajat Euroopa riikidest ja Põhja-Ameerikast. See oli erakordne talentide kooslus, mille kõige autoriteetsemaks liikmeks võib pidada Voltaire’i, kes nõustus mõned kuud enne oma surma liituma loožiga, et tema kuulsus aitaks edasi viia organisatsiooni vaimseid

¹³⁵ N. Hans, UNESCO of the Eighteenth Century: La Loge des Neuf S urs and Its Venerable Master, Benjamin Franklin. – Freemasonry on Both Sides of the Atlantic, lk. 280.

¹³⁶ R. W. Weisberger, Parisian Masonry, the Lodge of the Nine Sisters, and the French Enlightenment. – Freemasonry on Both Sides of the Atlantic, lk. 155–168.

¹³⁷ N. Hans, UNESCO of the Eighteenth Century: La Loge des Neuf S urs and Its Venerable Master, Benjamin Franklin. – Freemasonry on Both Sides of the Atlantic, lk. 281.

¹³⁸ R. W. Weisberger, Parisian Masonry, the Lodge of the Nine Sisters, and the French Enlightenment. – Freemasonry on Both Sides of the Atlantic, lk. 165.

püüdlusi.¹³⁹ Sellesse ainulaadsesse õpetatud vennaskonda kuulus terve rida mõjukaid hariduse reformijaid: Ameerikast Benjamin Franklin ja Thomas Jefferson, Prantsuse haridusele uue suuna andnud Claude-Adrien Helvétius ja Marie Jean Antoine Nicolas Caritat Marquis de Condorcet, Itaaliast Jean Valentin Fabroni (asutas esimese teadusliku lütseumi Firenzes) ja G. de Santi (reformis haridust Pisas), Hispaaniast Peña de Florida ning Antoino de Munibe (edendas haridust Baski piirkonnas), Venemaalt Aleksander Stroganov ja Dmitri Golitsõn (üritasid juba keisrinna Katariina II ajal haridust reformida).¹⁴⁰

Siinkohal tuleb eraldi välja tuua, et noore keiser Aleksander I lähedasim koduõpetaja ja kogu sõpruskond kuulusid *Les Neuf Sœurs*' liikmeskonda. Neist kõige mõjukam oli šveitslane ja Genfi vabariigi kodanik Frédéric-Césaire de La Harpe.¹⁴¹ Aleksander I lähisõprade ringist ehk nn intiimkomiteest kuulusid *Les Neuf Sœurs*'i Adam Jerzy Czartoryski, Viktor Kotšubei, Pavel Stroganov ja viimase tuutorid Gilbert Romme ning Pierre-Samuel Dupont de Nemours.¹⁴²

Esmakordselt jõudsid füsiokraatide ringis ja *Les Neuf Sœurs*'is arutlusel olnud haridusideed praktikasse Poolas, kus 1773. aastal loodi Poola Rahvuslik Hariduskomitee, mis asus moderniseerima koolisüsteemi.¹⁴³ Poola kuningas Stanisław Augusti isiklikuks nõustajaks ja erasekretäriks sai Pierre-Samuel Dupont de Nemours, samuti oli tihe side prantsuse teadlaste ja *Les Neuf Sœurs*'i loožiga, kuhu kuulus enamik komitee liikmeid eesotsas Adam Czartoryski vanemaga. Koos suudeti ellu viia tugev utilitaarse, ilmaliku ja teadusliku orientatsiooniga haridusreform. Selle reformi käigus asutati Poola aladel kahekümne aasta jooksul ligi 200 ilmaliku kooli, koolitati välja uued õpetajad, koostati poolakeelseid õpikuid ja arendati teadust.

„Kui ka 200 aastat pärast tänast on alles inimesed, kes kutsuvad endid poolakateks, ei ole meie töö olnud asjatu,“ kirjutas Poola viimane kuningas Stanisław August Poniatowski oma päevikusse.¹⁴⁴ Sama teed pidi levis Poolas ka sekulariseerumisprotsess, mis võttis osaliselt antikatoolikliku iseloomu. Näi-

¹³⁹ Vene keisrinna Katariina II ajal sai Voltaire'ist ka Venemaal ametlik ja tunnustatud mõtleja.

¹⁴⁰ Katariina II tellis Denis Diderot'lt 1773. aastal hariduskontseptsiooni Venemaa jaoks. *Plan d'une université pour le gouvernement de la Russie* nägi ette riikliku kontrolli kehtestamist hariduse üle, mis tagaks kõigile alghariduse. Õpe pidi olema praktiline ja andma riigile tublisid agronome, aednikke, tehnikuid, administraatoreid; vähendada tuli ladina ja kreeka keele tunde ning seada loodusteadused esimesele kohale.

¹⁴¹ Frédéric-Césaire de La Harpe oli aastatel 1782–1793 troonipärija Aleksander I kasvataja. Seejärel tegutses ta Šveitsis poliitikuna.

¹⁴² N. Hans, UNESCO of the Eighteenth Century: La Loge des Neuf Sœurs and Its Venerable Master, Benjamin Franklin. – *Freemasonry on Both Sides of the Atlantic*, lk. 292–297.

¹⁴³ J. T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I 1802–1835*. Washington, D. C.: The Catholic University of America Press, 1988, lk. 43.

¹⁴⁴ N. Davies, *Europe. A History*. London: Pimlico, 1997, lk. 610.

teks oli juhtivate reformijate hulgas arvukalt kirikutegelasi, sealhulgas Vilniuse roomakatoliku kiriku piiskop Ignacy Massalsky. Paljud noored suundusid Pariisi õppima ning prantsuse teadlased saabusid Vilniuse ülikooli professoreteks, aidates tunduvalt tõsta õpetatuse taset akadeemilistes ringkondades.¹⁴⁵ Siit järeldeb, et *Les Neuf Sœurs*'is välja töötatud haridusreformi ideekaval oli suur mõju ühiskonna arengule egalitaarsuse suunas, aga ka rahvuse enesemääratlusele. Poola patriootliku erakonna katse vähendada sõltuvust Venemaast, tugevdada keskväimu ning kärpida šlahta eesõigusi viisid Seimi 1788.–1792. aastal reformideni, mille tulemusena kuulutati 1791. aastal välja üks Euroopa esimesi nüüdisaegseid põhiseadusi.

Pärast 1789. aastal vastu võetud „Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni“ arenesid sündmused Prantsusmaal vabariikluse kehtestamise suunas. 1792. aasta aprillis esitles Antoine de Condorcet Seadusandlikus Kogus uut ja radikaalsemat haridusreformi kava *Rapport project de décret sur l'organisation générale de l'instruction publique*, mis sisaldas juba C.-A. Helvétiusse sõnastatud ja hiljem *Les Neuf Sœurs*'i looži liikmete edasi arendatud hariduskontseptsiooni. A. de Condorcet rõhutas, et õpetada tuleb vaid ühte „tõde“, s. t. õppeasutused peavad olema vabad igasugusest poliitilisest survest ja alluma vaid ühele riiklikule võimuorganile – Seadusandlikule Kogule.

Tsiteerides Helmut Piirimäed: „...arutati istungil suurt tulevikuprojekti, kus vaadeldi probleemi laialt ühiskondlikul taustal. Senini lõppes vaeste vanemate lastel koolitee liiga ruttu, kuid nüüd tuleks laiendada koolivõrku ja töötada välja uus õpetamise meetodika – need olid vaid mõned mõtted, mida suur teadlane jõudis esitada, kui kuninga ilmumisel tuli tal kõnetoolist maha tulla, ettekanne jäi pooleli, aga ka revolutsioon hakkas peateelt ära pöörduma. Koolihariduse ja oma laste vaimse palge asemel hakati Euroopale oma revolutsiooni pakuma.“¹⁴⁶

A. de Condorcet' plaan nägi ette viieastmelist haridussüsteemi¹⁴⁷, millest esimese ehk alamastme moodustaks nn. nelja-aastane elementaarkool, kus antakse teadmisi kõigi oluliste elementide: lugemise, kirjutamise, aritmeetika, moraaliõpetuse, põllumajanduse, käsitöö ja majanduse aluste kohta. See aste oli kohustuslik kõigile lastele ning elementaarkool tuli avada igas omavalitsuspiirkonnas, kus elas üle 400 inimese. Sellele järgneb kolmeaastane põhikool, kus õpetatakse grammatikat, ajalugu, geograafiat, ühte võõrkeelt, matemaatikat ja mehaanilisi alasid ning riigi seadusi tundma. Igal põhikoolil pidi olema oma raamatukogu ja looduslooliste kogude kabinetid, masinate ning mudelite kogud ja vajalikud käsitööriistad. Kool pidi asutatama igas piirkonnas, kus oli vähe-

¹⁴⁵ D. Stone, *Polish Politics and National Reform 1775–1788*. New York: Boulder, 1976, lk. 56–58.

¹⁴⁶ H. Piirimäe, *Suur Prantsuse Revolutsioon 1789–1799*. Tallinn: Olion, 1990, lk. 76.

¹⁴⁷ B. Jolibert, *Condorcet (1743–1794)*. – *Prospects: the quarterly review of comparative education* 1993, Vol. XXIII, No. 1–2, lk. 197–209. Napoleon võttis üle ja asutas 1802. aastal A. de Condorcet' haridusreformi kavas ette nähtud utilitaarse ja sekulaarse lütseumide süsteemi Prantsusmaal.

malt 4000 elanikku. Ühtlasi olid need kaks astet veel ilma kindla spetsialiseerumiseta.

Seejärel loodaks instituudid, mis annaksid spetsialiseerumise juba erialade kaupa. Instituudis oleksid vastavalt matemaatika ja füüsika, moraali- ja poliitikateaduste ning loodusteaduste ja kunstide õppesuunad. Neid nähti ette terve Prantsusmaa peale 110. Kusjuures kolm esimest astet peaksid olema tasuta kõigile prantsuse kodanikele sõltumata soost ja sotsiaalsest kuuluvusest. Neljas aste oleks juba kõrgem õppeasutus – lütseum, kus vastavalt instituudi klasside jaotusele valmistatakse süvaõppes ette ülikooli astumiseks. Viimase astme moodustab Rahvuslik Teaduste ja Kunstide Instituut – teadusliku uurimistöö keskus, mis vastutab ka üldhariduse programmide ja õpetajate ettevalmistamise eest. Siin tegeletakse nii teadustöö kui õpetamisega. Oluline oli, et kõik need koolid moodustasid ühtse terviku, kus järgnevad astmed täiendavad ja süvendavad eelmist hariduse taset. Ühtlasi pidid kõrgema astme koolid haldama madalama astme koole. Kooliharidus pidi vähemalt elementaarastmel olema tasuta ja kättesaadav kõigile lastele. Usuõpetuse asemel oli ette nähtud moraalkursus.

Direktooriumi ajal üritati teostada uut haridusreformi. Vabariigi III aasta brümmäris oli vastu võetud dekreet koolikorraldusest. Kõige radikaalsemaks muudatuseks oli nõue, et haridus olgu ilmalik, üleüldine ja prantsuse keelne. Iga tuhande elaniku kohta tuli asutada kool, kus õpetus pidi olema tasuta ja õpetajad riigi palgal. Õppekavasse integreeriti ka „Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon“, konstitutsioon ja kodanikuõpetus. Õpetajate ettevalmistamiseks uutele koolidele avati *École Normale*, kus õpetasid suured prantsuse teadlased. Tegelikuses käisid tippteadlaste loengud tulevastele koolmeistritele üle jõu, sest neil puudus piisav ettevalmistus. Koolisüsteemi teise astmena püüdis Direktoorium asutada keskkoolide võrgustikku *Écoles Centrales*. Keskkoolid tuli luua igas departemangus, et anda teaduslik ja vabariiklik haridus. Samas oli igale koolile jäetud suur vabadus õpetatavate ainete valikul.¹⁴⁸

Kuna *Les Neuf Sœurs*'i looži kuulusid enamik *ancien régime*'i aegseid teadlasi, kes olid kuulunud ka teaduse akadeemia ridadesse, siis ei olnud neil võimalik enam pärast Prantsuse revolutsiooni sündmuste käiku endise nime all tegutseda. Seetõttu reorganiseeriti loož ümber *La Société Nationale des Neuf Sœurs*'iks, kuid endine liikmeskond, vaimsus ja eesmärgid säilisid. *Les Neuf Sœurs*'i tuumik (Laurent de Jussieu, Gilbert Romme) oli alusepanijaks ka 3. brümmäri aastal ehk 25. oktoobril 1795. aastal asutatud Prantsuse Instituudile (*Institut National des Sciences et des Arts*), mis koondas enda juhtimise alla kõik varasemad kuninglikud akadeemiad, eesmärgiga säilitada instituudis algpärast *Les Neuf Sœurs*'i looži vaimust.¹⁴⁹ Prantsuse Instituut on täna-

¹⁴⁸ H. Piirimäe, Suur Prantsuse Revolutsioon. Tallinn: Olion, 1990, lk. 144.

¹⁴⁹ R. C. Hahn, The anatomy of a scientific institution: 1666–1803, the Paris Academy of Sciences Berkeley: University of California Press, 1971, lk. 78.

päevani Prantsusmaa väärikas õpetatud selts ning instituudi peahoone kullatud kupli alla on koondatud viis akadeemiat.

Euroopa uusaja teaduslugu jälgides selgub, et alates Francis Baconist püüti Euroopas luua teadmiste levitamise keskusi, mis oleksid rahvaste, religioonide ning valitsuste ülesed ning kannaksid sarnast õppemetoodikat. 18. sajandi keskpaigas kujunes radikaalsete valgustusideede levitamise keskuseks *Les Neuf Sœurs*'i teaduslik loož ning selle liikmed liikusid kiirtena laiali Euroopas ja Põhja-Ameerikas ning püüdsid rajada igas regioonis teadus- ja hariduskeskusi, mis järgiks ühiselt välja töötatud põhimõtteid. Sel programmil ilmnisid edaspidi kaks nõrka külge. Esiteks, Euroopa piirkonnad olid erineva kultuurilise tase-mega ja polnud veel valmis nõnda radikaalseteks muutusteks, mida haridus-reform oleks endaga ühiskonnas kaasa toonud. Teiseks, paljud Euroopa 18. sajandi valitsejad olid omandanud valgustusajastu vaimus hariduse, kuid nende järglased troonil ei toetanud pärast Napoleoni sõdu enam valgustuse üritust ning iga riik kapseldus oma rahvuslikkuse ülesehitamisse. Naaberriikides nähti tõusva tööstuse valguses juba konkurenti. Samuti pöördui tagasi ortodoksse kristluse poole, millest kujundati vastupidiselt kosmopoliitsele humaansuse ideele oma rahvuse identiteedi alustala.

Siiski on *Les Neuf Sœurs*'i loožil ja sellel liikumisel palju sügavamad juured ning tähendus Euroopa haridus- ja teadusloos, sest sarnastel alustel loodi 20. sajandil UNESCO ühendus, mille eesmärkide alglatend ulatuvad tagasi *Les Neuf Sœurs*'i loožis sõnastatud „teadmiste valguse levitamises maailma igasse nurka“.¹⁵⁰ Tänapäeval, kui Euroopa Liidus käivad diskussioonid ühise identiteedi leidmise võimalikkuse üle, võib üheks pidepunktiks olla sügavatel antiiksetel juurtel püsiv ja valgustusajastu humanistlikel väärtustel põhinev hariduskontseptsioon, mis mõjutas 18. sajandi lõpus nii Euroopa kui Põhja-Ameerika ülikoolide ja haridusasutuste süsteemi väljakujunemist ning mille mõju kestab tänaseni.

¹⁵⁰ N. Hans, UNESCO of the Eighteenth Century: La Loge des Neuf Sœurs and Its Venerable Master, Benjamin Franklin. – Freemasonry on Both Sides of the Atlantic, lk. 289.

4. Parendamise ideoloogiad maal ja linnas

Parendamisest ehk täiustamisest¹⁵¹ sai läbivaid mõisteid valgustusajastu elukeskkondade ümberkujundamises nii maal kui linnas. Ühiskonnas avaldus parendamine arvukates katsetustes, uute tehnoloogiate ja materjalide kasutuselevõttus, vajaliku infrastruktuuri loomises, et sotsiaalseid reforme edukalt ellu viia. Esimesena hakati parendamisest rääkima põllumajanduses, seejärel kerkis üles vajadus rajada ajakohane kommunikatsioonivõrgustik: ühendusteel, sillad, kanalid ja sadamad kaupade transportimiseks maalt linna või teistesse piirkondadesse.¹⁵²

18. sajandil loodud põllumajanduslikud ühingud olid väga tihedalt seotud teadusühingute tegevusega. Euroopa esimesi põllumajanduslikke seltse *Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture in Scotland* asutati 1723. aastal Edinburghis. Šoti aadlikud orienteerusid esimeste seas Euroopas ümber turumajanduse tingimustele, mis tõid endaga kaasa uue mõtteviisi ning ka individuaalselt suuremad riskid.¹⁵³ Nende maandamiseks pakkus kaitset valgustusajastu juhtidee allutada kogu loodus ning elukeskkond inimese kontrollile. Reaalsuses viidi seda läbi kõikvõimalike statistiliste ja topograafiliste allikmaterjalide kogumisena. Paljude kaastöötajatega võrgustik kogus iga piirkonna kliima ja geograafia, botaanika, geoloogia, mullastiku kohta andmeid, mis aitaksid kaasa igakülgse ülevaate saamiseks elukeskkonnast inimese ümber.¹⁵⁴ Seda protsessi on nimetatud ka rahumeelseks kontrolli saavutamise mehhanismiks ühiskonna kõigi kihtide üle.¹⁵⁵ Aktiivsem huvi põllumajanduse ja loodusvaatluste vastu andis tugeva tõuke ka inglise vabakujundusliku *ferme ornée* laadis maastikupargi väljakujunemisele. Kuigi *ferme ornée* ehk „kaunistatud farmi“ idee pärines 17. sajandist, kus funktsionaalne farm ja atraktiivne ümbrus omavahel ühendati, võttis selle termini 18. sajandi alguses kasutusele inglise maastikukujundaja Stephen Switzer, kes hakkas väärtustama igapäevaselt tegutsevaid põllumajanduslikke maamõisaid, kus suudeti toota ka turule. Samas juhtis ta tähelepanu koha topograafia ning loodusringi toetamisele näiteks metsaistutuse näol. Tema hakkas esmakordselt oma kirjutistes propageerima

¹⁵¹ Inglise keeles *improvement, betterment*; saksa keeles *die Verbesserung* võiks eesti keelde tõlkida kui parendamine, paremaks muutmine, täiustamine vastavalt valgustusajastu sotsiaalsete reformide eesmärkidele.

¹⁵² A. Broadie, *The Scottish Enlightenment: The Historical Age of the Historical Nation*. Edinburgh: Birlinn, 2005, lk. 38–42.

¹⁵³ *The New Penguin History of Scotland: From the Earliest Times to the Present Day*. Eds. by R. A. Houston and W.W.W.J. Knox. London: Penguin Books; Edinburgh: National Museums of Scotland, 2001, lk. 290.

¹⁵⁴ Balti kultuuriruumis viisid sarnast protsessi läbi A. W. Hupel oma teosega *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland* (1774–1782, Th. 1–3, Riga) ja W. C. Friebe *Physisch-ökonomische und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehistland oder von der beiden Statthalterschaften Riga und Reval* (1794, Riga).

¹⁵⁵ A. Broadie, *The Scottish Enlightenment*, lk. 38–39.

kasulikkuse ehk rentaabluse põhimõtet. Nüüdsest tõsteti põllumaa esteetilise väärtuse kategooriasse ning ilu ühendati kasulikkusega (saksakeelses kultuuri-ruumis tuntud kui *Schön und Nützlich*), mis vastas otseselt valgustusajastu põhikontseptsioonile.¹⁵⁶ Ühe entusiastlikuma põllumajanduse parendaja, juristist esteetiku Lord Kamesi 1774. aastal ilmunud teoses *The Gentleman Farmer* sisaldub idee, et põllumajanduse parendamise katsed on üle kantavad ka esteetikasse – maastikku võetakse kui laboratooriumi, kus tuleb hoida tasakaalu looduse stiimia ning inimõistuse sekkumise vahel.¹⁵⁷ Sellest võib järeldada, et osaliselt võlgneb Inglise stiilis vabakujunduslik park oma maalilise üldilme põllumajanduslikele eksperimentidele, mis soosisid aktiivset huvi maastikukujunduse ja -esteetika vastu. Kui 18. sajandi teisel poolel levis Inglise stiilis vabakujunduslik park koos pitoreskse esteetikaga Mandri-Euroopasse, hakkasid romantikud selles nägema kohta, kuhu saab unistuslikult reaalsuse eest põgeneda. Samas valgustajate jaoks tähistas Inglise stiilis park paremat reaalsust, mida on võimalik inimkätega luua, mistõttu tuleb ka Eestis 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses rajatud mõisaparkide analüüsimisel lähtuda mitmest paradigmast.¹⁵⁸

Šoti aristokraatia mõistis, et nende kasulikkus on suurem, kui nad koondavad maarahva kokku ühte farmikülla ning kasutavad ülejäänud maad lammaste karjatamiseks, vilja tootmiseks vm. Uut tüüpi maa-asulate sotsiaalne koosseis oli polüfunktsionaalne: osa töölisi oli hõivatud põllutöödega, teine osa leidis aga rakendust väikestes manufaktuurides ja vabrikutes. Kuid ühiseks nimetajaks oli suur sõltuvus kohalikust tööd andvast Šoti suumaavaldajast maaadlikust (*laird*ist). Šoti ajaloolased on ise väitnud, et tõenäoliselt ei kohta kusagil mujal nii sügavat paternalistlikku traditsiooni kui sellel maal.¹⁵⁹ Nõnda kohtab Šotimaal ringi sõites sageli suuremate maamõisate ja losside vahetus läheduses 18. sajandil rajatud nn. farmiasulaid. Need kujutavad endast korrapärase planeeringuga ja ühtlustatud arhitektuuriga väikseid asulaid, mis kavandati mõisafarmi ja -vabrikute tööliste. Kogu kompleksi kuulusid veel kirik, administratiivhoone, koolimaja, poed. (**Illustr. 5**)

¹⁵⁶ T. Mowl, *Gentlemen and Players. Gardeners of the English Landscape*. Stroud: Sutton Publishing, 2004, lk. 84–85.

¹⁵⁷ M. Glendinning, A. MacKechnie, *Scottish Architecture*. London: Thames and Hudson World of Art, 2004, lk. 100.

¹⁵⁸ E. Tohvri, 18. sajandi teise poole Šoti valgustusliku arhitektuuri ideedest, nende retseptioonist Vene keisrirkonnas ning baltisaksa kultuuri-ruumis. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2006, nr. 3 (15), lk. 96–102.

¹⁵⁹ *Scotland in the Age of Improvement*. Ed. N. Phillipson and R. Mitchison. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997, lk. 76–77.

5. Inveraray asula 3rd Duke of Argyll Inveraray lossi vahetus läheduses. (Autori foto, 2005.)

Šoti aadlikud mõistsid, et majandussüsteem saab hästi toimida vaid tingimusel, kui on loodud sobivad elutingimused ka töölistele, kellest otseselt sõltub kõrgklassi heaolu. Paljude mõisaasulate kavandite autoriteks olid amatöörarhitektidest aadlikud, tuntuim nende seast ehk Sir Sinclair Ulbsterist,¹⁶⁰ kes kavandas uue linna Thurso Caithnessi. Rohkesti leiab korrapäraselt planeeritud asulaid Aberdeenshires: 1750. aastal asutatud New Keith (rajas Lord Deskford), 1763. aastal Laurencekirk (Lord Gardenstone), 1776. aastal Huntley (Duke of Gordon).¹⁶¹

Ka majanduslikult edenes Šotimaa väga kiiresti. Näiteks kasvas 18. sajandi teisel poolel Šoti ülemerekaubanduse käive enam kui 300 protsenti, tunduvalt

¹⁶⁰ Sir Sinclair oli ka mitmeköitelise sarja *Statistical Accounts of Scotland* (1791–1799, Edinburgh) koostaja. Selles teoses annab ta detailse ülevaate Šotimaa iga piirkonna elu-olust, eriti majanduslikust, haridus- ja kirikuelust. Sir Sinclair sõnastas ka mõiste „statistiline“ tähenduse, s. t. põhjuse teha kindlaks, kui õnnelikud on riigi kodanikud ning mis tuleks teha tulevikus olukorra parandamiseks.

¹⁶¹ I. Shepherd, *Exploring Scotland's Heritage*. Crampain, The Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland. Edinburgh: Her Majesty's Stationery Office, 1986, lk. 48.

kiiremini kui Suurbritannia Inglismaa osas, ning Šotimaa tõusis 1800. aastaks üheks urbaniseerunumaks piirkonnaks Euroopas.¹⁶² Sealsel mägisel maastikul hakati suurt tähelepanu pöörama asulatevaheliste ühenduste rajamisele ning majanduslikku edukust aitasid oluliselt tõsta uued kommunikatsioonivõrgustikud: teed, kanalid ja sillad, sadamad ja majakad. Šoti leidurid andsid suure panuse tööstusettevõtete masinate konstruktsioonide täiustamisele. Alates 18. sajandi lõpust töötas Peterburis sildade konstruktoritena ja metallitööstuse juhtidena palju šotlasi.¹⁶³ Siinkohal tuleks kindlasti ära mainida ka Clyde'i jõe orgu rajatud võimas puuvilla- ja tekstiilivabrik New Lanark. Kompleksi ehitust alustati 1785. aastal David Dale'i juhtimisel. Tema koostööpartneriks sai kuulus šoti leidur Richard Arkwright. 19. sajandi alguses külastas kompleksi Vene suurvürst Nikolai koos abikaasaga.¹⁶⁴ Hiljem keisriks saades oli Nikolai I üks prioriteete käivitada Vene impeeriumis edukas tekstiilitööstus. Üks kompleksi-dest rajati Narva, kus töötas terve 19. sajandi vältel ja 20. sajandi alguses rida tippspetsialiste Šotimaalt.¹⁶⁵

5. Prantsuse füsiokraatide reformikavad

18. sajandi keskpaigaks saavutas prantsuse loodusteadus Euroopas kõrgtaseme ning teaduslik lähenemine loodusliku korra ja tasakaalu säilitamiseks ärgitas ka teadlastes missioonitunnet pakkumaks välja lahendusi ühiskonna parendamiseks. Ühiskonna probleemidele üritati leida lahendusi põhiliselt kolme valdkonna – meditsiini, loodusteaduste ja põllumajanduse – omavahelise sidumise kaudu. Usuti, et need kolm valdkonda tagaksid ka „loomuliku ühiskonnakorra ja üldise heaolu“.¹⁶⁶ Teaduse ja põllumajanduse vahelise tiheda koostöö käivitamisid Pariisi füsiokraadid, kuna 18. sajandi teisel poolel avastasid prantsuse loodusteadlased rea väliseid faktoreid, mis mõjutavad elusloodust: nendeks olid kliima, mullastiku kvaliteet, õhukoostis, temperatuur, pinnavormid, niiskus. Diskussioonid kliima üle kandusid ka kultuuri- ja poliitika-sfääri, andes alust rahvaste karakteri teooriale (Montesquieu' *De l'Esprit de Lois*). Samuti pöörati tähelepanu erinevate füüsikaliste nähtuste koosmõjule elukeskkonnas: näiteks õhu koostisele ja puhastamisele, mistõttu hakati linnades propageerima puude ja põõsaste istutamist, et tekiks looduslik õhupuhastusring.

¹⁶² The New Penguin History of Scotland, lk. 282–287.

¹⁶³ J. Howard, S. Kuznetsov, Scottish Architects in Tsarist Russia. – History Today 1996, Vol. 46(2), February, lk. 35–41. Robert Fulton'i teos *Treatise on the Improvement of Canal Navigation* (1796) kujunes oluliseks käsiraamatuks St. Peterburi esimeste metallist sildade rajamisel üle kanalite. Charles Gascoigne oli esimene, kes pani aluse Venemaa metallitööstusele.

¹⁶⁴ The Story of New Lanark. Published by New Lanark Conservation Trust, 2006, lk. 11.

¹⁶⁵ Dundee City Archive and Record Centre, GD/XII3/1/1-21.

¹⁶⁶ The Enlightenment World, lk. 602.

Eluruumides peeti oluliseks ruumide ventileerimist ning ökonoomsema küttesüsteemi väljaehitamist. Populaarsust kogusid kõikvõimalikud terviseõpetused, mis tutvustasid tervisliku toitumise ja hügieeni aluseid. Põllumajanduses tegeleti sobiva taimestiku väljaaretamisega vastavalt kliimale ja mullastiku tingimustele jne.¹⁶⁷ Tuleb rõhutada, et loodusteadlaste uurimisteemad viidi kiiresti praktikasse ja neist oli märkimisväärset abi inimeste tervise ja elukeskkonna parendamisel.

Kreeka keelest tuletatud füsiokraatide nimi tähendab looduse võimu ning nad ise väitsid, et vaid põllumajandus on ainuke uute rikkuste loomise allikas, kuna kaubanduses vahetatakse ja tööstuses töödeldakse olemasolevat. Füsiokraadid ülistasid lihtsat talupoeglikku elulaadi ja halvustasid linnade kunstlikkust. Eelkõige prantsuse loodusteadlaste kuldajastu valguses oli füsiokraatide eesmärgiks luua vajalik infovõrgustik uusima teadusmõtte kandumiseks praktikasse ja selle ilmekaks näiteks on Pariisi Põllumajandusühingu (*Société d'Agriculture de Paris*) kauaaegne president, botaanik *abbé* Roziers, kes avaldas mõjukaid kirjutisi agronoomiast, veterinaariast ja meditsiinist.¹⁶⁸

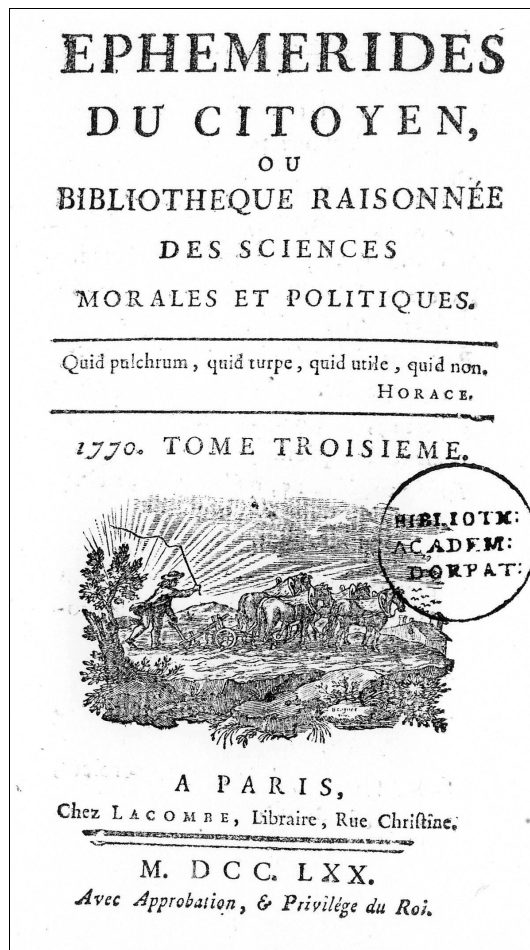
Samas ei alahinnanud füsiokraadid teisi majandusharusid, vaid tulid loodusteaduste toel uutele järeldestele, et ühiskonna majanduselu – tootmine, jaotamine, vahetamine ja tarbimine – moodustab ühtse terviku ja seda tuleb vaadata kui elusorganismi. Nad propageerisid majandustegevuses täielikku *laissez-faire*'i ehk vaba konkurentsi kui majandusliku toimimise peaprintsiipi. Füsiokraatide tähtsaim teoreetik oli François Quesnay ning nende ideid tutvustas regulaarselt ilmunud põllumajandus-, kommerts- ja finantsalast teavet jagav ajakiri *Les Ephemerides du Citoyen, ou Bibliothèque Raisonnée des Sciences Morales et Politiques*, mille juhtlauseteks olid „looduse juhtimine“ (*la règle de nature*) ja „vaesed talupojad, vaene kuningriik“ (*pauvres paysans pauvre royaume*).¹⁶⁹ (Illustr. 6)

F. Quesnay ideid arendas edasi füsiokraatide üks liidreid Pierre-Samuel Dupont de Nemours, kes rõhutas, et majandusreformide edukaks läbiviimiseks tuleb teostada terve rida sotsiaalseid reforme, millest olulisemad on kaks. Esiteks üldise, ilmaliku ja utilitaarse koolisüsteemi käivitamine, et anda kõigile haridus, mis vastaks elu tegelikele nõuetele ning kasvataks humaansmaid ühiskonnaliikmeid, kes suudavad paremini mõista oma kohust ning on kõrgema moraaliga. Ja teiseks, kaotada pärisorjus ja orjatöö, mis on väheproduktiivsed.

¹⁶⁷ E. C. Spary, *Utopia's Garden. French Natural History from Old Regime to Revolution*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000, lk. 100–101.

¹⁶⁸ Postuumselt ilmus tema töödest mõjukas *Cours Complet d'Agriculture, theoretique et pratique, et dometique, la medicine vetrinaire, etc., ou Dictionnaire Raisonne et Universel d'Agriculture*, 1796.

¹⁶⁹ *Les Ephemerides du Citoyen, ou Bibliothèque Raisonnée des Sciences Morales et Politiques*. Marquis de Mirabeau. Paris: 1767; *Les Ephemerides du Citoyen, ou Bibliothèque Raisonnée des Sciences Morales et Politiques*. P.-S. Dupont de Nemours. Paris: Lacombe, 1768–1772.

6. Teose *Les Ephemerides du Citoyen* tiitelleht.

Selle asemel tuleb tagada töörahvale isikuvabadused ning eraomand.¹⁷⁰ Füsiokraadid ja entsüklopedistid, kes olid omavahel tihedalt seotud, uskusid, et ühiskonna reformimise abil on võimalik saavutada üldist heaolu, mis on aluseks uue moraalse kodaniku sünnile. Kuid lisaks sellele rõhutasid nad, et haridus on väga efektiivne vahend kandmaks edasi „vaba ühiskonna ideed“.¹⁷¹

Prantsuse revolutsiooni eel oli füsiokraatide ringkond üks aktiivseid vana režiimi (*ancien régime*) kritiseerijaid ning uute parandusettepanekute tegijaid. Füsiokraatide ja teadlaste koostöös muutus ka suhtumine loodusesse. Looduse

¹⁷⁰ The Enlightenment World, lk. 492–493.

¹⁷¹ T. J. Hochstrasser, *The Institutionalisation of Philosophy in Continental Europe*. – *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, lk. 86–87.

ülevust kirjeldati küll poetilises võtmes, kuid loodusetunnetuse väljenduseks sai indiviidi moraalse ja kasvatusliku palge kujundamine, mistõttu pidada loodust ainuüksi romantikute avastatud pärusmaaks ja käsitleda seda romantismi paradigmas ei ole päris õige.

Prantsuse teadlased seostasid loodust ja kultuuri prantsuse keelse terminiga *mœurs*, mis väljendab harjumust, karakterit, moraalsust, tavasid, instinkte – see mõiste viitas looduseaduste mõjule inimühiskonnas. Tänapäevani tuntuim füsiokraatide maailmavaate propageerijaid oli Jean-Jaques Rousseau ja tema kirjutistest kuulsaks saanud loosungid „tagasi loodusesse“ ning „sotsiaalne kokkulepe“ toetasid tegelikkuses füsiokraatide põhimõtteid. Paraku on tuntud vaid J.-J. Rousseau' loodust ülistavad teosed, kuid 18. sajandi teisel poolel oli paljude prantsuse loodusteadlaste, nagu näiteks Bernandin de Saint-Pierre jt. kirjutistes sügavalt juurdunud tundlikkuse (*sensibilité*) mõiste. Tolleaegse üldsuse jaoks olid loodusteadused *sensibilité* tundelaadiga *par excellence*. Samuti kujunesid loodusteaduslikud muuseumid ja kogud kunstimuuseumide kõrval teiseks tähtsaks elamusi pakkuvaks teadmiste allikaks ja moraalse pale kujundajaks.¹⁷² Loodusteaduslike kogude eesmärgiks oli visualiseerida loodusõigust, korrapära ja kogu Universumi ilu. Loodusmuuseumis esitletud kogud ja botaanikaaiad andsid võimsa etenduse looduse jõust ja rikkustest.¹⁷³

Prantsuse füsiokraatide ühiskonna reformimise taotlusi toetasid oma loomingu ka 18. sajandi teisel poolel tegutsenud kunstnikud, kelle hulgast tuntuim oli Claude Joseph Vernet.¹⁷⁴ Tema sadamavaadete sari oli spetsiaalselt mõeldud Prantsusmaa sõjalise ja kaubandusliku arengu eksponeerimiseks. Sama ülesannet täitsid ka teedeinsener Jean-Rodolphe Perronet' tehnoloogiliste uunduste alusel teostatud teedevõrgu väljaehitamist kujutavad maalid. Teede, sildade ja kanalite ehitus aitas parandada logistikat, mis toetas füsiokraatide majandusreformide. C. J. Vernet tõi motiividena sisse ka naturalistlikult kujutatud külamaastikud, farmide, metsade ja jõgede vaated, milles kumab läbi põllumajandusliku tootmise ülistus. Füsiokraatliku majandusmudeli elluviija Anne-Robert-Jaques Turgot' ideaaliks oli *urbes-in-rure*-tüüpi asulate rajamine mägistes piirkondadesse, kuna teaduslike katsete põhjal kuulutati suurlinnade õhk saastatuks, linnad ise aga ebahügieenilisteks.¹⁷⁵

¹⁷² R. Whatmore, *Republicanism and the French Revolution. An Intellectual History of Jean-Baptiste Say's political economy*. Oxford: Oxford University Press, 2000. lk. 9–10.

¹⁷³ E. C. Spary, *Utopia's Garden. French Natural History from Old Regime to Revolution*, lk. 193–239.

¹⁷⁴ Claude Joseph Vernet oli üks *Les Neuf Soeurs*'i looži liikmetest.

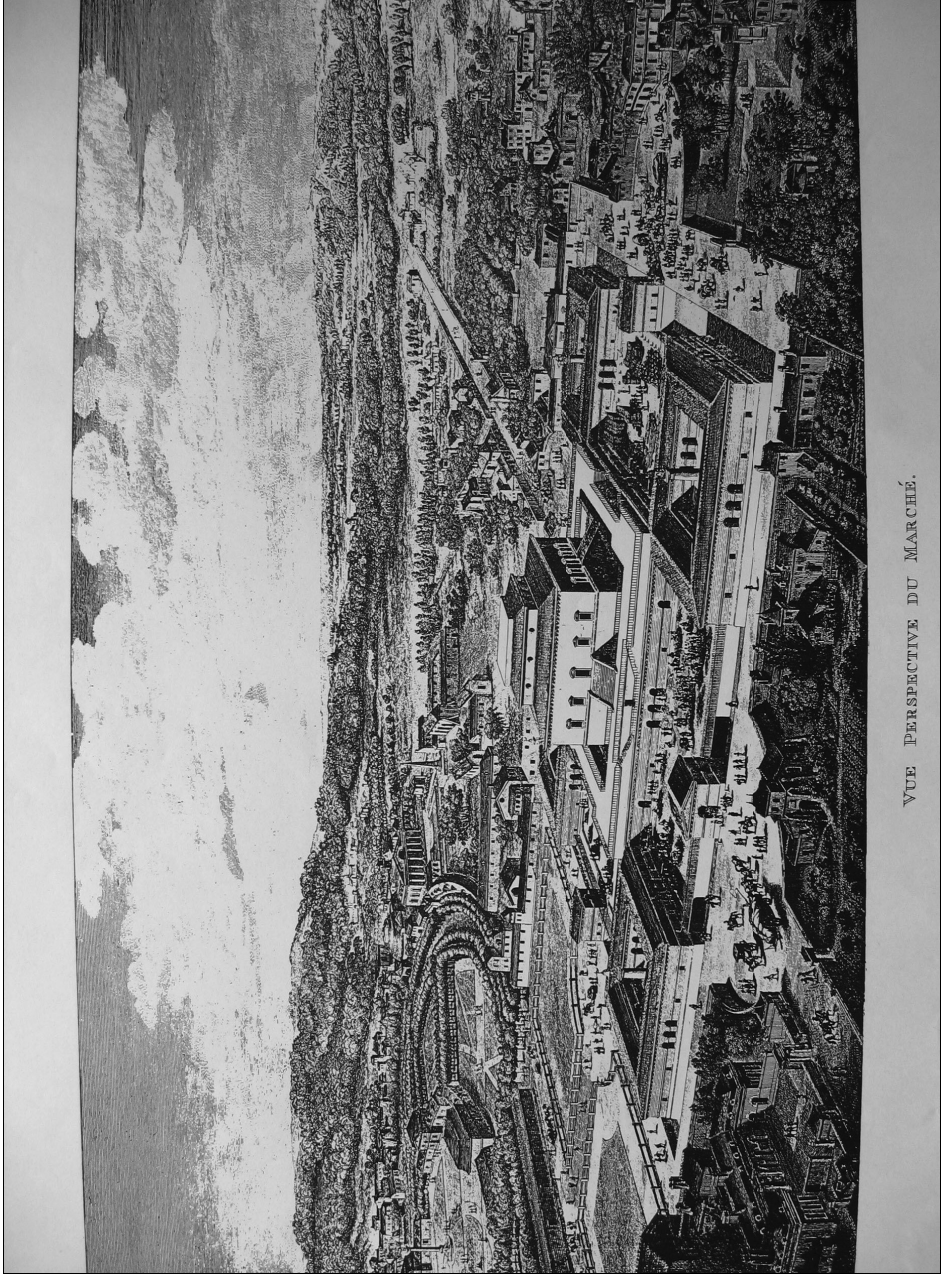
¹⁷⁵ M. Craske, *Art in Europe 1700–1830. A History of the Visual Arts in an Era of Unprecedented Urban Economic Growth*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1997, lk. 90–92.

A.-R.-J. Turgot' majanduslike ja sotsiaalsete reformide tulemusi representeeris arhitektuuris Claude-Nicolas Ledoux' 1774.–1780. aastal valminud soolatootmisvabrikute kompleks Besançoni lähedal Arc-et-Senans'i külas, Chaux' metsa ääres (hiljem kasutas Ledoux seda nime oma utoopialinna nime-tusena). Kui ühiskonna majanduselu toimib nagu elusorganism, siis vere tsirkulatsioon selles säilib elujõulisena looduskeskkonda rajatud tööstusest. Poolringina paigutatud hoonetekompleksi keskel asub direktori maja, mis teatud mõttes kordab veel barokse kuningapalee kompleksi lahendust. Teisalt on selles plaanis nähtud võimu varjatud kohalolu ehk „panoptikumi idee“ teostust valgustusajastu elukeskkonnas.¹⁷⁶ Selleks, et mõista soolalinna ehitiste arhitektuuri, tuleb taustainfona teada, et soolakaubandus oli Prantsusmaal üks populaar-semaid salakaubaveo artikleid, mistõttu jäi riigil saamata soola pealt teenitav tulumaks. Seepärast on ka Arc-et-Senans'i arhitektuurne üldilme ekspressiivne ja võimas. Juba sissepääsu väravaehitis, kus paiknes turvameeskond ja väike vangikong, on mõjuv oma tugeva Toskaana orderis sammuportikusega. Keskel asuval direktori maja fassaadil on C.-N. Ledoux'le omane rustikas plokkidega Toskaana samba ekspressiivsem variant. Dekoorielementidena on kasutatud soolaurne. Arc-et-Senans'i projekti hilisem edasiarendus, utoopialinn Chaux vastab eeltoodud ideele, mille Ledoux avaldas 1804. aastal projektide mapina pealkirja all *L'Architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation*.¹⁷⁷ Teos on pühendusega Vene keiser Aleksander I-le, kelle sotsiaalsetes reformides nägi C.-N. Ledoux uut võimalust, viia ellu oma arhitektuuriidee, kus võetaks arvesse kunsti, moraalsuse ja seaduslikkuse printsiipe ning representeeritakse neid ühtlustatud arhitektuurivormide abil tervikliku elukeskkonna kavandamisel.¹⁷⁸ C.-N. Ledoux paigutab utoopialinna puhta õhuga mägise looduse keskele ning geomeetrilistele vormidele taandatud avalikud ehitised, millest kõigil on õpetlik ja hariv funktsioon, peavad aitama luua harmoonilist sidet inimese ja keskkonna vahel. Chaux' linna arhitektuurivisioon toetab J.-J. Rousseau' ideed sotsiaalsest kokkuleppest, mida üritasid saavutada ka füsiokraadid Prantsuse ühiskonnas 18. sajandi teisel poolel. (Illust. 7)

¹⁷⁶ M. Foucault, *Panopticism.– Rethinking Architecture*. Ed. N. Leach. London, New York: Routledge, 1997, lk. 357–366.

¹⁷⁷ C.-N. Ledoux, *L'Architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation*. Paris, 1804. Reprint ed. Daniel Ramée, Princeton, 1984.

¹⁷⁸ A. Vidler, *Claude-Nicolas Ledoux. Architecture and Social Reform at the End of the Ancien Régime*. Cambridge: The MIT Press, 1990, lk. 379–382.

VUE. PERSPECTIVE DU MARCHÉ.

7. C.-N. Ledoux' utoopialinna Chaux' turuväljaku planeering.

6. Parendamise ideed linnaruumis

Parendamise ideoloogia muutis radikaalselt ka linnade üldilmet. Euroopa suuremad linnad nagu Pariis või London olid ülerahvastatud, tänavad kitsad ja räpased, puudusid elementaarsed sanitaaringimused ning kanalisatsioonivõrk. 18. sajandi teisel poolel alanud kiire urbaniseerumine tõstis 18. sajandi keskpaiku 700 000 elanikuga Londoni 1801. aastaks rahvaarvult juba maailma suurimaks linnaks, kus elanike arv lähenes miljonile. Haigusepideemiad, kehvad sanitaar- ja elutingimused, mustus, vaesus, viletsus, harimatus – kõiki neid elu varjukülgi käsitlesid kirjanikud, vaimulikud, arstid, ning üha rohkem rõhutati elukeskkonna seost inimeste moraalse palge ja eetiliste väärtustega.¹⁷⁹ Kõlblusest sai kultuuri kesksemaid teemasid ja valupunkte. Näiteks kajastavad 18. sajandi keskpaiga linnaelu pahupoolt ilmekalt kunstnik William Hogarthi graafilised sarjad.

1749. aastal kirjutas Voltaire kaugeleulatuva mõjuga poleemilise essee „Pariisi kaunistamine“ (*Des Embellissements de Paris*), milles ta tegi ettepanekuid muuta linna funktsionaalsemaks ja tervislikumaks, tuues välja, et Pariisis puuduvad elementaarsed sanitaaringimused, avalikud kaevud, avalik turuhoone, rääkimata korralikest kõnniteedest. Sama meelt oli ka La Font de Saint-Yenne, esimesi kunstikriitikuid Pariisis, kes tõstatas küsimuse linnapildi esinduslikumaks muutmisest, juhtides tähelepanu kuulsale Louvre'i kuningapalee idatiiva kolonnaadile, mis kannab endas prantsuse klassitsismi arhitektuurimõtet, kuid seda pole võimalik vaadelda, kuna selle ümber asuvad tihedalt hoonestatud viletsad elamukvartalid.¹⁸⁰

Need juba nn. avaliku kodanikkude sfääri seast esile tõusnud hääled andsid tõuke edasi tegeleda linnaruumi parendamise ideedega. Üks mõjukamaid Pariisi linnaruumi ümberkujundamise teoreetikuid oli Pierre Patte, kes oma teoses *Mémoires sur les objets les plus importants de l'architecture* (1769, Paris) avaldas erinevate elualade inimeste arvamusi linnahügieeni alalt. Teoses leidub rohkesti linnakvartalite ja ehitiste kavandamiseks mõeldud illustreeritud materjale, mis arvestavad kliimaatiliste ja geograafiliste eripäradega ning pööravad suurt tähelepanu sanitaaringimustele ning liiklussõlmede väljaehitamisele linnaruumis. 18. sajandi keskpaiku hakkasid linnaruumi parendamise küsimustega tegelema nii teadlased kui juristid, arstid ja arhitektid. Tehti ettepanekuid uute avalike institutsioonide, nagu juriidiliste asutuste, haiglakomplekside, koolide, vanglate, raekodade, turgude rajamiseks. Kõik need ehitised pidid peegeldama

¹⁷⁹ R. Porter, *Enlightenment Britain and the Creation of the Modern World*. London: The Penguin Press, 2000, lk. 230–231.

¹⁸⁰ B. Bergdoll, *European Architecture 1750–1890*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2000, lk. 48.

sotsiaalsete reformide edukust.¹⁸¹ Samuti tõstatati küsimus paremate elutingimuste loomisest tööliste.

Pariisi urbanistliku reformiliikumise eesotsas oli institutsioon *Contrôleur Général*, kus algatati ja viidi läbi terve rida uuendusi, nagu näiteks haiglate ja kalmistute väljaviimine südalinnast. Sageli olid linnakirikute ümber asuvad kalmistud üle maetud ning aeg-ajalt levisid sealt nakkused linna. Eraldi rõhutas P. Patte oma teoses puudealleede istutamise vajadust teede äärde, et nendega tekitada nn. rohelised sanitaarkoridorid linnas ning tõkestada infektsioonide ja epideemiade levikut vanglatest, haiglatest ja kalmistute piirkonnast. Siin peegeldub ka füsiokraatide ideede mõju linnaruumi ümberkujundamisel juba nn. metsalinnaks või aedlinna tüüpi elukeskkonnaks.¹⁸² Ka Vene keisrinna Katariina II tutvus P. Patte'i linnaplaneerimise ideedega ning andis 1772. aastal Vene impeeriumis välja ukaasi, millega keelati kirikutesse matmised ning kohustati matmispaigad linnadest ja küladest välja viima.¹⁸³

18. sajandi teisel poolel hakati suurt tähelepanu hakati pöörama linna liiklusele – arvesse võeti inimeste liikumistrajektorid ja -viisid kas ratsasõidukitel või veeteede kaudu. Linnaplaneeringus seati üheks eesmärgiks ühenduste rajamine eri linnaosade vahel. Käsitlemist leidsid tänavate võrgu õgvendamise ja rekonstrueerimise, teede sillutamise ning kõnniteede rajamise ja valgustamise küsimused. Kuna paljud Euroopa linnad olid 18. sajandi keskpaigas veel valdavalt kitsaste ja ebaregulaarsete, umbsete keskaegsete tänavatega, siis rahvastiku mitmekordistumisel tõusid teravalt päevakorda linna hügieeni küsimused. Tehti ettepanekuid kanalisatsioonivõrgustiku ja avalike kaevude rajamiseks, uute tänavate, väljakute, kaldapealsete väljaehitamiseks. Samuti kehtestati linnades rangemad sanitaarnõuded. 18. sajand oli loodusteaduses bakterioloogiliste haiguste avastamise aeg ja siis leiti, et õhu kaudu levivaid nakkusi saab ennetada ning lokaliseerida. Kui 18. sajandi reformistid kirjutasid hügieenist, siis esmalt kirjeldasid nad linna õhku, selle puhtust ja liikuvust. Eriliselt hakati tähelepanu pöörama valdavate tuulte suunale linnas – õhk linnaruumis pidi olema tervistav ning elujõudu toov, andes aluse rääkida iga linna erilisest eluhingusest ehk *genius loci*'st.¹⁸⁴

Valgustusajastu klassitsistlik korra ja selguse ideaal väljendus linnaplaneerimise põhimõtetes kahel erineval viisil. Esiteks, kas vana tänavavõrgustiku rekonstrueerimises regulaarseteks ja korrapärasteks kvartaliteks koos avalike

¹⁸¹ D. Watkin, *A History of Western Architecture*, London: Laurence King Publishing, 2005, lk. 434. Valgustusajastul ilmusid mõned väga olulised ja mõjukad kirjutised. Üks neist oli inglase John Howardi vanglate reformi käsitlev teos *The State of the Prisons in England, and An Account of the Principal Lazarettos of Europe*. Teose saksakeelne variant kandis pealkirja *Ueber Gefängnisse und Zuchthäuser* (1780, Leipzig: Weyland).

¹⁸² A. Vidler, Claude-Nicolas Ledoux. *Architecture and Social Reform at the End of the Ancient Régime*, lk. 136.

¹⁸³ PSZ, T. XIX (1770–1774), nr. 13927.

¹⁸⁴ R. A. Etlin, *Symbolic Space. French Enlightenment Architecture and Its Legacy*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994, lk. 9.

platside ja väljakutega või võimaluse korral täiesti uue linnaosa rajamises lahus vanast keskaegsest linnatuumikust. Viimase parimateks näideteks Šotimaal on Edinburghi New Towni linnaosa ning New Lanark (juba nimetused viitavad uuele planeeringule), kus taheti selgelt vastanduda vanale, luua täiesti omaette paiknev nn. ideaal-linn. Edinburghi linna parendamise ettepanekuid tehti mitmeid, kuid uue linnaosa lõpliku versiooni töötas 1766. aastal välja James Craig. Tema esimeses kavandis mõjub tänavate ja kvartalite jaotus kui Briti lipp – kaks ristuvat peatänavat ja kaks suurt radiaaltänavat lõikavad diagonaalidena läbi korrapäraselt kavandatud kvartalid.¹⁸⁵ J. Craigi poliitiliselt liiga radikaalse sõnumiga linnaplaan ei leidnud toetust ning selle asemel teostus tema teine, paralleelsete peatänavate võrgustikuga versioon, kus uniooni Inglismaaga hakkasid väljendama peatänavate nimed. Need valiti Hannoveri kuningakojale meelepäraselt: George Street, Queen Street, Princess Street. New Towni idapoolsele küljele kavandati St. Andrewsi ning läänepoolsele küljele Charlotte'i väljak – sümboolne side Šotimaa kaitsepühaku ja Hannoveri dünastia vahel. Visuaalselt huvitav on ka lõpptulemus: maapinna reljeefist tingituna kõrgemal platool paiknevalt George Streetilt avaneb vaade üle Firth of Forthi kiillahe Fife'i maakonnale (sümboliseerib Briti kuninga pilk üle Šotimaa) ja Princess Streetilt pitoreskne vaade üle roheline Nor' Lochi oru vanalinnale ning kindlusele, tuletades värsketele linnakodanikele meelde nende ajalugu ja juuri.

Valgustusajastu linnaplaneerimise idee kavandada täiesti eraldi asuv uus linnaosa leidis kajastamist ka maalikunstis ja graafikas. Näiteks maalisid mitmed tolelaegsed šoti kunstnikud Edinburghi vaateid, rõhutades selget erinevust uue ja vana linnaosa vahel. Kõige veenvamalt teeb seda Alexander Nasmyth oma maalisarjades Edinburghist, kus esiplaanil näeme päiksesäras helendavat korrapärast New Towni hoonestust, millele on vastandatud pilve alla varju jääv hallikas vana linnaosa. Eeltoodu kinnitab, et kuigi valgustusajastu üks läbivaid põhimõtteid oli seisustevaheliste piiride kaotamine, jätkus linnaplaneerimise ideedes hierarhiline ülesehitus veel edasi. **(Illustr. 8)**

Tüüpelites võiks esile tõsta valgustuse ühe olulisema keskuse, Edinburghi linnaehituse ja arhitektuurilise ilme ühtlustamise küsimused, mis tõusid päevakorda pärast New Towni plaani kinnitamist. Kui iga tellija eelistab erinevaid materjale ning viimistlusviise, saaks tulemus väga ebahütlane. Nõnda võttis linnavalitsus vastu otsuse, et seda saab reguleerida New Towni peamise finantseerija, pankur Sir William Forbes of Pitsligo kaudu, kes annab ehituslaenu vaid tingimusel, et järgitaks ettenähtud ehitusmaterjale, fassaadijooniseid ja viimistlusviise.¹⁸⁶ Kuigi iga kvartali ehitised projekteeris erinev arhitekt,

¹⁸⁵ A. Lewis, J. Lowrey, James Craig: Architect of the First New Town of Edinburgh. – Architectural Heritage: The Journal of the Architectural Heritage Society of Scotland 1995, Vol. V, lk. 40–49.

¹⁸⁶ R. Macinnes, Robert Adam's Public Buildings. – Architectural Heritage: The Journal of the Architectural Heritage Society of Scotland 1993, Vol. IV, lk. 10–22.

8. Alexander Nasmyth, vaade Princess Streetile Edinburghis, 1825. a. (asub National Galleries of Scotland)

suudeti kehtestatud ehitusseadustega hoida Francis Hutchesoni sõnastatud valgustatud klassitsismi aegset esteetilist sõnumit – ühtsus mitmekesisuses.¹⁸⁷

Valgustusajastu linnade parendamise kontseptsiooni võtavad kokku panoraamad¹⁸⁸ ja panoptitsism – mõlemad olid 18. sajandi linnade parendamise resultaadid. Robert Barker eksponeeris 1787. aastal oma esimest panoraamat, Edinburghi vaadet Carlton Hillilt. Linnaruumi sotsiaalse stabiilsuse, sanitaaringimuste ja hügieeni ning tervislike eluviiside tagamiseks loodud kontrollimehhanismi meetodi ja selle visuaalse väljundi mõtles välja Jeremy Bentham, kelle kavandatud Panopticonist sai uus nähtamatu võimu kohalolu viis elukeskkonnas. Michel Foucault' sõnastatud Panopticoni tõlgendus näitas, et valgustusajastu parendamise kattevarjus juhtus sageli, et sotsiaalsete reformidega kehtestati hoopis range kontroll üksikisiku üle linnaruumis. M. Foucault

¹⁸⁷ The Scottish Enlightenment: An Anthology. Ed. A. Broadie. Edinburgh: Canongate Classics, 1997, lk. 203–222.

¹⁸⁸ M. Teemus, Reisides toas: pano-, kosmo- ja dioraamadest Tallinnas ja Tartus (1826–1850). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.

on nimetanud seda „nähtamatuks kontrollvõimuks indiviidi üle“.¹⁸⁹ Siiski on valgustatud absolutistlike valitsejate teostatud ulatuslikes sotsiaalsetes reformides nähtud kõigi ühiskonna liikmete elutingimuste ja heaolu parendamise katset. Seda integratsiooniprotsessi on nimetatud mõistega *Sozialdisziplinierung*, mis hõlmas nii riiki, kirikut, majandust, haridust, tervishoidu, sõjaväge jm. institutsioone alates ühiskonna ladvikust kuni kõige alamate ühiskonnakihtideni välja, olles mõeldud mitte niivõrd inimese allutamiseks kui tema toetamiseks ühiskonnas.¹⁹⁰

18. sajandi teisel poolel algas ka linnaruumi sekulariseerumise ning demokratiseerumise protsess. Valgustatud absolutistlikud monarhid lõdvendasid seniseid etiketinorme ning näitasid endid teostamas teadlaste ja filosoofide poolt välja pakutud uuendusi. Püüdes säilitada veel võimalust olla ainuvalitseja, tuli siiski loobuda vanadest võimusümbolitest. Seetõttu avati lossikomplekside ümber rajatud kuninglikud aiad linnakodanikele, linnade laienemise tulemusena loobuti kindlustusvöönditest ning need kujundati kaunisteks jalutuspromenaadideks. Näiteks lubas keiser Joseph II Viinis 1766. aastast Prateri pargis kõigil jalutada. (Samas Potsdami Sanssouci lossiaeda ei avatud kunagi avalikkusele.) Inglise pargikunsti eeskujul sai üheks kõige muljetavaldavamaks pargiks Mandri-Euroopas 1789. aastal linna südames valminud Müncheni aiad.

Ilmalikud valitsejad tahtsid oma valgustusajastu vaimus sotsiaalsete reformidega kärpida ka katoliku kiriku mõju linnaruumis. Ajalooliselt paiknesid klostrikompleksid ning jesuiitide õppeasutused parimates südalinna kvartalites, kuid 18. sajandi teisel poolel suleti ridamisi endisi katoliiklikke mungakloostreid Kesk- ja Lääne-Euroopas. Näiteks laskis Baieri kuningas Maximilian I Joseph dominikaani kloostrit ümber ehitada Landshuti ülikoolihooneks.¹⁹¹ Pärast Prantsuse revolutsiooni suleti Prantsusmaal terve rida klostreid ning osad neist kohandati ümber raamatukogudeks ja teadusasutusteks.

18. sajandi keskpaiku tekkis ka nn. harivate linnaparkide idee, mis sai alguse Londonist ja Bathis, kus pühapäeviti näidati väikese tasu eest harivaid panoraamasid ja erinevaid kollekttsioone, mängis muusika ja pakuti supisteid. Linnarahvale avatud pargi idees nähti ühiskonna demokratiseerumise esimesi märke. 18. sajandi teisel poolel oli üks aktiivseid „rahvaaedade“ idee propageerijaid mõjukas taani aiakunsti teoreetik Christian Cay Lorenz Hirschfeld, kes rõhutas avalike linnaparkide uuenduslikkust eelkõige selles, et seal võiksid koos jalutada kõikide seisuste esindajad, näha üksteist ja vestelda. Hästi läbi mõeldud pargiteed mõõduksid erinevatest ehitistest, rajatistest ja skulptuuridest, mis

¹⁸⁹ M. Foucault, *Of Other Space: Utopias and Heterotopias. – Rethinking Architecture.* London and New York: Routledge, 1997, lk. 350–356.

¹⁹⁰ M. Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783).* Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000, lk. 13.

¹⁹¹ S. von Moisy, *Vor der Aufklärung zur Romantik. Geistige Strömungen in München.* Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 1984, lk. 135.

sümboliseeriksid maa ajalugu, meenutaksid olulisi kangelasi ja sündmusi, hariksid ja laiendaksid jalutajate silmaringi.¹⁹²

Peter Borsay on kasutanud selle protsessi koondnimetusena mõistet *urban Enlightenment*¹⁹³, mis tähistab 18. sajandil Suurbritannia linnades välja kujunenud uut tüüpi linnaühiskonda, kus provintsilinnade mõjukamad kaupmehed ja maa-aadel sulasid linnades kokku ühtseks kogukonnaks. Koostööd tihendas ühine klubiline tegevus, ülikoolide asutamine ja teadusühingute kokkusaamised.

7. Ehitise karakteri mõiste

Valgustusajastul kinnistus Euroopas veendumus, et arhitektuuril on mõjuvõimu muuta sotsiaalset keskkonda. Usuti siiralt, et ühiskondlike hoonete arhitektuuriga saab representeerida ajastul valitsevaid ideid.¹⁹⁴ 18. sajandi teisel poolel toimus arhitektuuriteoorias üks olulisemaid paradigma muutusi. Nimelt loobuti sajandeid domineerinud hierarhilist feodaalsüsteemi ja absolutismi peegeldavast ehitiste tüüpide hierarhiast, mille asemel hakati rääkima ehitise karakterist, mis seati sõltuvusse ehitise funktsioonist, mitte enam sotsiaalsest staatusest. Hoone välisvormides pidi kajastuma tema eesmärk ning dekooris sisalduma tema tüübist loodud metafoorne tähendus, mille koosmõjust kujunes välja ehitise karakteri mõiste. Ehitise karakter omakorda pidi avaldama mõju inimese nägemismeelele ja tundekasvatusele, sidudes kokku nii esteetilised kui ka eetilised sõnumid ehitatud keskkonnast. Nõnda said ka hoonetest sotsiaalsed objektid ja nende analüüsimisel tuleb arhitektuuri sotsiaalajaloolase Thomas A. Markusel esitada küsimusi võimu ja korda tagavate institutsioonide kohta.¹⁹⁵

Eriti olid võim ja ehitised fookuses uute ehitistüüpide loomisel valgustusajal. Sel perioodil nähti linnaruumis moraali, tervishoiu, korra ja järelevalve kasvatustlikku funktsiooni. Hügieenilisema linnaruumi väljaehitamise üheks resultaadiks on peetud ka kehtestatud tüüpehitust, millega ühtlustati elukvartalite kõrgused ja laiused, et tagada õhu liikumine linnas, ehitiste tuleohutus, vajalikud sanitaartingimused. Sel perioodil töötati välja enamike ühiskondlike hoonete ning sotsiaalreformide käigus tekkinud uute hoonetüüpide, nagu koolide ja haiglate, vaestemajade, vaeslaste- ja vanadekodude, vanglate ja parandusmajade ning varjupaikade arhitektuursed lahendused ning põhi-

¹⁹² C. C. L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*. Leipzig: M. G. Weidmanns Erben und Reich, Bd. 5, 1785, lk. 68–74.

¹⁹³ P. Borsay, *The English Urban Renaissance: Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1770*. Oxford: Clarendon Press, 1989, lk. 243.

¹⁹⁴ K. Saarikangas. *Tilan Tekijat. – Katseenrajat Taidehistorian metodologiaa*. Jyväskylä: Helsingit yliopiston Lahden tutkimus ja kolulutuskeskus, 1998, lk. 183–204.

¹⁹⁵ T. A. Markus, *Buildings and Power. Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types*. London and New York: Routledge, 1993, lk. 11.

plaanid.¹⁹⁶ Nõnda tõsteti kõik ühiskondlikud ehitised võrdsele positsioonile ning kõigi hoonetüüpide juures muutus oluliseks avada ehitise karakter. Samuti hakati valgustusajastul rõhutama utilitaarhoonete juures ka esteetilist külge, kuna need hooned peegeldasid sageli reformide edukust ühiskonnas ning progressi.

18. sajandil ilmunud arvuka ehituskunstialase kirjanduse hulgas leidis terve rida praktilisi eeskujuraamatuid, mis sisaldasid juba eelpool mainitud põhimõtete alusel linnamajade fassaadide lahendusi. Populaarsemad olid näiteks Jacques-François Blondeli *Cours d'architecture...*¹⁹⁷ või Jean-François Neuforge'i *Recueil élémentaire d'architecture...*¹⁹⁸. Seal välja pakutud hoonete fassaadid olid kavandatud vastavalt hoone funktsioonile ja sellest inspireeritud väljenduslikkuse esiletoomisele.

Idee, et ka arhitektuur võiks leida ilma ratsionaalse filtrita otsetee inimese hinge, vaimustas prantsuse arhitektuuriteoreetikuid. 18. sajandi keskel oli prantsuse filosoofias aktuaalne Étienne Bonnot de Condillaci sensualismi teooria, mis rõhutas, et meie teadmiste allikaks on aistingud ja nende mustrid. See on äärmuslik versioon nägemismeele ja tajumuste primaarsuse rõhutamisest empiristlikus filosoofias. Oluliste valgustuse suurkujude D. Diderot', C.-A. Helvétiusse jt. poolt tunnustatud sensualistlik mõtteviis mõjutas tugevasti ka arhitektuurimõtet. Selle suuna peaesindajaks sai Nicolas Le Camus de Mézières, kelle teos *Le Génie de l'architecture; ou, l'analogie de cet art avec nos sensations* (1780) tõstis esile arhitektuuri analoogia poeesia, teatri- ja maalikunstiga. Kõigil neil kunstiliikidel on oma sisemised karakteristikud, mille eesmärgiks on psühholoogiseerida ja ülendada vaataja-kuulaja hinge. Selles toeses on esmakordselt väljendatud arhitektuurilise tundeelamuse ideed. N. Le Camus De Mézières oli seisukohal, et arhitektuuri vormis peab väljenduma ehitise funktsioon ja sellest ehitisest saadav tunne. Ehk teisisõnu, arhitektuur peab pakkuma meelteelamusi, ülendama südant ja mõistust.¹⁹⁹ Arhitektuuri-ajaloos oli ta esimene, kelle looming vastab „rääkiva arhitektuuri“ (*architecture parlante*) ideele. Samuti tuleb N. Le Camus de Mézières'i puhul rõhutada hingesugulust Briti esteetikute: Lord Kamesi kirjutisega *Elements of Criticism* (1762) ja Thomas Whately tööga *Observations on Modern Gardening* (1770). Nad ülistasid loodusest saadavaid muljeid, mida on võimalik ka ehitiste juures väljendada.²⁰⁰ Mõlemad autorid ei pooldanud kirjanduslike ja allegooriliste sõnumite edastamist pargiarhitektuuris, vaid tõstsid esile loodusest saadava

¹⁹⁶ Vt. selle kohta: T. A. Markus, *Buildings and Power. Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types*.

¹⁹⁷ J.-F. Blondel, *Cours d'architecture ou traité de la Décoration, Distribution e Construction des bâtiments*. 6 tome. Paris: Desaint, 1771–1777.

¹⁹⁸ J.-F. Neufforge, *Recueil élémentaire d'architecture*, 10 tome. Paris, 1757–1780.

¹⁹⁹ F. Mallgrave, *Architectural Theory. Volume I. An Anthology from Vitruvius to 1870*. Oxford: Blackwell, 2006, lk. 199.

²⁰⁰ A. Forty, *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*. London: Thames & Hudson, 2000, lk. 120–130.

emotsionaalse elamuse, mis puudutab meie hinge. Karakteri mõiste eeskujudid laenati loodusest ja selle väljendusrikkusest.

Le Camus de Mézières' teooriat arendasid edasi prantsuse 18. sajandi teise poole tuntuimad arhitektid Claude-Nicolas Ledoux ja Étienne-Louis Boullée jt. Arhitektist sai nüüd visionäär, kes pidi kavandama uut maailma, temast sai ka uus „valgusepreester“, kes võis mõjutada inimhinge oma valguse-varjudeküllaste ruumimängudega. C.-N. Ledoux' arhitektuuris kajastub ka 18. sajandi keskel populaarne prantsuse sensualismi filosoofia, mis rõhutab inimese aistingute ja meelte esmast kogemuslikku tähtsust välismaailmast ja sellega manipuleerimise oskust. Kuid mõjusamaks sai ehk Edmund Burke'i pitoreskse esteetikast laenatud *sublime* ehk ülevuse mõiste²⁰¹, millega hakkasid mängima Étienne Boullée ja Claude-Nicolas Ledoux oma loomingus.

Kui ekspressiivsus, tundeelamused ja visuaalsed efektid on C.-N. Ledoux' arhitektuuris kesksel kohal, siis teiselt poolt pidas ta oluliseks moraalse meelega ja sotsiaalse kokkuleppe saavutamist arhitektuurikeskkonna abil. Seetõttu jättis ta ära klassikalise dekoori ehitiste fassaadidelt, pidades dekoori esmaseks seisuse väljenduseks, ning pööras suurt tähelepanu avalike hoonete arhitektuursele kujundusele. C.-N. Ledoux' loomingu kohta on kasutusel „rääkiva arhitektuuri“ mõiste. Arhitektist sai seega kaasvastutaja valgustusajastu ühiskonna pale muutmisel, sest ta lõi uut elukeskkonda, mis peegeldas üldist seaduslikkust ja egalitaarsuse printsiipe.²⁰²

Samas tuleb olla ettevaatlik Emil Kaufmanni mõistetega „revolutsiooni-arhitektid“ ja „revolutsiooniarhitektuur“, millega ta iseloomustas C.-N. Ledoux' ja É. Boullée visionaarseid kavandeid.²⁰³ Need arhitektid tegutsesid *ancien régime*'i ajal ning nende ideed ei olnud opositsioonilised, vaid eesmärgiks oli toetada ühiskonna reformimist, mitte viia revolutsioonini (C.-N. Ledoux vangistati hoopis revolutsiooni ajal). Mõlemad arhitektid eirasid sajanditepikkust vitruviaanlikku arhitektuuritraditsiooni ning püüdsid uute vormide abil veenda uut, humanistlikku ja kosmopoliitset valgustusajastu inimest olema avatud „uute teadmiste valgusele“, millest tuleneb ka nendele iseloomulik mäng üllatuslike vormi- ja valgusefektidega. É. Boullée sümbolism avaldus vormi ja valguse meeliülendavas koosmõjus, mida ta ise nimetas varjude arhitektuuriks (*archi-*

²⁰¹ E. Burke, A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful (1757).

²⁰² A. Vidler, Claude-Nicolas Ledoux. Architecture and Social Reform at the End of the Ancient Régime, lk. 150.

²⁰³ E. Kaufmann, Von Ledoux bis Le Corbusier. Ursprung und Entwicklung der autonomen Architektur. Wien, 1933; Three Revolutionary Architects, Boullée, Ledoux and Lequeu. – Transactions of the American Philosophical Society 1952, Vol. 42, Part 3, lk. 431–564; Architektonische Entwürfe aus der Zeit der französischen Revolution. – Revolutionarchitektur. Klassische Beiträge zu einer unklassische Architektur. Hrsg. K. J. Philipp. Braunschweig/Wiesbaden: Fried. Vieweg and Sohn, 1990, lk. 17–29.

tecture des ombres). Samuti on arhitektuuriloolased jõudnud veendumusele, et sarnaste utoopiakavandite loomine sel perioodil oli rahvusvaheline fenomen.²⁰⁴

Saksakeelses kultuuriruumis poleemitses Johann Wilhelm Goethe prantsuse ja inglise sensuaalsetliku karakteri käsitlese üle ning tema sõnastuses väljendus karakter hoopis ehitise looja hingestatuses. Oma kuulsaks saanud essees *Von deutscher Baukunst* (1772) tõstab ta esile Strasbourgi katedraali meistrit Erwin von Steinbachi, kelle vaimujõud oli aluseks ehitise vägevusele. See lähenemine sai lähtepunktiks romantismile ning kunstiteose loojakesksele analüüsile.²⁰⁵

²⁰⁴ Neoclassicism and Romanticism. Architecture. Sculpture. Painting. Drawing. Ed. R. Toman, Cologne: Könemann, 2000, lk. 84.

²⁰⁵ Neoclassicism and Romanticism. Architecture. Sculpture. Painting. Drawing, lk. 7–8.

I peatükk – LIIVIMAA ÜLDKASULIKU JA ÖKONOOMILISE SOTSIETEEDI ASUTAMINE NING TARTU ÜLIKOOI TAASAVAMINE

1. Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi tegevusprogrammi väljatöötamine

18. sajandi teisel poolel oli juba mõnda aega Liivimaa aadlike seas kõne all olnud idee luua üldkasulik ühing, mis suunaks ja arendaks provintsi (põllu)majanduslikke huve. 1792. aastaks jõuti niikaugele, et Riias asutati esimene teaduslik selts Balti kultuuriruumis – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed. Sarnaseid sotsieteete oli asutatud mujalgi Lääne-Euroopas, mistõttu oli viimane aeg ka Liivimaal tegevust alustada. Algkapitali tegevuse alustamiseks andis Peter Heinrich Blankenhagen, Tallinnas sündinud, Leideni ja Göttingeni ülikoolis õppinud ning Riias tegutsev edukas kaupmees.²⁰⁶ Tema soovi kohaselt alustas selts tööd 13 tegevliikmega, kes kõik pidid kuuluma Liivimaa päruaadlisse, s. t. Liivimaa rüütelkonda. P. H. Blankenhageni lähimaks mõttekaaslaseks oli Friedrich Wilhelm von Taube, kes töötas välja seltsi eesmärgid: „edendada kõikide provintsi seisuste – aadli, õpetlaste, kodanluse ja talurahva üleüldist heaolu.“ Eeskujuks seati Peterburis tegutsev vaba majandusühing (asutatud 1767. aastal), mis tugines Suurbritannia mudelile, sest sarnaselt kõlavad mõlema seltsi sõnastatud tegevussuunad: efektiivsema majandamise nimel tuleb tundma õppida oma maa kliima ja mullastiku koostõju, parandada kommunikatsioonivõrgustikku, s. t. luua veeteede ühendusi ning ehitada välja sadamakohti, et maalt saaks põllumajandussaadusi kiiremini linnadesse transportida. Samuti tuleb rajada vabrikuid ja manufaktuure.²⁰⁷

Sotsieteedi esimesed 13 liiget Liivimaa aadlike seast olid vabahärra Balt- hasar von Campenhausen, krahv Ludwig August Mellin, kreisimarssal von Liphart, kubermangumarssal Friedrich von Sivers, Gustav Johan von Buddenbrock jt.²⁰⁸ Eraldi vääriks esile tõstmist, et LÜÖS-i asutajaliikmete hulgas olid peamiselt Göttingeni ülikooli kasvandikud. 1737. aastal avatud *Georgia Augusta* nimelise Göttingeni ülikooli patrooniks oli Suurbritannia kuningas ja Hannoveri kuurvürst George II ning ülikooli kultuuriline orienteeritus ja teadusmõte olid tugevalt anglofiilsed. Nõnda kujunes Göttingeni ülikool tähtsaimaks Briti teaduse keskuseks Mandri-Euroopas ja selle kasvandike kaudu jõudis

²⁰⁶ Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734–1837. Hildesheim und Leipzig: August Lax Verlagsbuchhandlung, 1937, lk. 289; EAA, f. 1185, n. 1, s. 1, l. 2.

²⁰⁷ EAA, f. 1185, n. 1, s. 1, l. 1–6p.

²⁰⁸ EAA, f. 1185, n. 1, s. 1, l. 2.

Briti, s. h. Šoti valgustusajastu ühiskondlik mõte ning elukultuur kiiresti Balti kubermangudesse. Näiteks tutvustas Adam Smithi majandusökonoomia alaseid ideid Saksamaal peajasjalikult Göttingeni ülikooli professor Georg Friedrich Sartorius, kes oli ka pärisorjuse kaotamise üks põhiideoloog Saksamaal.²⁰⁹ Põhjalikult on baltisakslaste õpinguid Saksamaa ülikoolides uurinud Arvo Tering. Tema andmetel olid Göttingenis õppinud peaaegu kõik need liberaalsete vaadetega aadlijuhid, kes mõistsid, et pärisorjuse kaotamise reformideks on viimane aeg. Nõnda võib Göttingeni ülikooli immatrikuleeritute seast leida mitu põlvkonda von Stackelberge Roosna-Alliku mõisast, Balthasar von Campenhauseni, Jacob Georg von Bergi, Gustav Johann von Buddenbrocki, G. H. von Wetter-Rosenthali nimed.²¹⁰ Samuti oli Göttingeni ülikoolis õppinud rida Baltimaade valgustajaid-literaate, nagu Heinrich Johann von Jannau, Wilhelm Christian Friebe, Johann Wilhelm Ludwig von Luce, kellest said aktiivsed kaasalööjad ka Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi tegevuses.

1792. aasta lõpus asuti sotsieteedile taotlema tegevusluba kõrgematelt instantsidelt. Asjade käik aga venis ning sisuliselt alustas sotsieteed oma tegevust alles 1795. aastal. Esimese hooga asuti välja töötama sotsieteedi programm-põhikirja, mille kohta esitas 1795. aasta lõpus oma nägemuse endine Novgorodi kindralkuberner ja saadik Londonis ning Varssavis, Jacob Johann von Sivers Vana-Vigalast.²¹¹ Olles ise kursis Suurbritannia kogemusega, pakkus ta oma ettepanekutes sotsieteedile välja 1753. aastal asutatud Londoni Kuningliku Põllumajanduse Seltsi (*Royal Society of Agriculture in London*) tegevuskava, mis juba kümnekonna tegutsemisaasta järel kandis märkimisväärset edu.²¹² Samuti rõhutas J. J. von Sivers sotsieteedi üldkasulikku ning heategevuslikku aspekti. Minnes konkreetsemaks, tõi ta eeskujuks palju näiteid Inglise ja Šoti maa-aadli elukorraldusest. Alates sellest, kuidas nad on suutnud luua krediitkassad, kust saab toetust oma maavalduste parendamiseks. Nõnda on mitmeväljasüsteemis põldude ümber rajatud ilusad kiviaiad, ehitatud suured majandushooned, sillutatud teed ja parandatud ka tööliste elutingimusi ning keskonda. Šoti- ja Irimaal tegutsenud põllumajandusseltsid ergutasid auhindade ja preemiate jagamisega otsima uuenduslikke meetodeid maa parendamiseks. Šotimaa põllumajandusseltsi (*Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture in Scotland*) peamajas Edinburghis olid eraldi saalid, kus eksponeeriti uusi näidised alates seemnetest ja viljadest ning lõpetades arheoloogiliste leidudega. Raamatukogus leidis suurepärase valik majandusajakirju.

Siinkohal on välja toodud ka Šotimaa edusammud kommunikatsioonivõrgu väljaehitamisel, millest oli juba eelpool juttu. J. J. von Sieversi sõnutsi oli

²⁰⁹ A. Tering, Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008, lk. 250–252.

²¹⁰ A. Tering, Göttingeni ülikool ning selle osa Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemises XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 1987, nr. 10, lk. 615–623.

²¹¹ EAA, f. 854, n. 3, s. 333, l. 9–11p.

²¹² EAA, f. 1185, n. 1, s. 2. l. 4–19.

Suurbritannias suudetud luua eriline uuendusmeelne kogukonnavaim tänu sellele, et maa-aadel tegutses koos töösturitega ja üheskoos oli asutatud vabrikuid ning manufaktuure. Sama põhimõtet oli oma valdustes juba edukalt rakendanud Anhalt-Dessau vürst Franz ja krahv Ivan A. Ostermann Moskva lähistel. J. J. von Sivers rõhutas, et inglise meetod on äraproovitud ja usaldusväärne, seda enam, et tegelikult tegutseb Peterburi vaba majandusühing samuti inglise mudeli järgi. Ka LÜÖS-is tuleb avada raamatukogu ning uuemate eksponaatide saalid, samuti tuleb talupoegadele jagada kasulikke õpetusi, mille tarvis peab läti ja eesti keelde tõlkima põllumajandusalaseid käsiraamatuid.²¹³

Nendes ettepanekutes joonistub välja kaks rõhuasetust. Esiteks Liivimaa aadli orienteeritus Suurbritannia põllumajandusele ja selle edusammudele merkantilistliku majandusmudeli eeskujul. Ja teiseks, balti aadli põhiline huvi talupoegade vastu oli selgelt paternalistlik: soov omada kogu võimutäiust maa põlisrahvaste üle. Esitati küll ettepanekuid talupoegade elu parendamiseks, kuid need olid seotud praktilis-ökonoomilise eesmärgiga pöörata tähelepanu talupoegade tervishoiule ja elutingimustele, sest ka baltisaksa aadel hakkas mõistma, et nende heaolu sõltub talupoegade võimekusest efektiivselt töötada. Seega tulebki sotsiaalse eesmärgi programmi mõista baltisaksa aadli seisukohast, mille sõnastas Liivimaa maamarssal parun Hamilcar von Fölkersahm: mitte kaasatundmine läti talupoegade raskele saatusele ei ole seltsi liikumapanev jõud, vaid teda kui tugevalt enesekeskset idealisti ja filosoofi kihutas tagant kurnav sund kohandada ümbritsevat maailma omaenda ideaalidele – sotsiaalsete olude parendamise kaudu teha oma elu elamisväärseks ja leida isendaga lepitust.²¹⁴

Paternalistlikku vaatepunkti baltisaksa mõisnike maailmavaates käsitlenud Marten Seppel toob välja, et mõisnikkonna suhtumine talupoegade elukorraldusse oli üldiselt negatiivne, ennekõike nähti talupoegade viletsuse taga nende endi iseloomu puudujääke: laiskust, rumalust, toorust, hoolimatust. Seda mõtet kordasid ka 18. sajandi teise poole baltisaksa valgustajad ja literaadid. Lisaks sobis paternalism hästi õigustama talupoegade allutatust, kuna rõhutas vastastikust sõltuvust, kus mõlemal poolel olid oma õigused ja kohustused. Paternalistlik retoorika lõi pildi mõisnikust, kes „ennastsalgavalt hoolitseb oma talupoegade eest, sest isarolli täitmine nõuab suuri kulusid ja majandusliku ratsionaalsuse eiramist“, millest järeldus, et mõisniku ja talurahva vahel valitsevaid paternalistlikke suhteid võib lugeda pärisorjuse valgustatud astmeks ja mõlemale poolele vastastikku kasulikuks.²¹⁵

²¹³ EAA, f. 1185, n. 1, s. 2. l. 4–19.

²¹⁴ H. Neuschäffer, Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsiaalne ja tema vahekord rüütelkonnaga. – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsiaalne 200. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale, 25. september 1992 Tartus. Toim. S. Kivimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994, lk. 24.

²¹⁵ M. Seppel, Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis* 15. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk. 188.

1795. aasta sügisel liitus Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi tegevusega äsja Liivimaale saabunud noor teadlane Georg Friedrich Parrot. Võnnu (Cēsise) lossi ja Alt-Ottenhofi (Vecate) mõisate omaniku Karl Eberhard von Siversi kutsel saabus G. F. Parrot tema lastele koduõpetajaks, kuid arvestades K. E. von Siversi keskset rolli sotsieteedi töö käivitajana, siis on alust arvata, et ta otsis G. F. Parroti näol endale mõttekaaslast ja tuge asjaajamisel. 1795. aasta detsembris toimunud istungil kinnitatigi G. F. Parrot juba sotsieteedi teadussekretäri kohale ning ta asus välja töötama uut tegevuskava. Jaanuaris 1796 tutvustas G. F. Parrot oma uut programm-põhikirja²¹⁶ sotsieteedi liikmetele. Tema nägemus tööd alustavast põllumajandusorganisatsioonist erines tunduvalt J. J. von Siversi jt. liikmete omast.

Georg Friedrich Parrot võttis süstemaatiliselt kokku kõikide üldkasulike sotsieteetide tegevuse, mille lõppeesmärgiks on tuua inimestele ülimalt õnne ja kasu. Seda saab tagada vaid hariduse kättesaadavaks tegemise ja seaduste kehtestamisega kõigile ühiskonna liikmetele. Programmis on välja toodud nii üksikisikule kui ühiskonnale kasutoovad tegurid, sest ühiskondlikult küpse inimese kasvamise saab toimuda vaid inimese seesmiste jõudude (füüsilise-moraalse-vaimse arengu) ja loodusjõudude tundmaõppimise kaudu. Iga inimese areng algab füüsilise ja moraalse enesetäiustamisega. Siinkohal pidas G. F. Parrot silmas 18. sajandil populaarseid terviseõpetusi, mis hõlmasid selliseid valdkondi nagu toitumist ja kehalisi harjutusi, elutingimusi, riietumist ja tööharjumusi, mida tuli õpetada kõigile, sealhulgas ka aadlike lastele.²¹⁷ Moraalseks inimeseks kujunemine tähendas valgustusajastul ka dialoogi erinevate sotsiaalsete gruppide vahel. G. F. Parrot rõhutas oma moraalse kasvatuse eesmärgides järgima mitte jutlustajate teoloogilisi dogmasid, vaid andma noortele kõlbelist kasvatust, eeskujut, südameheadust; eesmärgiks on arendada noores inimeses humaanseid väärtusi, eneseusaldust ja enesekindlust. Selles osas tugines ta juba oma 1793. aastal publitseeritud kirjutisele *Esprit de l'éducation*²¹⁸, milles oli kokku võtnud kogemused koduõpetaja aastatest Normandias.

Järgmine suur alateema programm-põhikirja eesmärgides hõlmas loodusjõudude tundmaõppimist ja nende rakendamist inimese heaks. G. F. Parrot jagas loodusteadused teoreetiliste teadmiste ja praktiliste eksperimentide ning kogemuste alusel kaheks. Teoreetilised teadmised on üldised teadmised loodusjõudude toimimisest, füüsika- ja keemia-alased teadmised, matemaatika ning ajalooline astronoomia – ained, mis aitavad seletada looduse kujunemislugu. Nendele baasteadmistele saab üles ehitada praktilised teadused, nagu

²¹⁶ EAA, f. 1185, n. 1, s. 4, l. 41–48.

²¹⁷ Sarnane õppeprogramm oli juba ellu viidud Dessaus, kus tegutses 18. sajandi teisel poolel *Philantropin*'i nimeline õppeasutus, vt. E. Tohvri, *Philantrophin*'i mõju Eesti pargikunstile, lk. 36–49.

²¹⁸ G. F. Parrot, *Esprit de l'éducation, ou cathéchisme des pères et des instituteurs*. Francfort sur le Mein, 1793.

ökonoomia ja põllumajanduse, kus on kesksel kohal vaatlused, eksperimendid ja katsed.

Ökonoomia ja põllumajanduse alla koondas G. F. Parrot kõik praktilised alad: tsiviilehituskunsti (rõhuasetusega põllumajandushoonete ehitusel) ning tehnilised alad (jagunevad masinaõpetuseks ja tehniliste uuenduste väljatöötamiseks). Viimase näiteks võib tuua vesiveskite täiustamise, mida saab rakendada manufaktuuri- ja vabrikutööstuses. Tänu geoloogia arengule oli uueks tulutoovaks alaks tõusmas mäetööstus. Põllumajanduses tuleb keskenduda karjakasvatuse ja maa viljakusega seotud teemadele, sealhulgas uute sööda-kultuuride kasvatamisele. Uued põllukultuurid ja köögiviljad annavad hoogu aiandusele ja toiduainete turustamisele linnades. Omaette teemana oli välja toodud metsandus, mis propageeriks metsaistutust.

Kõiki valdkondi peaks hõlmama ökonoomia ja kaubandus. Eduka kaubanduse toimimise eelduseks toob G. F. Parrot välja korralike teedevõrgu, sildade ja sõiduvahendite olemasolu. Seega tuleb rajada laevatatavaid kanaleid ning vajadusel süvendada jõgesid, rajada sadamakohti ja sildasid, et transportida kaupu linnadesse. Linnades hõlmavad neid valdkondi politseiteadused ja kameralistika.²¹⁹ Uute institutsioonidena hakkavad seadusandlust ja linnamajandust reguleerima ehituspolitsei, meditsiinipolitsei jt. üksused, kes jälgivad seadusandluse täideviimist ning kehtestavad kontrolli kohtadel. Eraldi tõi G. F. Parrot sotsieteedi eesmärkides välja tervishoiuasutuste võrgustiku rajamise vajaduse Liivimaal.

Juba samas programm-põhikirjas juhtis G. F. Parrot tähelepanu ka maa põlisrahva – lätlaste – rasketele elutingimustele ja nende kehalisele nõrkusele, tuues võrdluseks samas kliimas elavad rootslased, kes on vabad ja tugeva kehaehitusega. G. F. Parrot pani selle kasina toidu, riietuse ja kehvade elutingimuste arvele, vastandudes mõisnike seas valitsevale hoiakule, et talupojad on ise süüdi oma viletsuses, kuna nad on laisad, rāpased, ebausklikud, uuenduste vastased jne. Siinkohal toonitab Georg Friedrich Parrot hariduse andmise vajadust kõigile ühiskonna liikmetele, sest ainult hariduse kaudu on võimalik pahesid, laiskust, madalust välja juurida. Rõhutades inimeste loomulikku võrdõiguslikkust, lausub G. F. Parrot: „Iga inimene sünnib füüsiliste, intellektuaalsete ja moraalsete võimetega, niihästi neenets oma lumeonnis kui Pariisi või

²¹⁹ Kameralistika oli peamiselt saksa kultuuriruumis levinud juhtimisteadus, mis hõlmas ökonoomia, politsei ja riigivalitsemise teadused. Esmakordselt lülitati kameralism õppekavasse Halle ülikoolis 1727. aastal ning kameralismi juhtfiguuriks tõusis Halle ülikooli professor Christian Wolff. Kameralismi majanduspoliitika oli selgelt merkantilistliku suunaga, nähes peatulesandena riigikassa täitmist. Kameralistide ettekirjutused nõudsid riigi ühtse majandusruumi loomist: sisetollide kaotamist, ühtsete mõõtude ja kaalude kehtestamist, rahasüsteemi ühtlustamist. Vastupidiselt saksa kameralistika reglementatsioonile tegutsesid prantsuse füsiokraadid, kes nõudsid üksikisikule majanduselus vaba toimetamisõigust. Erinevalt merkantilismist pöörasid füsiokraadid peatähelepanu põllumajandusele, mis oli ainus puhastulu andev majandussfäär töötlevate ja vahendavate majandusalade kõrval.

Peterburi sübariit oma kullatud palees. Mõlemal on võrdne õigus oma võimete väljaarendamiseks.²²⁰ Vastuseks aadlike etteheidetele leiab G. F. Parrot, et mõisnikud on ise vastutavad selle eest, et nad pole talupoegadele harimiseks midagi ära teinud. Sellest põhikirjast alates asub G. F. Parrot järjekindlalt toetama eestlaste ja lätlaste õigusi haridusele ning paremale elukeskkonnale, rõhutades, et talupoegi tuleb õpetada endaga toime tulema, mitte aga jätkama paternalistlikku poliitikat.

G. F. Parroti läbi töötatud programm-põhikirja sõnumi võtab kokku ringkiri, mis avaldati ajakirjanduses 21. novembril 1796. aastal.²²¹ Selles on kirjas, et paljude Liivimaa patriootide unistus on täitunud – LÜÖS alustas oma tegevust. Sotsieteet on üldkasulik kõigile, edendades maa- kui linnamajandust. Sotsieteet on mõeldud nii õpetlastele kui praktikutele, maameestele kui käsitöölisele – kõigile, kes otsivad Tõde ja Head raamatutest ning loodusest. Ühtlasi kutsutakse üles saatma kaastöid, olgu need siis kas joonised, mudelid, vaatlused vms., mis avaldatakse aasta lõpus ilmivas kogumikus. Uues sotsieteedi põhikirjas oli eraldi välja toodud info vahetamise vajadus ja viisid. Majandusliku mõtlemise tingimuseks on kogemuste vahetamine ja kirjavahetus sotsieteedi liikmete vahel, kuid ka välismaa korrespondentsi vahendamine Liivimaa lugejatele. Sotsieteet polnud mõeldud mitte asjaarmastajate seltsina (nagu seda esindas Suurbritannia mudel), vaid akadeemiataolise teadusorganisatsioonina. Nõnda asuski LÜÖS algusest peale täitma kommunikatiivset ja informatiivset rolli ning vahendama Euroopa uusimat teadusmõtet. Ka Liivimaa Sotsieteedi ajaloo uurijad Hans Dieter von Engelhardt ja Hubertus Neuschäffer on märkinud, et see programm-põhikiri, mille G. F. Parrot välja töötas, väljendas tema enese vaateid, mis sisaldasid kameralistide ja füsiokraatide põhimõtteid.²²²

G. F. Parrot näitas end kohe võimeka organisaatorina ja seejuures ka tõsise teadlasena. Viie sekretäriks oldud aasta jooksul avaldas ta üle 60 teadusartikli, neist 18 originaaluurimust. Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi esimese perioodilise ajakirja esimeses kahes numbris ilmusid enamuses Georg Friderich Parroti tehtud teaduslike katsete tulemused. Peaasjalikult tema initsiatiivil pööras sotsieteet tähelepanu meditsiinialaste teadmiste populariseerimisele, pannes sellega aluse hügieeniküsimuste teaduslikule uurimisele Baltikumis.²²³ Ta avaldas töid elutingimuste parandamise ja kommunaalhügieeni alalt. Uurimused käsitlesid õhuvahetust ja õhupuhastust ruumides, ratsionaalsemate küttesüsteemide rajamist, glasuuritid või glasuurimata ahju-

²²⁰ A. Traat, G. F. Parrot ja talurahvaküsimus Liivimaal. – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk. 163–174.

²²¹ EAA, f. 1185, n. 1, s. 5, l. 2.

²²² H. D. von Engelhardt, H. Neuschäffer, Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät (1792–1939). Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1983, lk. 30.

²²³ V. Kalnin, G. F. Parrot ja meditsiin. – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale, lk. 107–121.

pottide kasutust soojuste salvestamiseks,²²⁴ joogivee kvaliteedi puhtust ja selle filtreerimise võimalusi Daugava jõe näitel Riias (tulemused avaldati Leipzigi ökonomilise sotsiateedi ajakirjas).²²⁵ Lisaks valmisid G. F. Parrotil sel perioodil kaks dissertatsiooni, millest esimest kaitses ta 1801. aastal Königsbergi ülikoolis ja teise esitas ta 1802. aastal taasavatud Tartu ülikoolile seoses füüsikaprofessori kohale asumisega. Oma *venia legendi* ettekandes käsitles G. F. Parrot loodusteaduste ja meditsiini ühisosa, tuues välja meditsiini teadusliku iseloomu, kui see baseerub mehhaanika, füüsika, keemia printsiipe arvestavatel uuringutel.²²⁶

2. Georg Friedrich Parroti õpinguaastad ning tema habituse väljakujunemine

Järgnevate sündmuste mõistmiseks tuleb lähemalt peatuda Georg Friedrich Parroti haridusteel ja varasemal elukäigul Lääne-Euroopas. Just see ajavahemik loob vajaliku taustsüsteemi tema hilisemale tegevusele Riias, Tartus ja Peterburis.

Georg Friedrich Parrot sündis 5. juulil 1767. aastal Montbéliard'is šoti päritolu õuekirurgi ja teedeinspektori perekonnas. See prantsuse kultuuripiirkonda jääv linnake²²⁷ kuulus tol ajal Württembergi hertsogkonnale ning paljud noormehed said oma hariduse tollal väga kõrgel tasemel *Hohe Karlsschule*'s. Seda kõrgemat õppeasutust pidas Württembergi hertsog Karl Eugen isiklikult ülal ning koolil oli üle Euroopa kõrge reputatsioon eelkõige meditsiini, kameralistika ja loodusteaduste alal. Ülikoolidest võisid *Hohe Karlsschule*'ga tema õitseaial võistelda vaid Göttingeni ja Leipzigi ülikoolid. 1781. aasta detsembris andis Austria keiser Joseph II *Hohe Karlsschule*'le ülikooli staatuse ning edaspidi kandis õppeasutus Stuttgarti ülikooli nimetust.²²⁸

²²⁴ G. F. Parrot, Versuche über das Verhalten der glasuren und unglasuren Kacheln bei dem Heißen. – Abhandlungen der liefländischen Gemeinnützigen ökonomischen Societät hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefeland betreffend. Erster Theile. Riga: C. J. G. Hartmann, 1802, lk. 342–355.

²²⁵ G. F. Parrot, Die Reinigung des Wassers durch Filtration. – Abhandlungen der liefländischen Gemeinnützigen ökonomischen Societät hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefeland betreffend. Erster Theile. Riga: C. J. G. Hartmann, 1802, lk. 46–70.

²²⁶ G. F. Parrot, Ueber den Einfluss der Physik und Chemie auf die Arzneykunde nebst einer physikalischen Theorie des Fiebers und Schwindsucht. Inaug. Diss. Eines ordentlichen Professors der Physik. Dorpat, 1802.

²²⁷ Montbéliard oli kuni 1793. aastani iseseisev linnake umbes 420 prantsuskeelsele protestandile, kelle hulgas oli hulgaliselt šoti päritolu perekondi. Linnake Prantsuse-Saksa-Šveitsi piirilal oli avatud eri keeltele, kultuuridele ja konfessioonidele. Samuti oli piirkond tuntud prantsuse tööstustootmise keskusi 18. sajandi teisel poolel. Doubs'i departemangus asus ka Ledoux' kavandatud Arc-et-Senans'i soolalinn.

²²⁸ P. Lahnstein, Schilleri elu. Tallinn: Eesti Raamat, 1992, lk. 38–42.

Georg Friedrich Parrot astus Stuttgardi ülikooli kameralistika erialale 1782. aastal ja õppis seal kuni 1786. aastani. Tema tunniplaan oli tihedalt täis loodusteaduslikke ja reaalseid, nagu näiteks aritmeetikat, algebrat, analüüsi, geomeetria, teoreetilist ja eksperimentaalfüüsikat. Samuti õpetati ülikoolis ka tollal väga uudseid õppeaineid, nagu aeromeetria (õpetust õhu koostisest), elektriõpetust, magnetismi, staatikat, hüdrostaatikat, mehhaanikat, hüdraulikat, hüdrodünaamikat, vesiehitust. Siinkohal tuleb eraldi mainida, et juba 1778. aastal lülitati *Hohe Karlsschule* õppeprogrammi väga kaasaegne arhitektuurikursus, mis valmistas ette mitmekülgseid haritud noori, kes oskaksid uusi tehnilisi lahendusi ökonoomselt rakendada valgustusajastu reformide käigus vajaminevate uut tüüpi ehitiste projekteerimise juures.²²⁹ G. F. Parroti ehituskunstialast haridust kinnitab ka tema 1792. aastal leiutatud ellipsograaf, mis oli mõeldud kasutamiseks ehituskunsti.²³⁰

Lisaks sellele anti mõningaid majandusaineid vabas looduses, nagu näiteks põllumajanduse ja aianduse kursuse raames külastasid nad ümberkaudseid farme, mis olid mõeldud ülikooli kasvandike praktikakohtadeks. Metsamajanduse ja jahinduse alused omandati hertsogi jahimaadel Linnamajanduse ja linnapolitsei alaste õpingute praktiliseks eeskujuks oli omakorda Ludwigsburgi linnake, mille laiendamist ja heakorrastamist alustas hertsog Karl Eugen, muutes linna üheks moodsamaks linnaruumiks Kesk-Euroopas. Samuti toimusid kolm korda nädalas tunnid kohalikes manufaktuuritööstustes. Õppekavas olid ka politsei- ja riigiteadused ning rahanduse alused. Õpetus toimus Göttingeni kameralistika ja ökonomika professori Johann Gustav Bernhard Beckmanni õpiku järgi.²³¹ Juba ainuüksi õppeainete loetelu aitab mõista, kui mitmekesise ja põhjaliku hariduse omandas G. F. Parrot selles koolis, sest kõik need ained olid aluseks valgustusajastu parendamise reformidele.

Tänu oma võimekusele matemaatikas sai G. F. Parrot sõbraks endast paar aastat vanema koolikaaslase Johann Friedrich Pfaffiga, tulevase Helmstedti ülikooli kuulsa matemaatikaprofessoriga, kellele G. F. Parrot tegi aastaid hiljem ka ettepaneku asuda taasavatud Tartu ülikooli professori kohale.²³² Arvatavasti vahendas just J. F. Pfaff oma nooremale koolikaaslasele infot võimaluse kohta

²²⁹ Sarnased arhitektuurikursused avati veel Dresdenis (1763), Düsseldorfis (1780) ja Kasselis (1781) ning 1799. aastal avatud Berliini Ehitusakadeemias. – Neoclassicism and Romanticism. Architecture. Sculpture. Painting. Drawing, lk. 153–156.

²³⁰ G. F. Parrot, *Der Ellipsograph, ein Instrument zur Beschreibung von Ellipsen verschiedener Ordnungen, zum Gebrauch in der Baukunst*. 1792.

²³¹ F. Bienemann, *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Zum Säkulargedächtnis der alma mater Dorpatensis*, Reval: Verlag von Franz Kluge, 1902, lk. 25.

J. G. B. Beckmann (1739–1811), Göttingeni ülikooli kameraalteaduste professor, 1773. aastast Erfurdi üldkasuliku ja ökonomilise sotsieteedi liige, reisinud ka Peterburis, Rootsis ja Taanis ning tutvunud sealsete majandustingimustega. Propageeris maapiirkondades käsitöendusliku ettevõtluse arendamist.

²³² F. 402, n. 12, s. 7, l. 258. Tema asemel töötas Tartu ülikoolis astronoomist vend.

minna koduõpetajaks Prantsusmaale, Normandiasse, protestantliku krahvi d'Héricy perekonda Fiquainville'i lossi. Ootamata ära isegi Stuttgardi ülikooli promoveerimise aktust, kiirustas G. F. Parrot Karlsruhe kaudu Pariisi. Enne Normandiasse suundumist 1786. aasta kevadel veetis ta mitu kuud Pariisis, töötades Prantsuse teaduste akadeemia raamatukogus ja teaduskabinetides. Selles ringkonnas liikudes saab tema toetajaks *Les Neuf Sœurs*'i looži juhtliige, kuulus astronoom Joseph Jérôme Lalande, kes mitte ainult ei näidanud üles oma heatahtlikku suhtumist noormehesse, vaid tutvustas G. F. Parrotit ka Pariisis tegutsevatele kuulsatele teadlastele ning jäi järgnevateks aastateks talle oluliseks vaimseks toeks.²³³ Normandias võeti Georg Friedrich Parrot väga sõbralikult vastu ning seal kohtas ta tolle aja edumeelseid kõrgeadlikke Chevalier Montaigud ja hertsog Faudoas'd, kes olid mitukümmend aastat jaganud radikaalse valgustuse vaateid ja elanud koos Voltaire'iga. Ka krahv oli humaansete vaadetega väga kultuurne mees, kes kuulus Normandias tegutsevasse põllumajandusseltsi *Société d'Agriculture de Valmont*, mille eesotsas oli kuulus põllumajandusteadlane *abbé* Tessier. Normandias saavutas noor, 21-aastane G. F. Parrot ka oma esimese akadeemilise tunnustuse. Saatnud kuninglikule teaduste akadeemiale hindamiseks oma algebraõpiku, mille koostamist ta arvatavasti alustas juba ülikoolipäevil ja jõudis täiendada koduõpetajaks oleku ajal, ootas ta retsensiooni J. J. Lalande'ilt, kes oli tollal akadeemia tsenatori ametis. Mõningase viivituse järel saabus 1788. aasta suvel positiivne vastus, milles rõhutati, et käsikiri olevat väga hea: selge, täis vaimsust ja teadmisi. Krahv d'Héricyle teatati, et „härä Parroti aritmeetika põhikursus *Cours élémentaire d'arithmétique par M. Parrot* on väga selge, tulvil ideedest meetodi ja seaduspärasuste kohta ning igati soovitatav on selle trükkimine laiemale publikule“.²³⁴ Kahjuks läks G. F. Parroti algebraõpiku käsikiri Prantsuse revolutsiooni segastel aegadel kirjastusest kaduma.²³⁵

18. sajandi teisel poolel oli Prantsuse teadusmaastikul väga levinud patroonaadi süsteem, kus noored teadlased püüdsid aktiivselt otsida kontakti juba kuulsate teadlastega, kes nad siis oma hoolduse ja eestkoste alla võtsid.²³⁶ G. F. Parrot soovis saada teadlaseks ja Prantsuse teaduste akadeemia liikmeks, kuid liikmestaatuse andsid vaid teaduslikud publikatsioonid. Tema algebraõpik sai positiivse vastuvõtu osaliseks ja ta oli just alustamas oma hiilgavat teadlaskarjääri, aga saatusel olid temaga teised plaanid. Karlsruhes suri tema kihlatu isa ning aumehena tegi G. F. Parrot oma kallimale abieluettepaneku, et aidata

²³³ F. Bienemann, *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I*, lk. 30.

²³⁴ F. Bienemann, *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I*, lk. 35–36.

²³⁵ J. F. Recke, K. E. Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland*. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1831, lk. 365.

²³⁶ E. C. Spary, *Utopia's Garden. French Natural History from Old Regime to Revolution*, lk. 9.

ühtlasi ka perekonnal toime tulla. Selle otsuse langetamisel pidi G. F. Parrot lahkuma krahv d'Héricy lossist ning asuma elama Karlsruhe. Enda asemele soovitas ta oma lapsepõlvesõpra Georges Cuvier'd Stuttgardi ülikooli päevilt.²³⁷ Pärast Normandiast lahkumist veetis Georg Friedrich Parrot mõned päevad Pariisis ja võttis osa teaduste akadeemia välja kuulutatud võistlustööst, tehes mitu ettepanekut Notre-Dame'i silla juures töötava veepumba täiustamiseks, sest akadeemia seltskond oli talle juba tuttav. *J'admire la noble simplicité des grandes machines de la nature, je ne la retrouve point dans delles des hommes*, – kirjutab G. F. Parrot projektile, mille esitas akadeemiale.²³⁸

Seda, kui lähedalt oli seotud olnud Georg Friedrich Parrot Prantsuse teaduste akadeemiasse kuulunud liikmetega, kinnitab ka tema kirjavahetus Pariisis teadlasena kuulsust koguva lapsepõlvesõbra Georges Cuvier'ga.²³⁹ 1800. aastal adresseeris ta kirja oma vanale sõbrale, kellest on saanud reorganiseeritud Prantsuse teaduste akadeemia järglase Prantsuse Instituudi sekretär ning *Muséum d'Histoire Naturelle* liige. Olles ise vaimses surutises Paul I valitsusajal kehtestatud tsensuuri ja piiride sulgemise tõttu, avaldas G. F. Parrot soovi naasta tagasi Pariisi, et seal jätkata oma suurt unistust – töötada eksperimentaalteadlasena selliste oma aja kuulsate prantsuse keemikutega, nagu Antoine François Fourcroy, Louis Nicolas Vauquelin ja Guyton de Morveau. Ta tundis põhjalikult nende teadusavastusi ning pakkus omalt poolt juurde uusi ideid eelmainitud teadlaste uurimistulemustele. Samuti saatis G. F. Parrot kirja lõpus G. Cuvier' kaudu tervitusi oma mentorile Joseph Jérôme Lalande'ile.²⁴⁰

1808. aasta suvel sai Tartu ülikooli elokventsi ja esteetika professor ning raamatukogu juhataja Karl Morgenstern pool aastat puhkust, et korraldada perekonna- ja varandusasju Magdeburgis. Kuna puhkust õnnestus pikendada, siirdus ta 1809. aasta alguses Pariisi ja viibis seal pea viis kuud, jätkates siis reisi Šveitsi kaudu Itaaliasse. K. Morgenstern on oma Pariisi-perioodi päeva- raamatus kirjutanud, et aprillis 1809. aastal külastas ta Prantsuse Instituuti. Ta

²³⁷ Kui 1788. aasta augustis saabus Georges Cuvier Fiquainville'i lossi, märkis ta, et G. F. Parrot oli saavutanud krahvi perekonnas sügava lugupidamise ning teadlase maine. G. Cuvier' karjäärile oli Normandiasse saabumine lähtepunktiks, kuna Prantsuse revolutsiooni segaduste käigus otsisid paljud teaduste akadeemia liikmed valjupaika Normandias, näiteks viibisid seal 1794. aastal maapaos kuulsad teadlased loodusteaduslikust muuseumist *abbé* Tessier ja Geoffroy St. Hilaire'i, kes said omakorda Georges Cuvier' teaduspatroonideks ning aitasid sillutada Cuvier' teed Pariisi teadusringkonda- desse.

²³⁸ Ma imetlen looduse suurte masinate suursugust lihtsust, seda pole sugugi lihtne leida inimeste loodud asjadest. (F. Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Aleksander I, lk. 41.)

²³⁹ J. Langins, Diverging Parallel Lives in Science: Unpublished Correspondence from Georges-Frédéric Parrot to Georges Cuvier. – *Journal of Baltic Studies*. Volume XXXV, 2004, Number 3 Fall, lk. 297–320.

²⁴⁰ Bibliothèque de l'Institut de France, Georges Cuvier, Déherain catalogue, nr. 223–247.

kirjeldas Prantsuse Instituudi jaotust neljaks osakonnaks ehk klassiks. Neis kuulus ta ettekandeid kirjandusest, kaunistest kunstidest, botaanikast jm. Karl Morgenstern tõi välja, et teadlased toovad pealinnale kuulsust, kuid leiba saavad kasinalt, sest palk ei kindlusta äraelamist. Prantsuse Instituut on muljetavaldav oma ilusate ruumide ning suure raamatukoguga, peamiselt aga oma vaimsusega. Lähemalt tutvus K. Morgenstern endise *Les Neuf Sœurs*'i looži liikme Pierre-Samuel Dupont de Nemours'iga, kes kutsus ta enda juurde ka lõunasöögile. Samuti kohtus ta G. F. Parroti lapsepõlvesõbra Georges Cuvier'ga. Viimane saatis G. F. Parrotile tervituskirja ning seemneid Tartu botaanikaaiale.²⁴¹ On üsna tõenäoline, et K. Morgensterni vastuvõetud Prantsuse Instituudi liikmete juures said teoks G. F. Parroti eestkostel.

1810. aastal tutvus G. F. Parrot Tartusse saabunud Prantsuse Instituudi väljaandega, mis võttis kokku prantsuse loodusteadlaste saavutused kuni 1808. aastani.²⁴² Selle aruande tellis keiser Napoleon isiklikult ja teadlaste nimekirja koostajaks oli akadeemia sekretär Georges Cuvier. Pärast aruande lugemist kirjutas G. F. Parrot K. Morgensternile: „Need paberid olid mulle huvitavad, ehkki nende põhisisu, nimelt prantslaste teadusmonopol, oli mulle ammu teada. Muide, võimalik, et teaduse tase polnudki nii hull, nagu selle aruande põhjal otsustades tundub; ja seda võib seletada asjaoluga, et selle aruande on kirjutanud agoonias vaevlev, akadeemiates juba osalt laiali saadetud instituut. Ja sellega, et see aruanne on saadetud keisrile. Muuseas, kui mul seal sõnaõigust oleks olnud, oleksin mina küll nõudnud, et instituudi viimane avalik tegu oleks olnud õiglane tegu ja mitte mingi praalimine. Kui palju sõber Cuvier neis pattudes aktiivne osaline oli või kui palju ta end enamikul juhtida lasi, seda saab ainult tema enda käest teada. Muidu oli tema vaim tugev, ehkki tema teguviisid polnud alati viisakad.“²⁴³

Selles raportis kajastub juba pingeline võistlus Napoleoni keisririigi aegse Prantsusmaa ning ülejäänud Euroopa teaduskeskuste vahel, sealhulgas uue tõusva Vene impeeriumi näol. Siinkohal jääb veel lahtiseks, kas ja millist staatust võis G. F. Parrot vanas Prantsuse teaduste akadeemias omada, kuid on ilmne, et tegemist on tõsise teadlase ja olulise teadusorganisaatoriga Vene impeeriumi Balti regioonis. Omades juba piisavalt sotsiaalset kapitali, võib oletada, et G. F. Parrot saabus siia mitte ainult isiklikel kaalutlustel, vaid kindla eesmärgiga arendada siinses piirkonnas teadus- ja haridusmõtet.

Siinkohal joonistuvad välja G. F. Parroti habituse põhikarakteristikud, millele ta toetus oma LÜÖS-i programmi kirjutades. Kindlasti aitas teda Stuttgardi ülikoolis kuulatud kamerateistika kursus, samuti mõjutasid tema maailma-

²⁴¹ T. Nurk, Karl Morgensterni reisimälestusi Prantsusmaalt 1809. aastal. – Ammendamatu Morgenstern. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1996, lk. 27–30.

²⁴² Rapport historique sur les progrès des sciences naturelles depuis 1789, et sur leur état actuel. Réd. par Georges Cuvier, Secrétaire perpétuel de 1 Classe por les sciences physiques. Paris: de imprimerie Impériale. 1810.

²⁴³ TÜR KHO, f. 3, Mrg. CCCXLII, kd. 6, l. 387–391.

vaadet kodukandi Montbéliard'i edukad ettevõtjad ja vabad talupojad. Teiseks oluliseks teguriks oli Normandias veedetud koduõpetaja-aastad ja lähedane kontakt Pariisi loodusteadlaste ning füsiokraatidega, kellest enamik, eesotsas G. F. Parroti teaduspatrooni Joseph Jérôme Lalande'iga, kuulus ühtlasi ka Pariisis tegutsenud *Les Neuf Sœurs*'i teaduslikku looži. Samuti säilis G. F. Parrotil kirjavahetus oma lähima sõbra, prantsuse teadlase Georges Cuvier'ga ka Liivimaal ning hiljem Peterburis elades. Juba 1793. aastal oli G. F. Parrotil võimalus tulla Liivimaale koduõpetajaks, kuid abikaasa haigestumine ning surm muutsid ta plaane.²⁴⁴ Teiseks põhjuseks võis olla ka Prantsuse revolutsiooni järgne jakobiinide diktatuuri aeg pärast kuningas Louis XVI hukkamist, mis mõjus ikkagi šokina Euroopa monarhistlikes maades, ning G. F. Parrot kui rahvuselt prantslane osutus kõrgendatud tähelepanu all olevaks isikuks. Paari aasta pärast sai G. F. Parrot uue kutse tulla Võnnu lossi Siversite perekonna laste koduõpetajaks ning kohe lülitus ta K. E. von Siversi kaudu LÜÖS-i tegevusse. Tema panus osutus märkimisväärseks ka Tartu ülikooli taasavamise protsessis.

3. Tartu ülikooli taasavamise protsess ja materiaalse baasi loomine 1799.–1800. aastal

Tartu ülikooli taasavamise küsimus oli vahelduva eduga tõstatunud terve 18. sajandi vältel, kuid viimase tõuke sellele andis keiser Paul I poolt 9. aprillil 1798. aastal kehtestatud ukaas, mis keelustas Vene riigi alamatel õppimise Lääne-Euroopa ülikoolides, kartusest Prantsuse revolutsiooni järel toimunud vabariiklike ideede sisseimbumisele Vene impeeriumi. Kuna enamik Lääne-Euroopas õppinud tudengitest oli baltisaksa päritolu, siis andis Paul I korralduse Eesti-, Liivi- ja Kuramaa rüütelkondadele kohaliku luterliku ülikooli rajamiseks. Rüütelkondade esindajad pidid aga jõudma kokkuleppele selle asukohas. Jelgavas (ajalooliselt Mii-tavis) oli kõige parem baas ülikooli rajamiseks, kuna seal tegutses 1775. aastal Kuramaa hertsog Peter Bironi asutatud kõrgkooli meenutav *Academia Petrina*, kus oli juba olemas professorite kaader, raamatukogu, õppevahendid ja hoonestus.²⁴⁵

1799. aastal jõudsid Eesti-, Liivi- ja Kuramaa rüütelkondade esindajad siiski kokkuleppele avada ülikool Tartus. Sellele järgnes ka 15. mail 1799. aastal keiser Paul I poolt kinnitatud Tartu ülikooli statuut ehk nn. Tartu protestantliku ülikooli plaan ja 7. detsembril 1799. aastal keiser Paul I poolt allkirjastatud

²⁴⁴ H. Bosse, Die Hofmeister in Livland und Estland. Ein Berufsstand als Vermittler der Aufklärung. – Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands: Ideologie und soziale Wirklichkeit. Hrsg. O.-H. Elias. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996, lk. 185.

²⁴⁵ V. Tamul, Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. – Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Koost. H. Piirimäe, C. Sommerhage. Tartu: Tartu Ülikooli saksa filoloogia õppetool, 1998, lk. 74–79.

„Tartu ülikooli rajamise plaan“, milles on kirjas, et Tartusse rajatava ülikooli eeskujuks on võetud Moskva ülikooli struktuur ja ülikool hakkab kandma keiserliku ülikooli nimetust. Tartu ülikoolis võivad õppida ka teiste seisuste esindajad peale aadlike, kuid talupoegadele jäi ülikooli uks siiski veel suletuks.²⁴⁶

Rüütelkonnad volitasid ülikooli avamiseks ettevalmistustöid tegema komisjoni, millest kujunes edaspidi Tartu ülikooli juhtorgan – kuraatorite kolleegium ehk kuratoorium. Iga rüütelkond oli kuratooriumis esindatud ühe hääleõigusliku ja ühe asendusliikmega. Kuratoorium pidi juhtima ülikooli majandamist, õppejõudude töölevõtmist ja üliõpilaste leidmist. Esialgse kava kohaselt oli kuratooriumi töövaheajadel ka asekuraatorile ette nähtud laiad volitused, seevastu õppejõududel vaid piiratud õigus ülikooli asjus kaasa rääkida. Tartu ülikooli taasavamise ideelise konteksti mõistmiseks on oluline peatuda ka kuratooriumi liikmeskonnal. Eestimaa rüütelkonnast kuulusid 1799.–1800. aastal asutamiskomisjoni Claus Gustav von Baranoff ja tema asendusliikmena Johann Friedrich Emanuel von Ungern-Sternberg. Liivimaa rüütelkonnast olid valitud komisjoni Carl Otto von Transehe ja Gottlob Siegmund von Brasch, kelle 1802. aastal vahetas välja mõjukas senaator Gotthard Andreas von Mannteuffel. Kuramaa rüütelkonda esindasid Johann Ulrich von Grothuss ja Otto Johann Heinrich von Mirbach.²⁴⁷

12. juulil 1800. aastal kogunes kuratoorium Tartusse oma esimesele istungile ning üheskoos asuti arutama ülikooli taasavamisega seotud küsimusi. Esmaseks ülesandeks oli leida sobivad professorid ja kokku leppida ülikooli rahastamises. Esimestena andsid oma nõusoleku professori kohale asumiseks senine LÜÖS-i teadussekretär Georg Friedrich Parrot ja Königsbergi ülikooli eradotsent, Immanuel Kanti õpilane ja aatekaaslane Gottlob Benjamin Jäsche. Kuratooriumi istungil kerkis päevakorda ka raamatukogu komplekteerimise küsimus. Asja tegi tunduvalt komplitseeritumaks asjaolu, et 18. aprillist 1800. aastast oli kehtima hakanud ukaas, mis keelustas välismaa kirjanduse sisseveo Vene impeeriumi. Keerulist olukorda ja vaimset surutist oli väljendanud ka G. F. Parrot oma kirjas G. Cuvier’le.²⁴⁸ Raamatukogu töö organiseerimise ja raamatute tellimise võttis enda peale asekuraator Johan Friedrich Emanuel von Ungern-Sternberg. Selleks ajaks kui Karl Morgenstern 1802. aasta sügisel Tartusse jõudis, oli J. F. E. von Ungern-Sternberg suutnud sõlmida hulgaliselt lepinguid Euroopa juhtivate raamatukaupmeestega ja anda üle neile tellimused ning organiseerida raamatukokku üle 7000 köite.²⁴⁹ Tartu ülikooli raamatukogule pani sisuliselt aluse krahvinna Maria Aurora Lestocqi raamatuannetus.

²⁴⁶ EAA, f. 402, n. 4, s. 1, l. 1p–10.

²⁴⁷ EAA, f. 402, n. 4, s. 3, l. 10–10p.

²⁴⁸ Bibliothèque de l’Institut de France, Georges Cuvier, Déherain catalogue nr. 223–46.

²⁴⁹ E. Vigel, Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802–1839. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 115. Tartu, 1962, lk. 51–52.

M. A. Lestocq sündis Liivimaal Magnus Gustav von Mengdeni tütreana, kuid abiellus 1747. aastal keisrinna Jelizaveta ihuarsti Johann Hermann Lestocqiga. Annetus koosnes 378 köitest, mis pärinesid krahvinna isiklikust raamatukogust, kusjuures märkimisväärse osa raamatutest moodustasid 18. sajandil ilmunud inglise deistide Thomas Payne'i, Joseph Butleri, A. Pope'i teosed, samuti Voltaire'i keelatud köited.²⁵⁰

7. detsembril 1799. aastal keiser Paul I kinnitatud „Tartu ülikooli rajamise plaani“ seitsmendas peatükis on välja toodud tulevasele ülikoolile vajaminev materiaalne baas.²⁵¹ Ülikooli juurde tuleb asutada raamatukogu ja luua raamatukoguhoidja ning tema abilise ametikoht. Teiseks, asutada loodusteaduste kabinet ning matemaatika ja füüsika instrumentide kogu. Kolmandaks, ehitada observatoorium ja tellida astronoomiliste instrumentide kogu. Neljandaks, plaanitavas 40 kohaga kliinikumis saavad tööd teraapia professor, samuti hambaravi ja kirurgia professor. Kliinikumi tuleb ka kuue kohaga sünnitushaiga, mille eesotsas on sünnitusabi professor, kes asutaks ämmaemandate kooli. Samuti tuleb rajada ülikooli botaanikaaed, kliinikumi laboratoorium (selle pidi sisustama farmakoloogia professor), anatoomiline teater ja maneež. Nende ehitiste kavandamiseks tuleb leida ülikoolile arhitekt ja kaks abilist. Akadeemiliste hoonete tarvis eraldati Peterburist 3000 rubla, sama palju oli ette nähtud ka raamatukogu ja matemaatika-astronoomiakabineti sisustuse muretsemiseks. Kliinikumi väljaehitamiseks oli ette nähtud 4000 rubla ja botaanikaiaia rajamiseks 1000 rubla. Ülejäänud summad osutusid tunduvalt väiksemateks.²⁵²

1799. aasta plaanis oli ette nähtud Toomemäe ja endise Maarja kiriku maad anda ülikooli käsutusse. Ülikooli peahoone asukohaks oli välja vaadatud kaks varianti: kas endise Maarja kiriku varemetele all-linnas või hoopis I ja II linnaosa piirile jäävale Promenaadi platsile, tänapäeva Barclay platsi maalale.²⁵³ Peahoonesse olid kavandatud ka raamatukogu ning laboratooriumid.

Hoonete rajamise arutelust võtsid osa C. G. von Baranoff, J. F. E. von Ungern-Sternberg, O. von Stackelberg, J. U. von Grotthus, O. von Mirbach ja E. Derschau. 24. juunil 1800. aastal jõuti kuratooriumi nõupidamisel üksmeelsele otsusele, et Tartu ülikooli peahoone ehitamiseks tuleb pöörduda Peterburi Kunstiakadeemia professori, arhitekt Giacomo Quarenghi poole. Kirja kirjutamise ja ettepaneku tegemise võttis enda peale Johann Friedrich Emanuel von Ungern-Sternberg.²⁵⁴ 1800. aasta sügisel allkirjastas kuratoorium kava, mille kohaselt esimesel aastal tuli vajalikud õpperuumid veel üürida. Nõnda kirjutati alla esimene leping Tartu ülikooli ja Ulila mõisniku von Ungern-Sternberg vahel, et viimane annab oma kivimajas Raekoja plats 6 *bel étage*

²⁵⁰ Vt. M. A. Lestocq'i raamatute sedelkataloogi TÜR KHO-s.

²⁵¹ EAA, f. 402, n. 4, s. 1, l. 7.

²⁵² EAA, f. 402, n. 4, s. 1, l. 9p.

²⁵³ EAA, f. 291, n. 10, s. 45, l. 16–17.

²⁵⁴ EAA, f. 402, n. 4, s. 3, l. 10–10p.

korruse ülikoolile rendile.²⁵⁵ Teisel aastal valmivad maneež ja tallid, kolmandal aastal G. Quarenghi tellitud ülikoolihoone ja astronoomi elamu.²⁵⁶ Kui 1805. aastal ülikooli peahoone nurgakivi paneku tseremoonial müüriti vundamenti ka G. F. Parroti koostatud tekst Tartu ülikooli taasavamise sündmuste käigust, siis mainib ta selles, et kuratoorium soovis tellida ülikooli peahoone plaani Peterburist, kust oleks saadetud G. Quarenghi loomingust mõni ümbertöötatud ja kohendatud variant.²⁵⁷

Nõnda annab see hea põhjuse heita pilk Šveitsi-Itaalia päritolu Giacomo Quarenghi loomingule. G. Quarenghi oli tollal Peterburi üks tipparhitekte, kelle projektide alusel oli kerkinud terve rida Peterburi avalikke hooneid ja mitmeid haridusasutusi. Näiteks oli tema kavandite järgi ehitatud Peterburi Teaduste Akadeemia, 19. sajandi alguses avatud Smolnõi Instituudi ning Katariina (Jekaterina) Instituudi hooned. Siinkohal tasub pikemalt peatuda Peterburi Teaduste Akadeemia hoonel, mis kerkis Vassili saare kaldapealsele. (**Illustr. 9**)

Ilmselt olid kuratooriumi liikmed võtnud eeskujuks selle ehitise arhitektuuri ja soovisid nüüd G. Quarenghilt täiendatud varianti tulevasele Tartu ülikooli peahoonele. Peterburi Teaduste Akadeemia asutati juba 1724. aastal, kuid sel asutusel puudus oma maja ning koos käidi krahv Stroganovi jt. kodudes. Kui 1783. aastal sai akadeemia etteotsa võimekas vürstinna Jekaterina Daškova, tellis ta kohe Giacomo Quarenghilt kui ühelt mõjukamalt ja populaarsemalt arhitektilt tolelaegses Peterburis akadeemiaele projekti. G. Quarenghi kavandatud akadeemia hoone sai oma range klassitsistliku vormikeele, lihtsuse ja monumentaalsusega täiesti uueks teetähiseks Peterburi linnapildis. Hoone rajati Kunstiakadeemia vahetusse lähedusse ja see valmis ajavahemikus 1783–1787, siseruumide dekoreerimine jätkus veel kuni 1793. aastani.

Arhitektil olid juba hoone proportsioonid paika pandud ning läbi mõeldud esifassaadi kujundus, kus ta nägi ette lihtsaid ristkülikukujulisi aknaid, kui vürstinna Daškova avaldas soovi, et G. Quarenghi muudaks esialgset kavandit ja täiendaks esifassaadi suurte ja valgusküllaste, läbi mitme korruse ulatuvate Veneetsia akendega.²⁵⁸ Need olid sel perioodil kogu Euroopas arhitektuuri suurmoeks, eriti Robert Adami neopalladionistlikus vormirepertuaaris.²⁵⁹

²⁵⁵ EAA, f. 402, n. 4, s. 3, l. 22–22p. Sellest hoonest sai nn. vana ülikoolimaja, mille ülikool ostis 1802. aastal endale päriseks. Enne peahoone valmimist asusid siin koosolekuteruum, mõned auditooriumid, joonistusõpetuse ruumid, kunstimuseum. Maja ühes kümnetoalises korteris elas professor J. K. Morgenstern. Vt. N. Raid. Vana ülikoolimaja Tartus. – TÜR ajaloo küsimusi I. Tartu, 1975.

²⁵⁶ EAA, f. 402, n. 4, s. 3, l. 30.

²⁵⁷ EAA, f. 402, n. 4, s. 1535, l. 8–8p.

²⁵⁸ Ot mifa k proektu. Vlijanie italjanskih i tičinskih arhitektorov v Rossii epohi klassicizma. Red. L. Tedeski, N. Navone. Gosudarstvennyj Ėrmitaž, Kantoral'noi muzej iskusstv Lugano. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyj Ėrmitaž, Akademija arhitektury Mendrizio, 2004, lk. 240–243.

²⁵⁹ vürstinna Daškova viibis pikemat aega Šotimaal ja oli veendunud anglofiil.

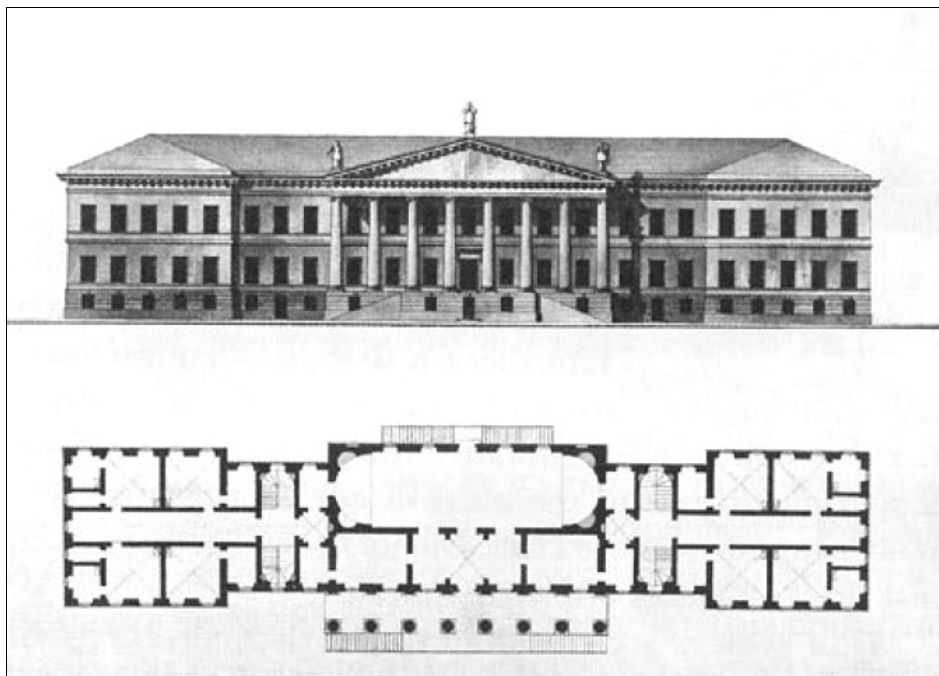
9. Peterburi Teaduste Akadeemia peahoone (1783–1787, arhitekt Giacomo Quarenghi).

Lõpplahenduses jäi peale siiski arhitekti nägemus ning hoone esifassaad, mis on pööratud Neeva jõe poole ja väljendab ääretut lihtsust – esifassaadi keskel paikneb kolmnurkfrontoon, mida toetavad kaheksa joonia orderis sammast. Peafassaadi ilmestavad vaid kolm rida aknaid, soklikorrus on rustikas ja nelinurksete akendega, kaks kõrgemat korrust suurte ristkülikukujuliste aknaavadega. Teaduste akadeemia peahoone 5-osaline fassaadikompositsioon on üles ehitatud palladionismi rangele telgsümmeetriale, mida seob tervikuks korrustevaheline vööndkarniis. Antiiktemplit meenutav sammastportikusega fassaad töötab oma lakoonilisuses eriti hästi linna perspektiivvaates ja vetepeegelduses. Sarnast fassaadilahendust kordas G. Quarenghi hiljem veel Inglise palee loomisel Peterhofis ja Assignaatpangahoone juures.

Võrreldes varasemate Peterburi avalike hoonetega, toimus ka oluline muutus põhiplaani lahenduses. Kogu planeering annab tunnistust funktsionaalsest läbimõeldusest. Selgelt ja loogiliselt välja joonistatud korruste plaanides tõuseb esile teisele korrusele ette nähtud suur ovaalne istungitesaal, kust hargnevad galeriid külgmistesse paviljonidesse, mille seinad on kujundatud poolümarate niššidena skulptuuride paigutamiseks. Lisaks oli peahoones ette nähtud veel

raamatupood ja trükikoda. Külgmistesse tiibadesse planeeriti professorite korterid, kuhu muuseas sai 1826. aastal ametikorteri endale ka Georg Friedrich Parrot. **(Illustr. 10)**

1780. aastatel tõusid G. Quarenghi stiilieelistused ka vene kõrgeadli maitse orbiiti. Nõnda saab ta tellimusi krahv Šeremetjevi, kunstimetseeni Jussupovi, Pavel Zavadovski, krahv Lanskoi, Saltõkovi ja vürst Gagarini suguvõsadele jpt. Nende linnapaleede keskel torkab silma 1788.–1790. aastal ehitatud Meditsiinikolleegeiumi senaatori Otto Herman von Viettinghoffi linnamaja Admiraliteedi tänav 6. Hoone fassaadi ilmestavad kümme korintose kolossaalorderis sammast.²⁶⁰ Giacomo Quarenghi projekteeris ka Kuramaa aadlikele von Medemitele ja von Lievenitele,²⁶¹ samuti on tema kavandite järgi püstitatud Tallinna Toomkirikusse hauamonument šoti admiralile Samuel Greighile, kes teenis Vene keisrinna Katariina II merelaevastikus Kroonlinnas. Arhitekti valik tundub igati õigustatud, arvestades baltisaksa aadlike tihedaid sidemeid Peterburiga.

10. Peterburi Teaduste Akadeemia esifassaad ja 2. korruse põhiplaan.

²⁶⁰ M. Koršunova, Džakomo Kvarengi. – Zодčie Sankt-Peterburga XVIII vek. 300 let Sankt-Peterburgu. Redaktory Ju. Artem'ev, S. Prohvatilova. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1997, lk. 744.

²⁶¹ J. Zilgalvis, Pearls of Latvia. Rīga: Publishing House AGB, 2000–2001, lk. 55.

Kui professorite nimekirjad olid koostatud ja tulevase ülikooli materiaalse baasi loomise osas arutelud peetud, toimus ootamatu pööre ülikooli avamises. Kuramaa aadlikud koos *Academia Petrina* professoritega saatsid mitmeid kaebekirju Peterburi, et ülikooli asutamine otsustataks ümber nende kasuks. Viimane kirjadest saabus keisrile veel 1803. aastal. Oma põhjendustes tõid Kuramaa esindajad välja järgnevad argumendid. Esiteks, Tartus puuduvad ülikooliehitised ning õppevahendid, kuid Miitavis on olemas akadeemia hoone ning observatoorium, 30 000 köiteline raamatukogu, matemaatika, füüsika ja astronoomia alased instrumendid. Teiseks, Tartus puudub katoliiklastele sobiv kirik. Samuti ei leidu Tartus praktiseerivaid arste, vastupidiselt Miitavile. Tartus ei ole ka piisavalt majutuskohti, kuna linn on väike. Linnal puudub toimiv turgude võrgustik, välja arvatud jaanuaris peetav aastalaat. Eraldi toonitati veel Tartu kui asukoha ebatervislikkust, kuna siin puudub tasemel meditsiini-teenistus ning elatusvahendeid on keeruline hankida, sest kaubandus ja turg ei toimi rahuldaval tasemel. Ja lõpetuseks, Kuramaa rüütelkond suudaks finantseerida uut ülikooli 170 000 rublaga aastas, Liivimaa rüütelkond vaid 15 000 rublaga.²⁶² Selles märgukirjas räägivad kõik argumendid Tartu ülikooli asukoha vastu. Ajaloosündmustest teame, et nende huvide eest kostis keisrikojas kuulus keisrikukutaja Peter von der Pahlen, suutes veenda Paul I oma otsust muutma. 25. detsembril 1800. aastal määraski Paul I uueks ülikooli asukohaks hoopis Miitavi. Sündmuste kiiret kulgu iseloomustab ka fakt, et niipea kui taasavatava ülikooli asukohaks kuulutati Jelgava, olid Kuramaa esindajatel juba valmis ülikooli hoonetekompleksi laiendamise kavad ja välja vaadatud ka Kuramaa kubermanguarhitekt Gensz, kes need ideed ellu viiks.²⁶³

4. Georg Friedrich Parroti Liivimaa Akadeemia idee

Teadus- ja poliitikaväljal tekkinud erinevate agentide tegutsemismotiividest tulenevaid pingeid kajastab ilmekalt ka järgnev sündmuste käik. Kui 1800. aasta sügisel käärimisprotsess kahe rüütelkonna vahel hoogu kogus, saatis Georg Friedrich Parrot LÜÖS-ile ringkirja, tehes ettepaneku viia sotsieteet üle Tartusse, kus koos ülikooliga saaks luua ühise Liivimaa Akadeemia.²⁶⁴ G. F. Parrot rõhutas oma ringkirjas, et Liivimaa Akadeemia avamine Tartus tõstaks selle koha kodumaise õpetatuse keskuseks, kuhu on võimalik koondada vaba ja sõltumatu teadustegevus. Siin peaksid olema esindatud õpetlased igalt elualalt. Seejuures pidas G. F. Parrot silmas teadlaste elustavat mõju LÜÖS-i tegevusele ja võimalust kasutada loodavat ülikooli raamatukogu, kuna senini puuduvad teaduslikud uurimistööd pea täielikult.

²⁶² EAA, f. 291, n. 10, s. 126, l. 30–30p.

²⁶³ EAA, f. 402, n. 4, s. 3. l. 79.

²⁶⁴ EAA, f. 1185, n. 1, s. 23, l. 17–18p.

G. F. Parrot pidas oluliseks vastastikust teaduslikku läbikäimist, üksteisele nõu andmist, kusjuures akadeemia liikmeks astumine sõltuks teaduslike publikatsioonide arvust.²⁶⁵ Sotsieteet peaks andma teadussekretärile suuremad õigused, kuid teda valiksid ametisse ökonomia, loodusteaduste, füüsika, keemia ja matemaatika professorid. Samuti oleks Tartus võimalik luua vajalik raamatutagavara akadeemiales, muretseda füüsika, keemia ja mehhaanika alased aparaadid ning rajada loodusteaduslikud ja kunstikogud.²⁶⁶

G. F. Parroti arvates on Tartul suure eelised Riia ees, sest linn on ümbritsetud õitsvate mõisatega, nagu näiteks Raadi mõis, ja siin asuvad liivamaed ühtse vallina linna ümber, nõnda et saab teha edukalt põllumajanduslikke katsetusi. Veel lisas ta, et selle akadeemia asutamisega tekib ainulaadne võimalus koondada kõik vajalik teadus- ja uurimistöökohad ühte keskusesse ning viia teaduslikud katsetused ka praktikas ellu. G. F. Parrot pakkus välja ka uue akadeemia struktuuri, mis koosneks instituutidest, kus teadustöö oleks ühendatud õpetamise ning praktiseerimise võimalustega. Tema visiooni aluseks olid Stuttgardi ülikooli aegne kogemus katsefarmidest ja vabrikutest ning prantsuse loodusteadlaste tihe side füsiokraatide tegevusega. Hiljem soovitas ta ka Tartu ülikooli struktuuri muuta ning klassikalise nelja teaduskonnaga saksa ülikooli mudeli asemel asutada hoopis instituudid, mis jaguneksid teadusalade kaupa klassideks, andes mitmekesisemad võimalused erialadevaheliseks integreeritud õppe- ja teadustööks.²⁶⁷

Georg Friedrich Parrot näitas selgelt üles oma initsiatiivi rajada Tartusse uus teaduskeskus. Tema nägemuse kohaselt oleks Liivimaa Akadeemia sidunud kokku teaduslikud, majanduslikud ja põllumajanduslikud alusuuringud koos õpetamisega. Ta saatis 10. detsembril 1800. aastal oma ideekavandi sotsieteedi liikmetele ja ülikooli kuratooriumile lootuses, et keiser Paul I mõistab ökonomiaalaste teadmiste kasulikkust riigi hüvanguks, kuid Liivimaa Akadeemia idee rajamise vastu oli ka enamik sotsieteedi liikmetest-aadlikest. Leiti, et sellise ülesehitusega sotsieteet muutuks liiga akadeemiliseks ja suletud ühinguks. On tõenäoline, et juba siis mõistis enamik aadelkonnast, et nad võivad kaotada oma juhtrolli sotsieteedis ja ülikoolis, mis väljendus väljade vahelises konkurentsis uue teadusinstituutsiooni asutamisel. G. F. Parroti idee ainsateks toetajaks, kes olid nõus sotsieteedi üleviimisega Tartusse, olid krahv August Ludwig Mellin, maakohtunik August von Sivers, Friedrich von Sivers ja Raadi mõisnik von Liphardt.²⁶⁸ Alles 1813. aastal täitus G. F. Parroti soov täielikult, kui sotsieteet kolis Riist üle Tartusse.

²⁶⁵ See põhimõte oli olnud nii Prantsuse Kuningliku Teaduste Akadeemia kui *Les Neuf Seurs*'i teadusliku looži üks vastuvõtutingimusi.

²⁶⁶ EAA, f. 1185, n. 1, s. 23, l. 17.

²⁶⁷ F. Bienemann, *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I*, lk. 121–123.

²⁶⁸ EAA, f. 1185, n. 1, s. 23, l. 25.

Academia Petrina professorid ja Kuramaa aadelkond võisid vaid lühikest aega oma edu nautida, sest ööl vastu 12. märtsi 1801. aastal vandenõu ohvriks langenud Paul I asemel tõusis troonile tema poeg Aleksander I, kes tühistas paljud oma isa välja antud ukaasid, sealhulgas ka ülikooli rajamise Miitavisse. 12. aprillil 1801. aastal määras keiser Aleksander I oma ukaasiga uuesti ülikooli asukohaks Tartu. Taas suundus kuratoorium tagasi Tartusse, kuid seekord ilma Kuramaa esindajateta. Solvununa ilmajäetud võimalusest ignoreerisid kuramaalased Tartu ülikoolis õppimist terve 19. sajandi esimese poole.

Tartu ülikooli taasavamise ümber toimunud sündmused kajastavad ühtlasi Balti kubermangude, Eesti- ja Liivimaa ning Kuramaa vahelist rivaliteeti. Ühtlasi hakkab välja joonistuma Balti kubermangude sisemine võistlus kultuurilise ja vaimse keskuse asupaiga ning selle sisu pärast. Kuna Liivimaa edumeelsed aadlikud olid juba asutanud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi, siis vajasisid kuramaalased samuti kõrgemat haridusinstituutsiooni, sest mõlemate poolte esindajad mõistsid avatava ülikooli kui olulise intellektuaalse keskuse tähtsust. Ajalooliselt sai selle võimaluse osaliseks Tartu ja nõnda kujunebki Tartust 19. sajandil Liivimaa vaimne keskus.²⁶⁹ Siia rajasid aadlikud meelsasti endile linnamajad ja elasid aktiivselt kaasa ülikooli tegevusele.

5. Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ning Tartu ülikooli sümboolika

18. sajandi teadusliku mõtte ja vabamüürliku maailmavaate omavaheline seos on ilmne nii Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi diplomi kui ka taasavatud Tartu ülikooli pitsatitel kajastuvas sümboolikas. See kinnitab veekord, kui tihedalt olid Euroopa juhtivad ülikoolid ja teadusinstituutsioonid seotud vabamüürlusega²⁷⁰ ning et ülikooli taasavamise ideed küpsesid sama ringi aadlike mõtetes, kes olid olnud ka LÜÖS-i asutajaliikmed. Sotsieteedile algkapitali annetaja oli Riia vabamüürlane Peter Heinrich Blankenhagen. Esimesed liikmed eesotsas Karl von Sieversi, krahv Ludwig August Mellini²⁷¹ ja teistega kuulusid pea kõik Riia vabamüürlaste looži *Der kleine Welt*.²⁷² Samuti avaldub Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ideeline kontseptsioon sotsieteedi diplomi kujunduses ja valitud sümboolikas. Diplomi kavandi välja-

²⁶⁹ T. Rosenberg, Bunge-aegne Tartu. – Tundmatu Friedrich Georg von Bunge. Koost. T. Rosenberg, M. Luts. ÕES Toimetised XXXV, Tartu, 2006, lk. 11–41.

²⁷⁰ A History of the University in Europe, Vol. II, lk. 627.

²⁷¹ 1776. aastal oli Ludwig August Mellin vastu võetud illuminaatide salauhinna liikmeks Constantinus Magnus nime all ning hiljem liitus ta Riias tegutsevate vabamüürlastega (LVVA, f. 4038, n. 2, s. 1389, l. 15).

²⁷² LVVA, f. 4038, n. 2, s. 1390, l. 19–25. Nimekirja *Der kleine Welt* kuulunud vabamüürlastest.

töötamine tehti 1795. aastal ülesandeks krahv L. A. Mellinile.²⁷³ Sel perioodil oli L. A. Mellini mõisas koduõpetajaks Johann Wilhelm Krause.

LÜÖS-i diplomil (**Illustr. 11**) troonib Minerva, kelle vapikilbil on kujutatud Vene keisririigi kahepealist kotkast ning Mercuriusele vihjab vaid tema sau ehk *caduceus*. Nende sümbolite vabamüürlikku tausta on tutvustatud juba sissejuhatuses. „Triumfeeriva Minerva“ jalgade all lebavad kaks raamatut –

11. J. W. Krause 1796. a. kavandatud LÜÖS-i diplom. (TÜR KHO, ÜR 3851)

²⁷³ EAA, f. 1185, n. 1, s. 14. Krahv Mellin oli õppinud 1770.–1773. aastal Bologna Teaduse ja Kaunite Kunstide Akadeemias, seejärel saabus ta koju koos rikkaliku kunstikoguga (LVVA, f. 4011, n. 1, s. 3720, l. 17–19).

Columella ja Pliniuse teosed. Columella teos on vihje Antiik-Rooma kirjanikule Lucius Junius Moderatus Columellale, kes elas 1. sajandil Itaalias ja koostas 12 raamatust koosneva põllumajandusülevaate *De re rustica*, millest 10 raamatut olid mõeldud Vergiliuse „Georgica“ täienduseks. Autor käsitles süsteemselt põllundusega seotud alasid, nagu viinamarjakasvatust, aiandust, puude pookimist, loomakasvatust jm. tegevusalasid maamõisas. Teos kuulub oma väärtuslike algallikate ja asjatundlikkusega põllumajandusalase kirjanduse klassikasse.²⁷⁴

Vihje Pliniusele tähistab LÜÖS-i rõhuasetust loodusteadustele ja oma maa igakülgselt tundmaõppimisele. Plinius Vanema entsüklopeedia *Naturalis historia* koondas kõiki tolleaegseid teadmisi loodusvaatlustest ja loodusest endast. Seetõttu ongi ümber Minerva paigutatud erinevad põllutööriistad, kalandustarbed, veinivaadid ja ehitusplokid, külluslikud puuviljakorvid ning viljavihud. Esiplaanil näeme veel taluvaadet, kus talupoeg künnab maad juhendatuna asjatundliku nõuandja (ehk põllumajandushuvilise aadliku) poolt, kes „paternalistlikul moel jagab põllumajandustarkusi ka oma hoolealustele“ ja on aidanud parandada nende elujärge, millele vihjab taamal korralikult välja ehitatud talukompleks.

Kuigi sotsieteedi diplomi kavandi idee ning sümboolika valiku osas oli J. W. Krausele tõenäoliselt nõustajaks krahv L. A. Mellin, siis J. W. Krause ise töötas välja diplomi kunstilise kujunduse. Seda arvamust kinnitab mitu Minerva-teemalist kompositsiooni tema joonistuste hulgas. Ühe esimestest variantidest on Johann Wilhelm Krause dateerinud 4. aprillil 1796. aastal, kui sotsieteet alustas oma sisulist tegevust.²⁷⁵ Sellel kavandil istub Minerva murtud samba all, heitnud seljast turvised ja lahinguvarustuse, saadab ta võiduka lipu all teele kaubanduse kaitsejumalat Mercuriust. Turvised heitnud Minervat kutsutakse Minerva Pacifica ja selle tähendus ulatub tagasi renessansiaega, tähistades vooruste kaitsjat ja moraalselt tugevust.²⁷⁶ (Illustr. 12)

Järgmisel kavandil istuvad jumalannad vastakuti ja nende vahel lebavad kaks teost – Montesquieu' *De l'Esprit des Lois* ja Raynali *Sur la Commerce*.²⁷⁷ (Illustr. 13) Selles variandis on oluline vihje prantsuse valgustajatele. Montesquieu' kõrval oli üks mõjukamaid jesuiit *abbé* Guillaume-Thomas François Raynal, kes pööras selja oma ordule ning liitus Pariisi füsiokraatide ringkondadega, sealhulgas Mme. Helvétiusse salongiga. Väga mõjukaks osutus tema teos *L'Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (1770), mis sisaldas teravat kriitikat Euroopa koloniaalpoliitika ja orjakaubanduse aadressil. G.-T. F. Raynali teos tekitas

²⁷⁴ Tartu ülikooli raamatukogus leidub mitu sarja Columella teoseid, millest varaseima trükise võib leida rariteedina 1517. aastast.

²⁷⁵ TÜR KHO, ÜR 3987.

²⁷⁶ R. Wittkower, *Allegory and the Migration of Symbols*. London: Thames & Hudson, 1977, lk. 181–182.

²⁷⁷ TÜR KHO, ÜR 3974.

tugeva reaktsiooni roomakatoliku kiriku institutsioonides ning see keelustati ja põletati avalikult 1779. aastal. G.-T. F. Raynal pidi suunduma eksiili ja teda võtsid vastu Preisi kuningas Friedrich II ning Vene keisrinna Katariina II. Orjakaubanduse teema oli (ja on tänaseni) suur häbiplekk Euroopa riikide ajaloos. Selles kavandis on vihje ja etteheide Lääne-Euroopa valitsevatele ühiskondadele: nii koloniaalekspansioon kui ka pärisorjuslik seisund Ida-Euroopas kahjustasid mõlemad valgustusajastu ideaale. Samas on G.-T. F. Raynal näide valgustusajastu intellektuaalide jõupingutustest mitte üksnes mõista teisi rahvaid ja tsivilisatsioone, vaid ka midagi ära teha nende raske saatuse parandamiseks.²⁷⁸

12. J. W. Krause 4. aprillil 1796. a. signeeritud LÜÖS-i diplomi kavandi teine variant: Minerva Pacifica koos Hermesega. (TÜR KHO, ÜR 3987)

²⁷⁸ R. Darnton, George Washingtoni valehambad. Tavatu teejuht 18. sajandisse. Tallinn: Varrak, 2004, lk. 26.

13. J. W. Krause LÜÖS-i diplomi kavandi kolmas variant Montesquieu' ja Raynali teostega. (TÜR KHO, ÜR 3974)

Need kavandid väljendavad sisuliselt kahte erinevat maailmavaadet. LÜÖS-is võeti kasutusele antiiksetele autoritele Columellale ja Pliniusele viitav sõnum, mis tähistas toleaeelses ühiskondlikus mõttes tagasipöördumist keiser Augustuse kuldse ajastu elulaadi poole. Selle maailmavaate eestkõneleja oli briti maa-aadel (*gentry*), kes pöördus nii oma arhitektuurimaitstes Vitruviuse ja tema järgija Andrea Palladio eeskujude poole neopalladionismi näol kui ka ühiskonnakorralduses idealiseeritud Augustuse-ajastu poole, luues ettekujutuse Augustuse-ajastu patriitsist kui praktilisest *pater*'ist, kes oma teadmiste ja oskustega suudab parimal moel korraldada ühiskonna sotsiaalseid suhteid.²⁷⁹

Samas oli Augustuse-ajastu sõnumil tugevalt eksitav pärand, millele juhtisid tähelepanu prantsuse füsiokraadid.²⁸⁰ Antiikajastul oli põllumajandus vaid üks majapidamisharu ja esindas nn. privaatset majandamise viisi, mis tootis oma-kasu ja oli rakendatud vaid isikliku heaolu saavutamise teenistusse. Kuna antiikajal töötasid põllul vaid orjad, siis nähti selles ideaalis varjatut soosingut päris-orjuse jätkumisele. Nõnda võib tõdeda, et LÜÖS-is kasutusele võetud diplomi

²⁷⁹ The 18th Century Britain. The Cambridge Cultural History of Britain. Vol. 5. Ed. B. Ford. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, lk. 35–36.

²⁸⁰ R. Whatmore, Republicanism and the French Revolution. An Intellectual History of Jean-Baptiste Say's political economy, lk. 149–150.

kavandis jääb domineerima nn. paternalistlik vaatepunkt põlisrahvustele ning Liivimaa aadelkonnas Briti maa-aadli elulaadi järgiv mõtteviis. Seevastu teine kavand, millel on kujutatud viiteid Montesquieu' ja Raynali peateoste, rõhutab ühiskonna vastutust majanduse ning kasumlikkuse eest ning üldise heaolu saavutamist. Seda rõhutasid ka füsiokraatide ideoloogid F. Quesnay ja V. Mirabeau' – „üldine heaolu kõikide hüvanguks“. On tõenäoline, et see kavand vastas Georg Friedrich Parroti põhimõtetele ja tema ettekujutusele LÜÖS-i eesmärkidest.

6. Tartu ülikooli pitsatite kujundus 19. sajandi alguses

Tartu ülikooli kuratooriumi üheks esmaseks ülesandeks oli välja töötada taasavatava ülikooli kui institutsiooni insiigniad: ülikooli suur ja väike pitsat, teaduskondade pitsatid (kasutati ka embleemidena teaduskonna tutvustamiseks) ning Ökonoomia ehk majandusosakonna pitsat. Uued ülikoolid pidid eriti hoolikalt endale sümboleid valima, et luua tugev ja väärikas enesekuvand, millega anda edasi vastloodud ülikoolis valitsevat maailmavaadet. Valgustusajastul kasutasid Minerva motiivi sümboolikat põhiliselt need ülikoolid, kus valitses teadustele orienteeritud vaimsus ning vabam religioonide käsitlus teoloogia osakonnas.²⁸¹

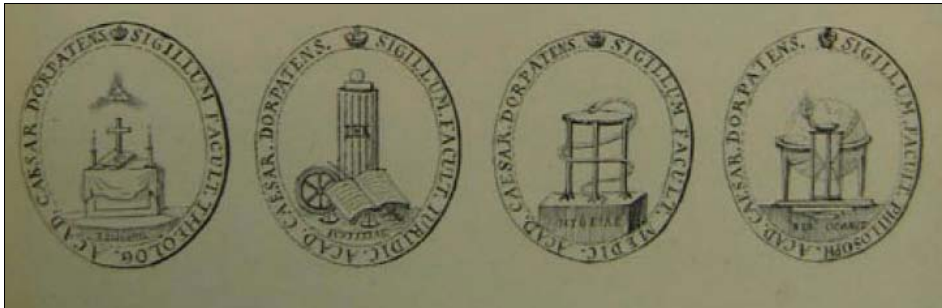
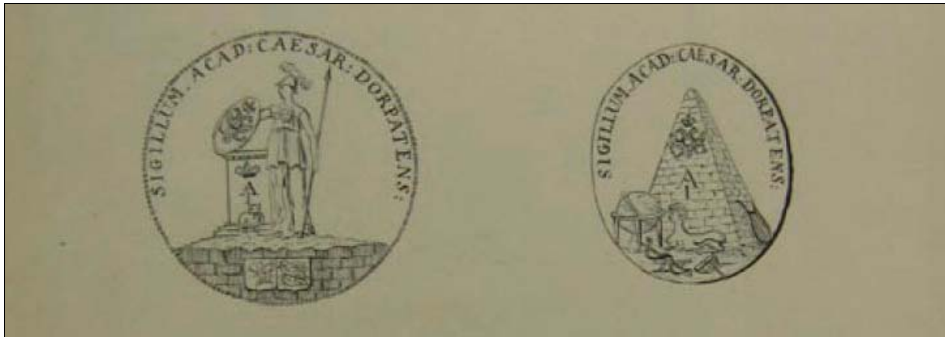
Tartu ülikooli pitsatite kujundus tehti ülesandeks maalikunstniku kalduvustega asekuraatorile J. F. E. von Ungern-Sternbergile ja selle väljatöötamise juures olid kaasategevad veel C. G. von Baranoff ja E. von Transehe. 1800. aasta oktoobris valmisid esimesed visandid, kuid segadused ülikooli taasavamisega katkestasid nende teostamise. Uuesti tuldi pitsatite kujundamise juurde tagasi 1802. aasta alguses ja siis kinnitati J. F. E. von Ungern-Sternbergi tehtud kavandid.²⁸² (**Illustr. 14**)

Ülikooli suurel pitsatil seisab humaansuse altari kõrval kunstide ja teaduse kaitsejumalanna Minerva oma atribuutidega – Meduusa-pealise rinnaturvise ja suure kilbiga, millele on kinnitatud keiser Aleksander I initsiaalid.²⁸³ Altari ees on valvamas Minerva öökull ning Minerva jalgade ees lebavad Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnaapid.

²⁸¹ A History of the University in Europe, Vol. II, lk. 207.

²⁸² EAA, f. 402, n. 5. s. 10, l. 2–2p.

²⁸³ Tartu ülikooli pitsatid on publitseeritud ka Johann Christoph Brotze, *Estonica*. Tallinn: Estopol OÜ, 2006, lk. 224.

14. Kuratooriumi välja töötatud Tartu ülikooli pitsatite kavandid: ülikooli suur pitsat, väike pitsat, usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskonna pitsatid ning koolikomisjoni pitsat. (EAA 402-5-10-11)

Väikesel ülikooli pitsatil on kujutatud tellistest laotud püramiidi, mille külge on kinnitatud keiser Aleksander I initsiaalid. Juba püramiidi kasutamine sümbolikas on iseloomulik vihje Egiptuse kultuuripärandile ja selle järjepidevuse taasavastamisele senise kristliku sümbolika ainuvalitsemise kõrval. Ehituskividenähtena laotud püramiidi tuleks tõlgendada kui mõistusele tugineva maailmapildi ülesehitust, mida toetavad teadused ja haridus. Püramiidi kõrval lebab sfinks, selle kõrval paikneb gloobus. Esiplaanil on veel kujutatud diagonaalis redelit, sirklit ja malli ning tervistusjumala Asklepiose keppi, mille ümber on väärdunud madu. Lüüra on antiikajast alates olnud Apolloni sümboliks, kuna lüüra heli peaks tooma maailma harmoonia ja tasakaalu, kuid vabamüürlikus sümbolikas võis lüüra olla ka Hermes Trismegistose iidse Tarkuse sümboliks.²⁸⁴ Redel tähistab vabamüürlikus sümbolikas Jaakobi redelit, millel on seitse astet ehk pulka, tähistades karskust, meelekindlust, taktitunnet, õiglust, lootust, usku ja heategevust. Ühtlasi oli Jaakobi redel Mandri-Euroopa vabamüürluse tähiseks.²⁸⁵ Sarnast tellistest laotud püramiidi kujutist on kasutatud veel ka ülikooli majandusosakonna ehk Ökonoomia ning Tartu õpperingkonna koolikomisjoni pitsatina.

Teaduskondade pitsatite kujunduses on kasutatud igale osakonnale iseloomulikke sümboleid. Näiteks usuteaduskonna pitsatil on suurele altarile asetatud heebreakeelne Piibel koos tähtedega A. C. ehk Augsburgi usutunnistus, s. t. protestantlikku usudogmat, millele toetub õpetus osakonnas. Risti kohal paiknevas kiirtevihus kolmnurga sisse on kirjutatud Jehoova nimi ning altari alaosas märkame sõna „religioni“, mis tähistab teaduskonnas valitsevat usulist tolerantsust. Õigusteaduskonna pitsati kujunduses on kasutatud õigluse kaalusid, aususe ja korra võrdkujuna seadusesammast *lex* ning mõõka, mille kohal on avatud raamatut, kuhu on kirja pandud kõigi rahvaste õigused. Arstiteaduskonna pitsati kavandis on kesksel kohal Asklepiose tütre, tervisejumalanna Hygeia altar ja sellele asetatud ohverdusnõu. Antiikajastu ravikunsti ja osava arsti Asklepiose sümbolkuju esindab siin ohverdusnõu ümber väärdunud madu. Filosoofiateaduskonna pitsati kujunduses on kasutatud suurt gloobust, mille ees tripoodil põleb õlilamp, valgustades J. F. E. von Ungern-Sternbergi sõnade kohaselt „üle spekulatiivse ja vale“.²⁸⁶

On tõenäoline, et Tartu ülikooli sümbolika väljatöötamisel võeti eeskujuks Göttingeni ülikooli insiigniad, sest suur osa Tartu ülikooli kuratooriumi liikmetest oli oma hariduse omandanud selles ülikoolis. Minerva-motiiv kordub ka Göttingeni *Georgia Augusta* nimelise ülikooli statuudil, vapil ja pitsatitel. Göttingeni ülikooli väljaandes esitletakse Minervat kui antiik-kultuuri kandjat, kes toob endaga kaasa ajaloolise traditsiooni järjepidevuse ja tagab akadeemi-

²⁸⁴ B. E. Jones, *Freemason's Guide and Compendium*, London: Harrap, 1988, lk. 405–406.

²⁸⁵ B. E. Jones, *Freemason's Guide and Compendium*, lk. 405–406.

²⁸⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 10, l. 25–25p.

lise vabaduse.²⁸⁷ Samuti toetas Minerva-motiiv teaduste ja vabamüürluse vastastikust liitu, sest Göttingeni ülikoolis oli palju professoreid, kes kuulusid vabamüürlikesse loožidesse.

Ka Tartu ülikooli taasavamise järgset vaimset atmosfääri kujundasid baltisaksa aadlikest kuratooriumi liikmed, kelle hulgas enamik oli vabamüürliku taustaga, nagu näiteks asekuraator Johann Friedrich Emanuel von Ungern-Sternberg (1763–1825), kes kuulus Tallinnas tegutsenud Isise looži ja oli selles meistri astmel.²⁸⁸ Kuigi 1802. aastal uuendatud koosseisuga²⁸⁹ tööd alustanud kuratoorium oli nüüd ilma Kuramaa esindajateta, ei muutnud see kuratooriumi maailmavaadet, sest pitsatite kujunduse esialgne variant valmis juba 1800. aastal ja ei erinenud peale keisri initsiaalide oluliselt. Asekuraator J. F. E. von Ungern-Sternbergi kätte koondus suur võim ning tema käes oli hoiul ka ülikooli suur pitsat. Professor G. B. Jäsche on iseloomustanud J. F. E. von Ungern-Sternbergi kui humaanset ja haritud isikut, kes tundis huvi kunsti- ja kultuuriküsimuste vastu ning tegeles aktiivselt ka maalimisega.²⁹⁰ Õppinud aastakese *Hohe Karlsschule*'s, kuhu aasta pärast saabus haridust omandama ka G. F. Parrot, jätkas J. F. E. von Ungern-Sternberg õpinguid Erlangeni ülikoolis, kuulates õigusteaduse kõrval ka loenguid saksa kirjandusest, ajaloost, matemaatikast ja füüsikast. Seejärel viibis ta lühemat aega Viinis, kus tegeles peamiselt maalimisega. Alates 1786. aastast oli ta valitud Eestimaa rüütelkonna sekretäri kohale. Seoses Tartu ülikooli taasavamisega valiti ta 1800. aasta juulis ühehäälselt ülikooli asekuraatoriks. Kui kerkis üles ülikooli kolimine Jelgavasse, keeldus J. F. E. von Ungern-Sternberg sinna järgnemast ning mõningatel andmetel oli Eestimaa rüütelkond usaldanud talle salajase ülesande venitada ülikooli avamisega Jelgavas nii kaua, kuni õnnestub keiser Paul I veenda oma otsust muutma.²⁹¹

Teine väga mõjukas kuratooriumi liige ja vabamüürlane oli senaator Gotthard Andreas von Mannteuffel, kes 1781.–1783. aastal välismaal viibides oli

²⁸⁷ 250. Jahre Georg-August-Universität Göttingen. Ausstellung im Auditorium. Göttingen: Georg-August-Universität Göttingen, 1987, lk. 47.

²⁸⁸ EAA, f. 1674, n. 2, s. 207, l. 11.

²⁸⁹ EAA, f. 402, n. 4, s. 3, l. 90p–91. Liivimaa rüütelkonda hakkas esindama krahv Gotthard Andreas Mannteuffel, tema asetäitjaks sai Carl Otto Transehe. Eestimaa rüütelkonna esindajana jätkas Claus Gustav von Baranoff ning tegev- ehk viitsekuraatoriks valiti J. F. E. von Ungern-Sternberg. Ülikooli taasavamise organiseerimisega olid tihelt seotud veel Burchard Christoph von Viettinghoff, August Friedrich von Sievers ning Georg Carl Heinrich von Bock, kellest viimane andis tasuta kasutamiseks oma kivimaja teise korruse, tänapäeval Ülikooli tänav 16.

²⁹⁰ E. Vigel, Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802–1839, lk. 49.

²⁹¹ E. Vigel, Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802–1839, lk. 48–49.

astunud Pariisis looži nimega *Amis Reunis*.²⁹² Tartu ülikooli taasavamise sündmustega olid veel seotud Eestimaa rüütelkonna peamees Jakob Georg von Berg – Göttingeni ülikooli kasvandik ja Isise looži vabamüürlane,²⁹³ Carl Otto von Transehe – Göttingeni ülikooli haridusega ja liberaalsete vaadetega mees²⁹⁴ ning Burchard Christoph von Vietinghoff, kes oli õppinud *Philantropin*'is Dessaus ja õigusteadust Göttingenis.²⁹⁵ Samas oli kogu Vietinghoffide perekond tihedalt seotud Riias tegutsenud vabamüürlaste loožiga *Der kleine Welt*. Kuramaa rüütelkonna huve kaitsesid sealsed tuntud vabamüürlastest aadlikud Johann Ulrich von Grothuss ja Otto Johann Heinrich von Mirbach, kellest viimane oli samuti juurahariduse omandanud Göttingenis ning kuulus Miitavis tegutsenud looži *Zu den drei gekrönten Schwerdtern im Orient*.²⁹⁶

Peale selle kuulus Tartu ülikooli professorkonnast terve rida õppejõudusid vabamüürlaste loožidesse. Olgu siinkohal välja toodud kristliku moraali ja dogmaatika professor Lorenz Ewers, meditsiiniprofessor Martin Ernst Styx, klassikalise filoloogia, elokvensi ja esteetika professor Karl Morgenstern, kodanikuõiguste korraline professor Christoph Christian Dabelow, sünnitusabi ja günekoloogia professor Christian Friedrich Deutsch, kirurgiaprofessor Johannes Christian Moier, meditsiini eradotsent Hermann Johann von Koehler.²⁹⁷

1822. aastal keelustas keiser Aleksander I vabamüürliku liikumise ning käskis sulgeda ka kõik muud salaorganisatsioonid Vene impeeriumis.²⁹⁸ Samal ajal pidid riigiametnikud üles tunnistama oma vabamüürliku kuuluvuse ning allkirjaga loobuma edasisest tegevusest. Karl Morgenstern on avalikustanud, et ta astus Halles ülikooliõpingute ajal sealsesse vabamüürlaste looži *Zu den drei Degen* ning on saanud seal teise astme vennasmüürlase kraadi. See loož oli asutatud 1765. aastal Berliini emalooži *Zu den drei Weltkugeln* all. K. Morgenstern oli külalisena osa võtnud ka Berliinis tegutseva looži *Royal York zur Freundschaft* tegevusest.²⁹⁹ Samuti kuulusid tema sõpruskonnast enamik raamatukirjastajaid vabamüürlaste ridadesse. Näiteks Riias tegutsev Johannes Friedrich Hartknoch, kes esialgu astus looži *Zu den drei Kronen Königsbergis*, kuid

²⁹² P.-Y. Beaurepaire, *L'Autre et le Frère. L'Enranger et la Franc-maçonnerie en France au XVIIIe siècle*. Paris: Honoré Champion Éditeur, 1998, lk. 802.

²⁹³ EAA, f. 291, n. 10, s. 421, l. 16p.

²⁹⁴ Die Matrikkel der Georg-August-Universität zu Göttingen, 1734–1837. Hildeheim und Leipzig: August Lax Verlagsbuchhandlung, 1937, lk. 295.

²⁹⁵ Die Matrikkel der Georg-August-Universität zu Göttingen, lk. 277.; LVVA, f. 4038, n. 2, s. 1390, l. 20.

²⁹⁶ Die Matrikkel der Georg-August-Universität zu Göttingen, lk. 370.; LVVA, f. 5759, n. 2, s. 530.

²⁹⁷ EAA, f. 402, n. 4, s. 415, l. 15–16.

²⁹⁸ PSZ, T. XXXVIII (1822–1823), nr. 29151.

²⁹⁹ EAA, f. 402, n. 4, s. 415, l. 15p–16; W. Süss, *Karl Morgenstern 1770–1852, eloquentiae, I-II. Gr. et Lat., antiquitatum, aesthetices et historiae litterarum atque artis p.p.o. simulque bibliothecae academiae praefectus: ein kulturhistorischer Versuch*. Dorpat: Mattiesen, 1928; 1929, lk. 210.

hiljem liitus Riias loožiga *Der kleine Welt*. Berliini raamatukirjastaja ja -kaupmees Christoph Friedrich Nicolai kuulus samuti looži *Royal York zur Freundschaft*. Tähelepanelikumal vaatlusel näeme K. Morgensterni ekliibrisel vinkli ja sirkli elemente.

Üks pühendunumaid vabamüürlasi ja parimate isikuomadustega õppejõudusid Tartu ülikoolis oli süstemaatilise usuteaduste professor Lorenz Ewers, kes tõusis ka meistermüürlase astmesse.³⁰⁰ Teoloogiaosakonna professorina ei näinud ta vastuolu religiooni ja vabamüürlike vaadete vahel. Kuna ta jättis oma isikliku raamatukogu Tartu ülikoolile, siis leidub ülikooli raamatukogus mitmeid talle kuulunud vabamüürliku sisuga raamatuid, mis arutlevad kristluse ja vabamüüruse vaheliste kokkupuutepunktide üle 18. sajandil. Oma loengutes oli ta sageli rõhutanud kasvatus ja moraali tähtsust meeleliste instinktide valitsemise üle. Samuti on kirjeldatud tema matusetalitust 1830. aastal, kui lahkunu kirstu kaunistasid meistermüürlase astme sümbolitena tammepärg, haamer ja kellu, vaatamata sellele, et vabamüürlus oli juba ametlikult keelustatud.³⁰¹

Veel saab tõmmata ühe paralleeli Tartu ja Lääne-Euroopa ülikoolide vabamüürlastest professorkonna vahel. Kõige enam oli vabamüürliku taustaga professoreid seotud meditsiinivaldkonnaga. Saksamaal tegelesid ülikoolide meditsiiniprofessorid sageli riiklike sotsiaalreformikavade väljatöötamisega, mis tõstis ka nende prestiiži ja mõjukust ühiskonnas. Neid iseloomustas humanistlik suhtumine ühiskonna kõigisse liikmetesse.³⁰² Ka Tartu ülikooli õppejõudude hulgas oli enim esindatud meditsiinalade professoreid, kes kuulusid vabamüürlikesse loožidesse. See kinnitab vabamüürliku liikumise olulisust hariduse ja tervishoiu parendamisel ning nende filantroopilist tegevust õppe- ja meditsiini-asutuste rajamisel, mis on jäänud vabamüürlaste üheks prioriteediks tänapäevani.

Kuigi 1822. aastal keelustati vabamüürlik liikumine, ei lõpetanud see veel nende sisulist tegevust. Vabamüürlikud sümbolid, rituaalid ja ideaalid säilisid aastakümneid ning konverteeriti lõpuks ümber uute ühingute ja seltside põhikirjadesse.³⁰³ Nõnda leiab 1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Seltsi ja Kuramaa Muinsuste Seltsi liikmeskonna hulgas arvukalt endisi vabamüürulasi.

³⁰⁰ EAA, f. 402, n. 4, s. 415, l. 15p.

³⁰¹ E. Anders, *Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders (1810–1840)*. – *Baltische Monatschrift* 1892, Bd. 34. Reval, Riga, Leipzig: F. Kluge, A. Stieda, Rud. Hartmann, lk. 224–226.

³⁰² J. Pickstone, *Medicine, Society, and the State*. – *The Cambridge History of Medicine*. Ed. R. Porter. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, lk. 266.

³⁰³ H. von Wistinghausen, *Freimaurer in Estland. Ihre sozialstruktur am Beispiel der Revaler Loge „Isis“ 1773–1820*. – *Zwischen Aufklärung und Baltische Biedermeier: elf Beiträge zum 14. Baltischen Seminare 2002*. Hrsg. v. O.-H. Elias, Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2007, lk. 177–210.

II peatükk – TARTU ÜLIKOOLI HOONETEKOMPLEKSI JA TOOMEMÄE KUJUNDUSE IDEELISED ALLIKAD

1. 1803.–1804. aasta haridusreform Vene impeeriumis

Kui keiser Aleksander I 1801. aastal troonile tõusis, said tema prioriteediks teadus- ja haridusküsimused ning uue haridussüsteemi väljatöötamine, et tunduvalt tõsta riigi intellektuaalset taset. Peatselt läbi viidava haridusreformi eesmärgiks oli tagada impeeriumile oskustööjõudu, literaate, produktiivset elanikkonda, kes suudaks kaasa rääkida riigijuhtimises ning selle funktsioneerimises. Põhiliselt taheti valmistada ette utilitaarse ja teadusliku taustaga ning ilmaliku haridusega õpetajaid, doktoreid, administraatoreid ja tehnoloogeenere, keda Vene riik hädasti vajas. Haridusreformi eesmärgiks oli peale hariduse reformimise ka haridusasutuste sisustamine ajakohaste õppevahenditega ning uute koolimajade ehitus. Eeltööd uue haridusreformi käivitamiseks alustati juba 1801. aastal augustis. Keiser Aleksander I kutsus Peterburgi oma mentori Frédéric-Césaire La Harpe'i, kelle ettepanekuid soovis rakendada uues haridusreformis.³⁰⁴ Helveetsia Vabariigi Direktooriumi eesotsas tegutsenud F.-C. La Harpe saabus Peterburgi otse Pariisist, et aidata üles ehitada tolle aja kohta üht edumeelsemat haridussüsteemi oma lemmikõpilase keiser Aleksander I valitsusalal.³⁰⁵

8. septembril 1802. aastal loodi Vene impeeriumis kaheteistkümne vana kolleegiumi asemele kaheksa uut moodsat ministeeriumi: sõja-, merendus-, välis-, sise-, kommerts-, finants-, justiits- ja rahvahariduse ministeeriumid. Neis asuti välja töötama ulatuslikke sotsiaalseid reforme. Rahvahariduse ministeeriumi (*Ministerstvo narodnogo prosvetšeniija*) sisulise töö organiseerimise usaldas keiser oma lähisõprade ringile ehk intiimkomiteele. Sinna kuulusid Adam Jerzy Czartoryski, Pavel Stroganov, Nikolai Novossiltsev, Viktor Kotšubei. Selles ringis töötati välja ka uus Vene impeeriumi üldkoolihariduse süsteem ja õppeprogrammid eri astme koolide tarvis.

³⁰⁴ J. T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I 1802–1835*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1988, lk. 14–15. Kõigepealt soovitas F.-C. La Harpe asutada ülikoolide võrgustik, et õpetada välja kaadrit, kes asuksid õpetajatena kooli tööle. Vene impeeriumis oli sel ajal tegutsev vaid 1755. aastal asutatud Moskva ülikool, taasavamisprotsess käis Tartu ja Vilniuse ülikoolide ümber. F.-C. La Harpe soovitas avada veel kolm ülikooli: Peterburis, Kaasanis ja Kiiemis.

³⁰⁵ K. Morgenstern, *Von Verdienste zum Gedächtniss Alexanders des Ersten*. Mitau, Hamburg: J. F. Steffenhagen, 1827, lk. 14–15.

Ühisel arutelul rõhutas Pavel Stroganov oma Prantsusmaa kogemusest, et riik vajab integreeritud haridussüsteemi, kus oleks kõigile tagatud üldine kooliharidus. Tema nägemuses aitas uus haridusreform kaasa erinevate elanikkonnakihtide sidumisele täieõiguslikeks ühiskonnaliikmeteks. Samuti tuleb hariduse andmisel oluliseks pidada spetsialiseerumist vastavalt õpilase võimetele ja vajadustele ning uues haridusprogrammis tuleb asetada rõhk moodstatele praktilistele õppeainetele, sest riik vajab hädasti oskusõpet. Intiimkomitee liikmete nõupidamistel peeti oluliseks veel luua ühtne haridussüsteem ning koondada koolide juhtimine riikliku rahvaharidusministeeriumi alla. Väga olulise muudatusena rõhutati koolide ilmalikustumist. Õppekavades tuleb teadlikult piirata religiooniõpetuse tunde ning seda soovitati anda vaid elementaarastmel.³⁰⁶

Koolihariduse edendamisel oli Vene impeeriumis oluliseks sammuks Aleksander I poolt 24. jaanuaril 1803. aastal kinnitatud „Rahvahariduse esialgsed eeskirjad“³⁰⁷ ja 1804. aastal täiendav „Ülikoolidele alluvate õppeasutuste määrustik“.³⁰⁸ Nende ukaaside alusel kujunes välja vormilt ühtlustatud ja tsentraalselt juhitud koolivõrk. Põhjalikult oli läbi mõeldud nii uue koolivõrgustiku struktuur kui ka sisuline pool. Vene impeerium jagati kuueks õpperingkonnaks, mille keskuseks said ülikoolid, mis omasid enneolematut autonoomiat ja riiklike privileege. Neile oli tagatud suur akadeemiline vabadus. 1804. aastaks oli juba asutatud Moskva, Tartu ja Vilniuse ülikoolid ning vastavad õpperingkonnad. Nüüd lisandusid veel Peterburi, Kaasani ja Harkovi õpperingkonnad. Ülikoolid olid mõeldud vastava õpperingkonna õppe-, teadus- ja administratiivtöö keskusteks. Ülikooli nõukogul, mis koosnes professoritest, olid volitused valida rektorit, dekaane ja uusi professoreid. Samuti oli igal institutsioonil iseseisev kohtusüsteem, tsensor ja vaba valik õppematerjalide komplekteerimise osas. Iga õpperingkonna eesotsas seisis otse keisrile alluv kõrge riigiametnik – kuraator.

Vene uus haridussüsteem ehitati üles redelina – iga aste pakkus terviklikku haridust, kuid valmistas samal ajal ette ka järgnevat taset. Haridusreformiga oli ette nähtud neli koolitüüpi: ülikool, gümnaasium, kreisikool ja kihelkonnakool. Ülikooli juurde loodi rektoriga eesotsas õppejõududest koosnevad koolikomisjonid, kes juhtisid ja inspekteerisid oma õpperingkonna alla jäävaid koole. Gümnaasiumid olid ettevalmistav aste ülikoolidesse astumiseks. Gümnaasiumite direktorid allusid otse ülikooli koolikomisjonile. Kreisikoolide direktoreid nimetati inspektoriteks ja nad allusid omakorda gümnaasiumite direktoritele. Kihelkonnakoolid olid madalaim aste ja nende ülesandeks oli ette valmistada õpilasi kreisikoolidesse astumiseks. Iga kirikukogudus pidi saama kihelkonnakooli, kreisilinn vähemalt ühe kreisikooli, kubermangulinn gümnaasiumi ja õpperingkond ülikooli. Kuna Tartu oli ülikoolilinn ja õpperingkonna keskus,

³⁰⁶ J. T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I*, lk. 14–15.

³⁰⁷ PSZ, T. XXVII (1802–1803), nr. 20597.

³⁰⁸ PSZ, T. XXVIII (1804–1805), nr. 21220.

siis avati 15. septembril 1804. aastal Tartus ka gümnaasium ning Tartu kreiskool.³⁰⁹ Tartu ülikooli õpperingkonnale allutati kõik Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ning kuni 1872. aastani ka Soome (s. o. Viiburi) kubermangu koolid. Tartu ülikooli 25. aastapäeva kõnedes võeti kokku Tartu õpperingkonna saavutused ja märgiti, et õpperingkonnas tegutseb 122 kooli, millest haridusreformi käigus asutati 55 uut kooli ning neil kõigil on ka uued koolihooned.³¹⁰

Juurdepäas igale haridusastmele sõltus vaid võimekusest, koolid olid tasuta riiklikul ülalpidamisel ja lisaks käivitati abirahade süsteem stipendiumide näol neile, kes seda parasjagu vajasisid. Ukaasis on kirjas, et iga aasta tuleb premeerida pühendunud õpetajaid ning tunnustada tublimaid õpilasi, kes on üles näidanud suurepäraseid õpitulemusi.

Kihelkonnakooli tunnikava nägi ette lugemist, kirjutamist, arvutamist, Jumala kümne käsu õpetust, mis taandatakse kõlblusõpetuseks ning kodanikuõpetust, „kus püütakse anda õige arusaam maailma asjadest“. Kreisikoolis õpetatakse juba vene keelt ja kohalikku keelt (poola, saksa), geograafiat ja ajalugu, elementaarteadmisi geomeetriast ja teistest teadusaladest, kodanikuõpetust, praktilisi teadmisi tööstuslikust ettevõtlusest. Gümnaasiumis lisanduvad veel ladina ja prantsuse keel, loogika, matemaatika, mehhaanika, hüdraulika ja füüsika eri osad, süvendatumalt ajalugu ja geograafia, poliitökonoomia ja kaubandus. Kõlblusõpetuses tuginetakse Jumala käsuõpetusele ning südameheaduse õpetamisele.³¹¹

Kõigis kihelkonna- ja kreiskoolides ning gümnaasiumides tuli kehtestada sarnased õppeprogrammid ja õpetada ühesugustest õpikutest, mille väljatöötamise juures on osalenud vastava õpperingkonna ülikooli õppejõud. Kõik õppeasutused tuli varustada oma raamatukoguga ja kunstiõpetuseks ning teadusalade eksperimentide tegemiseks vajalike õppevahenditega. Ülikoolid pidid asutama pedagoogilisi instituute, kus hakataks välja koolitama tulevasi õpetajaid. Samuti nõuti, et haridussüsteemist taandaksid endid usutegelased ning nende asemele võetaks tööle ilmaliku taustaga õpetajad. Kohalikud pastorid võisid anda vaid Piibli kümne käsu alusel moraaliõpetust, kuid kohalik õpperingkond pidi jälgima, et nad ei asuks religioosse süvaõpetuse teele.³¹²

Uus haridusprogramm andis selged suunised sekulaarsema, utilitaarsema ja egalitaarsema õppekeskkonna väljakujundamise suunas. Uue haridussüsteemi eesmärgiks oli ette valmistada õigusriiki: üleminekut konstitutsioonilisele monarhiale, mida aitab ellu viia võimekas riigiaministratsioon, tagades majandusliku tõusu ja kasulike uute ideede rakendamise ühiskonna hüvanguks. Haridustase andis märkimisväärse sotsiaalse positsiooni tõusu Vene impeeriumis

³⁰⁹ A. Liim, Saksa koolidest Tartus 19. sajandil. – Tartu, baltisakslased ja Saksamaa, lk. 141–142.

³¹⁰ Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung Dorpat MDCCCXXVII. Hrsg. J. P. G. Ewers. Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1827.

³¹¹ PSZ, T. XXVII (1802–1803), nr. 20597.

³¹² PSZ, T. XXVIII (1804–1805), nr. 21220.

kehtivas teenistusastemete tabelis. Näiteks omandas rektor viienda ja professorid seitsmenda ning doktorikraad andis kaheksanda teenistusastme, mis kajastus sissetulekus, riigi poolt pakutavates hüvedes ja avalikus tunnustuses.³¹³ Alates kaheksandast astmest oli võimalik tõusta aadliseisusesse ning taotleda maavaldust. Nüüd võis aadlike ring ühelt poolt laieneda, kuid samal ajal nõrgendas see pärusaadli positsioone ning oli tekitanud vastuseisu ka Prantsusmaal *ancien régime*'i ajal. See Hëlvetiuse poolt algatatud radikaalse haridusidee mõju egalitaarsuse suunas raputas tugevasti nii Vene kui ka baltisaksa ühiskonna senist seisuslikku ja õiguslikku korraldust.

Tuleb rõhutada, et Vene impeeriumis 19. sajandi alguses läbi viidud haridusreform tugines Lääne-Euroopa kõige edumeelsematele ja radikaalsematele haridusideedele, mille juured viivad tagasi Prantsuse füsiokraatide ringi ja looži *Les Neuf Sœurs* liikmete kavandatud haridusreformideni. Seda, kui keeruline oli isegi Prantsusmaal sarnast reformi läbi viia, näitas Seadusandlikus Kogus tagasi lükatud A. de Condorcet' haridusreformi kava. Samas tekkis Vene impeeriumis 19. sajandi alguses ainulaadne olukord tänu noore keisri Aleksander I võimule tulekule ja tema lähisõprade koostöös valminud julgetele (võiks öelda isegi utoopilistele) visioonidele Vene impeeriumi reformimisel.

Paraku just haridusreformi radikaalsus ning selle võimalikud tulemused ühiskonna sotsiaalse seisundi muutmisel said kaalukeeleks, miks paarikümne aasta pärast, 1820. aastatel tekkis vastureaktsioon sellele haridusreformile. Ühelt poolt Vene impeeriumi madal kultuuritase, nõrguke keskklass ning pärisorjuslik seisund ei võimaldanud täies mahus uusi haridusideid ellu viia, kuna praktikas nappis vajalikul tasemel õpetajaid, seda eriti uute ülikoolide õppejõudude osas, (v. a. Tartu ja Vilniuse ülikoolis). Samuti sai määravaks faktoriks Napoleoni sõdade käigus üles kerkinud uued väljakutsed – rahvusriikide ja rahvusliku eneseteadvuse väljakujundamine. Olukorras, kus Vene keiser oli Euroopas rahutooja ja Vene võidukas armee marssis Pariisi, asuti Peterburis ning Moskvas kritiseerima kõike välismaalt tulnut, sealhulgas prantsuse haridusmudelit. Pärast 1812. aasta Isamaasõda kasvasid riigis rahvuslikud meeleolud, üha rohkem hakati otsima rahvusliku olemuse tuuma ning jõuti tagasi religioossuse juurde. 1817. aastal loodi Vene usuasjade ministeerium, mille etteotsa sai Aleksandr Golitsõn, kes asus innukalt otsima vene rahvusele oma-seid jooni ja seda ka hariduse andmise vallas.

Väidetavalt ei loobunud Aleksander I kunagi oma veendumusest, et Venemaa vajab sellist radikaalset haridusreformi, mille ta kehtestas 19. sajandi alguses.³¹⁴ Vaatamata hilisematele muudatustele haridussüsteemis, ei suudetud siiski esialgset suunda oluliselt kahjustada. Igatahes haridusolude parendamise osas tuleb senisest enam rõhutada ainulaadse teaduslooži *Les Neuf Sœurs*

³¹³ PSZ, T. XXVII (1802–1803), nr. 20597.

³¹⁴ C. H. Whittaker, *The Origin of modern Russian Education: an Intellectual biography of Count Sergei Uvarov, 1786–1855*. Northen Illinois: Northen Illinois University Press, 1984, lk. 62.

liikmete kavandatud radikaalse haridusreformi elluviimist Vene impeeriumis keiser Aleksander I valitsusaja alguses. Need uuendused vastasid valgustusajastul esile tõstetud kodanikuväärtustele ja parandasid oluliselt koolihariduse kvaliteeti ka Eesti- ja Liivimaa kubermangudes.

1.1. Georg Friedrich Parroti roll Tartu ülikooli põhikirja ja uue haridusreformi väljatöötamisel

5. jaanuaril 1802. aastal andis keiser Aleksander I välja ukaasi, millega kinnitas Tartu ülikoolile antavad maa-alad, eraldas riigi summadest 25 000 rubla ülikoolihoonete ehitamiseks ja vabastas ülikooli riikliku tsensuuri alt, mis võimaldas taas ülikooli tsensuurikomisjonil vabalt välismaalt raamatuid tellida, et ülikooli raamatukogu saaks komplekteeritud parimatest teostest. Ukaas käskis senatil „viivitamatult asuda selle kasuliku asutuse tegelikule rajamisele“.³¹⁵ Märtsi alguses 1802. aastal on G. F. Parrot saatnud Georges Cuvier'le kirja, milles ta teatas, et ei ole enam huvitatud Pariisi tagasi pöördumisest. Kirjas mainib G. F. Parrot: „nüüd, kus mul on kindel teadmine, et peatselt saavad mul olema füüsika ja keemia katsete jaoks uhiuued aparaadid, mis ma lasin Dorpati ülikooli jaoks saata, ei näri mind enam selline igatsus pöörduda tagasi Pariisi Teie juurde. Mis mind kõige enam Pariisi harjumustega võrreldes kadedaks teeb, on see allikate ja materjali rohkus, mis seal igasuguste tööde jaoks on. Nüüd olen veendunud, et matemaatik ja füüsik, kes meil siin saavad olema, jagavad minu ootusärevust. Peaaegu üksijäänuna on minust füüsik saanud (tegelen söe koostisega, meteoroloogiaga, galvanoloogiaga). See annab mulle jaksu ja indu muu jaoks, kuigi mõõtmalt tunnen ma, milliseid eeliseid pakuks mulle Pariisis viibimine. Seega, unustage mu armas, et ma Teilt sellist teenet palusin, kui just iseenesest mistkit võimalust ei teki, ja taastagem lihtsalt endised sõbrasuhted. Vahendagem teineteisele, mis kummalgi huvitavat on, ja korvakem nõnda seda puudust, mis saatus on tekitanud meid lahutades. /.../ On hetki, kus pean end mobiliseerima kogu oma meelegendluse juures, et mitte vastu olla saatusele ja iseendale. See oli minu elu tähtsaim otsus (tulek Liivimaale), mille ebasoodsaid tagajärgi ma täielikult ette nägin, kuid kuna seda tulekut motiveerisid kõige pühamad moraalireeglid, siis muudab see äratundmine mind taas rahulikuks. Hüvasti mu armas. Elus on hetki, kus pole vaja rõhuda raskustele. Mõelge pigem meie rännakutele Netchari mäele.“³¹⁶

Kirja sõnumist selgub, et G. F. Parrot nägi endas juhtrolli loodavas teadusülikoolis, vallates rohkem infot, kui seda jaanuari alguses välja antud ukaasis on kirjas. Ta tõi oma kirjas välja, et need finantsid lubavad rajada uued teadushooned ning sisustada teaduskabinetid oma aja kõige paremate instrumentidega, et Dorpatis (Tartus) üles ehitada uus mõjukas teaduskeskus.

³¹⁵ PSZ, T. XXVII (1802–1803), nr. 20104.

³¹⁶ Bibliothèque de l'Institut de France, Georges Cuvier, Déherain catalogue nr. 224–8.

1802. aasta kevadeks oli jõutud niikaugemale, et Tartus alustas tööd kohalikest rüütelkondadest tugevasti sõltuv ja nende poolt finantseeritav ülikool.³¹⁷ Vahe- tult enne avamist toimus esimene tõsine intsident kuratooriumi ja ülikooli pro- fessorite vahel. Nimelt oli kuratoorium ümber töötanud 1799. aastal kinnitatud ülikooli asutamise plaani ning suurendanud oma võimu ülikooli juhtimises, sealhulgas professorite määramisel. See samm ei sobinud aga kokku valgustus- ajastu liberaalse ning autonoomse teadusmõtte arenguga. Tartu ülikooli ava- aktusel 22. aprillil 1802. aastal astus G. F. Parrot üles kõnega „Mõningatest tähelepanekutest loodusteadustest, lähtudes nende mõjust inimkultuurile nii intellektuaalsest kui moraalsest seisukohast vaadatuna“, tuues välja, kui tähtis on looduse tundmine iseenesest, kui olulised on hariduse üksikud loodustea- dustel põhinevad harud. Seda näitavad meistrite töökojad ja kogu põllumehe tegevusväli. Ühtlasi rõhutas ta loodusteaduste tähtsust inimkultuurile ning teadussaavutuste rakendamist inimese teenistusse. Oma kõne lõpus nentis ta: „loodusteadmised on ka meie moraalsuse aluseks, meie kõlbelise pale esmased peegeldajad. Seetõttu on oluline ka mõelda nende peale, kelle toimekus on andnud noormeestele võimaluse haridust saada /.../. Olge siis tänulikud, austage inimeste klassi, kes nii palju teie heaks teeb. Te mõistate, et teie toitjatel on õigus palju enamale kui vaid viletsale elujärjele, neil on täielik õigus nõuda meie tänulikkust, meie lugupidamist.“³¹⁸

Ajendatuna avaaktuse meeoludest, keeldusid professorid ametivannet andmast kohalikele võimule, kuid olid seda valmis tegema kõrgemale riigi- võimule – keisrile. Tartu ülikooli prorektoriks valitud Georg Friedrich Parrotit ei rahuldanud ülikooli senine staatus ja allumine kohalike rüütelkondade poolt valitud kuratooriumile. Kuratoorium omakorda ei soovinud arvestada ülikooli nõukogu soovitusi kutsuda kirikuloo professoriks Riia vaimulik, literaat ja teoloogia ratsionalistliku ehk deistliku maailmavaate esindaja Karl Gottlob Sonntagi, kes oli üks G. F. Parroti lähimaid mõttekaaslasi. Just tema oli G. F. Parroti viinud kurssi Liivimaa oludega ning hiljem said neist ka laste abiellu- mise kaudu hõimlased.³¹⁹

Georg Friedrich Parrotist saab võtmeisik paljudele järgnevatele sündmustele, mis ülikooli arengus edaspidi aset leiavad. 22. mail 1802. aastal tegi keiser Aleksander I vahepeatuse Tartus, olles teel Klaipedasse (Memelisse) kohtuma Preisimaa kuninga Friedrich Wilhelm III-ga. Aleksander I tundis erilist huvi ülikooli vastu ning talle esitleti ülikooli koosseisu. Kuratooriumi nimel pidas ametliku kõne krahv G. A. Mannteuffel, kuid paljutsiteeritud on G. F. Parroti

³¹⁷ V. Tamul, Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. – Tartu, balti- sakslased ja Saksamaa, lk. 77–79.

³¹⁸ G. F. Parrot, Ueber den Einfluss der Naturerkenntnis auf Menschenkultur. – G. B. Jäsche, Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21ten und 22sten April geschehenen Eröffnung der neu angelegten Kayserlichen Universität zu Dorpat in Livlan, Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803, lk. 42–52.

³¹⁹ LVVA, f. 4011, n. 1, s. 4180, l. 54.

tervituskõne, mis vaimustas Aleksander I nõnda, et ta palus sellest kõnest ka endale koopiat. „Olgu Aleksander meie pühaliku töotuse tunnistajaks! /.../ töötada püüdlikult ja truult kasuliku hariduse levitamise heaks. Me töötame austada inimkonda tema kõikides klassides ja ükskõik millisel kujul, vahet tegemata vaese ja rikka, väeti ja vägeva vahel, ja kui, siis vaid selleks, et pühendada vaesele ja väetile suuremat ja südamlikumat tähelepanu.“³²⁰

Väidetavalt pani see sündmus aluse aastatepikkusele sõprusele keisri ning G. F. Parroti vahel. Tema erakordseid suhteid keisriga on rõhutanud mitmed kaasaegsed, mainides, et ainult G. F. Parrot võis keisrile kirjutada mitte kui alam, vaid kui sõber, sest ta oli üks väheseid keisri usaldusisikuid, aga ka kritiseerijaid ning Aleksander I olevat G. F. Parrotist sügavalt lugu pidanud terve oma elu.³²¹ Siinkohal tuleb meeles pidada, et keisri ema, Maria Fedorovna, endise nimega Sophia Dorothea, oli Württembergi hertsogi vennatütar ning pärit samast Montbéliard'i linnakesest, kus oli sündinud ka G. F. Parrot. Tol ajal oli levinud tavaks liikuda kaasa kuningakoja liikmete abiellumisel uude riiki lootuses tõusta ka valitseja soosinguusse. Sama võimalust kasutas G. F. Parrot, kes lasi end 1802. aasta suvel Peterburis viibides tutvustada Maria Fedorovnale tema venna Ludwigi kaudu, kes oli G. F. Parroti vana tuttav.³²² Samuti ei tohiks alahinnata Georg Friedrich Parroti kui teadlase mainet ja Prantsuse teaduskultuuri tausta ning *Les Neuf Sœurs*'i looži liikmete omavahelisi kontakte – olid ju F.-C. La Harpe, Adam Czartoryski, Pavel Kotšubei Peterburis ette valmistamas radikaalset haridusreformi ja G. F. Parrot oli kursis uute arengutega, mis pealinnas toimusid. Ta saavutas tänu oma habitusele ja sotsiaalsele kapitalile erakordse mõju keiser Aleksander I-ga asjaajamisel ning see omakorda tagas talle P. Bourdieu' mõistes sümboolse kapitali, mida ta sai kasutada Tartu ülikooli üles ehitamisel.³²³

1802. aasta sügisel viibis Georg Friedrich Parrot mitu kuud Peterburis ning suhtles keisri ja ta lähimate mõttekaaslaste N. Novossitsevi, A. Czartoryski, A. Kotšubei ja teistega. Nendeks kohtumisteks oli G. F. Parrotil ette valmistatud kolm reformikava. Esiteks Tartu ülikooli autonoomia taotlemine kohalikest rüütelkondadest, teiseks koolireformi ettepanekud ja kolmandaks talupoegade pärisorjuse küsimus, mis tugines tema 11. augustil 1802. aastal saadetud ettepanekute projektile. August Traat on rõhutanud selle projekti ajaloolist tähtsust, mis seisnes selles, et ta sisaldab ajaliselts kõige varasema Liivimaalt keisrile

³²⁰ G. F. Parrot, Kõne Aleksander I-le. – Akadeemia 2002, nr. 12, lk. 2482–2484.

³²¹ J. Margolis, G. Tiškin, Ediny m vdohnovienim, Očerki istorij universitetskovo obrazovanija v Peterburge v konce XVIII–pervyj polovine XIX veka. St. Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskovo Universiteta, 2000. lk. 166.

³²² F. Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Aleksander I, lk. 161.

³²³ J. W. Krause on oma mälestuses välja toonud, et G. F. Parrot omas erilisel kiiret üldistusvõimet, loomupärast kõneosavust ning ausameelsus, millega ta võitis keisri usalduse ja sagedased eraaudientsid. – J. W. Krause, Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. – Baltische Monatschrift 1902, Bd. 53, lk. 240–241.

esitatud kirjaliku ettepaneku pärisorjuse kaotamiseks koos maavaldusõiguse andmisega talurahvale.³²⁴ Juba Elsa Kudu on juhtinud tähelepanu, et neil otsustel oli murranguline tähtsus eeskätt eesti ja läti kultuurile. G. F. Parroti suurimaks teeneks oli ettepanek avada tee ülikooli igast rahvusest ja seisusest noormeestele.³²⁵

Need teemad võttis keiser ka arutlusele. Haridusministriks määratud krahv P. Zavadovski kurtis, et haridusreformi ettevalmistamise käigus toob G. F. Parrot pea iga päev uusi täiendusi, kusjuures keiser Aleksander I nõustub iga tema ettepanekuga.³²⁶ Ka G. F. Parrot ise mainis oma kirjas K. Morgensternile: „Mind õigustavad suuresti minu isiklikud suhted Tema Majesteediga, mida tuleb ära kasutada.“³²⁷

Tartu ülikooli uue statuudi põhijooned töötas välja G. F. Parrot ja see erines tunduvalt teiste Vene impeeriumi ülikoolide omast. G. F. Parrot soovis ülikoolile täielikku akadeemilist autonoomiat, mis ei seoks Tartu ülikooli saksa ülikoolidele omase korporatiivse autonoomiaga, vaid annaks vabaduse alluda otse keskvoimule. Parroti peamiseks eesmärgiks oli Balti rüütelkondade kõrvaldamine Tartu ülikooli otsesest juhtimisest ja ülikooli lülitamine rahva- hariduse ministeeriumi haldusalasse. Samuti sai ülikool juriidilise immuniteedi ehk õigusliku allumise vaid ülikooli enda kohtusüsteemile. See ülikooli statuut oli tõepoolest radikaalne muudatus tollasel ülikoolimaastikul modernse akadeemilise autoomia ehk nn „õpetlaste vabariigi“ kehtestamise suunas, mida polnud teostatud veel üheksi Saksa kultuuriruumis tegutsevas ülikoolis.³²⁸ Tuleb mainida, et esimest korda sõnastas sarnase kontseptsiooni akadeemilisest vabadusest ja võrdse hariduse andmise võimaldamisest kõigile ühiskonnakihtidele Thomas Jefferson, Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsiooni teksti ja orjuse keelustamise eelnõu autor, 1785.–1789. aastal USA saadik Pariisis, *Les Neuf Sœurs*'i looji liige.³²⁹ Ta saatis 1779. aastal Virginia seadusandlikule kogule oma ettepanekud pealkirjaga *Bill for the more General Diffusion of Knowledge*.³³⁰ See hariduse reformimise kava vastas analoogilisele 4-astme-

³²⁴ A. Traat, G. F. Parrot ja talurahvaküsimus Liivimaal. – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale, lk. 163–174.

³²⁵ E. Kudu, K. Morgenstern valgustuslike ideede levitajana Liivimaal. – Teadusliku Raamatukogu Töid III. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 262. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1970, lk. 7–8.

³²⁶ J. T. Flynn, The University Reform of Tsar Alexander I, lk. 17–18.

³²⁷ Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803. Koost. I. Loosme ja M. Rand. Tartu, 1992, lk. 75.

³²⁸ A. Andreejev, Imperator Aleksandr I i professor G. F. Parrot: k istorii vozniknovenija „Universitetskoi avtonomii“ v Rossii. – Otečestvennaja Istoija 2006/6. Moskva: Possijskaja Akademija Nauk, lk. 19–30.

³²⁹ N. Hans, UNESCO of the Eighteenth Century: La Loge des Neuf Sœurs and Its Venerable Master, Benjamin Franklin, lk. 296.

³³⁰ J. Bowen, A History of Western Education, lk. 277–280.

lisele koolisüsteemile, rõhuasetusega utilitaarsel ja sekulaarsel haridusmudelil, nagu seda hakati ellu viima Vene impeeriumis 19. sajandi alguses.

12. detsembril 1802. aastal, oma sünnipäeval kinnitas keiser Aleksander I statuudi, mis sätestas olulised muudatused. Keiser Aleksander I kinnitas statuudis: „Tartu linn on parim valik ülikoolilinnaks ja sinna tuleb rajada teaduste pühamu ning viia see õitsvale järjele – nõnda, et Vene keiser võtab selle ülikooli oma erilise kaitse ja varju alla. See ülikool laiendab suurepäraselt inimteadmisi meie riigis ning õpetab noori teenima oma isamaad.“³³¹

Tänu G. F. Parrotile sai ülikool endale õiguse ise valida rektorit, kelle kinnitas kohale keiser isiklikult. Ülikooli nõukogu kuulutati kõrgeimaks võimuks ning nõukogu oli pädev valima professoreid, kes kinnitati ametisse õppeeringkonna kuraatori esildise alusel rahvahariduse ministri poolt. Kõige enam muutis asutamisakt Tartu ülikooli alluvusvahekordi: ülikool viidi kohaliku võimu alluvusest üle Rahvahariduse ministeeriumi alla. Ülikooli ja ministeeriumi vahelist tööd hakkas koordineerima keisri poolt ametisse nimetatud õppeeringkonna kuraator. G. F. Parroti ettepanekul määrati Tartu õppeeringkonna kuraatoriks Friedrich Maximilian von Klinger, kes oli selles ametis aastail 1803–1817.³³² Olles oma vaadetelt panteist ja vabamüürlane, saksa „Tormi ja tungi“ kirjandussuuna ristiisa ning Šveitsi koolimehe Johann Heinrich Pestalozzi novaatorlike pedagoogiliste vaadete pooldaja, kuulus ta ka keisri ema, Maria Fedorovna lähedaste sõprade ja soosikute ringi. Kindlasti tuleks edaspidi lähemalt uurida mõlema isiku rolli Tartu ülikooli teaduskeskuse toetamisel. Seda enam, et ka keisri ema, Maria Fedorovna tegeles palju heategevuse ning haridusküsimustega.³³³

Georg Friedrich Parroti selget visiooni ülikooli tulevases arengust ja tema hiilgavat organiseerimisvõimet kroonis veel Tartu ülikoolile suurepärase majanduslike tingimuste saavutamine. Tartu ülikooli aastaseks eelarveks kinnitati 126 000 rubla, vaid 4000 rubla vähem kui suurel Moskva ülikoolil ja neli korda rohkem kui teistel samal perioodil asutatud ülikoolidel Vilniuses, Kaasanis ja Harkovis.³³⁴ Ka õppejõudude palgad olid mitu korda kõrgemad ning professoritele olid ette nähtud tasuta korterid. Lisaks külvas keiser Aleksander I Tartu ülikooli üle raamatuannetustega ning G. F. Parrot organiseeris ülikoolile parimad laborid koos moodsaima sisseseadega ning tähetornile teaduse viimase sõna järgi kuulsa Fraunhoferi refraktori.

Siinkohal tuleb tõdeda, et kohalikule baltisaksa aadelkonnale ei olnud soodsad Pariisist levivad radikaalsed valgustusideed, mida pooldas G. F. Parrot, kes nägi kohalikele probleemidele lahendust keskvõimu sekkumise teel. Ta oskas

³³¹ EAA, f. 402, n. 7, s. 1, l. 2–7.

³³² E. Petuhov, Imperatorskij Jur'evskij, byvšij Derptsij Universitet'. Za sto let ego suštšestvovanija (1802–1902). T. I. Jur'jev': Tipografija K. Mattiisena, 1902, lk. 130.

³³³ F. Waldmann, Pestalozzi und Muralt: Yverdon und St Petersburg: ein Beitrag zum 150. Geburtstage Pestalozzi's den 12. Januar 1896. Schaffenhäusen: C. Schoch, 1896, lk. 45.

³³⁴ E. Petuhov, Imperatorskij Jur'evskij, byvšij Derptsij Universitet', lk. 150.

täpselt ajastada oma ettepanekud ja nõudmised keisrile ajal, mil viimane oli vaimustatud sotsiaalutoopilisest võimalusest reformida Vene impeeriumi. Tartu ülikooli taasavamisele eelnev ja järgnev sündmuste ahel oli tegelikult väga pingeline maailmavaadete ja ideoloogiate vaheline võitlus, mille kohta võiks öelda, et mõlemal poolel olid eesmärgiks valgustusajastu vaimus ümberkorraldused, kuid selleks olid valitud erinevad vahendid ja erines ka lõppeesmärk. Baltisaksa aadelkond pidas loomulikuks oma kesket positsiooni valgustuslike reformide elluviimisel. Ühel pool asusid ülikooli taasavamise protsessi käivitajad – baltisaksa aadelkond, kelle eesmärgiks oli saavutada Balti provintsiaal-ülikooli (*Landesuniversität*) staatus koos sinna juurde kuuluva „rahvuslusega“ (*Nationalität*)³³⁵, mille kohta on Ea Jansen välja toonud mõtte, et natsionaliteedi puhul on rahvas hakanud kommunikatsiooni intensiivistumise tõttu taotlema oma etnilis-keelilisele grupile poliitilist tunnustust ja võimu.³³⁶

Vastaspolele asetus kosmopoliitse hoiaku ja liberaalsete vaadetega G. F. Parrot, kes oli juba LÜÖS-i aegadest sattunud opositsiooni kohaliku baltisaksa aadelkonnaga, kuid kasvatades oma sümboolset kapitali, oli tal võimalik omalt poolt kaasa aidata *Les Neuf Sœurs*'i looži liikmete välja töötatud radikaalse haridusreformi käivitamisele Vene impeeriumis. Pinev sotsiaalsete agentide vaheline vastasseis kandus teadus- ja haridusväljalt üle poliitilise võimuvõitluse väljale, kus kuratoriumi esindajad saatsid rahvahariduse ministrile ja keisrile kaebekirju G. F. Parroti aadressil, et ta õõnestab kohalike rüütelkondade õigusi ja huve. Viimaseid süüdistusi oskas Parrot osavalt pareerida, tuletades oma kirjas keiser Aleksander I-le meelde, et juba Tartu ülikooli asutamise aegu oli Johan Skytte rõhutanud selle ülikooli eesmärki, mis ei olnud mõeldud hariduse andmiseks ainult aadlile ja kodanlastele, vaid siin võisid õppida ka talupoegade lapsed.³³⁷

10. veebruaril 1803. aastal saatis kuraator F. M. von Klinger Tartusse instruksiooni, milles ta tõi välja ülikooli ülesanded uue koolireformi elluviimisel.³³⁸ Ülikool peab asutama trükikoja, kus trükkida õpikuid gümnaasiumidele ja kreisikoolidele. Samuti tuleb erilist tähelepanu pöörata õpetajate kutseomadustele, nende maailmavaatele, ettevalmistusele ning õppematerjalidele, mille alusel nad hakkavad koolides õpetama. Kreisikoolides tuleb pakkuda rohkem praktilist kutseõpet ja anda emakeelset kooliharidust. Samuti on vaja avada kihelkonnakoolid talupoegade lastele. Selles protsessis peaks kohalik aadelkond appi tulema. Maarahva lastele tuleb emakeelde tõlkida õpik, mis sisaldaks talumajapidamises vajaminevaid teadmisi, tutvustaks ühiskonda ja selle funktsioneerimist ning jagaks moraaliõpetuse ja religiooni alustõdesid, mitte ainult

³³⁵ W. Süss, Karl Morgenstern, lk. 205.

³³⁶ E. Jansen, Natsionalismist. – Looming 1991, nr. 3, lk. 380–390.

³³⁷ F. Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I, lk. 188–189.

³³⁸ J. T. Flynn, The University Reform of Tsar Alexander I, lk. 52–53.

tuima katekismust.³³⁹ Eelpool loetletud ettepanekud pärinesid prantsuse intellektuaalide välja töötatud hariduskavadest, mida Peterburis oli tutvustanud ning kaitsnud G. F. Parrot. Tema kaasosalusel töötati välja rahvahariduse võrgustiku loomise plaan, mille põhjal alustas 1. aprillil 1803. aastal tööd Tartu Õpperingkonna Koolikomisjon eesotsas rektoriga. See rahvahariduse uus kava tekitas ühtaegu sensatsiooni, kuid ka pingeid kohaliku aadlkonna ning pastorite hulgas.³⁴⁰

Tartu õpperingkonnast sai peagi Vene impeeriumi uue haridusreformi lipulaev ning Tartu ja Vilniuse ülikoolid olid ainsad kõrgkoolid, kus suudeti ka nõnda uuenduslik haridusreform Vene impeeriumis realselt ellu viia. 21. septembril 1803. aastal peetud pidulikul ülikooli statuudi vastuvõtu päeval kinnitas G. F. Parrot, et ülikooli organiseerimistöö on kulgenud edukalt, sest kunagi varem ei ole asjaolud kujunenud nõnda õnnelikult, et anda vene hariduse ajaloole nii kiire ja õige käik.³⁴¹

1804. aastal koostas G. F. Parrot rahvakoolide (küla- ja kihelkonnakoolide) asutamise kava, mille ta saatis 1805. aastal rahvahariduse ministeeriumi koolide peavalitsusele arutamiseks. G. F. Parrot rõhutas, et teadmised peavad jagunema inimeste vahel nende tegelike võimete kohaselt, korrates juba eelpool tutvustatud C.-A. Helvétiusse seisukohti. Tarvis on alustada sellest, et põlluharijale antakse omandiõigus (*propriété*) enda isiku ja perekonna suhtes, mida rõhutas juba füsiokraatide üks juhtfigure Pierre-Samuel Dupont de Nemours. G. F. Parrot soovitas talupoegade järk-järgulist vabastamist pärisorjusest, kusjuures esimese sammuna antakse talupoegadele vabadus valida kohtunikud omade hulgas, tehes sellega lõpu isandate omahuvile ja võimu kuritarvitamisele.

Siinkohal tuleb juhtida tähelepanu G. F. Parroti radikaalsele seisukohale talupoegadele hariduse andmise küsimuses. Osa valgustusajastu hariduse reformijaid pooldas seisuslikku haridust, nõudes lihtrahvale universaalset kohustuslikku algharidust, nn. tegevusõpet, mis sisaldaks vaid üldist lugemisoskust ja praktilist käsitöönduslikku-põllumajanduslikku väljaõpet.³⁴² Kuid G. F. Parrot rõhutas oma ettepanekutes, et ka talupojal peab olema õigus pääseda avalikesse ametitesse: saada kohtnikuks, pastoriks, õpetajaks, advokaadiks, teadusemeheks. G. F. Parroti arvates on kohalike olude tõttu just Läänemere kubermangud silmapaistvalt soodsad esitatud humaanse projekti realiseerimiseks.³⁴³

Selle suure idee teostamiseks soovis G. F. Parrot kutsuda Tartusse J. H. Pestalozzit, et viia Tartu õpperingkonnas ellu viimase haridus- ja kasvatusideedel baseeruv talurahva haridusreform. 1804. aasta suvel läkitaski G. F. Parrot J. H.

³³⁹ Eesti Kirjandusmuuseum, ÕES M.B. 3:13, l. 1–6.

³⁴⁰ EAA, f. 291, n. 10, s. 126, l. 17.

³⁴¹ G. F. Parrot, Rede bey Gelegenheit der Publication der Statuten der Universität und der Abgabe des Rectorats am 21. Sept. 1803 gehalten. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803, lk. 13.

³⁴² J. Bowen, A History of Western Education. Volume III, lk. 250–252.

³⁴³ A. Traat, G. F. Parrot ja talurahvaküsimus Liivimaal – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale, lk. 169–171.

Pestalozzile kirja ettepanekuga asuda Tartu ülikooli teenistusse. Kirja kättesaamise aegu oli šveitslane aga väga hõivatud. Aasta hiljem läkitas ta J. H. Pestalozzile uue kirja. See saadeti teele 17. oktoobril 1804. aastal ja jõudis kohale alles veerand aastat hiljem, 13. jaanuaril 1805. aastal. Tartu ülikooli rektori kiri oli saabunud liiga hilja – šveitsi kasvatusteadlasele pakuti uusi ja paremaid võimalusi kodumaal. 22. jaanuaril 1805. aastal kirjutatud vastuses teatas J. H. Pestalozzi, et vanus ja vene keele oskuse puudumine ei võimalda tal pakutud kohta vastu võtta. Küll aga lubas Euroopas suure tunnustuse võitnud koolimees pidada kirja saatjaga edaspidigi sidet.³⁴⁴

Talurahvakoolide võrgustiku loomine takerdus kohalike baltisaksa aadlike ja pastorite tõrjuva suhtumise taha ning siinkohal ei ole eesmärk lähemalt tegeleda talurahvakoolide edasise arengu küsimustega, kuid tuleb rõhutada, et G. F. Parrot mängis olulist rolli põlisrahvuse emantsipatsioonile kaasaaitajana, tehes omalt poolt kõik selleks, et käivitada sekulaarset ja egalitaarset haridussüsteemi Tartu õpperingkonnas. Kui Tartu ülikool tähistas 1827. aastal oma 25. tegutsemisaastat, toodi juubelikogumikus eraldi välja, et selleks ajaks oli ülikoolis teiste seas hariduse omandanud ka 24 talupojaseisusest tudengit.³⁴⁵

³⁴⁴ L. Andresen, Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III. Tallinn: AS BIT, 2002, lk. 26–28. J. H. Pestalozzi pakutud uuenduste pooldajaid leidis mujalgi. 1804. aasta sügisel kutsuti ta Riiga. Kahe tuntud saksa pedagoogi, H. G. Volke ja E. Tillichi kirjad kindralsuperintendent K. G. Sonntagile näitavad, et küsimust arutati seal põhjalikult. Pärast seda, kui välja oli antud keisri kinnitatud „Ülikoolidele alluvate õppeasutuste põhikiri“, hakati elementaarhariduse meetodi vastu huvi tundma ka Vilniuse ülikoolis. Kuraator A. Czartoryski palus J. H. Pestalozzilt, et see sõidaks Vilniusse ning aitaks õpperingkonnas koolireformi läbi viia. Professorite huvi J. H. Pestalozzi tegevuse vastu oli suur.

³⁴⁵ Das Erste Jubelfest der Kaiserlichen Universität Dorpat gefeiert am 12. December 1827. Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1828, lk. 39.

1.2. Georg Friderich Parrot ja tema Efesose Kirik

Tartu ülikooli taasavamise järgsel perioodil mängis suurt rolli G. F. Parroti ümber koondunud liberaalsete vaadetega professorite ring, kes moodustasid Efesose Kiriku (*Ephesische Kirche*) nimelise vennaskonna. Otseselt selle rühmituse tegevuse kohta materjale ei leidu, kuid G. F. Parroti kirjades K. Morgensternile saadab ta pidevalt tervitusi „Efesose Kiriku vendadele“, „Efesosevendadele“ või lihtsalt „kirikule“.³⁴⁶ Samuti on G. F. Parroti lähedase sõbra J. W. Krause mälestustes juttu Efesose Kiriku rühmitusest. J. W. Krause loetleb vennaskonda kuuluvateks G. F. Parroti, K. Morgensterni, J. W. Krause, Georg Friedrich Pöschmanni, Lorenz Ewersi, Gottlob Benjamin Jäsche, Daniel George Balki, Johann Ludwig Mütheli, Gottfried Albrecht Germanni, Martin Ernst Styxi ja Adam Christian Gaspari. Samas toob J. W. Krause välja rühmituse vastased professorid: Hermann Leopold Böhlendorffi, Heinrich Friedrich Isenflammi, Michael Ehrenreich Kauzmanni, Wilhelm Friedrich Hezeli, Friedrich Eberhard Rambachi, David Hieronymus Grindeli jt., kelle kohta annab ta mõista, et tegemist oli professoritega, kes toetasid ülikoolis aadlike poolt juhitud kuratooriumi varianti.³⁴⁷ Samuti oli osa opositsiooni hulka kuuluvatest professoritest pärit Kuramaalt ja varem seotud Miitavi *Academia Petrina*’ga.

Kuna otseselt selle rühmituse tegevuse kohta materjalid puuduvad, siis alljärgnevalt on vaatluse all Georg Friderich Parroti ülikooli taasavamisel peetud kõned, tema isikliku pitsati kujundus ning erakirjad, mis annavad võimaluse heita pilku selle vennaskonna vaimsele orientatsioonile. Efesose Kirikuks võib pidada G. F. Parroti visiooni Tartu ülikoolist kui tervikust nii institutsionaalses, intellektuaalses, sotsiaalses kui ka arhitektuurilises plaanis. Selle teostumisele otsis ta tuge ning liitlasi professorite hulgast. Arvatavasti kogunes rühmitus esmakordselt G. F. Parroti korteris pärast seda, kui kuratoorium oli 1799. aastal välja tulnud ülikooli põhikirja ümbertöötatud variandiga, mis suurendas nende mõjuvõimu ülikooli juhtimises ja oli vastuolus keiser Aleksander I ukaasiga 5. jaanuarist 1802. aastast.³⁴⁸

Efesose Kirikut ei saa pidada ka juhuslikult valitud sõnakombinatsiooniks, seda eriti ajastul, kui sümbolitel oli sügavam sümboolne tähendus oma kaas-aegsetele. Läbi ajaloo on Efesos olnud Vahemeremaade tsentrum ja paljude ideede ristumispaik. Antiikajal oli see Väike-Aasias teaduse ning natuurfilosoofia multikultuurne keskus, kus asus üks maailma imedest – Artemise tempel.

³⁴⁶ Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803. Koost. I. Loosme ja M. Rand. *Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis VI*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1992, lk. 23–24. Karl Morgenstern lülitub juba toimivasse Efesose Kiriku ringi, mida kinnitab 19. ja 24. novembri vahel 1802. aastal G. F. Parrot saadetud kiri uuele „Efesose-vennale“ K. Morgensternile (*Dem neuen Ephesischen Bruder Morgenstern*).

³⁴⁷ J. W. Krause, *Erinnerungen*, TÜR KHO, f. 9, n. 1, s. 16, l. 32.

³⁴⁸ Tartu Ülikooli ajalugu II. 1798–1918. Koost. K. Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk. 35–36.

Ka Uues Testamendis on öeldud, et Efesos oli tähtsamaid antiikteaduse keskusi, kus ka pärast ristiusu levimist säilisid kontaktid teadusinimeste ja religiooni vahel.³⁴⁹ G. F. Parroti nägemuses esindas antiikajastu ühe tähtsama linna valimine Tartu ülikooli ülesehituse sünonüümiks võimsa intellektuaalse kapitali realiseerimise soovi siinses regioonis, kus Tartu linn ja ülikool koos moodustaksid Euroopa vaimumaastikul ühe keskse haru ehk tsentrumi, kust „teadmiste valgus“ leviks ümberkaudsetesse piirkondadesse. Ehk pole ka juhuslik, et nii nagu Vana-Rooma impeeriumis sai Augustuse valitsusajal Efesosest Rooma Aasia provintside pealinn, nõnda oli Tartul kanda vastutav roll Vene impeeriumi moderniseerimisel ja läänestamisel 19. sajandi alguses.

Kirikuks on G. F. Parrot nimetanud vaimset vennaskonda, võttes eeskujuks Voltaire'i „kiriku“, s. t. prantsuse valgustajate-entsüklopedistide ringi, mis oli kogunenud Voltaire'i, Helvétiusse jt. filosoofide, kirjameeste ning teadlaste ümber. Need intellektuaalid olid tõsiselt huvitatud oma ideede kasulikust rakendamisest ühiskonna hüvanguks, nad kujundasid kollektiivset ja kosmopoliitset mentaliteeti.³⁵⁰ Robert Darnton on öelnud nende kohta „pühendumine üritusele“ – prantsuse intellektuaal oli uut tüüpi sotsiaalne olend, kes tahtis oma ideid kasulikult rakendada: veenda, propageerida, muuta maailma, mis teda ümbritses. Prantsuse valgustajad uskusid idee jõusse, uskusid, et ideed muudavad maailma – see andis neile ka vajaliku optimismi ning tegutsemistungi.³⁵¹ Voltaire'i „kirik“ oli ühelt poolt ideede kogum, teiselt poolt üritus, liikumine, korrespondents, ideede levimine (*diffusion*).³⁵²

Ehitise mõistet on G. F. Parrot kasutanud ka pärast ülikooli põhikirja kinnitamist Peterburis rahvarahiduse ministri poolt. 12.–14. septembril 1803. aastal adresseeris G. F. Parrot Peterburist K. Morgensternile kirja, milles ta teatas, et „meie ehitise on nüüd olemas, tugev ning suur ja kelmid ei või ära rikkuda nii paljude õilsate inimeste tööd. Elagu ülikool – ühtne ja jagamatu.“³⁵³ Sama mõtet kordas G. F. Parrot ka Tartu ülikooli statuudi vastuvõtmise puhul 21. septembril 1803. aastal rektoraadis peetud kõnes, milles kinnitas, et hoone vundamendiks on ülikooli asutamisakt, millele saab peale ehitada terve ehitise. Sellist positiivset horisonti ei ole varem selles piirkonnas nähtud. Valgustus jõuab ka siia Euroopa nurka uue koolikorralduse kaudu.³⁵⁴

³⁴⁹ Uus Testament ja Psalmid ehk Vana Testamendi laulud. Tlk-d T. Paul, U. Masing. Tallinn: Olion, 1990, lk. 370.

³⁵⁰ The Enlightenment World, lk. 426–439.

³⁵¹ H. Piirimäe, Suur Prantsuse Revolutsioon, lk. 22.

³⁵² R. Darnton, George Washingtoni valehambad. Tavatu teejuht 18. sajandisse, lk. 19–21.

³⁵³ Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803, lk. 91–92; Parrot hoiatas kirjas ülikooli sees oleva opositsioonitrio ning kuramaalaste salasepituste eest.

³⁵⁴ G. F. Parrot, Rede bei gelegenheit der Publication der Statuten der Univeristät und der Abgabe des Rectorats am 21. sept. 1803, lk. 7–13.

Nõnda võib ka G. F. Parroti Efesose Kiriku kontseptsiooni hulka arvata tema nägemuse Tartust kui Vene impeeriumi hariduse keskusest, kus luuakse vastasutatud ülikoolide tarvis vajalike professorite, õppejõudude ja gümnaasiumiõpetajate väljakoolitamiseks eraldi instituut. Selle instituudi idee käis G. F. Parrot välja juba 15. septembril 1803. aastal Peterburis viibides.³⁵⁵ Ta rõhutas, et eesmärgiks peaks olema vene rahvusele tõeliselt rahvuslike ülikoolide rajamine. Selleks et haridus muutuks sünnipäraselt omaseks, peab ette valmistama terve hulga haritud inimesi, kellele võiks rahva valgustamise usaldada. Nõnda ei peaks enam toetuma välismaalastele. Siiski tasuks kaaluda enne uute vene ülikoolide asutamist ideed, et Tartu ülikooli juurde asutatavas instituudis alustatakse haritud kaadri ettevalmistamist teistele vene ülikoolidele. Selleks tuleks valida sadakond võimekat noort, kes asuksid Tartu ülikoolis õppima, et siis hiljem veel kaheks aastaks Saksamaale täiendõppele saata. Seega jääksid andekamad paariks aastaks end professoriks koolitama, kuid ülejäänud suunatakse tagasi gümnaasiumiõpetajateks. Alles kuue aasta pärast võiksid uued ülikoolid kohtadel alustada õpetamisega, sest selle aja jooksul on võimalik luua vajalikud tingimused õppe- ja teadustööks. Oma ettepanekus keisrile esitas ta tegevuskava ja kalkulatsioonid selle instituudi asutamiseks, kuid keiser lükkas selle idee tagasi.³⁵⁶

G. F. Parrot esitas kahekümne aasta jooksul korduvalt märgukirju Vene impeeriumi kõrghariduse kvaliteedi parandamiseks. Alles 1827. aastal võeti tema viimane projekt „Mõtteid vene ülikoolide üle“ arutluse alla, kuna Harkovi, Kaasani ja Moskva ülikoolides oli puudus tasemel professoritest. G. F. Parroti kava kohaselt oleks vaja olnud 152 uut professorit, kes esmalt õpiksid viis aastat Tartu ülikooli juurde loodavas Professorite Instituudis, seejärel saadetakse kaheks aastaks Pariisi, Göttingeni või Berliini ülikooli. Seekord oldi vähemalt rahvahariduse ministeeriumis valmis projektiga edasi minema ning 1828. aastal avati osaliste kärete ja muudatustega Tartu ülikooli juures Professorite Instituut, mis gutses 1838. aastani.³⁵⁷

G. F. Parroti isiklikul pitsatil on kujutatud sirklit, mõõdulatti ja selle kohal kirja *VERITAS*. (Illustr. 15) J. W. Krause mainib, et sirkel oli ühtlasi ka Efesose Kiriku sümboliks,³⁵⁸ mis annab alust oletada, et G. F. Parrot kasutas isiklikku pitsatit Efesose Kiriku sümbolina. See kinnitab veelkord, et ta oli selle rühmituse ideelise kontseptsiooni autor ja vaimne liider. Sirkel tähistab alates Antiik-Rooma ajast arhitekti elukutset, kuid sirkel on ka üks populaarsemaid teadlaste

³⁵⁵ G. F. Parroti märgukiri rahvahariduse ministrile ja keisrile. (Vt. F. Bienemann, *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Aleksander I*, lk. 327–329.)

³⁵⁶ V. Tamul, *Professorite instituut Tartus. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1974, lk. 85–92.

³⁵⁷ L. Leppik, *Rektor Ewers*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000, lk. 161–162.

³⁵⁸ J. W. Krause, *Erinnerungen*, TÜR KHO, f. 9, n. 1, s. 16, l. 42.

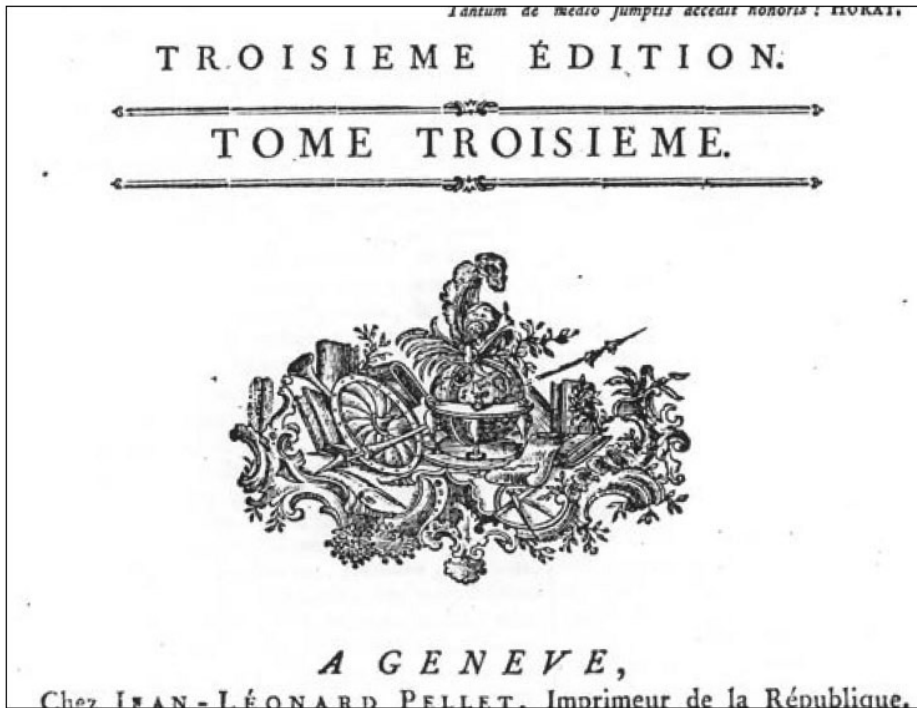

15. Georg Friedrich Parroti isiklik pitsat, ka Efesose Kiriku sümbol.

ning vabamürlaste sümboleid 17.–18. sajandil. G. F. Parroti pitsati kujunduses on sirkel ja mõõdulatt. Pole juhuslik, et sarnase kujundusega embleemi kohtab veel Diderot' ja d'Alembert'i toimetatud *Encyclopédie* kolmanda trüki tiitel-lehel, kus teaduste embleemide sisse on peidetud ka sirkel ja mõõdulatt. **(Illustr. 16)** Sirkel sümboliseerib tõe teravust ning avarat pilku. Kuna G. F. Parrot oli matemaatik ja loodusteadlane, siis iseloomustab sirkel täpselt tema maailmavaadet ning sirkli haarade vahel saab tõe ulatust kanda üle mõõdulatile ehk sümbolilises tähenduses „viia reaalsuses ellu“. Sirklit hoiab käes ka Isaac Newton, kes oli G. F. Parrotile üheks suurimaks intellektuaalseks eeskujuks. Georg Friedrich Parroti loodusteaduslikud tööd, eriti gümnaasiumidele mõeldud õppematerjalid elementaarfüüsika vallas, kinnitavad I. Newtoni autoriteeti. Teoreetilise füüsika õpiku esimeses osas viitas ta kirjandusele, mille hulgas on esikohal Isaac Newtoni *Philosophiae naturalis principia mathematica*. Teoreetilise füüsika teise osa sissejuhatuses kinnitas G. F. Parrot, et ta jääb alati I. Newtoni geeniusse austajaks.³⁵⁹ Ka ülikooli nõukogu tulistel ja rasketel läbirääkimistel leidis rektor vaimu- ja hingetuge I. Newtoni teostest.³⁶⁰

³⁵⁹ G. F. Parrot, *Anfangsgründe der Mathematik und Naturlehre für die Kreisschulen der Ostprovinzen des russischen Reichs*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1815.

³⁶⁰ Selle kohta on säilinud K. Morgensternile 2. aprillil 1803. aastal adresseeritud kiri ning K. Morgensterni tegi kingituse ja see oli saadetud suurema tagamõttega kui ainult teaduslik traktaat. Georg Friedrich Parrot ja Karl Morgensterni kirjavahetus, lk. 56–57.

16. D. Diderot' ja J. d'Alembert'i *Encyclopédie* 3. väljaande tiitelleht.

G. F. Parrot teadis rootsiaegse *Academia Gustaviana* loomise tausta ning tõenäoliselt ka seda, et vaid seitse aastat pärast Isaac Newtoni põhiteose „Natuurfilosoofia matemaatiliste printsiipide analüüsi“ ilmumist 1678. aastal, hakkas matemaatik Sveno Dimberg Tartu ülikoolis 1693./94. õppeaastal ühena esimestest Mandri-Euroopas lugema I. Newtoni põhiteose alusel. Läks veel 15 aastat, enne kui Uppsalas sama kaugele jõuti.³⁶¹

Kui püüda lahti mõtestada mõistet *veritas*, siis millist tõde G. F. Parrot otsis ja silmas pidas? Georg Friedrich Parrot on nooruspäevil pannud kirja oma elumõtte: „Tõde on teie sõber – vähemasti tahan ma seda uskuda. Ma pean end inimeseks, kes eksib vaid heas usus, kuid kes on oma uuringutes võtnud alati sihiks Tõe otsingud. Ja see tiitel „Tõe sõber“ – sellest piisab, et igasuguse hammustava tsensuuri või satiiri eest endale varju leida.“³⁶²

Mõiste *veritas* tuleneb ladinakeelsest sõnast *vērītās* – tõelisus; tõde; tõearmastus, õiglus ja ausus. *Veritas* tähendas ka mõistusega maailma seletada püüdvat mõtteviisi, sajanditepikkust intellektuaalset traditsiooni Euroopa

³⁶¹ T. Viik, *Astronoomiaharidusest Eestis. – Universum*. Toim. R. Veskimäe. Tallinn, 1997, lk. 331.

³⁶² F. Bienemann, *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I*, lk. 34.

mõtteleos, mille esindajad kutsusid endid *Philalethes*'eks ehk Tõearmastajaks ja paljud neist jagasid 18. sajandil taas ellu äratatud Apolloniuse õpetuse sõnumit, nähes temas kõlbeliste ideede eestkõnelejat, universaalse, mõistusele tugineva teadusliku maailmapildi esindajat, vastukaaluks katoliiklusele ja kirikuringkondadele.³⁶³ Muuseas võeti *Veritas* 1638. aastal asutatud Harvardi ülikooli motoks ja Johannes Comeniusele oli tehtud ettepanek hakata Harvardi ülikooli esimeseks presidendiks.³⁶⁴ Ka *Les Neuf Sœurs*'i teadusliku looži motoks oli *Veritas, Union, Force*. Samuti kohtab Karl Morgensterni isiklikul pitsatil kreeka keelset sõna *AIEN AAHΘEYEIN*, mis tähendab tõlkes „alati tõtt rääkima“.

Nõnda saab tõmmata teatava paralleeli *Academia Gustaviana* ja G. F. Parroti isikliku pitsati kujunduse ning tema Efesose Kiriku kontseptsiooni vahel – need sümbolid näitavad, et läbi sajandite on püsinud ja edasi arendatud *VERITAS*'e nimelist teadlaste ja intellektuaalide liikumist teadusajaloos. G. F. Parroti teeneks võib lugeda seda, et ta seisis *Academia Gustaviana* aegse teaduskeskuse elluäratamise eest esmalt oma Liivimaa Akadeemia rajamise ideega, seejärel keisrile meelde tuletades ülikooli erilist ajaloolist pagasit ehk sümboolset kapitali.

1822. aastast pärineb Franz Burchard Dörbecki akvatinta eesti luuletajast Kristjan Jaak Petersonist, kes seisab mulgi kuues laua ees, mis on täis raamatuid ning ühelt lahti rullunud lehelt võime lugeda sõna *VERITAS*. Kunstiajaloolane Villem Raam on seostanud seda kompositsiooni K. J. Petersoni isikliku tõetsinguga, rõhutades, et luuletaja elas ajastul, kus sümbol tähendas väga palju.³⁶⁵ Hilisemad autorid on märkinud Kristjan Jaak Petersoni luule maailmavaatelist seost deismiga ja looduspanteismiga.³⁶⁶ Teades G. F. Parroti lähedast sõprust K. G. Sonntagiga, kes oli K. J. Petersoni vaimseks toetajaks Riia perioodil, on võimalik edasi uurida ka võimalust, et K. J. Peterson jagas samuti Efesose Kiriku nimelise vennaskonna vaateid, olles immatrikuleeritud 1819. aastal Tartu ülikooli teoloogia osakonda. (**Illustr. 17**)

³⁶³ 18. sajandil esines Efesos omadussõnana *ephesians*, sümboliseerides deistlikku maailmavaadet jagavate mõttekaaslaste rühmitusi Euroopa intellektuaalsel maastikul. Info pärineb kirjavahetusest UCLA ajaloo-professori Margaret C. Jacobiga, 19. 03. 2008.

³⁶⁴ N. Davies, *Europe. A History*. London: Pimlico, 1997, lk. 609.

³⁶⁵ V. Raam, Kr. J. Petersoni ja Fr. R. Faelmanni ikonograafia. Tartu: Akadeemiline Kirjandusühingu toimetised XV. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus, 1941, lk. 15.

³⁶⁶ K. Taev, Kristjan Jaak Peterson. Laulud ja päevaraamat. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk. 9–14.

17. Kristjan Jaak Peterson F. B. Dörbecki akvatintal (1822). (Eesti Kirjandusmuuseumi fotokogu, C-37:480)

Efesose Kiriku üks tunnussõnu – *humanitas* – sai ka üliõpilaste seas tuntuks. Pidulikel puhkudel kandsid üliõpilased uhkelt vormiriietust, mille ees olid kuldnööbid sõnaga *humanitas*.³⁶⁷

Georg Friedrich Parroti suhted üliõpilastega olid väga sõbralikud ja nad olid siiralt kiindunud oma tulihingelisse rektorisse ja professorisse. Isegi aadli-
seisusest tudengid ei moodustanud siin erandit, mis näitab erakordse habituse

³⁶⁷ E. Oissar, G. F. Parroti maailmavaatest ja pedagoogilisest tegevusest. – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale, lk. 151. *Humanitas* on algselt tähendanud suursuguse roomlase haridusideaali, mida propageeris Cicero ja mis tähendas eelkõige kreeka hariduse kaudu täiustatud inimsust. Rooma keisririigi ajal lähenes *humanitase* tähendus üha rohkem inimlikkusele, sõltumata tema haridustasemest, sarnanedes filatroopia mõistele (Antiigileksikon 1, lk. 199.). Renessansiajastul taasavastasid Cicero *humanitase* mõiste Coluccio Salutati ja Leonardo Bruni ning nemad tõlgendasid *humanitas*'t kui inimese omadust, mis määrab ära tema inimväärikuse ja võimaluse, et inimene tohib arutleda iseseisvalt, nii nagu käsib tema mõistus (N. Konrad, Ajaloo mõttest. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 131.). Hiljem hakkas see termin tähistama religioonivastaseid sotsiaalseid ja poliitilisi voolusid (S. Blackburn, Oxfordi filosoofialeksikon. Tallinn: Vagabund, 2002, lk. 167–168.).

sümboolse kapitali mõju keerulisel ja vastuolulisel kultuuriväljal. Suurt lugupidamist oma õppejõusse kinnitab ka tudengite poolt kunstnik Franz Gerhard von Kügelgeni käest 1803. aastal tellitud G. F. Parroti portree, mis hiljem on V. Vaga andmetel kaduma läinud ja tuntud ainult P. Smirnovi litograafia järgi.³⁶⁸ **(Illustr. 18)** Tartu ülikool tellis G. F. Parroti portree koopia 19. sajandi nimekalt baltisaksa portretistilt Julie-Hagen Schwartzilt arvatavasti 1850.–1860. aasta paiku. Maal asus ülikooli peahoones kuni 1915. aastani. Esimese maailmasõja ajal, mil ülikooli varad evakueeriti Voroneži, sattus kunstikogu hulka ka Julie-Hagen Schwartzi maalitud G. F. Parroti portree, mis asub tänaseni Voroneži oblasti I. Kramskoi nimelises kunstimuuseumis.³⁶⁹

Vaatamata ajastu kõnekunstis säilinud paatosele, avaneb G. F. Parroti kõnede kaudu see maailmavaade ja eluhoiak, mida ta oma hinges kandis. Eriti kujundlikult tõstis ta esile vaimuvalguse ja sellega kaasneva moraalse isiksuse tähendust ülikooli raamatukogu valmimise järgses peakõnes.³⁷⁰ Ta rõhutas, et uus kirjandustempel kuulutab rahu ja mõtlemisvabadust; siin ei aheldata inimvaimu, sest kõik teadusladad on avatud uurijatele ja uutel valgusepreestritel on ainsaks ülesandeks kergendada ligipääsu teadmiste juurde, et kõik võiksid neist osa saada. Samuti toetas rektor uue moraalse maailma ülesehitamise võimalikkust: see ühiskond haaraks nii maa kui linnaelanikke, kelle tegevust peaksid juhtima kõlblisus, kodanikukohustused ja -õigused. Nõnda kui maamees ehitab oma koda ja harib põldu ning linnaelanik töötab ketrusvabrikus või treipingi taga, toimib tasakaal looduse ning ühiskonna vahel. Siit kumab läbi poolehoid J. H. Pestalozzi hariduskontseptsioonile. G. F. Parrot toonitas rahvahariduse andmisel õpetaja isikliku eeskuju tähtsust, sest just õpetaja peaks juhatama noori hingi südameheaduse ja koostöövalmiduse altari ette.

Ta tõstis sageli esile õpetaja erilist rolli ühiskonnas, lisades, et õpetaja pole mitte ainult igav ametnik teenistusastme redelil, vaid humaansuse ideed kandev oluline ja väärikas isiksus. G. F. Parrot andis õpetaja elukutsele väga vajaliku ühiskondliku positsiooni, mille mõju ulatus veel kaugele 20. sajandi alguse gümnaasiumiõpetajate eneseteadvusse. K. Morgenstern on maininud oma mälestustes, et G. F. Parrot pidas oma tööd koolikomisjoni liikmena tähtsamaks professoriametist.³⁷¹

³⁶⁸ V. Vaga, Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1976, lk. 8.

³⁶⁹ Dorpat – Yuryev – Tartu and Voronezh: the Fate of the University Collection. I. Dorpat-Jurjev-Tartu ja Voronež: ülikooli kollektsiooni saatus. Vast. toim. I. Kukk. Tartu: Ilmamaa, 2006, lk. 314–315.

³⁷⁰ EAA, f. 402, n. 3, s. 2467, l. 47–55.

³⁷¹ Carolus Morgenstern dixit. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1970.

18. G. F. Parroti portree P. Smirnovi lito järgi. (TÜR KHO, ÜR 4493)

2. Georg Friedrich Parroti osast Tartu ülikooli hoonetekompleksi tekkeloos

„Ehitus, istutuskomisjon, remonditööd, reformid, koolikomisjon, loengud, eksperimendid, tuletõrjeasutused, sotsieteet ja kirjutamine – kõik tantsivad mu peas suurt valssi ja ajavad mind varsti hulluks,“ – nõnda kirjutab Georg Friedrich Parrot 1820. aastal oma usaldusväärsele mõttekaaslasele Karl Gottlob Sonntagile.³⁷²

Eesti arhitektuuriajaloo on Tartu ülikooli hoonete kavandamise ja väljaehitamise autoriks peetud Johann Wilhelm Krauset, kelle habituse väljakujune-

³⁷² Eesti Kirjandusmuuseum, Kultuurilooline kogu, M-427, lk. 103.

mise erinevaid tahke on põhjalikult uurinud mitme põlve kunstiajaloolased.³⁷³ Pisendamata kuidagi J. W. Krause isikut ja tema talenti Tartu ülikooli hoonete-kompleksile kunstilise väljundi leidmisel, ei saa ometi J. W. Krausele omistada ülikooli hoonete arhitektuurilise kontseptsiooni väljatöötaja rolli. Esmakordselt mainib Voldemar Vaga: „Krause tegevuse kirjeldamisel ei tohiks unustada üht isikut – Parrotit, esimest rektorit ja ehituskomitee liiget, kes Krause kavandite kriitikaga oli viimasele väga kasulik.“³⁷⁴ V. Vaga peab J. W. Krause parimaks saavutuseks ülikooli peahoone, mis „jääb alatiseks Balti arhitektuuriajalukku“. Ka G. F. Parrot on oma aruannetes keisrile tõstnud esile J. W. Krause rolli ülikooli peahoone kavandamisel, „millega ta on endale jääva aumärgi püstitanud“.³⁷⁵

Eelpool sai mainitud, et juba 1800. aastal kinnitati riiklikult Toomemägi ja endise Maarja kiriku varemete asukoht ülikoolile ja siis kerkis päevakorda ka kuratooriumi idee tellida ülikooli peahoone kavand Peterburi arhitektilt Giacomo Quarenghilt. Plaanis oli peahoone koos raamatukoguga rajada all-linna. Loomulikult oli G. F. Parrot asjaga kursis ning ta mõistis, et G. Quarenghi poolt saadetud mõni ümber töötatud projektkavand poleks sugugi vastanud tema visioonidele uuest Teaduste templist Tartus.

Võttes aluseks ülikooli nõukogu koosolekute protokollid, selgub, et vahetult pärast G. F. Parroti edukat visiiti Peterburi, toimus veel 1802. aasta lõpus, 29. detsembril arutelu toomkiriku varemete ümberehituse asjus ning juba siis oli G. F. Parrotil selge nägemus oma idee elluviimiseks. Esialgsete vaatluste tulemusena oli osa nõukogust skeptiline toomkiriku ümberehituse suhtes, kuna see võtaks palju raha. Kerkis üles ka küsimus: kust võtta asjatundlikke müürseppi, kes suudaksid teostada vajalikke müüritöid. Eraldi toodi nõukogus välja küsimus, kuidas ehitada toomkirikule keerukat ja materjalimahukat katusekonstruktsiooni. Professor C. F. Meyeri ettepanekul otsustati pöörduda linna müürsepa Johann Nicolaus Friedrich Lange ja puusepp-ehitusmeistri Johann Jacob Bäuerle poole, et uurida nende suutlikkust selleks tööks.³⁷⁶ Samal ajal kasutas G. F. Parrot ära oma juhtpositsiooni ning saatis eraviisiliselt esialgsed hoonete kirjeldused J. W. Krausele ning andis talle teada, et ootab teda 1803. aasta veebruaris Tartusse.³⁷⁷

Oma kirjas keiser Aleksander I-le on G. F. Parrot hiljem maininud, et ta oli ülikooli nõukogus ainus, kes omas arhitektuurialast haridust (Stuttgardi ülikooli päevil oli läbitud arhitektuuri ja ehitustehnika alane kursus, mis oli oma aja kohta üks eesrindlikumaid) ja omas ettekujutust tulevases ülikoolihoonete kompleksist. Lisaks oli ta aastaid kursis olnud kohalike oludega, vastupidiselt

³⁷³ Vt. historiograafias O. Parise, J. Maiste, H. Hiiopi, K. Polli, M. Raisma kirjutised J. W. Krause kohta.

³⁷⁴ V. Vaga, Tartu ülikooli arhitektid. Akadeemilise Kirjandusühingu toimetused. Tartu, 1928, lk. 25.

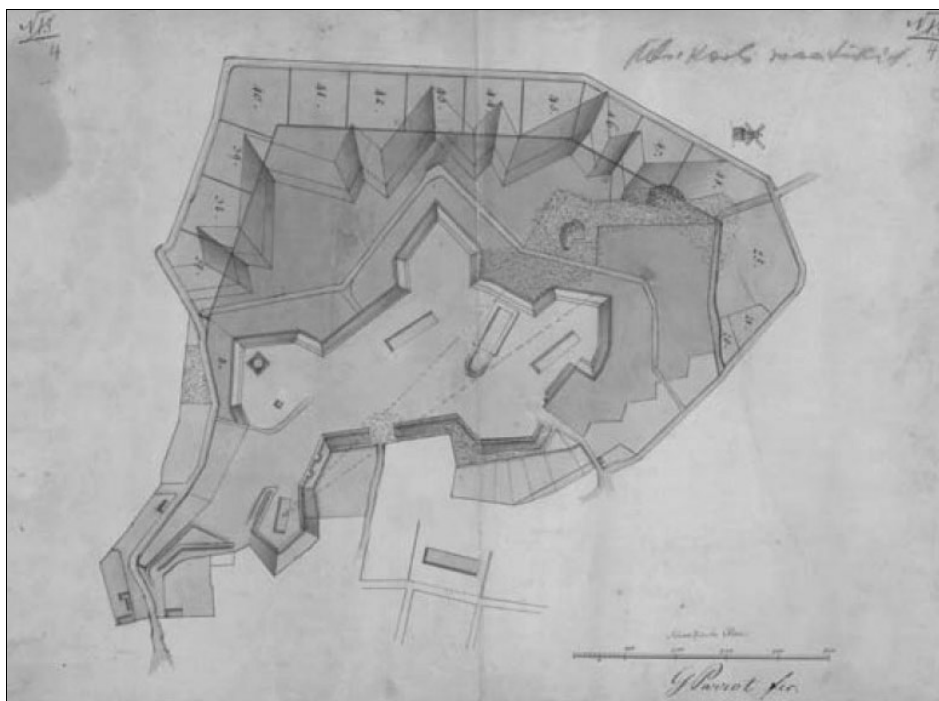
³⁷⁵ TÜR KHO, f. 3, Mrg., XVII. 13. 14. (Parroti kirjad Morgensternile.)

³⁷⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 1–1p.

³⁷⁷ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 3–3p.

teistele professoritele, kes olid äsja Tartusse saabunud ning ei teadnud ehitus-
asjadest midagi.³⁷⁸ (Illustr. 19)

Veebruari keskpaigaks oli ülikooli nõukogus läinud tuliseks vaidluseks, kuhu rajada ülikooliansambel. Georg Friedrich Parroti visiooni kohaselt pidi toomikirik täiesti ümber ehitatama tähetorniks ja raamatukoguks. G. F. Parroti ideed³⁷⁹ asus toetama Karl Morgenstern. Viimane oli tulnud toomkiriku varemetelt ning kirjutas vastuseks G. F. Parrotile:³⁸⁰ „See kolossaalne idee kõik meie tarvis välja ehitada meie jõud kaugelt ületab, selles kuulub Teie arusaamale veelkordse uurimise järel minu täielik heakskiit. Samuti oleks kahju varemetelt täielikult ära võtta varemete iseloom. Just selle kõige imposantsemad osad, keskosa kõrged võlvkaared, külgmised käigud jne. peaksid jääma puutumata, kuni nad eluohtlikkusega ei ähvarda, ja sinine taevas vaataks söakalt sisse. Selles pälvivad minu tänu Teie tunded. Et keskmised võlvkaared päris maha lõhutaks, ei mahtunud mulle kohe alguses pähe, kui ahvatlev Teile ka Gaugeri (raehärra Ludwig Friedrich Gauger) idee ei näinud. Pealegi oleks Kreeka tempel ülejäänuga kontrasti loonud ning üks pool rotundist oleks tulnud

19. G. F. Parroti Toomemäe plaan. (EAA, 2100-1-144-4)

³⁷⁸ F. Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I, lk. 222.

³⁷⁹ Tartu Ülikooli ajalugu II, 1798–1918, lk. 49.

³⁸⁰ Georg Friedrich Parroti ja Carl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803, lk. 36–42.

täiesti uuesti ehitada. Tähetornile antagu gooti välimus ühes laadis tervikuga, aga samuti ka poolrondeelile, (s.t. kooriosale), mida ma sooviksin, et see määrataks raamatukogule. Siin võib olla ilus poolringikujuline saal, millega külgneks teine suur ristkülikukujuline. Välismüürid on äärmiselt tugevad ja kindlad, neid tuleb vaid üksikutest kohtadest täiendada. Paar üleliigset piilarit ronдели keskosas lõhutakse maha ja need annavad häid kive. Väga kõrged aknad võimaldavad kahte korrust. Vaatamata sellele, et säilitatakse nende põhi-kuju, annaksid need gooti vaheosadega jaotatuina valgust korraga mõlemale korrusele. Madalamale, kergemini köetavale korrusele, kust avaneks ühtlasi kõige vabam väljavaade, võiks ehitada paar lugemistuba ja midagi sellesarnast raamatukoguhoidja töökohaks, mitte korteriks. Laius on umbes 35, pikkus oma 50 minu sammu. Niipalju kui ma mäletan, on Wolfenbütteli rotund pindalalt väiksem.³⁸¹

K. Morgenstern jätkas: „Nii jääksid Teie (G. F. Parroti) idee kohaselt uude peahoonesse muuseum ja loodusteaduste kabinet. Aga nii oleks ka meie auväärsim omand – varem, otstarbekalt kasutatud neile iseloomulikku alal hoides. Tähetornile valitakse küllap üks pool. Miks siis mitte teine raamatukogule? Julgeoleku tagamiseks tuleb ju ometi sisse langeda ähvardav osa maha lõhkuda või ära parandada. Kui maapind planeeritaks ja põõsad istutataks, tekiks nüüd pidulikud, suurepärased avatud käigud mõlemale küljele.“ Ja Morgenstern rõhutas veelkord: „Ärge taeva pärast loobuge ideest varem, ka raamatukogu jaoks kasutada, korraldaksite Te siis ülejäänud, kuidas teie tahate ja kuidas kunstitudja Krause paremaks peab! On patt seda kohta, seda vaadet, seda puhast, kuiva ja lahedat õhku (tulekindlusest kõnelemata) jätta kasutamata.“³⁸²

K. Morgenstern toetas igati G. F. Parroti ideed rajada olulised hooned Toomemäele, kuid osa professoritest laitsid kohavaliku maha ning toetasid uue peahoone ja raamatukogu rajamist all-linna. Vastasseisu ülikooli nõukogus kajastab ka K. Morgensterni kiri G. F. Parrotile: „Märkusest, et varemekäikudes võiks üks või teine juhuslik nooruk magusasti unistada ning tegudele virgutada, tundsin Teid ära, ja nii saite Te mulle tänini veelgi lugupeetavamaks. Aga ma ütlen, et Te salgate end maha, et ma ei tunne Teid ära, kui Te raamatukogu jätate ilma varemete rondest ja tema väljavaatest. Ma olin sunnitud Teile

³⁸¹ Wolfenbütteli raamatukogu rajanes Braunschweigi ja Lüneburgi hertsogi Augusti isiklikul raamatukogul. 17. sajandi lõpuks oli Wolfenbütteli raamatukogust saanud nii Euroopa kui ka maailma suurimaid raamatukogusid, ületades kogude suuruselt kuus korda Kuningliku Raamatukogu Pariisis ja edestades isegi Vatikani. 1710. aastal valmis spetsiaalne raamatukoguhoonde, mille projekteeris arhitekt Hermann Korb. Sellest sai esimene ilmalik teadusraamatukogu: hoone keskel asus hiigelsuur rotundikujuline lugemissaal, mis oli ümbritsetud kahekordsel rõdul asuvate raamatariividega ja rotundi kroonis suur tambuur koos kupliga. Selle otsa paigutati teadmistemaailma sümboliseeriv hiiglaslik gloobus. (V. B. Volodin, Maailma raamatukogude ajalugu. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2005, lk. 111–113.)

³⁸² Georg Friedrich Parroti ja Carl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803, lk. 40.

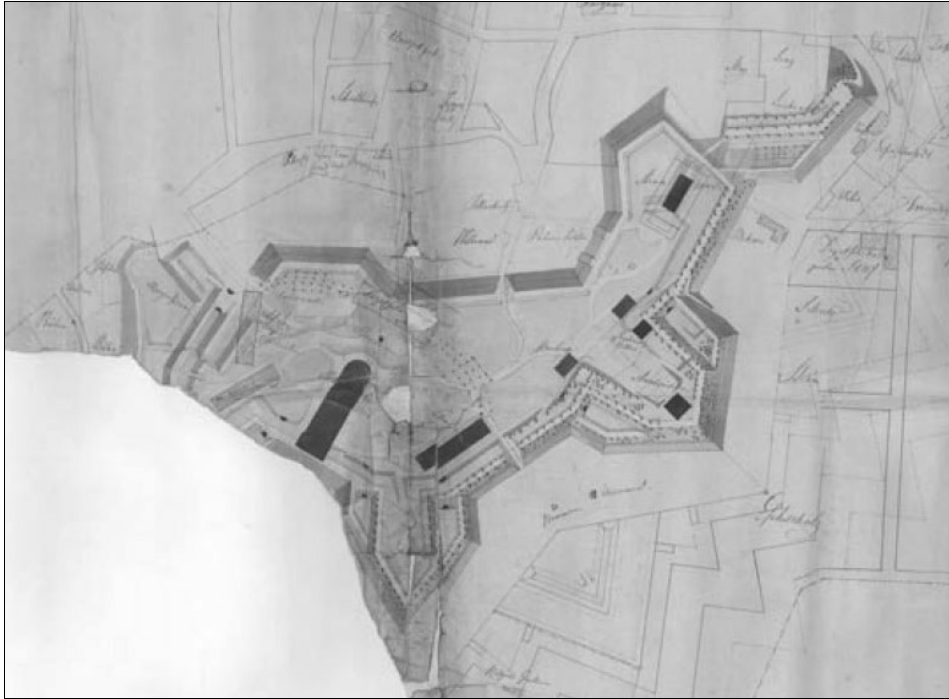
kirjutama. Kui Teie ideede käega lööte, ongi sellest loobunud, sest teistele härradele – vast Pöschmann välja arvatud, kes on minuga ühel arvamusel – on asi ükskõik. Need kõnelevad ainult mugavusest säästa paar sammu või majanduslikust kokkuhoiust. Mõistusega inimesele ei võiks siin paar tuhat rubla rohkem või vähem tähtis olla, mille eest saaks rikkaliku naudingut, võib-olla mitmekesisema, vähemalt sama ilusa kui Viini, Dresdeni jt. Te teate ise, *quanta vis sit in locis* – kui suur jõud peitub kohas! Elab siis inimene üksnes leivast? – ülepea on siin tegemist valikuga, kas Tartu saab tavalise lugemissaali, nagu neid on sadu, või siis Põhjamaade ühe huvitavama raamatukogu, esialgu minu idee järgi ehitatud rondevälja poolest, hiljem kogu sisemuse ja välimuse kaudu.“ K. Morgenstern tuletas ka G. F. Parrotile meelde, et müürsepp J. Lange mõõdistaks varem korralikult täies ulatuses üles, et ta saaks need siis oma tuttavale J. W. Krausele saata.³⁸³

Samuti on üsna tõenäoline, et G. F. Parrot soovis ka ülikooli peahoone rajada Toomemäe idapoolse bastioni nõlvale, tänapäeval Professorite trepi piirkonda. Sellest ideest on säilinud jälg ühel Toomemäe plaanil, kuid kahjuks on kaart saanud kannatada ja osa informatsioonist kadunud.³⁸⁴ Arhitektuurilise lahendusena oli ette nähtud keskne hoonekorpus, millest kahele poole hargnevad poolkaarsed sammasgaleriid. Ühtlasi oleks toomkiriku poolümar kooriosa ja peahoone galeriid moodustanud Toomemäel kauni kompositsioonilise terviku. Teise versioonina võib välja pakkuda oletuse, et tegemist on hilisema ideega 1820. aastatest, kui ülikooli peahoones tekkis ruumikitsikus ning hakati rääkima võimalikust uuest ülikoolihoonest, kuhu viia üle kunsti- ja loodusteaduste ning tehnoloogia kogud. Kuid ideedeajaloo seisukohast on see kavand vägagi kõnekas näide, visualiseerides Francis Baconi poolt kirjeldatud Saalomoni Koja laadse sammasgaleriidega ehitise ideed, mida arendas edasi ka Bengt Skytte oma Universumi Kolleegiumi kavandites. Juba varauusajal loodud ideaal, kus teadusetempel asub hoolikalt valitud looduskeskkonnas, kinnitab, et Saalomoni Koja vaimne ja visuaalne kontseptsioon oli elav ning aktuaalne ka 19. sajandi alguses Tartus. **(Illustr. 20)**

15. veebruaril 1803. aastal kerkis ülikooli nõukogus taas päevakorra ülikoolihoonete projekteerimise küsimus ja G. F. Parrot käis oma kandidaadina ülikooli arhitekti kohale välja Johann Wilhelm Krause, kes oli seniajani kavandanud vaid mõned maamõisad. Siinkohal tulebki pöörata rõhuasetused vastupidiseks – nimelt oli G. F. Parrot see, kes leidis J. W. Krauses sobiva isiku, et viimane suudaks ta visioonid tulevase teaduslinnakust edukalt teostada. Arvestades seda, et G. F. Parrot oli rektori kohustes ja samal ajal Tartu õppe-ringkonna koolikomisjoni esimees ning füüsikaproffessor, kes pidi komplekteerima ka uut füüsikakabinetti ja laborit, siis ehitusplaanide kavandamine ja

³⁸³ Georg Friedrich Parroti ja Carl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803, lk. 41.

³⁸⁴ EAA, f. 2100, n. 11, s. 144, l. 6.

20. Toomemäe plaan koos ülikoolikompleksi ja haljastusega, u. 1810. a. (EAA, 2100-11-144-6)

nendele sobiva kunstilise väljundi leidmine jäi tõepoolest J. W. Krause õlule. Projektide all on J. W. Krause nimi, kuid siiski ei tohiks alahinnata G. F. Parroti ehituskunstialaseid teadmisi. G. F. Parroti ammendamatu energia ja mitmekulgusus avaldus mitmetes ehitusalastes asjaajamistes – nimelt jõudis ta välja töötada Tartu ülikooli ehitusseadustiku ning ehituspolitsei-alased dokumendid,³⁸⁵ mis sisaldasid ehituskalkulatsioone, ehitustöolistega sõlmitavaid lepingute tingimusi jm. Samuti saatis G. F. Parrot lisaks J. W. Krausele jooksvat aruandlust ehitustööde kohta kuraatorile³⁸⁶ ning organiseeris tulekustutuselast väljaõpet Toomemäel ja avaldas trüki tuletõrjeinstruktsioonid.³⁸⁷

³⁸⁵ EAA, f. 402, n. 5, s. 50, l. 8–16p.

³⁸⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 50, l. 9–12.

³⁸⁷ G. F. Parrot, *Lösch-Anstalten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat*. Dorpat: M. C. Grenzius Universitat-Buchdruckerei, 1807; *Beschreibung der Lösch-Anstalten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat*. Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1823.

2.1. Georg Friderich Parroti ja Johann Wilhelm Krause koostöö ülikoolikompleksi rajamisel

Alljärgnevalt on vaatluse alla võetud kaks kirjalikku allikat, mis kajastavad Tartu ülikoolikompleksi esialgset kontseptsiooni. Nagu meetodi käsitluses on rõhutatud, sünnivad kunstiteosed kultuuriväljal tegutsejate interaktsiooni käigus, mistõttu ei ole võimalik väljal tegutsejaid jagada loojateks ja administaatoriteks, eriti arhitektuuriteose loomeprotsessi puhul, kus osalevad tellijad, ideoloogid ja projekteerijad ühiselt. (Illustr. 21)

21. Ideerännakul Parrotiga. J. W. Krause joonistus 1799. aastal. (TÜ KHO, ÜR 3871)

Sellest vaatepunktist saab lähtuda ka Tartu ülikooli hoonestu loomisel. Pärast G. F. Parroti poolt ette antud lähteülesandeid visandas Johann Wilhelm Krause 14.–21. märtsil 1803. aastal Kizbele (Kipsali) mõisas tulevase ülikoolikompleksi kavandid ning lisas neile omapoolsed kommentaarid.³⁸⁸ 31. märtsil tutvustas J. W. Krause oma kavandeid juba ülikooli nõukogu ees ja pärast hoo-

³⁸⁸ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 7–18p.

nete projektide ühist arutelu koostas Georg Friedrich Parrot aprilli alguses ülevaate hoonetest, mida Tartu ülikool vajab kuraator Friedrich Maximilian von Klingerile ning keiser Aleksander I-le.³⁸⁹

Käesolevas seletuses ei ole seatud eesmärgiks süüvida aastatepikkusesse ehitusprotsessi, vaid on püütud välja tuua ülikoolihoonete kavandamise alg-etappi, mis peegeldab vahetult ülikooli rajamise ideelisi tagamaid. Edaspidine ehitusalane aruandlus on hästi kajastatud ja protokollitud, sisaldades kalkulatsioone, töölepinguid ja aastaaruandeid, mis annavad teistele uurijatele võimaluse elada sisse reaalsesse ehitusprotsessi.

2.2. Ülikooli peahoone

Johann Wilhelm Krause peahoone visandite analüüsil tuleb mees pidada, et kuratoorium kavatses tellida projekti arhitekt Giacomo Quarenghilt. Seetõttu tundubki Peterburi Teaduste Akadeemia hoone esmasel visuaalsel vaatlusel kõige lähema eeskujuna Tartu ülikooli peahoonele. Ka kuraator F. M. von Klinger rõhutas oma kirjas Peterburist, kui oluline on rajatava peahoone juures silmas pidada ajastule omaseid tunnusjooni – vastupidavust ja ökonoomsust,³⁹⁰ mis viitavad G. Quarenghi arhitektuuriprintsiipidele.

Sobiva portikuse ja sambaorderi leidmisel on J. W. Krause uurinud mitmeid eeskujusid, kuid eelkõige tugines ta Vitruviusel. J. W. Krause arutlustes on dooria order peahoonele kõige sobivam variant ja sammaste rütmis ehk *interkolumnis* võiks kasutada Vitruviuselt laenatud aerostüüli ja diastüüli,³⁹¹ sest Vitruviusel andmetel on sarnane sammaste jaotus olnud kasutusel Apollo ja Diana templi fassaadidel, mis sisendasid tugevust ja jõudu.³⁹² (Illustr. 22)

Sileda Toskaana orderi võttis kasutusele juba Sebastiano Serlio, kuid taas tõstis päevavalgusesse selle Giovanni Battista Piranesi, kes seostas Toskaana orderit ertuskide tsivilisatsiooniga, uskudes ekslikult, et etruskid olid vanimad kui kreeklased. Samas võib märkida, et Inglise neopalladionistlikus linnaruumis ei olnud populaarne dooria ega Toskaana sambaorder – seda hakkasid eelistama prantsuse 18. sajandi teise poole arhitektid ja nende õpilased.³⁹³

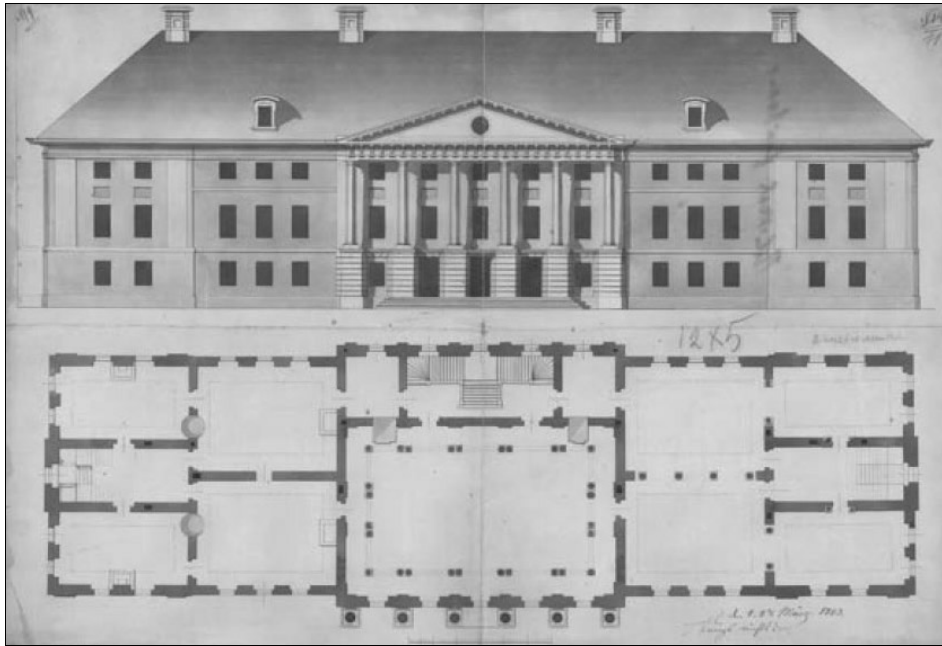
³⁸⁹ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 30–33.

³⁹⁰ TÜR KHO, f. 9, s. 28, l. 1p.

³⁹¹ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 7p.

³⁹² Vitruvius Pollio, Ten books on architecture. III book, 2. chapter. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

³⁹³ W. von Kalnein, Architecture in France in the Eighteenth Century. Yale, New Haven: Yale University Press, Pelican History of Art, 1995, lk. 215–216.

22. J. W. Krause esimene kavand Tartu ülikooli peahoonest, esi- ja tagafassaad, 4.–8. märts 1803. a. (EAA, 2100-11-140-11; 402-10-113-4)

Baasita massiivne ja lihtne, kuid arhailiselt ning võimsalt mõjuvat Toskaana orderit hakkas esmakordselt oma avalike ehitiste arhitektuuris rakendama C.-N. Ledoux sisesejuhatuses mainitud soolalinna väravaehitise arhitektuurses lahenduses. Toskaana sambast sai omamoodi sümbol Antiik-Rooma respublikaansest vaimsusest ja võimalikust „sotsiaalsest kokkuleppest“ seisuste vahel. Toskaana sambaid oli kasutanud ka maalikunstnik-ideloog Jaques Louis David oma 1784. aastal valminud „Horatiuste vande“ taustakompositsioonis.³⁹⁴ Siit on vaid samm edasi valgustusajastu utoopiani – unistusest parema ja moraalsema ühiskonna poole, mida on võimalik „rääkiva arhitektuuri“ kaudu üles ehitada. 18. sajandi prantsuse arhitektuuriteoorias tähistas dooria sammas ja selle edasiarendatud variant Toskaana order lihtsat klassikalist selgust ja mõistuslikku aspekti, mis aitaks tuua esile hoone funktsionaalset konstruktsiooni ning seoks ehitise taas kokku looduse enesega.³⁹⁵

Niisiis võib öelda, et Tartu ülikooli peahoone fassaadi ideelised eeskujud pärinevad Vene impeeriumi pealinnast Peterburist ja Prantsusmaa pealinnast Pariisist, ühinedes dooria ehk selle lakoonilisemas variandis, Toskaana orderis sammasportikuses N. Le Camus De Mézières' karakteri mõistega, C.-N. Ledoux' moraalset ja sotsiaalset kokkuleppet esindava visuaalse väljenduse ning G. Quarenghi monumentaalse lihtsusega.

J. W. Krause arvates olgu peahoone siseruum lihtsa jaotusega ja vältida tuleks ümarat kuppelsaali, kuna see jääks liiga hämar ning tumedate vinklitega. Võrdlusena võib välja tuua, et sel perioodil hakati ehitama valdavalt kuppelsaalidega klassitsistlikke mõisahooned, mille esi- ja tagafassaadi ilmestasid suured Veneetsia aknad.

Sissepääse peahoonesse oleks viis – vabatreppiga peasissepääsu kohal paikneksid reljeefidena fakulteetide embleemid. Siseruumis peatrepi hallis asuksid postamentidel kaks urni ja väikesel palkonil Minerva ning Apolloni skulptuurid, mis juhataksid vastavalt Minerva paremal pool viitega filosoofiateaduskonna poole ja Apollon õigusteaduskonna auditooriumide suunas.³⁹⁶ **(Illustr. 23)**

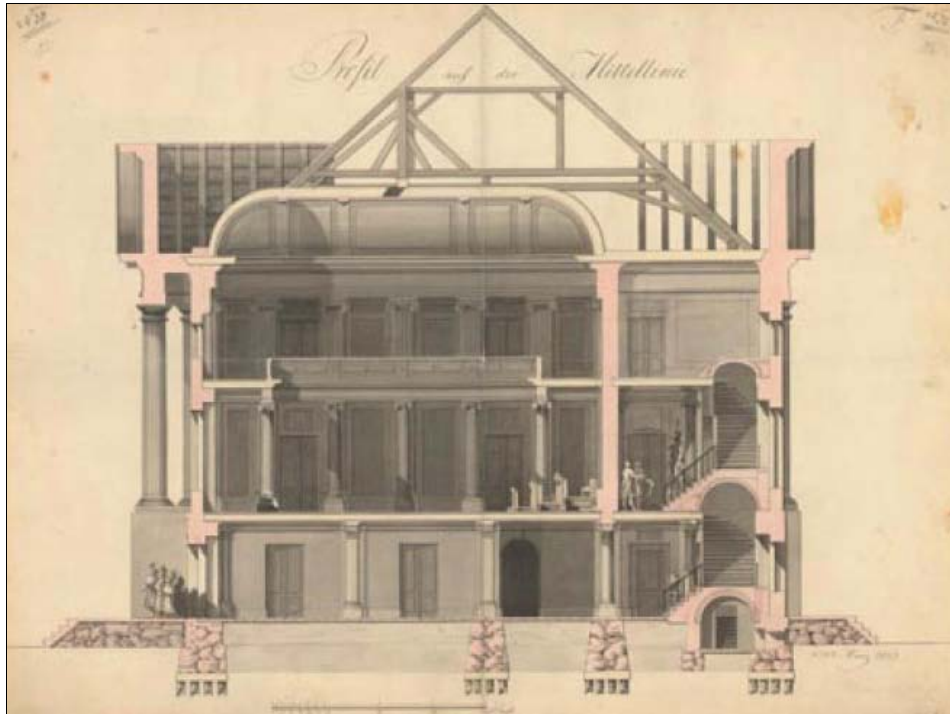
Ühise arutelu käigus ülikooli nõukogus on Georg Friedrich Parrot peahoone arhitektuurse lahenduse kokku võtnud järgmiselt:³⁹⁷ „Me oleme püüdnud väljendada selle ehitise stiilis elegantsust, suursugusust ja ökonoomsust. See ei pea olema väga võimas ehitis, aga ta peab vastama objekti väärikusele. Sel peavad olema elegantsed vormid, aga samas peab sellest nähtuma ka mõistlikku planeerimist, mis on võetud põhiplaani aluseks. Nendel joonistel, mis on tehtud väga kiirete visanditena autor J. W. Krause poolt, kes sellega näitab oma pühendumust arhitektuurile, pakub ta lehtedel A ja B välja kaks eskiisi fassaadist.

³⁹⁴ K. Harries, *The Ethical Function of Architecture*. Cambridge: The MIT Press, 1997, lk. 307.

³⁹⁵ D. Watkin, *A History of Western Architecture*, lk. 394–395.

³⁹⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 7–8p.

³⁹⁷ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 30–31.

23. Tartu ülikooli peahoone ristlõige, *aula maxima* ja Minerva skulptuur II korruse trepimademel, 14. märts 1803. a. (EAA, 2100-11-140-12)

Teine neist arhitraaviga eskiisidest, variant B, mis kujutatud paremal, kuulus ülikooli nõukogu üksmeelne eelistus. Mis puutub katusesse, siis võib-olla ei pea me täpselt kinni sellest variandist, mis on kujutatud joonisel. Kui leiduks hea hind ja kui võlvitud katus ei maksa rohkem kui tavaline katus, siis me eelistaks vana prantsuse leiutist (Philibert De l'Orme'i mansardkatuse varianti), mida uuendas David Gilly. Sellel on kolm eelist: võlvitud katus võimaldab paremini tugevust jagada kui lamekatused, koormab seinu raskusega palju vähem ja jätab rohkem vaba ruumi põõningul.

Siseruumide paigutuses on esimesel korrusel, joonis A, määratud ruumid loodusteaduste aparaatide hoidmiseks ja ülikooli teenistujate majutamiseks. Täpsem paigutus ruumidest, mis jäävad füüsika fakulteedi kasutusse, saab määratletud järgnevalt füüsika professori poolt. Arhiivi ruumid ja tantsusaal paigutatakse mujale, et teha ruumi meditsiini, tehnoloogia ja mehhaanika-teaduste kolleksioonidele, mis oli Krause esialgsel plaanil teisele korrusele paigutanud. Loodusloo kolleksioonid saavad olema teisel korrusel, kuhu pääseb hoone keskel asuvast suurest trepist. Kahele poole hoone otstesse jäävad trepid on abifunktsiooniga või ka tulekahju puhuks tagavaravariandid.

Teine korrus ehk paraadkorrus *bel étage*, joonis C, hõlmab auditooriume, loodusajaloo kabineti ja muuseumi või siis kohta kunstiajaloo kolleksiooni väljapanekule. Erinevad auditooriumid jagunevad fakulteedide vahel enam vähem proportsionaalselt vastavalt eeldatavate üliõpilaste arvule fakulteedis. Tõsi, tavaliselt toimuvad loengud professorite kodudes, aga kuna selles väikeses linnas pole peaaegu üldse suuri ruume ja kuna nende tüür oleks muide üsna kõrge, on väga vajalik, et igal fakulteedil oleks, nagu Saksamaal, ruumikaid saale nende kolleegide tarvis, keda suur hulk üliõpilasi kuulama tuleb.

Suur auditoorium ehk *aula maxima* on mõeldud ülikooli avalike ürituste tarvis. See asub sisule vastavalt hoone keskel, kõrgudes läbi kahe korruse. Sel on joonia orderis sammasgalerii ja peatrepi poolt kaks sissepääsu. Kateeder paikneb kahe sissepääsu vahel. Joonis F näitab aula üldplaani. Aula ülaosas asub lahtine galerii, kuhu pääseb peatrepi kaudu, aga esmatahtis on saali üldine ilu, mis sõltub eelkõige galerii õigetest proportsioonidest: galerii peaks tõusma 2½ jalga, et anda alumisele osale rohkem esiletungivat jõudu. Muuseas, saalis ei peaks olema muid dekoratsioone kui mitmete suurmeeste büstid, mille keskel trooniks kateedri kohal meie õilsa asutaja portree. Tema büst, mis meil juba olemas on, kaunistab kogunemissaali, kus ülikooli nõukogu peab oma istungeid.³⁹⁸

Teisel korrusel paiknevad ka kolleegiumide ruumid ning arhiiv. Ülikooli nõukogul ja kohtutribunalil on oma eesruum istungite jaoks ja kõrvalruumis arhiivid jooksvate toimikutega. Samuti ülikooli tsensori ruumid. Kui 5–10 aasta pärast saavad riulid täis, viiakse dokumendid suurde üldisesse arhiivi, kus igal kolleegiumil ja bürool on oma kapid. Kui need hoidlad 30–40 aasta pärast täis saavad, viiakse arhiividokumentid pööningule selleks ettenähtud ruumidesse. Seal võivad need seista sajandeid.³⁹⁹

Sellised on ülikooli nõukogu ideed peahoone kohta, milles oleme püüdnud ühitada lihtsuse ja ökonoomsuse elegantsuse ning väarikusega. Hoone ehitatakse endise Rootsi Maarja kiriku kohale – ühele kaunile ja üsna vähekäidavale tänavale, mis on parim koht, mida Dorpatis selleks puhuks leidub, pealegi asub see toomkiriku vahetus läheduses. Selle platsi kõrvalt ostetakse lisaks üks väike krunt ühelt eraomanikult (Tartu kreisi marssalilt O. Fr. von Pistohlkorsilt), et mitte häirida plaanide elluviimist.⁴⁰⁰

³⁹⁸ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 30–30p.

³⁹⁹ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 30p–31.

⁴⁰⁰ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 30–31. Kuid keeruline oli tagada juurdepääsuteid, sest ümber kirikukrundi olid linnakodanike hinnalised maatükid. Peagi algatas Tartu raehärra L. F. Gaugeri kaebustelaviini ja sellest sai aastatepikkune vastasseis linna ja ülikooli vahel. G. F. Parrot püüdis kuraatorile asja selgitada, et tulevane peahoone saab olema uhkuseks kogu linnale ja kitsa tänava tõttu peab hoone fassaadi paigutama tagasiastega etteantud tänavajoonest (EAA, f. 384, n. 1, s. 14, l. 8–9).

G. F. Parrot jätkas oma tutvustuses keisrile: „lisaks peahoonele on ülikoolil vaja veel nelja hoonet: kliinikumi, anatoomikumi, raamatukogu ja observatooriumi. Kõik need neli leiavad oma asukoha Toomkiriku mäel, mis kõrgub üle linna ja millest kujundatakse välja ülikooli peamine asukoht.”⁴⁰¹

2.3. Kliinikumi hoone ja anatoomiline teater

15. märtsil 1803. aastal valmisid J. W. Krausel kliinikumi ja anatoomilise teatri esialgsed kavandid, milles ta rõhutas, et siin saab määravaks ökonoomsus, sest osa kasarmuhoone vanadest akende jaotustest saab usteks ümber kujundada.⁴⁰² Kogu fassaad peaks tulema väga lihtne. Krause esialgsel kavandil on kliinikum galerii abil ühendatud anatoomilise teatri paviljoniga ning tema nägemuse kohaselt võiks rotundi ida- ja läänepoolsele välistrepile paigutada Asklepiose ning Hygeia skulptuurid, mille profiilid paistaksid kaugele.⁴⁰³ J. Maiste, K. Polli ja M. Raisma esile tõstetud võrdluses on J. W. Krause esimese anatoomikumi rotundi kavandil äratuntav sarnasus Christian Cay Lorenz Hirschfeldi teoses *Theorie der Gartenkunst* (1779–1785) avaldatud aiapaviljoni näitega, mida J. W. Krause on kopeerinud oma 1789. aastal valminud joonistusel.⁴⁰⁴ **(Illustr. 24, 25)**

Juba Vana-Kreekas olid tervenduskunsti jumalale Asklepiosele pühendatud sammastega ümartemplid Epidaurosel ja Kosi saarel. Esimese iseseisva *theatrum anatomicum*’i ehitas Gerolamo Fabrizi da Acquapendente 1594.–1595. aastal Padovas, kus tegutsesid oma aja kuulsaimad anatoomiaõppejõud. Nende õpilased viisid õpetamise meetodid kaasa Hollandisse ja 17. sajandil saavutas anatoomiaõpetus Leideni, Delfti ja Amsterdami ülikoolides erakordse taseme. Kirurgia- ja anatoomialoenguid on sageli jäädvustatud ka Hollandi maalikunstis ning selle fenomeni tähenduse üle on arutletud ja arvatud, et nüüdsest hakkab loodusteadlaste ümber koonduma uus vaimu- ja kultuurielu, sest nad suudavad pakkuda alternatiivi teoloogilisele seletusele inimese olemusest.⁴⁰⁵ Kirurgia oli ka prantsuse 18. sajandi loodusteaduste lipulaev ja selle väljundina valmis valgustusajastu kõige modernsem anatoomiline teater ja kirurgia õppeasutus – Pariisi *École de Chirurgie* hoonetekompleks, mille kuningas Louis XV võttis isikliku patronaaži alla. *École de Chirurgie* ehitati arhitekt Jacques Gondoin’

⁴⁰¹ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 31.

⁴⁰² Kasarm-laatsaret oli ehitatud 1778. aastal insener-major Karl Rehanni poolt ja ette nähtud 150 sõdurile. Ühekorruseline hoone oli jagatud võrdselt kolmeks osaks. Vt. Tartu Ülikooli Kliinikum 200. Tartu University Hospital. Toim. A. Velliste, K. Taal. SA Tartu Ülikooli Kliinikum: Tartu, 2004, lk. 28–34.

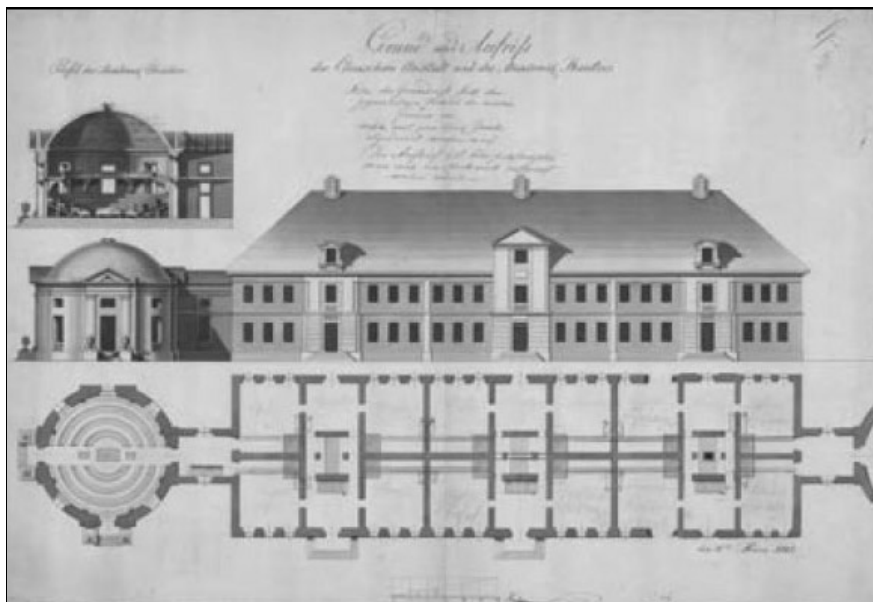
⁴⁰³ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 14p–15.

⁴⁰⁴ J. Maiste, K. Polli, M. Raisma. Alma Mater Tartuensis, lk. 243–246.

⁴⁰⁵ A History of the University in Europe. Vol. II, lk. 192.

24. Hygeia ja Asklepiuse skulptuuridega anatoomilise teatri rotundi esialgne kavand. (TÜR KHO, 9-1-21-8)

25. Kliinikumi ja anatoomilise teatri kavand, 15. märts 1803. a. (EAA, 402-10-114-3)

kavandite järgi 1769.–1774. aastal ning selle kompleksi juures kombineeris Gondoin klassikalise Antiik-Kreeka teatri poolkaarse põhiplaani ja Panteoni kassetteeritud kupli ning *oculuse* omavahel poolkerakujuliseks ühtseks ruumi-programmiks. Teatud mõttes oli see juba Jacques Blondeli esitatud esimese spetsiaalselt anatoomilise teatri tarvis loodud kavandi edasiarendus, kus valgus langes ülalt alla demonstratsioonilauale.⁴⁰⁶

Esimese linnahaigla *Ospedale Maggiore* rajas arhitekt Filarete Milaanosse 1460. aastal. Esimesed suured haiglakompleksid kerkisid 17. sajandi keskpaiku suuremate riiklike institutsioonide juurde, nagu näiteks armeede ja sõjalaevastiku juurde. Kuulsad näited on 17. sajandil ehitatud Invaliidide kirik ja haigla-kompleks Pariisis või Greenwichi haiglate kompleks Londonis. Siiski toimus hospitalide ilmalikustumine alles valgustussajandil, siis kasvas avalike hospitalide võrk üle Euroopa. Paviljoniskeemi hakati rakendama pärast 1787. aastal Bernard Poyet' kavandatud La Roquette'i haiglakompleksi Pariisi eeslinnas. See tähendas kahes reas paiknevaid saale, sest nõnda sai nakkuskohtedega patsiente paremini isoleerida. Haiglate asukohaks valiti krundid linna piiril, kus oleks tervislikum õhk, kuid epideemiatega korral ei leviks pisikud linnaruumi.⁴⁰⁷ Esimene akadeemiline haigla rajati 1781. aastal Göttingeni ülikoolis, kus kirurgia ja sünnitusabi osakonnad olid koos ja esimene nn. õpetav kliinikum (*noso-comium academicum*) 40 voodikohaga alustas tööd Leideni ülikooli juures 1798. aastal.

G. F. Parrot kirjutas selgitavas aruandes: „Selle instituudi eesmärgiks on meditsiini, kirurgia ja hügieeni alane tegevus, mis tähendab tervishoiualast teraapiakliinikut. Et neid osakondi kõige väiksemate kuludega luua, kasutatakse ära endise sõjaväekasarmu osiseid. Ülikooli nõukogu loodab sellest instituudist teha puhtuse ja hügieeni eeskuju. Anatoomiline teater on plaanil veel koos kliinikumiga, kuid ülikooli nõukogu eraldab selle hoone kliinikumist sellepärast, et vältida nakkusi, mida laipade lagunemise hais võib kliinikumi tuua. Teiseks põhjuseks, miks anatoomikum võiks paikneda lõunapoolisel bastioni serval (Karl Gustavi bastionil), on asjaolu, et nõnda saame ära kasutada kunagise tsitadelli keldrite ühte osa, kohandades seda jääkeldriks, kus hoida laipu, et oleks ka suvel võimalik korraldada demonstratsioone. See oleks väärtuslik eelispaigas, kus anatoomiliseks uurimiseks sobivaid laipu pole just palju võtta.“⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ A. Braham, *The Architecture of the French Enlightenment*. London: Thames and Hudson, 1980, lk. 137–145.

⁴⁰⁷ A. Forty, *The modern hospital in England and France: the social and medical uses of architecture*. – *Buildings and Society. Essays on the social development of the built environment*. Ed. A. D. King. London: Boston: Routledge & Kegan Paul, 1980, lk. 72–78.

⁴⁰⁸ L. Leppik kirjutab, et arstiteaduslike uuringute tarvis oli anatoomikumi laipu vaja ja kuna neid Tartust piisavalt ei saadud, siis organiseeriti rektor Ewersi ajal kindral-kuberner Paulucci vahendusel Tartusse kõik Tallinna, Pärnu, Viljandi ja Cēsise vanglates, vaestemajades või mujal surnud isikute laibad. – Rektor Ewers, lk. 159–160.

Ehitise väline külg peab olema väärikas ja pillkupüüdev, et ebahügieenilisus ja lehk, mis anatoomiaga sageli seonduv, võimalikult ruttu meelest läheksid.⁴⁰⁹

Anatoomikumi hoone projekteerimine läks üle kivide ja kändude, kuna ka anatoomia professor Heinrich Friedrich Isenflamm polnud rahul J. W. Krause esialgsete plaanidega ning lasi siseruume mitmeid kordi ümber kavandada. Isenflammi arvates jääksid siseruumid liiga hämarad. Teatud kahtlus oli siiski asjakohane, sest anatoomikumi kuppel on liiga lame ning demonstratsioonilaua kohal valgus peaaegu puudub.

J. W. Krausel tuli oma esialgset ideekavandit muuta ning selleks uuris ta mitmeid eeskujusid, mille hulgas oli ka Nicolas Le Camus de Mézières'i *Facade de la Halle aux Blé à Paris batie par l'Architectur, sur le Terrain de l'Hotel de Soissons*.⁴¹⁰ (Illustr. 26) Le Camus de Mézières'i 1762. aastal kavandatud viljaturg *Halle aux Blé* oli mõeldud endise 16. sajandi elamu Hôtel de Soissons'i kohale, asudes Louvre'i vahetus läheduses. Objekt oli tugeva sotsiaalpoliitilise varjundiga, mis pidi peegeldama prantsuse füsiokraatide majandusreformide eelist inglise merkantilistliku majanduspoliitika ees.⁴¹¹ Ühtlasi oli viljaturg mõeldud kinnitama füsiokraatide põllumajandussaaduste turustamise võimalusi ja majandusringi toimimist ühiskonnas. Tulevane hoone pidi väljendama riigi rikkust ja stabiilsust, kuna turul müüakse peamist toiduainet – teravilja. Le Camus De Mézières'i ettekujutuses pidi see olema Cerese ümar-tempel. Enne viljaturu valmimist väärtustas selle soliidset ja lihtsat arhitektuuri juba Marc Antoine Laugier kui uut ruumimuljet, nimetades *Halle au Blé'd* Pariisi uueks maamärgiks.

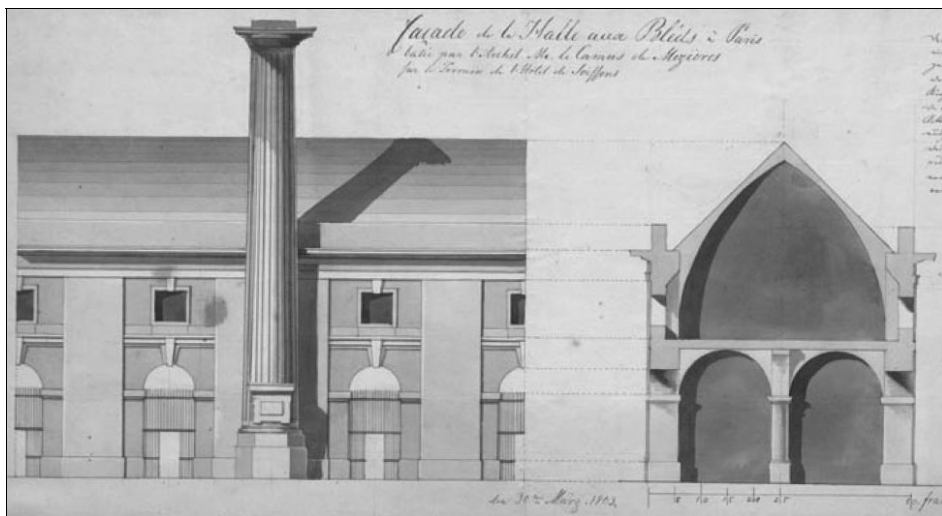
Ehitis koosnes kahest Toskaana orderis sammaskäigust. Suurimaks saavutuseks kujunes ümarehitise kupli konstruktsioon, mille juures kasutati algselt Philibert de l'Orme'i puidust võlvkonstruktsiooni, mida täiendati Jacques-Guillaume Legrandi ja Jacques Molinos' välja töötatud klaasitud paneelidega ja raudkonstruktsioonist laternaga. Tänu sellele saadi tulemuseks 45,7 meetrit, mis oli ligilähedane Panteoni kupli diameetrile.⁴¹² Samuti on oluline rõhutada, et turuhoonest kujunes sel hetkel funktsionaalselt nõuetekohase ja ökonoomselt uudseima lahendusega avalik hoone, mis pälvis kaasaegsete hulgas suurt tähelepanu. Le Camus De Mézières loobus konventsionaalsest orderisüsteemist ja dekoorist ning kasutas oma arhitektuuriteooriat luues esmamuljele rõhuvaid lihtsaid geomeetrilisi vorme. Kõik oli lahendatud ruumi suurendamiseks ja paremaks funktsioneerimiseks. Läbi oli mõeldud ka ventilatsioon, kaupade paigutus ja liiklus. Esmakordselt sajandite jooksul oli avalik turuhoone tõusnud

⁴⁰⁹ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 31p.

⁴¹⁰ TÜR KHO, f. 9, n. 1, s. 18, l. 3.

⁴¹¹ B. Bergdoll, *European Architecture 1750–1890*, lk. 53–54.

⁴¹² A. Braham, *The Architecture of the French Enlightenment*, lk. 109–110.

26. J. W. Krause koopia N. Le Camus de Mézières'i 1762. aastal kavandatud viljaturu Halle au Blé fassaadist. (TÜR KHO 9-1-18-3)

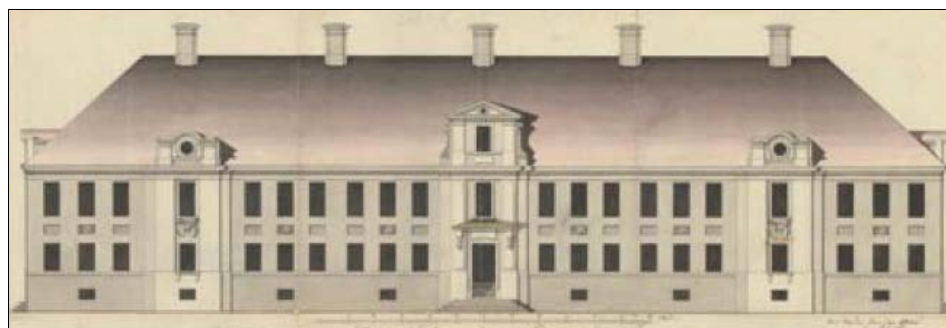
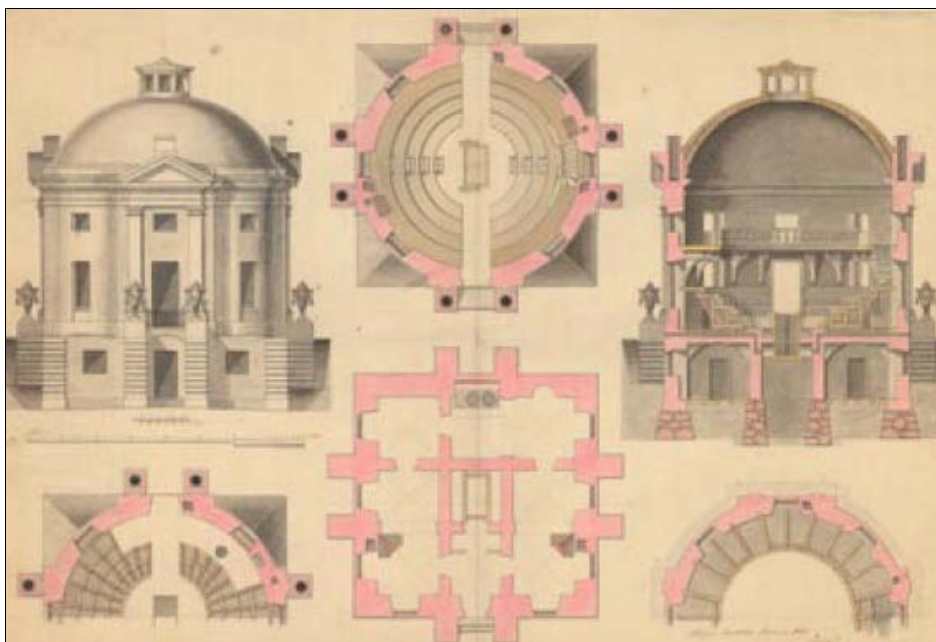
linna monumendiks, omades nii funktsionaalset kui ka esteetilist mõju oma puhaste geomeetriliste vormide jaotusega.⁴¹³

Lõpliku versiooni anatoomikumist ja kliinikumist kavandas hoopis J. A. S. G. Kranhals, kellest sai Krausele väärt kaastöötaja ehituskonstruksioonide projekteerimise alal. Nüüd on anatoomikum tõstetud kõrgemale soklile ning kaetud kõrge kupliga, mida omakorda kroonib veel latern, milles paiknevate akende kaudu pääseb valgus kuplisse. (Illustr. 27) Samuti aitasid viimase variandi väljatöötamisele kaasa professor Daniel Georg Balki ettekirjutused. Professor Balk oli varem töötanud praktiseeriva arstina Kuramaal ning oli ka silmapaistev meditsiinialaste teadmiste populariseerija. Tema sulest oli ilmunud terve rida kirjutisi, kus ta kasutab sageli saksa kultuuriruumis valgustusajastul käibelevõetud *medizinpolizei* mõistet⁴¹⁴, mis hõlmas haiglate rajamise, terviseõpetuse ja väikelaste hooldusega seotud probleemide lahendamist, kusjuures institutsioonile olid antud politseilise järelevalve volitused kontrollida ettekirjutuste täitmist kohtadel. Samuti sisaldas tema raamat „Meditsiinilis poliitiline mõtisklus“ (1795)⁴¹⁵ ettepanekuid tervishoiukorralduse parandamiseks, rahvastiku iibeprobleemide lahendamiseks, pöörates tähelepanu talurahva haigustele ning emade ja vastsündinute tervishoiule.

⁴¹³ B. Bergdoll, *European Architecture 1750–1890*, lk. 55.

⁴¹⁴ J. Pickstone, *Medicine, Society, and the State*. – *The Cambridge History of Medicine*. Ed. R. Porter. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, lk. 266–261.

⁴¹⁵ D. G. Balk, *Was war einst Kurland? Eine medizinisch-politische Abhandlung für Gesezgeber und Richter in höhern tribunale*. Mitau: J. Fr. Stettenhagen, 1795.

27. J. A. S. G. Kranhalsi anatoomikumi kavand, detsember 1803. a. (EAA, 2100-11-129-4) ja kliinikumi lõplik kavand, 1806. a. (EAA, 2100-11-145-1)

J. W. Krause kirjutas 1818. aastal koostatud aruandes,⁴¹⁶ et anatoomilise teatri kupliosa ning valgusküllase laterna eeskujuks on võetud Philibert De l'Orme'i ja *Halle aux Blé* konstruktsioonilisi lahendusi ning kõrgele rustikas soklikorrusele paigutatud postamentidel on kujutatud sümboliseid urne, mis tähistavad Hygeia altarile toodud ohvriande ehk tänaseid lahkunuid, kes on end ohverdanud tulevaste põlvede parema tervise nimel. Samuti peeti oluliseks tõsta

⁴¹⁶ TÜR KHO, f. 9, n. 1, s. 30, l. 4p.

anatoomikum kõrgemale platoole, mis andis hoonele atraktiivsust bastioni lõunatipus. Sinna juurdepääsuks rajati kunstlik kaldtee.

2.4. Tähetorn ja raamatukogu

17.–19. märtsil 1803. aastal tegeles J. W. Krause toomkiriku varemetesse raamatukogu, ülikooli kiriku ja tähetorni kavandamisega. Oli ju endise toomkiriku väljaehitamine kõige rohkem vaidlusi tekitanud. Kuid J. W. Krause kirjeldab erilist tunnet, mis teda valdab sellise väärika ajaloolise hoone ümberprojekteerimisel: „siin puhkavad Tartu piiskoppide surnud hinged ning kapiteelidel võib näha toomhärade varjukujusid, seetõttu peaksid võimsad piilarid ka alles jääma. Kuid nüüd on toomkiriku varemetes kuulda hoopis hümni Inimesepojale – Aleksandrile.“⁴¹⁷ (**Illustr. 28**)

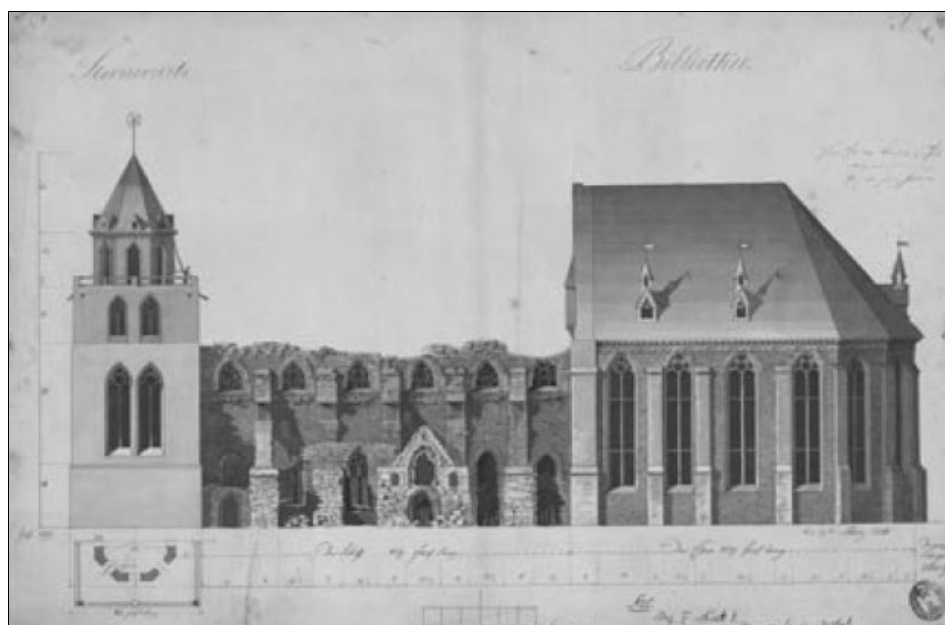
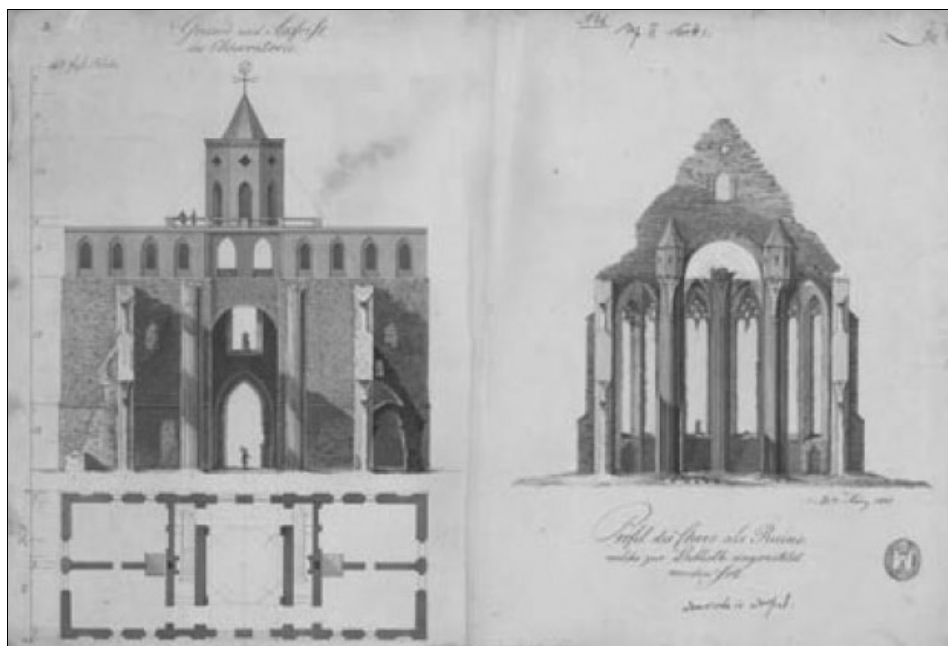
Oma kavandis on Krause visandanud terviklahenduse, kuidas peaksid paiknema kolm erinevat objekti gooti stiilis toomkiriku varemete vahel. Läänetornidesse oleks tulnud observatoorium, kuna platvormilt avaneksid igas suunas avarad vaated tähistaevasse. Endise transepti asukohale planeeris arhitekt suure peatrepi, mis ühendaks kooriosas asuvat raamatukogu ülikooli kirikuga. Tähelepanuväärne on J. W. Krause kavandatud ülikooli kiriku ja raamatukogu tugipiilaritel lopsakate palmilehtedega dekoreeritud kapiteelide kasutus. (**Illustr. 29**) J. W. Krause võttis siin eeskuju ilmselt Leipzigi Nikolai kiriku palmilehtedega dekoreeritud pikihoone võlvkaare kujundusest. Sellele on esimest korda tähelepanu juhtinud Olga Paris.⁴¹⁸ Leipzigi Nikolai kiriku ümberehitajaks 1784.–1797. aastal oli linna ehitusmeister Johann Friedrich Dauthe.⁴¹⁹ J. W. Krause järgis siinkohal Euroopas 18. sajandi teisel poolel üsna levinud sakraalruumide kujundamise sümboolikat, millega ta viis end kurssi juba gümnaasiumiõpingute ajal. Nimelt oli palmilehtedega sakraalse ruumi dekoreerimine valgustusajastul sagedane võte ja see vihjas allegooriliselt kuningas Saalomoni templile.⁴²⁰ Esmakordselt tõi Saalomoni templi kui olulise vaimse tähendusega sümboli arhitektuurikirjandusse 17. sajandi arhitektuuri-teoreetik Johann Bernhard Fischer von Erlach. Ka Nicolai Goldmanni ja Leonhard Christoph Sturm'i teostes leidub täpne Saalomoni templi kirjeldus,

⁴¹⁷ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 15p–16.

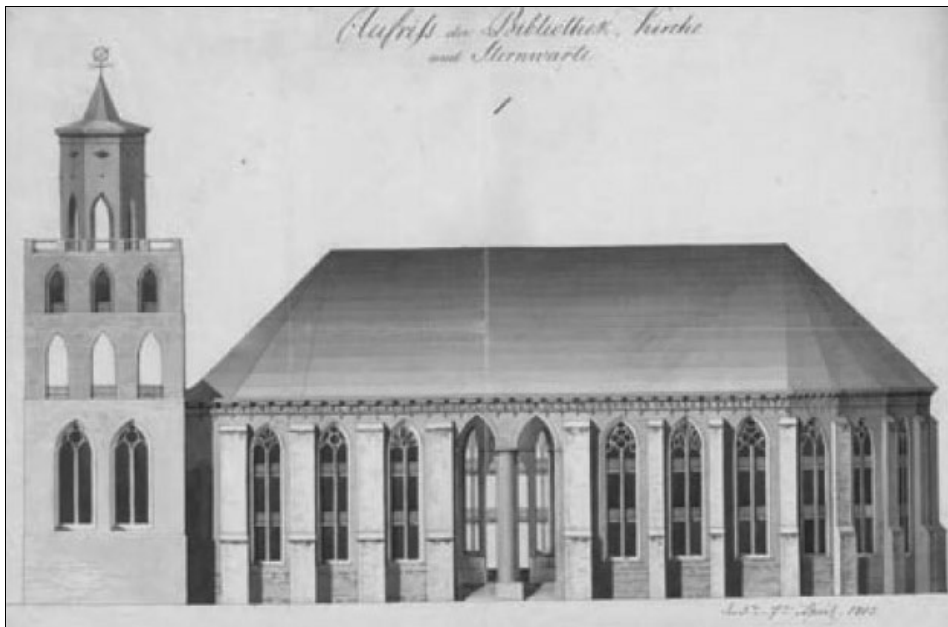
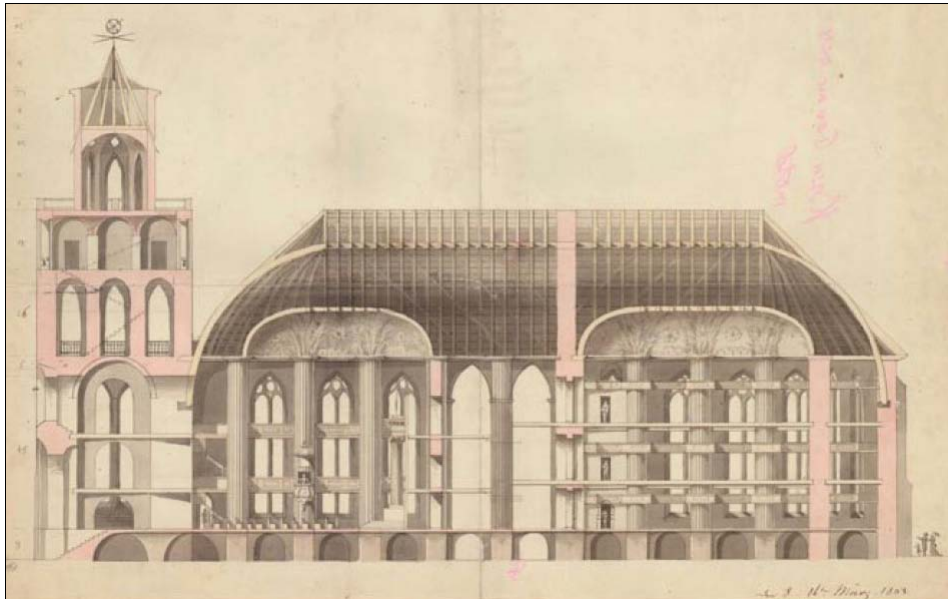
⁴¹⁸ O. Paris, Johann Wilhelm Krause. Magistritöö. 1943.

⁴¹⁹ J. Maiste, K. Polli, M. Raisma, Alma Mater Tartuensis. Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause, lk. 214–221.

⁴²⁰ P. Portoghesi, Nature and Architecture. Milan: Skira, 2000, lk. 141. Leipzigi tegutsenud vabamüürliku looži *Minerva zu den drei Palmen* liikmeskonda kuulus ka J. F. Dauthe. Samuti ilmus Dresdeni kunstikabinetti seedripuust mudel kuningas Saalomoni templist, kus sammaste kapiteeliosad olid kujundatud palmilehtedena, mis vabamüürlikus sümboolikas tähistab taassündi.

28. J. W. Krause kavandid toomkiriku varemete ümberehituse kohta raamatukoguks ja observatooriumiks, 19.–20. märts 1803. a. (EAA, 995-1-6853-6;7)

29. J. W. Krause sisevaade toomkiriku ümberehitamiseks observatooriumiks, ülikooli kirikuks ja raamatukoguks, 8–16. märts 1803. a. (EAA, 2100-11-147-5)
 J. W. Krause välisvaade üles ehitatavast toomkirikust, 5.–7. aprill 1803. a. (TÜR KHO, 9-1-25-4)

mis kandis veel kristlikku sõnumit prohvet Ezekeli nägemust taevasest Jeruusalemmast.⁴²¹ Kuid 18. sajandil muutus Saalomoni templi kontekst oluliselt – valgustusajastul sai osaliselt tänu vabamüürlaste liikumise populaarsusele ja mõjukusele kuningas Saalomoni templist „Humaansuse templi“ sümbol. Umberto Eco on maininud vabamüürlaste ideed ehitada ümber toom- ja kloosterkirikuid uuteks valguse ja valgustatuse kandjateks, millega taotleti, religioonidest rääkides, tolerantsust ja rahumeelsust konfessioonide vahel, ehitades välja nn. „humaansuse vaimseid templeid“.⁴²²

Valgustusaegse Saalomoni templi ideelise taustaga oli J. W. Krause hästi kursis juba noorukieast, kuna ta oli lugenud Zittau gümnaasiumi raamatukogus leiduvaid N. Goldmanni ja L. C. Sturmteoseid ning seal esitatud Saalomoni templi kirjeldusi.⁴²³ Ta interpreteeris nii Saalomoni templit ja selle kuulsat ehitajat Hiiram Abiffi kui üldise sõpruse kiitust naabruses asuvate vürstide vahel, kes aitavad üksteisel üles ehitada hävinud linnu ja pühakodasid. Siin tõstis J. W. Krause esile Saksa vürstiriikide erinevat ajaloolist ja religioosset tausta ning nende leppimise sümboliks sai 18. sajandi teisel poolel Saalomoni tempel – rahukoda, valguse ja õigluse pühakoda. Zittau gümnaasiumi filosoofia-tunnis tutvustati talle ka fragmente J. Locke'i deismi ja B. Spinoza panteismi ideedest, mille kohta J. W. Krause esitas endale retoorilise küsimuse: *Wo ist Wahrheit?*⁴²⁴

Kui sakraalruumi interjöörikujundust võib käsitleda stiiliajaloolisest meetodist lähtuvalt veel 18. sajandi teisel poolel levinud rokokoo-ajastu dekoorina, siis kiriku idaseina altarikompositsiooni kavand torkab silma täiesti uuelaadse sõnumiga. Korintose kapiteeliga sambapaari vahele on paigutatud suur altari-maal, millel on J. W. Krause sõnutsi kujutatud „Tõe, Valguse ja Õigluse preestrit hõljumas inimkonna kohal ja hoidmas paremas käes sirklit ning vasakus joonlauda“. J. W. Krause iseloomustas nii sakraalruumi, mis kannab endas „Humaansuse kasvandiku-õpilase“ sümbolset tähendust.⁴²⁵ (Illustr. 30)

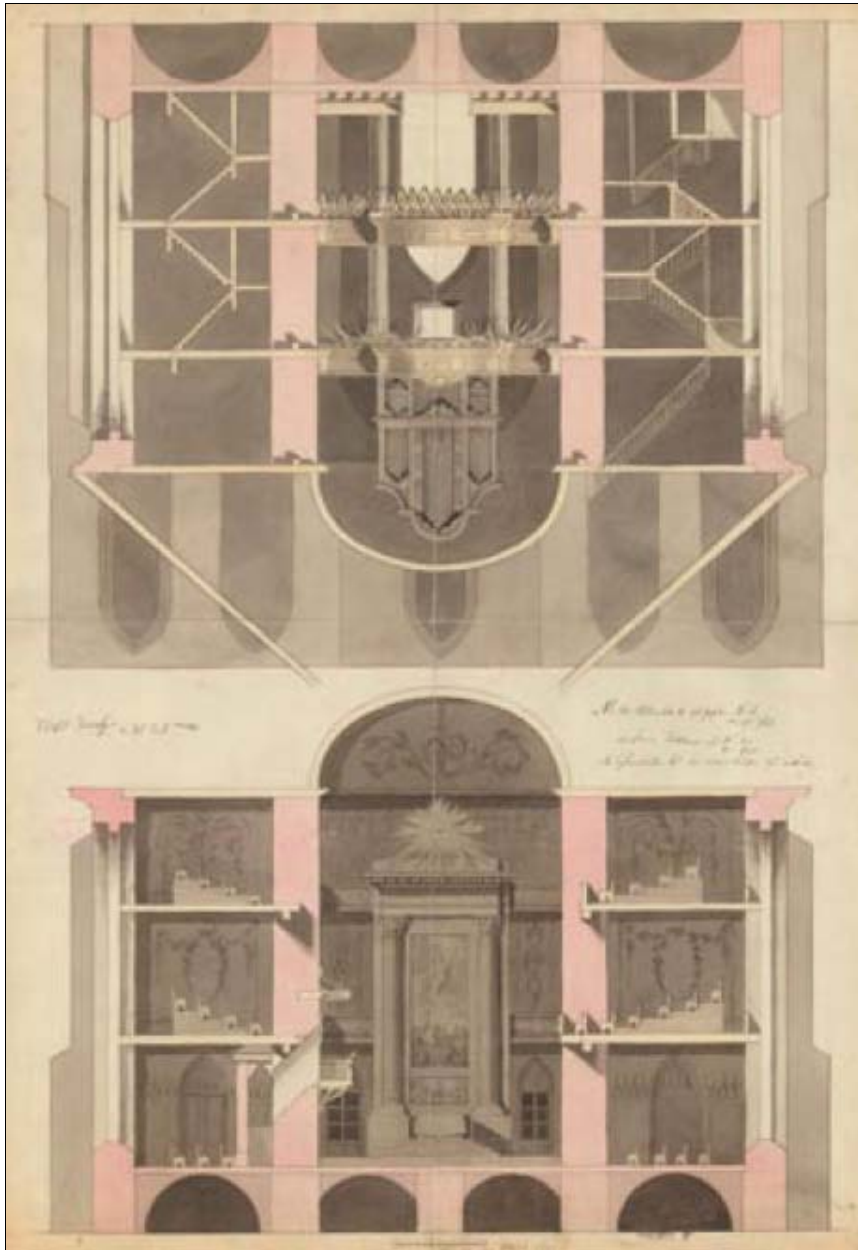
⁴²¹ K. Kodres, Pühakoda kui tempel ja korrastatud struktuur. A. W. Hupel arhitektuurihindajana, lk. 39–55.

⁴²² U. Eco, Foucault's Pendulum. San Diego, New York, London: A Helen and Kurt Wolff Book Harcourt Brace Jovanovich, 1989, lk. 449–450.

⁴²³ TÜ KHO f. 9, n. 1, s. 8, Krause mälestused, III osa, Gymnasist in Zittau, 1774–1778, l. 44–45.

⁴²⁴ TÜ KHO f. 9, n. 1, s. 8, Krause mälestused, III osa, Gymnasist in Zittau, 1774–1778, l. 74.

⁴²⁵ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 17p.

30. J. W. Krause ülikooli kiriku sisevaade ja deistlik altarikujundus, 1.–15. aprill 1803. a. (EAA, 2100-11-147-3)

Sarnane altarikujundus oli iseloomulik Pariisi kunstnike revolutsiooniaegsetele nägemusele uuest maailmakorrast – vabariiklikust ühiskonnast, mida kehastab Vabaduse preestrinna, kes lendleb üle Maa ning valgustab oma tõrvikuga inimkonda. Sarnaseid humanismi vaimust kantud allegoorilisi kompositsioone loodi ka liberaalsete väärtuste ja kodanikuvabaduste ning -õiguste sümboliseerimiseks. Ühtlasi oli nendel kompositsioonidel ka tugev ilmalik tähendus, sümboliseerides deistlikku Mõistuse valguse preestrit.⁴²⁶ Altari kohal särab kiirtevihus Jumala kõikenägev silm. See sümbol on 18. sajandi teisel poolel laialt levinud altarikujunduse element, mis väljendab samuti deistlikku maailmavaadet kristluses. Ülima Olendi kohalolu aitab inimestel leida moraalsust ja arendada kõlblikku meelt. Samuti on altarikujunduses äratuntav vihje kuningas Saalomoni templis asunud Jaakini ja Boase nimelisele sambapaarile, mis võiksid tähistada portaali inimese sisemise valgustumise templisse.⁴²⁷

G. F. Parroti seletavas tekstis on välja toodud: „Observatoorium ja raamatukogu paiknevad vana toomkiriku varemetes. Selle ilusa ja suure kiriku müürid, nagu ka sisemuse suured piilarid on peaaegu terved. Suur torn ja kooriosa on täielikult säilinud. Kompleks kokku moodustab 260 jalga pika ja umbes 60 jalga kõrge hoone. Joonisel H on näha plaan, kus kooriosas sisalduvad kohandused, mida tuleks teha, et sinna raamatukogu paigutada. 116 jalga kõrge torn on baasehitiseks observatooriumile. **Et mõte terviklik oleks, kavandas arhitekt ka nelitise ossa vajaliku trepi, et tekitada ühendustee toomkiriku keskossa kavandatud kirikusse – mõte, mille tulevad põlved võiksid kunagi teostada, kui nad tahavad, et ühes ja samas ehitises oleksid koos nii astronoomi, moraalse inimese kui kirjamehe taevast. Seniks aga jääb lööviosa nii, nagu ta praegu on, pakkudes üksikule uitajale vaadet kaunile gooti stiilis portikusele.**“⁴²⁸

Edasi jätkab Parrot: „Lisatud perspektiivvaade kujutab selle majesteetliku portikuse sisemust ja annab ühtlasi tunnistust andekast arhitektuurilisest teostajast, kes selle mälu järgi üles joonistas, olles vaid korra selle portikuse all olnud. Leht J kujutab varemeid tervikuna juba planeeritud uuendustega: observatooriumiga tornides ja kaetud kooriosaga. Kuna aga pikilöövi suure katusega katmine tekitab väga kaitseseisundi mulje ja peaaegu et valuliku emotsiooni, siis otsustas nõukogu seda katust mitte teha, seda enam, et see segaks ka natuke astronoomi. Selle suure täiskatuse asemel tuleb väike lame kattede konstruktsioon, mis ei häiri silma ja mis maksab ka vähem. Füüsika- ja tehnoloogiaprofessorid tegelevad sellega, et katus tuleks piisavalt tugev.

⁴²⁶ Luther und die Folgen für die Kunst. Hrsg. W. Hofmann. München: Prestel-Verlag, 1983, lk. 427.

⁴²⁷ Vt. selle teema kohta: K. Kodres, Pühakoda kui tempel ja korrastatud struktuur. A. W. Hupel arhitektuurihindajana. – Kunstiteaduslike Uurimusi 2008, nr. 1–2(17), lk. 39–55.

⁴²⁸ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 31.

Lehel K on näha kõik sisemised korraldustööd, mida tuleb raamatukogu tarvis teha. Esimesel korrusel on ruumid, mis on raamatukogu ülalpidamiseks, ülejäänud osa kõrgusest jaguneb kolme 16 jala kõrguse galeriikorruse vahel. Et vältida tohutut trepp-redeli vajadust, on igal galeriiosal väike vahetrepp, mille kaudu pääseb kõrgemate raamatute juurde. Vanad piilarid, mis on veel üsna hästi säilinud, jäävad tugisammasteks galeriidele ja raamaturiulitele ning eelkõige rõhtpalkide kinnitamiseks, millel ilma selle toeta oleks liialt raskust kanda. Kaks vahekorrust võimaldavad, ilma raamatutelt ruumi võtmata, ehitada ka igale korrusele väikseid tööruume raamatukogus töötajale, nii et ta ei peaks raamatuid ühelt korruselt teisele tassima. Kaks välist treppi lööviküljel ja üks väike sisetrepp teises otsas võimaldavad korruste ja galeriide vahel liikuda. Lehel L on näha observatooriumi ja kooriossa kavandatud raamatukogu ristlõiked.

Observatooriumi hoone ise võib olla väiksemas proportsioonis, kuna torni müüride paksus on 15 jalga, ja seda reeglite järgi, mille on kirja pannud kuulus Zach.⁴²⁹ Muide, see koht on vana ja väärikas ja pole nii, et ülikooli nõukogu ei teaks, et kasutu on paigutada observatooriumi niivõrd kõrgele, aga mistahes muu asukoht ümbruskonnas nõuaks tugeva vundamendi püstitamist, mida torn meile tasuta pakub, ja sealset vaadet ei häiriks varemed, mis horisondi vaatlemisel muidu ette jääksid. Mistahes muu koht sel territooriumil nõuaks varemete lammutamist ning sellega võtaks ülikool endale suure vandalismisüü ning teostaks suure ebaõigluse linna suhtes, kus neid varemeid paikkonna ilusaimaks vaatamisväärsusteks peetakse. Nii observatooriumi kui raamatukogu tarvis tehtud ümberkorraldused jätavad alles ehitisele tema algse gooti varemete iseloomu ja meil õnnestub üsna väheste kuludega luua üks Euroopa kauneimaid asukohti, mida üldse leida võib ühele observatooriumile ja raamatukogule, ning koos kliinikumi ja anatoomikumiga moodustavad nad võimsa teaduste ja inimkonna auks püstitet monumendi.⁴³⁰

Akadeemiline astronoomia võlgnes tänu eelkõige G. F. Parrotile, kes rektorina hankis 1803. aastal Franz Xavier von Zachilt eelprojekti observatooriumi tarvis. Tartu tähetorni eeskujuks võeti F. X. Zachi projekteeritud ja 1792. aastal Gothas valminud Seebergi tähetorni kavand. Lisaks sellele variandile kogus G. F. Parrot ka Uppsala, Göttingeni, Kopenhaageni ja Palermo observatooriumide põhiplaanide jooniseid.⁴³¹ Tähetorni projekti koostamise komisjoni kuulusid Ernst Christoph Friedrich Knorre, Wilhelm Andreas Pfaff (Parroti ülikooliaegse

⁴²⁹ Franz Xaver Freiherr von Zach oli ungari päritolu astronoom, kes astus Saxe-Gotha hertsogi Ernst II teenistusse.

⁴³⁰ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 31p–32.

⁴³¹ EAA, f. 2100, n. 11, s. 143, l. 23.

sõbra vend) ja Georg Friedrich Parrot, kelle ühiskavand pärineb 1804. aastast.⁴³²
(Illustr. 31)

Enne tähetorni valmimist alustas 1. juunil 1805. aastal tööd esimene Tartu astronoomiaobservatoorium Poe ja Rüütli tänava nurgal paiknenud Lenzi majas. 1808. aastal alustati vana piiskopilossi varemetele uue observatooriumi ehitust ning hoone valmis 1810. aastal ilma pööratava kuplita. 1821. aastal valmis tähetornile pööratav kuppel, mille projekteeris G. F. Parrot koostöös Friedrich Georg Wilhelm Struvega, et sinna paigutada Fraunhoferi refraktor. 9-tolline Fraunhoferi refraktor oli tol ajal maailma suurim akromaatiline refraktor koos uudse lisaseadme ekvatoriaalmonteeringuga, mis võimaldas tähe kauguse määramist Maast.⁴³³ Siinkohal väärib eraldi mainimist, et valgustusajastu sekulariseerumisprotsessi tulemusena „avalikustati“ ka nn. kloostriseinte vahel tehtud teadustööd. Nimelt lasi Baieri kuurvürst Maximilian I Joseph 1803. aastal sulgeda Baieri benediktlaste kloostris Kochelsee lähedal. Võttes üle sealse teadussaavutused, asutas ta 1805. aastal optikainstituudi, kus asusid tööle endised mungad, sealhulgas Joseph von Fraunhofer. Viimane kasutas ära endises benediktlastest mungakloostris teostatud optiliste katsete tulemusi ja seadmeid, konstrueeris ühe maailma võimsamatest teleskoopidest.⁴³⁴

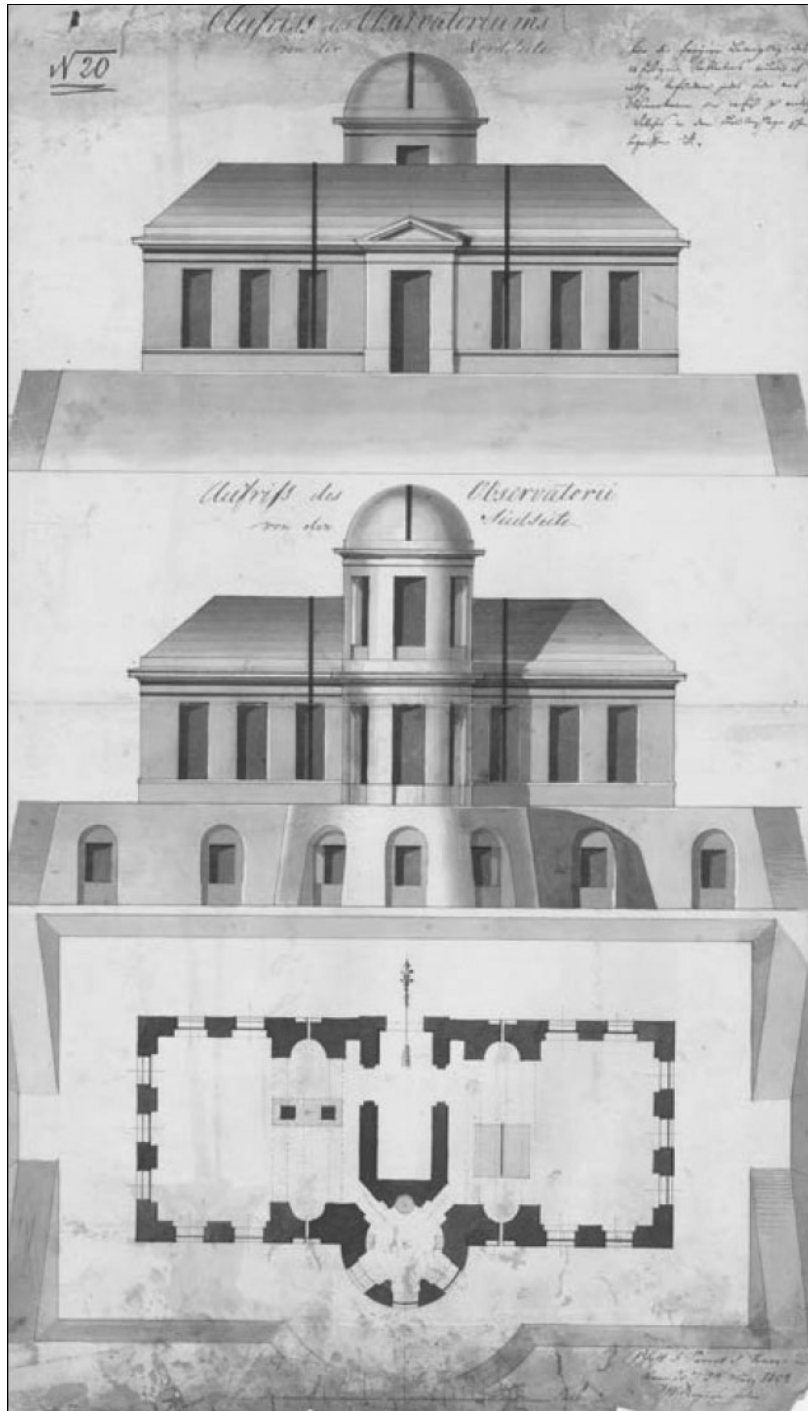
G. F. Parrot võttis ülikoolihoonete kompleksi kavandite tutvustuse kokku tulevase Toomemäe kirjeldusega. Tema esialgse nägemuse kohaselt peaks terviku saavutamiseks akadeemiliste hoonete ümber pargi rajama. Selleks piisab vaid tuhandest rublast, kuna maa-alal, mille serva lõikavad kaunilt kindlusvallid, on sobiv õhustik juba olemas ning polegi muud vaja kui puid, et seda kohta võimalikult muuta. Puudeistutust soovib ülikool võtta ette võimalikult ruttu, sest see krooniks kogu ettevõtmist ning pakuks kliinikumi haigetele, professoreile ja üliõpilastele ning kõigile linnakodanikele meeldivaid promenaadivõimalusi, eelkõige varju ja värskust, mida muidu pole mujal kui mitme versta kaugusel linnast. G. F. Parrot lisas, et see aspekt tundus ülikooli nõukogule oluline ja seda mitte ainult elamisnaudingute pärast. Ülikooli nõukogule on väga oluline ka noorsoo moraal. Kui muidu puhkust otsides oleks noortel kiusatus seda leida kõrvalteedelt, siis – **Georg Friedrich Parroti sõnade kohaselt: „Teaduste pühamu aga, mis välisküljest Loodusetempliks on muudetud, mõjutaks ehk noorte kujutlusvõimet headtegevvalt. See eesmärk, mis pealtnäha nii tähtsusetu tundub, on vägagi oluline, et see Teaduste tempel järeltulevatele põlvedele nii mõnegi suurmehe kingiks.“**⁴³⁵

⁴³² G. F. Parrotilt pärineb esimene observatooriumi plaan 1804. aastast: EAA, f. 2100, n. 11, s. 143, l. 16.

⁴³³ T. Viik, *Universum*, lk. 331–332.

⁴³⁴ P. Galison and E. Thomson, *The Architecture of Science*. – *Journal of the Society of Architectural Historians* 2001, Volume 60, No. 1, lk. 46.

⁴³⁵ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 33.

31. W. A. Pfaffi, G. F. Parroti, E. C. F. Knorre kavandatud observatooriumi variant, 20.–24. märts 1804. a. (EAA, 2100-11-143-12)

Siinkohal rõhutas G. F. Parrot uue rajatava ülikoolikompleksi juures lisaks arhitektuursele lahendusele ka ehitatud keskkonnas sümbolse kapitali loomise vajadust. Tartu ülikoolikompleks oli mõeldud representeerima uue haridusreformiga kinnitatud teadus- ja haridusideid. 7. aprillil 1803. aastal teatas kuraator F. M. von Klinger, et keiser Aleksander I on eraldanud Tartu ülikoolile ehitiste ja botaanikaia rajamiseks 162 000 rubla ning aparatuuride, kollektsioonide ja raamatute muretsemiseks peaaegu samas suurusjärgus 104 000 rubla.⁴³⁶

2.5. Tartu ja Virginia ülikoolide peahooned – Humaansuse templid

15. septembril 1805. aastal pandi nurgakivi ülikooli peahoonele ja selle piduliku sündmuse ülevaade avaldati ka trükis.⁴³⁷ Peahoone nurgakivi paneku tseremoonia viidi läbi sümbolse vabamüürliku rituaalina, nagu see oli üldiselt ajastule omane, ja sellest võttis osa kogu akadeemiline pere ning ülikooli soosijad baltisaksa aadlikud, kelle hulgas oli ka Tartu kreisi marssal Otto Friedrich von Pistohlkors.⁴³⁸ Esimesena sai sõna ülikooli arhitekt Johann Wilhelm Krause, kes alustas oma kõnet, tsiteerides Meistrit Friedrich Schilleri luuletuses *Das Lied von der Glocke* (1799). Toetudes Meistri sümbolkujule luuletuses, tänas J. W. Krause keiser Aleksander I-t, kelle heasoovlikkusel sai uus hoone püstitatud. Valgus – Õiglus – Heategevus on selle peahoone eesmärgid.

Seejärel asetas müürimeister põlle, kellu ja haamri ülikooli vapile, mis oli kaunistatud tammepärjaga. Ülikooli joonistusõpetaja Karl August Senff oli ette valmistanud kolm vasetahtlit, kuhu olid graveeritud keiserliku perekonna, ministeeriumi liikmete ja kuraatori nimed, samuti koolikomisjoni ja ülikooli personali nimed ning üliõpilaste arv. Teisel tahvlil oli G. F. Parroti koostatud ülikooli taasavamise kõrghetki kajastav tekst, mille oli ladina keelde tõlkinud K. Morgenstern.⁴³⁹ Kolmandale tahvlile oli paigaldatud keiser Aleksander I bareljeefiga hõbemedal, mis oli vahetult Peterburi uue börsi nurgakivi paneku puhul välja lastud. Need tahvlid paigutati kasti ning müüriti peasissekäigu alla vundamendi sisse.

Tseremoniaalselt sidus üks müürimeistritest rektor G. F. Parrotile ette põlle, ulatas kellu ja haamri ning rektor asetas esimesena kolm kivi vundamenti,

⁴³⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 4p–5.

⁴³⁷ Der fünfzehnte September 1805 in Dorpat. Dorpat: M. G. Grenzius Universitäts-Buchdruckerei, 1805.

⁴³⁸ EAA, f. 2471, n. 1, s. 133, l. 15. (G. F. Parroti personaalne kutse mõjukale vabamüürlasele O. F. von Pistohlkorsile.) Ajastule oli iseloomulik vabamüürliku tseremoonia laadis nurgakivi panek, siinkohal võib näitena tuua Ameerika Ühendriikide esimese presidendi George Washingtoni, kes pani nurgakivi Kapitooliumile.

⁴³⁹ EAA, f. 402, n. 4, s. 1535, l. 11; Säilinud teksti koopia õigsust kinnitavad G. F. Parroti pitsati jälg *VERITAS* ning K. Morgensterni pitsatiil *AIEN AAHΘEYEIN*.

seejärel müürisid osakondade dekaanid vaskplaatidega kasti vundamendi sisse ning pärast seda astus rektori ettepanekul tudengite esindajana teiste ette eesti ja läti rahvusi esindav esimene läti talupoeg Tartu ülikoolis Karl Wijams (William), kes samuti müüris kolm kivi vundamenti. Rektori kõnest jäi kõlama: „Tõe, Valguse ja Õigluse nimel on see hoone omale nurgakivi saanud. Püsi kindlalt inimkonna õilsate eesmärkide nimel. See on Tarkuse ja Humaansuse, Tõe ja Valguse tempel – vabaduse pesa, Aleksandri töö.“ Ülikooli ehituskomisjoni nimel võttis sõna ka professor Friedrich Gottlieb Elsner, kes rõhutas, et see kaunis tarkusetempel järgib oma välises vormis õnnelikku Aleksandri ajastut, troonides üle sajandite kui valgustuse, tarkuse, tugevuse ja rahvaste õnne sümbol. Seejärel laulsid vene, eesti ja läti rahvuste esindajad oma emakeeles ning tseremoonia lõpetas professor A. C. Gaspari omaloodud hümniga: *Für jeder Zeit zum Tempel der Humanität! Quell des Lichte, der Wahrheit Quelle; Des Menschen wohlfahrt theuer ist! Liven, Ehsten, Kuren, Finnen /.../ Finaaliks oli ühine rongkäik Toomemäele, kus ülikooli valmivas raamatu-kogusaalis toimus pidulik koosviibimine.⁴⁴⁰*

1809. aastal valminud ülikooli peahoone aula erilist lihtsust ja ülevust suudeti ilmekalt esile tuua antiikarhitektuuris esineva peristüüli ehk sammastikuga keskõuelaadse tervikliku lahendusega. Läbi kahe korruse ulatava peegelvõlvlaega saali põhiplaan vastab ligilähedaselt kuldõikele ning aula pikkus on vastavuses keskrisaliidi laiusega hoone fassaadil. Saali neljast küljest ümbritsevat sammarsõdu kannavad 28 joonia orderis puidust sammast. Krohvitud seinad olid juba algsel kavandil hallid, karniisid ja pilastrid ning sammastik ja rõdudõred valged. Kahvatuvioletses toonis peegelvõlvil võisid olla *grisaille*-tehnikas maalitud ja lagi ise hõõgus kahvatu koidupuna tooni.⁴⁴¹ Piduliku saali sissepääsude poolsele pikiküljele paigutati dekoratiivses puitvoolises teostatud topeltkateeder-kõnepult, millel kohtab roseti ja vaniku motiivi – dekoorielemente, mis korduvad ka teiste ülikoolihoonete sise- ja välisdekooris. Kattedri kohale sammastikule kujundati kullatud loorberivaniku sisse Vene isevalitseja atribuudid – keisrikroon, skepter ja riigiõun, kuid tähenduslikult üle „maise võimu“ oli paigutatud suur maalikompositsioon teemal „Humaansuse ülempreester ohverdamas oma pühakojas“.

Selle Aleksander I elusuures portree maalil Franz Gerhard von Kügelgen 1803. aastal. Allegoorilisel maalil oli kujutatud Aleksander I kui ülempreestrit ohverdamas Humaansuse templis ning maali hoolikalt valitud motiivide ning kompositsiooni autoriks olevat olnud Georg Friedrich Parrot.⁴⁴²

Kahjuks ei ole sellest maalist enam säilinud visuaalset jälge, kuid maali erilist kompositsiooni on kirjeldatud järgmiselt. Aleksander I olevat välja näinud kui õitsvas eas nooruk: tuhklõõksid lühikesed lokitud juuksed, leebetes silma-

⁴⁴⁰ Der fünfzehnte September 1805 in Dorpat, lk. 5–23.

⁴⁴¹ K. Aluve, R. Valdre, Tartu ülikooli aula. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk. 21.

⁴⁴² D. von Hellermann, Gerhard Kügelgen (1772–1820). Das zeichnerische und male-
rische Werk. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 2001, lk. 196–198.

des kumav taevasina ning kehakuju meenutanud noort Apollonit. Ta oli mähitud kuldikanditega valgesse rüüsse ja üle selle laotatud purpurmantel, mida hoidis paremal õlal koos Pallas Athena peakujutisega gemm. Aleksander I oli sirutanud käe kõrvalasuva tripoodi suunas, millel paiknes kuldne leegitsev anum, ning temast tahapoole jäi Minerva, kes osutanud tahvlile, millelt võis lugeda sõna *HUMANITATI*. Selle maali roheka fooni ning maalitud kuldnarmastega eesriide vahelt olevat paistnud veel kannelleeritud marmorsammas, taustaks tõusvad viirukisuitsupilvekeseid ning Minerva jalgade ees olla istunud mõtliku näoga poisike, kes pidi sümboolselt esindama tulevase sugupõlvetsid.⁴⁴³

Pärast maali valmimist paigutati see ülikooli raamatukogu saali, kuid vahetult enne peahoone valmimist oli portree rippunud ka G. F. Parroti kodus. Peahoone avamise järel 1809. aastal paigutati see aulasse ning pärast keisri surma viidi kunstiteos ülikooli raamatukokku, kus see olevat ühtede andmete järgi olnud kuni I maailmasõja lõpuni, kuid peale seda teadmata kadunud.⁴⁴⁴ Kuid F. Bienemanni järgi olevat Aleksander I elusuuruses maal jäänud G. F. Parroti perekonna valdusesse ning eksponeeritud tema perekonnamõisas Kusnas, Järvamaal. Sellest paraadportreest olevat von Liphart Raadi mõisast F. G. von Kugelgeni käest tellinud ka koopia, mis oli 19. sajandi lõpus jõudnud professor Arthur von Oettingeni valdusesse Leipzgis. Veel ühe koopia ülikoolile olevat maalinud Julie Schwartz-Hagen.⁴⁴⁵

Peahoone frontoonide kujunduses nägi Johann Wilhelm Krause esifassaadi viiluväljal ette loorberipärja sisse paigutatud keiser Aleksander I initsiaale ja selle ümber rahuühmbolina palmilehti. Tagafassaadile kavandas J. W. Krause valgustusajastu teadusametustele omase valgusekiirte Phöbus Apolloni maski.⁴⁴⁶ Kreeka valguse- ja päikesejumal Phöbus sümboliseeris tarkuse- lausujat, teaduste kaitsjat, kuid selle embleemi kasutamine viitab ka tagasi J. Comeniuse Valguse Kolleegiumi ja tema teose *Via Lucis* ideele, sidudes peahoone sümboolselt kokku rootsiaegse *Academia Gustaviana* vaimsuse ning pitsatite kujundusega. **(Illustr. 32)**

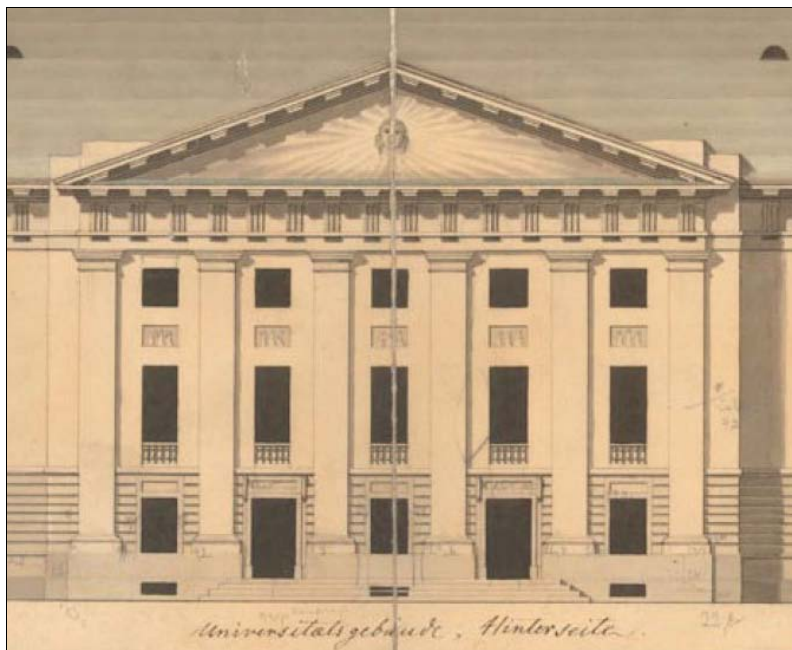
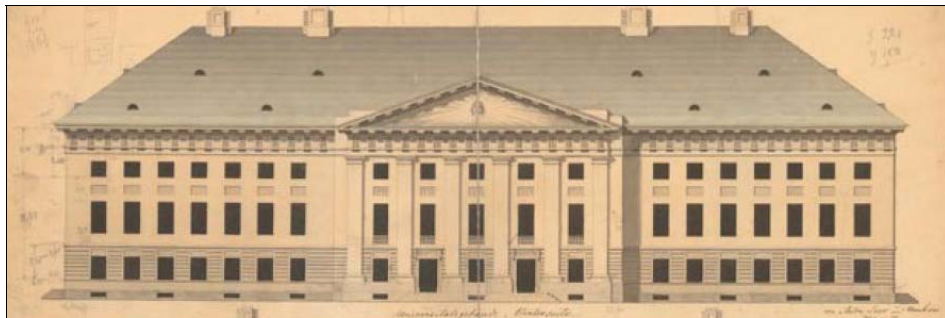
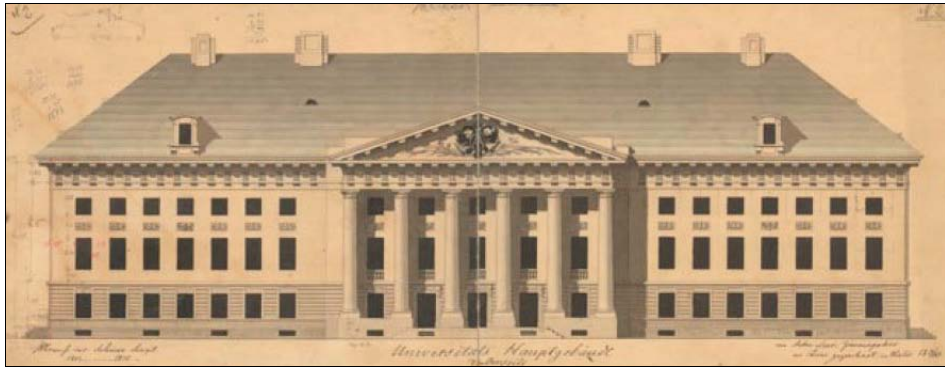
Sarnast ikonograafiat kohtab ka teiste valgustusajastu ülikoolide juures ja siinkohal on sobivaimaks näiteks võimalik tuua Thomas Jeffersoni kavandatud Virginia ülikooli kompleksi. Kui võrrelda G. F. Parroti ja T. Jeffersoni nägemust uutest teaduskeskustest, millega mõlemad mehed tegelesid ajaliselt samal perioodil, siis leiab nende kontseptsioonides terve rea kokkulangevusi. T. Jefferson esitas 1805. aastal Virginia seadusandlikule kogule neljast punktist

⁴⁴³ K. Morgenstern, Vom Verdienste. Zum Gedächtniss Alexanders des Ersten, lk. 29.

⁴⁴⁴ Das Universitätsgebäude in Dorpat Rigascher Almanach für 1882. Riga: Druck und Verlag von M. F. Häcker, 1882, lk. 45–47.

⁴⁴⁵ F. Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I, lk. 221.

⁴⁴⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 7p.

32. 1809. a. valminud Tartu ülikooli peahoone, tagafassaadi viilul Phöbus Apolloni mask *via lucis* emblemina. J. W. Krause, A. Leer, 1810. (EAA, 2100-11-140-2; 7)

koosneva plaani, mida tuleb silmas pidada uue ülikooli asutamisel.⁴⁴⁷ Esimeses punktis oli välja toodud tulevase ülikooli institutsionaalne ülesehitus ja hariduse prioriteetid: ülikool pidi õpetama kõiki kasulikke teadusalasid, mida kaasajal elus vaja läheb, eriti loodusteadusi, sest need ained on ühiskonna progressi aluseks. T. Jefferson võrdles tulevast ülikooli õppekava William and Mary College'is (asutatud 1693, Williamsburgis, Virginias) pakutava haridusega, mainides, et pooled seal kolledžis õpetatavad ained olid vajalikud paar sajandit tagasi, kuid nüüd on need kasutud. Tema hinnangul olid ka Oxford, Cambridge ja Sorbonne omal ajal tugevad ülikoolid, kuid nüüd on nad paar sajandit maas. Üliõpilased peavad saama aja nõuetele vastava parima hariduse ja käima kaasas teaduse arengutempoga. T. Jefferson mainis ka oma nõustajaid: Dr. Priestley't,⁴⁴⁸ kes kavandas T. Jeffersonile teadusharude skeemi, mida õpetada ja kuidas alasiid katta professoridega, ning Pierre-Samuel Dupont de Nemours'i, kes oli talle koostanud põhjaliku uurimuse hariduse vallas. Lisaks oli T. Jefferson hankinud endale ka Edinburghi teadusasutuste ja Prantsuse Instituudi tegevuskavad, et koostada igati kaasaegne õppekava tulevase Virginia ülikooli tarvis.

Teises punktis oli eraldi välja toodud, et professorite palgad peavad olema tasuvad, et neil oleks entusiasmi anda täielikult oma panus ülikooli hüvanguks ning teha Virginia ülikool endile südamelähedaseks ja armastatud *alma mater*'iks. Kolmandas punktis olid ettepanekud ülikoolile finantsvahendite hankimiseks. Selleks pakkus ta välja fondide ja sihtkapitali süsteemi. Samuti oli probleemiks leida sobivat vaba maad, kuna Virginia osariigis kuulus maavaldus eraomandisse.

Neljandas punktis keskendus Thomas Jefferson oma tulevase ülikooli-kompleksi visuaalsele kirjeldamisele. Ta rõhutas, kui oluline on leida sobiv asukoht ning arhitektuurne lahendus. Selles osas oli tal selge arusaam, et ülikoolikompleks ei tohi olla vaid üks suur hoone, kuhu on paigutatud kõik teaduskonnad – „sest suured majad on alati koledad, ebamugavad nakkuskolded ja raske on tagada tuleohust. Samuti mõjub selline ülerahvastatud keskkond noorsoo käitumisele halvasti, kui nad on kokku surutud ühte hoonesse“. (Siinkohal tasub meenutada, et G. F. Parrot oli suure ülikoolihoone rajamise vastu, kui kuratoorium soovis seda G. Quarenghilt tellida.) T. Jefferson tõi välja veel ebatervislikud õppetingimused ja rõhutas, et kommete, moraali ja korra tagamiseks on palju parem viis pakkuda paviljonilaadset kompleksi. „Majutada professorid ja tudengid väikestesse majakestesse on parim variant, mis aitab kaasa akadeemilisele suhtlemisele ja muudab professorite ning tudengite vahe-

⁴⁴⁷ Thomas Jefferson, Letters, Blueprint of the University: To Littleton Waller Tazewell. – Architectural Theory. Volume I, lk. 429–430.

⁴⁴⁸ Dr. Joseph Priestley (1733–1804), briti loodusteadlane ja hapniku leiutaja; püüdis teadust holistlikult raamistada; mõjukas haridusteoreetik, kes rõhutas loodusteaduste täiendpoolusena ka humanistlikku kasvatust; *Les Neuf Sœurs*'i looži liige.

lised kontaktid lähedasemaks. Hoonete vahele tuleb rajada katustatud galeriid, mille abil saab kompleksi tervikuks siduda.“⁴⁴⁹

T. Jeffersoni 1805. aasta kirjas torkab silma, kui erinev oli tema nägemus tulevases ülikoolist, võrreldes vanade Euroopa ülikoolikompleksidega. 1810. aastaks oli tal valmis kontseptsioon Virginia ülikooli jaoks, mis pidi rajatama kui „akadeemiline küla“ (*academical village*).⁴⁵⁰ T. Jeffersoni suurimaks eesmärgiks oli ette valmistada Virginia ülikooli rajamist Charlottesville’is, oma kodu Monticello vahetus läheduses. 200 aakrit maad asus looduslikult kõrgemal ja kuivemal platool, mida läbis põhjast lõuna suunas voolav Rivianna jõgi. Asukoha planeeringus valiti välja astmeliselt tõusev muruväljak (*the Lawn*), mis avaneb lõuna suunas ja on suletud põhjast Panteoni-laadse ehitise Rotondaga. Kahele pikiküljele oli T. Jeffersoni kava kohaselt ette nähtud kümme paviljoni „maitse ja hea arhitektuuri alusel, mis teeniksid ühtlasi ka arhitektuuriõpikute praktiliste näidetena“. Ta kutsus endale appi Dr. William Thorntoni ja Benjamin Latrobe’i, kelle soovitusi arvestades ehitati välja kuus paviljoni, mis igaüks kavandati erinevate sambaorderitega kahekorruseliste ehitistena. **(Illustr. 33)**

Virginia ülikoolile pandi nurgakivi 6. oktoobril 1817. aastal (mis muuseas viidi samuti läbi vabamüürliku rituaalina) ning ehitustegevus kestis 1826. aastani. Esimene paviljon, mille oli kavandanud T. Jefferson isiklikult, valmis Toskaana orderis kolonnaadina. Kogu kompleksi keskseks ehitiseks sai aga peahoone, mille otseseks visuaalseks eeskujuks on traditsiooniliselt välja pakutud Rooma Panteoni. Kuid T. Jeffersoni kõige suuremaks arhitektuurseks eeskujuks oli Le Camus de Mézières’i *Halle au Blé* suur ja võimas kuppel, mida ta nimetas suurimaks imeks kogu maailmas.⁴⁵¹ Tema arhitektuurikontseptsioonis pidid teadus ja vooresed olema pühendatud teadmiste ja tarkuse teenimisele ning rajatava rotundi kupli alla pidi koonduma kogu inimteadmiste varasalv. Uues ülikoolikompleksis saab õppiv noorsugu jalutada koos professoritega sammaskäikude vahel ja serpentiinina kujundatud piirdeaiaid professorite paviljonide ning tudengite majutuskohtade vahelisel murualal jäljendavad maalilise jõekäärude looklemist.

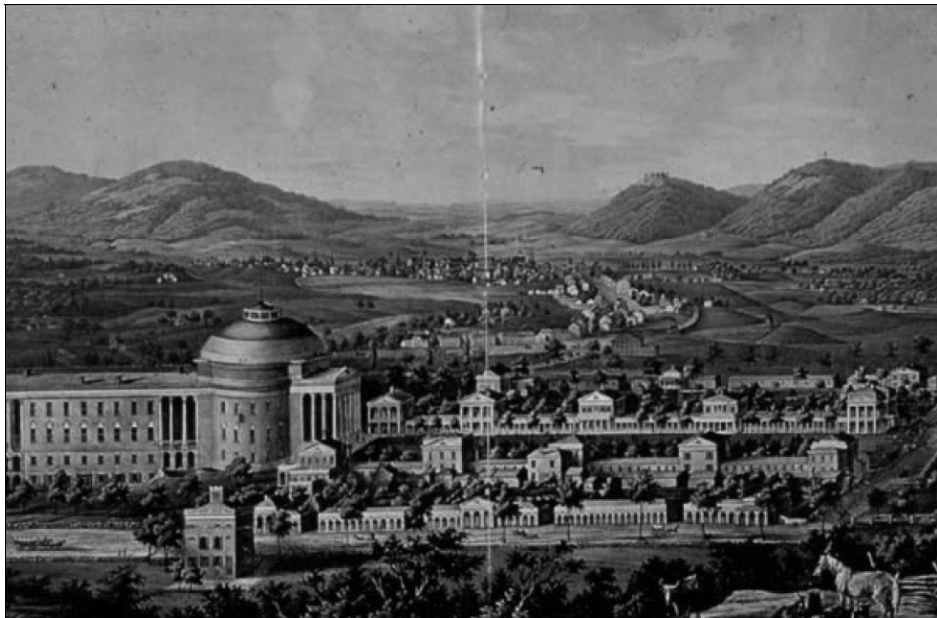
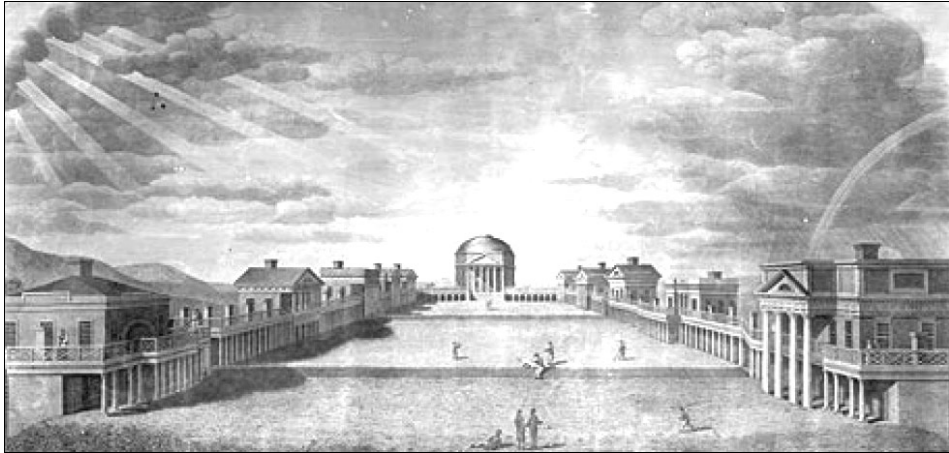
Lääne arhitektuuriajaloolased eesotsas Cambridge’i ülikooli arhitektuuriajaloo professori David Watkiniga on näinud T. Jeffersoni Virginia ülikooli kompleksi eeskujallikana Prantsuse barokset lossikompleksi Louis XIV *château Marly* põhiplaani⁴⁵² ja avaldanud imestust, miks inspireeris absolutist-

⁴⁴⁹ Thomas Jefferson, Letters, „An Academical Village“: To Messrs. Hugh L. White and Others. – Architectural Theory. Volume I, lk. 431–432.

⁴⁵⁰ Thomas Jefferson, Letters, „An Academical Village“: To Messrs. Hugh L. White and Others. – Architectural Theory. Volume I, lk. 431–432.

⁴⁵¹ K. Hafertepe, An Inquiry into Thomas Jefferson’s Ideas of Beauty. – Journal of the Society of Architectural Historians 2000, No. 6 (59/2), lk. 216–231.

⁴⁵² R. Tavernor, Palladio and Palladianism, New York: Thames & Hudson world of art, 2000, lk. 204–206.

33. Thomas Jeffersoni Virginia ülikooli „akadeemiline küla“, 1817.–1824. a. (B. Tanneri gravüür, 1827. a.) ja vaade Virginia ülikoolile 19. sajandi keskpaigas.

liku ajastu ehitis respublikaanse maailmavaatega T. Jeffersoni.⁴⁵³ Kuid siinkohal on põhjust meenutada hoopis Francis Baconi ajast pärit Saalomoni Koja vaimset kontseptsiooni ja selle visuaalset kirjeldust, mis oli juba mitu sajandit inspireerinud Euroopa intellektuaalide ringkondi. Nii nagu Georg Friedrich Parrot, püüdis ka Thomas Jefferson *Les Neuf Sœurs*'i ringist välja kasvanud uuelaadse Saalomoni Koja ideede alusel üles ehitada „looduse rüpes olevat akadeemilist teadusküla“, nn „õpetlaste vabariiki“ kus oluline rõhk on uushumaanse ja moraalse isiksuse kasvatamisel ning kus valitseb demokraatlik vaim õppejõudude ja üliõpilaste vahel. T. Jeffersoni sõnutsi peab tema „akadeemiline küla“ olema vastand kloostrisarnaste põhiplaanidega vanadele inglise ülikoolidele nagu Oxford või Cambridge, kus keskse koha hõivab ülikooli kirik. Nii G. F. Parroti kui ka T. Jeffersoni kavandatud uutes ülikoolides pidi valitsema täielik humaanne ja Tõetsija vaimne vabadus, mistõttu T. Jefferson toob eraldi välja, et tulevases Virginia ülikooli „akadeemilises külas“ ei ole ette nähtud kirikut – selle asemele tõuseb rotund-peahoone kui Looduse ja Mõistuse ülima autoriteedi esindaja. Rotundi all leidsid koha ülikooli raamatukogu ja observatoorium. Virginia ülikool oli Ameerikas esimene sekulaarne ülikool, kus hakati täies mahus õpetama loodusteadusi, õigusteadust ja meditsiini. Samuti kuulus Virginia ülikool Minerva kaitse alla ning see kajastus ka ülikooli sümbolikas.⁴⁵⁴

Oluliselt kattusid ka ülikoolide programmid ning eesmärgid: avada õppimisvõimalus kõigile ühiskonna kihtidele ning kesksel kohal õpekavas olid loodusteadused, kuid samal ajal peeti oluliseks ka eetilist ja moraalselt kasvatust ning harmooniliseks isiksuseks kujundavaid õppeaineid.⁴⁵⁵ Teoloogia osakonnas võeti õpekavasse usundite tutvustus ning maailma loomisele läheneti deistlikust vaatepunktist. Nii Jefferson kui ka Parrot tõstsid oma kõnedes esile autonoomset ja sõltumatut Tõetsija vaba vaimu kandvaid ja kõrget moraalselt meelega omavaid professoreid, kelle isiklik eeskuju peaks aitama noortel kasvada humaansete väärtuste hoidjateks.

Teiseks sarnaseks ideeliseks lähtekohaks oli valgustusajastu sekulariseerumise temaatika, mistõttu tuleb ka Tartu toomkiriku ümberehitust ülikooli tarbeks näha ajastu üldises kontekstis. Tartu ülikooli juhtkond ei kiirusta toomkiriku lööviosa kirikuks ümber ehitama, jättes selle G. F. Parroti sõnade koha-

⁴⁵³ D. Watkin, *A History of Western Architecture*, lk. 429.

⁴⁵⁴ R. Tavernor, *Palladio and Palladianism*, lk. 206–209.

⁴⁵⁵ Siinkohal on ilmekas näide üks südaõine vestlus K. Morgensterni ja G. F. Parroti vahel jaanuaris 1803. Viimane rõhutas loodusteaduste tähtsust, tuues välja, et loodus ise ja loodusnähtused on parim viis elu enda ümber tundma õppida. Kuid K. Morgenstern soovitas lugeda ka iga ajastu klassikuid, nagu näiteks Platonit, Aristotelest, Baconit, Keplerit, Newtonit jt., kes kannavad endas kosmopoliitset vaimsust. Selle peale vastas G. F. Parrot – *vivat cosmopolitāt* ja eraldas Tartu ülikooli raamatukogule täiendavalt 5000 rubla raamatute ostuks. (TÜR KHO, f. 3, Mrg. DXXXV, Gedanken, Bd.1, lk. 17–21.)

selt „tulevastele põlvede, kui neil selleks tahtmist on“.⁴⁵⁶ Ka Virginia ülikooli väljaehitamisel jättis Thomas Jefferson planeerimata ülikooli kiriku, rõhutades, et ülikool on sekulaarne humaansuse tempel. Nõnda võib tõdeda, et valgustusajastu radikaalsed haridusideed leidsid teostuse mõlemal pool Atlandi ookeani ja Tartu ning Virginia ülikoolide arhitektuurikontseptsioonid lähtusid sarnasest ideelisest allikast.

1821. aastal telliti keisrikojast Tartu ülikooli valminud hoonetekompleksist piltide sari, mille jäädvustas keisrile Tartu kreisigümnaasiumi joonistusõpetaja August Philipp Klara.⁴⁵⁷ Sarjas on seitse akvatinta tehnikas teostatud lehte, mille hulgas leiduvad ülikooli peahoone vaade, tähetorn ja astronoomi elamu, anatoomikumi rotund, ülikooli kliinikum ja kliinikumi sild, vaade toomikirikule lõunaküljelt kooriosas välja ehitatud raamatukoguga. Samuti on lisatud Toomeorus asuv Rahvaste monumendi ning botaanikaaiia kasvuhoonete vaated.⁴⁵⁸ Tänapäevani kohtame Rahvaste monumendi vaskplaatidel ladina, saksa, vene ja eesti keeles sõnumit: „Siin Hengawa Mitme Maije Rahwa Luid. Tarto liin Matt neid Omma Maria Kirriko Man XIII-nest saast XVIII saa Aastade saadik. Neide Hawwade Piäle Ehhit Alexander selle Vastse Tarkuse Templi. Seda Kottust Anti Neil Lujedel hengamisses MDCCVI-mal Aastail Iiani kuul.“ Kuigi see tekst ei pärine algupäraselt monumendilt, vaid on lisatud hilisemal ajal uuendatud versioonile, on sümbolne selle sisuline sõnum Tarkuse templist, mis elas legendina rahva mälus edasi. **(Illustr. 34)**

⁴⁵⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 31.

⁴⁵⁷ EAA, f. 402, n. 5, s. 153. Kuigi V. Vaga andmetel koosnes sari 6 lehest (vt. V. Vaga, Kunst Tartus XIX sajandil, lk. 19), kuid allikmaterjalid viitavad ka Rahvaste monumendile. Arvestades A. P. Klara eesti päritolu, on väga tõenäoline, et ta lisis ka Rahvaste monumendi vaate tänutäheks Aleksandrile, maarahva pärijusest vabastajale.

⁴⁵⁸ Botaanikaaiia joonised asuvad TÜR KHO, f. 9, n. 1, s. 22, l. 18.

34. August Philip Klara akvatintad Tartu ülikooli hoonetekompleksist 1821. aastal: toomkirik-raamatukogu, kliinik, peahoone, anatoomiline teater, tähetorn, rahvaste monument, botaanikaia kasvuhooned. (Eesti Ajaloomuuseumi kunstikogu, G-6731-6737)

2.6. Toomkiriku panteistlikuks kirik-templiks üles ehitamise kava 1820. aastal

Keiser Aleksander I valitsusaja esimene periood oli religiooni mõttes liberaalne aeg, kus sekulariseerumisprotsessis domineeris deistlik orientatsioon.⁴⁵⁹ Kuid pärast 1812. aasta Isamaasõda ja Püha Liidu moodustamist toimus otsustav pööre. Alates 1817. aastast, mil rahvahariduse ministeerium ühendati usuasjade ministeeriumiga ja selle etteotsa tõusis Aleksandr Golitsõn, hakati senisele tugevalt deistlikule ja prantsuse haridusideede eeskujul üles ehitatud haridus-süsteemile vastu töötama. A. Golitsõni initsiatiivil kuulutati nüüd kristlik vagadus tõelise valgustuse alustalaks. A. Golitsõn mõjutas keisrit asutama Briti piibliseltside eeskujul piibliühinguid ka Venemaal. Piibliselts oli omamoodi puhvriks teadlastele, kes tajusid algava reaktsiooni pealetungi Vene riigi sise-poliitikas, kuid suutsid veel leppida Piibliseltsi tegevusega. 1817. aastal taandas F. M. von Klinger end Tartu õpperingkonna kuraatori kohalt ning uueks kuraatoriks sai sügavalt pietistliku maailmavaatega kuramaalane Karl Christoph von Lieven, kes oli ühtlasi Peterburi Briti piibliühingu Vene osakonna direktoriks ja selle ühingu töö aktiivne koordineerija.⁴⁶⁰

Vene piibliseltsi Tartu osakonna asepresidendiks sai G. F. Parrot, kes pidas ka 1823. aastal Tartus toimunud kohaliku piibliseltsi kogunemisel ettekande, milles ta teadlasena ei saanud oma maailmavaateliste tõekspidamistega vastu-ollu minna ning rõhutas Piibli kui kõlbelise allika väärtust, tõstes esile Uue Testamendi jumalaskõne inimarmastuse ja hoolivuse aspekte.⁴⁶¹

1820. aastal saatis kuraator K. C. von Lieven Tartu ülikooli nõukogule ettekirjutuse rajada ülikoolile oma kirik, väites, et paljudes Lääne-Euroopa ülikoolides oli ülikooli liikmeid teeniv kirik olemas, kuid Tartu ülikoolil see puudus. Kuraator oli teadlik, et 1803. aastal oli juba J. W. Krause teinud visandid toomkiriku varemetesse ülikooli kiriku väljaehitamiseks. Nüüd tegigi ta ettepaneku tulla vana idee juurde tagasi, esitades küsimuse: kas ehitatav kirik tuleks Kreeka või gooti stiilis ehk siis klassikaliste või gooti vormidega.⁴⁶²

1820. aastal koostas Johann Wilhelm Krause koos G. F. Parrotiga uued kavandid.⁴⁶³ J. W. Krause teatas, et müürsepp J. A. S. Kranhals oli omal ajal korralikult kogu toomkiriku üles mõõdistanud ja välja arvestanud vajalikud

⁴⁵⁹ J. T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I*, lk. 20.

Tema tegevuse kohta Tartu ülikooli usuteaduskonna „puhastamises“ deistliku ja ratsionalistliku maailmavaatega professoritest vt. L. Leppik, *Rektor Ewers*, lk. 147–149.

⁴⁶⁰ J. T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I*, lk. 124–125.

⁴⁶¹ G. F. Parrot, *Die Bibel aus dem Standpunkte des Weltmannes betrachtet. Eine Rede gehalten min der General-Versammlung der Dörptschen Abtheilung der russischen Bibel-Gesellschaft am 18ten Januar 1823*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1823. (Trükisel on G. F. Parroti käsitsi kirjutatud pühendus G. B. Jäschele kui vanale ustavale sõbrale ja mõttekaaslasele.)

⁴⁶² EAA, f. 402, n. 5, s. 143, l. 2.

⁴⁶³ EAA, f. 402, n. 5, s. 143, l. 23–31.

müüritööd, seetõttu oleks nüüd lihtsam nende jooniste alusel varemeid üles ehitada. Pealegi olevat J. A. S. Kranhals teinud ka vajalikud šabloonid kapiteelidest ja dekoorist, mis mõõdistamiste käigus välja tulid. Kuna varemetel on gooti karakter, siis tuleb jätkata samas vaimus.⁴⁶⁴ Samuti kasutas J. W. Krause ära palju elemente oma vanast kavandist, et poleks vaja teha uut kalkulatsiooni.

Näiteks oli juba 1803. aasta kavandis ette nähtud peatrepp, mis pidi ühendama raamatukogu kirikuga. Nüüd saaks seda peatreppi ära kasutada ühenduse loomiseks raamatukogu ning kiriku pikilöövi valgimiku ossa plaanitavate loodusteaduste ning kunstimuuseumi ruumide vahel, samuti all asuva kirikuga.⁴⁶⁵ Kuna peahoones oli juba ruumikitsikus, siis nähti uue lahendusena võimalust tuua ülesse Toomele kõik loodusteaduslikud ning arhitektuuri ja tehnoloogia mudelite kogud ning rajada sinna muuseumisaalid koos õppekabinettidega. Nõnda jääks peahoonesse rohkem ruumi auditooriumidele ja kantseleile. Põhjapoolsesse külglöövi paigutuksid kõik vahetrepid ja eeskojad, samuti kalefaktori ja muuseumitöötaja ruumid ning läänetornidesse pidid tulema töökabinetid.

J. W. Krause arutles selle üle, milline peaks olema rajatav kirik. Kuna tegemist oli „filosoofilise sajandiga“, siis kirik tuleb väike, kuid oluline on soe kirikuruum, kuhu kavandati ahjud ja põrandaküte, mille projekti ning kalkulatsiooni teeb G. F. Parrot.⁴⁶⁶ Lõunafassaadi portaali kujunduses tuleks järgida Saksa, Prantsusmaa, Hispaania, Itaalia ja Suurbritannia suurte katedraalide eeskujusid. Seekord ei ole enam kavas toomkiriku torne kunstlikult välja ehitama hakata, vaid torni võib ehitada toomkiriku keskele. Selle eeskujuks pakkus J. W. Krause välja erinevaid variante: admiraliteedihoone nõeljat torni Peterburis, Peetri kiriku torni Riias, Miikaeli kiriku torni Hamburgis ning Münsteri ja Strasbourg'i katedraalide tornikiivreid ning portaale.⁴⁶⁷ 1820. aastal J. W. Krause kavandatud ülikooli kiriku uus skulpturaalne altarisein näeb välja omalaadne: kahel pool paiknevate baldahhiinide all on kaks lamedat seinanišši, kuhu on postamentidele paigutatud personifitseeritud skulptuurid Religioon ja Lootus. Mõlemale poole paigutatakse maalid „Kristus variseride juures“, „Kristuse ristilt võtmine“, „Taevasseminek ümbritsetuna palmilehtedega“.⁴⁶⁸ Tähelepanuväärne on skulpturaalse altarikompositsiooni ning kantsli asetus hoopis kiriku läänepoolisel küljel ja selles suunas on paigutatud ka pingistik. Kantsli taha jääb väike köetav käärkamber. (Illustr. 35)

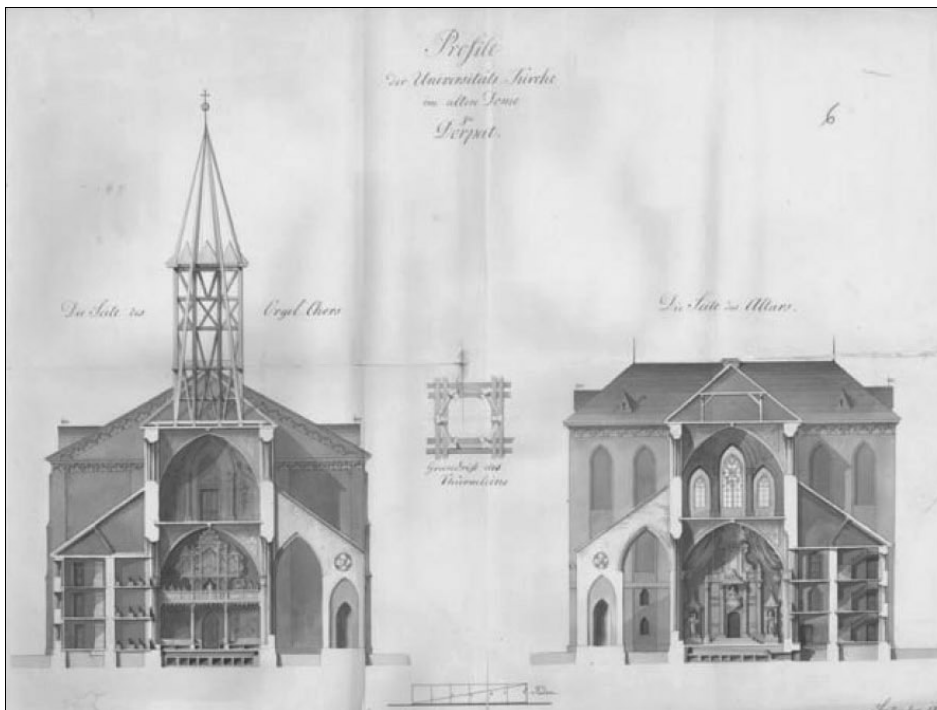
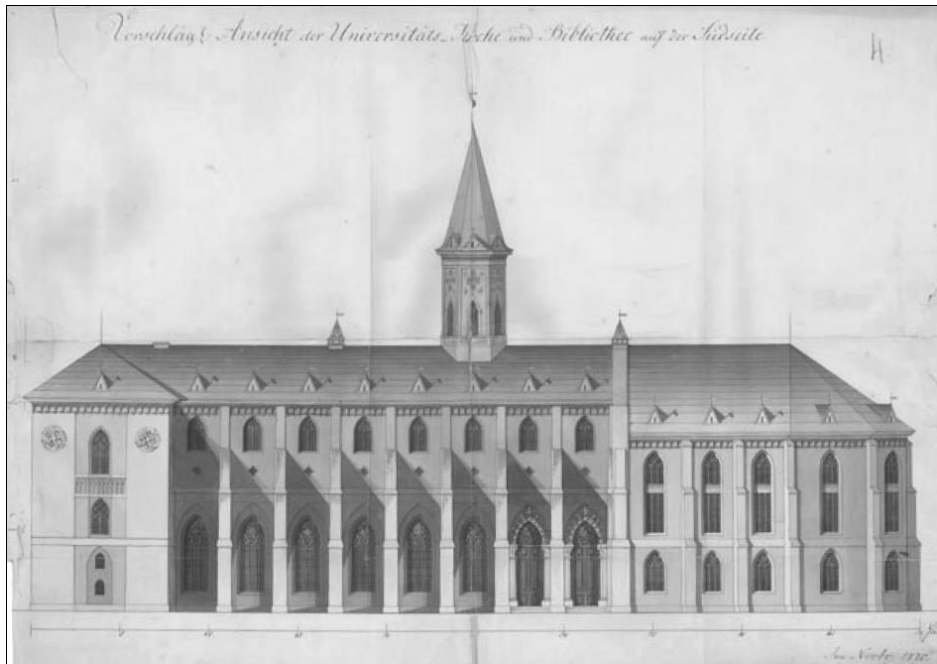
⁴⁶⁴ EAA, f. 402, n. 5, s. 143, l. 6.

⁴⁶⁵ EAA, f. 402, n. 5, s. 143, l. 16.

⁴⁶⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 143, l. 14.

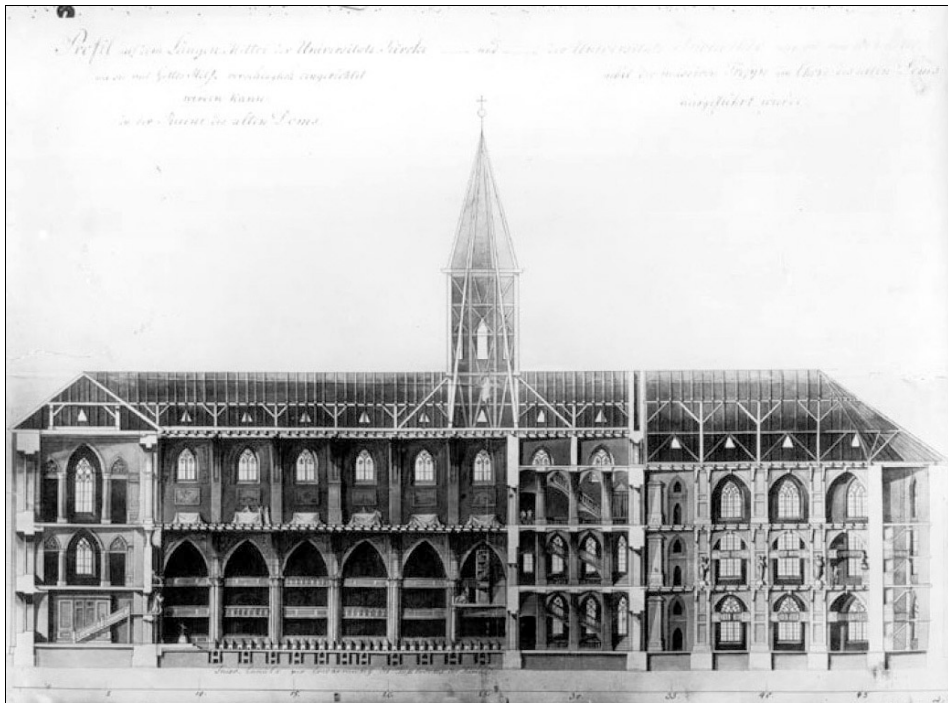
⁴⁶⁷ EAA, f. 402, n. 5, s. 143, l. 29p.

⁴⁶⁸ T.-M. Kreem, Oma aja laps. Tartu ülikooli kiriku ehitusplaanidest 19. sajandi kohalikus ja rahvusvahelises kontekstis. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2005, nr. 4 (14), lk. 81–85.

35. J. W. Krause kavandid ülikooli kiriku ja muuseumi ülesehitamiseks, 1820. a. (EAA, 402-10-130-4; 6)

Kontseptuaalselt kõige huvipakkavam osa toomkiriku pikihoone uue ruumi-programmi väljaehituse kavast on seotud väikese ülikoolikiriku ja loodusmuuseumi ning kunstikogu integreeritud terviklahenduse idees. Seda tuleks näha panteistlikust vaatepunktist lähtuvalt kui moraalse inimese pühakoda, kuhu paistavad kätte kõik Jumala loodu saavutused, mis on kokku kogutud loodusloolisteks ja kunstikogudeks ning muuseumikogu on paigutatud kiriku saalruumi kohale. Selle idee teostust võib näha ka J. W. Krause kavandil, kus alulisel korrusel on sakraalruum ning selle kohal avar muuseumisaal. Muuseumi seintele on riputatud kunstikogust pärit antiikehitiste ja linnade vaated, laudadel on eksponeeritud loodusloolised kogud. 1803. aasta plaanidest on säilinud võimas trepp, mis ühendab raamatukogu nii kiriku kui ka muuseumisaaliga. Läänetormidesse on kavandatud töökabinetid.⁴⁶⁹ (Illustr. 36)

36. J. W. Krause panteistliku muuseum-templi kavand, 1820. a. (projekt säilinud O. Parise magistritöös).

⁴⁶⁹ J. W. Krause 1820. aastal tehtud kavand on säilinud vaid O. Parise 1943. aasta magistritöö lisamaterjalina.

Sarnase muuseumide kollektsioonide eksponeerimise idee töötas välja Pariisis 18. sajandi teisel poolel tegutsenud harrastusbioloog ja aiakunsti spetsialist Dezallier d'Argenville, kelle teoses *La Conchyliologie* (1780) on sõnastatud loodusteaduslike kogude uus eksponeerimise viisi nõnda, et loodusteaduslikud kogud ja botaanikaaiad tuleb eksponeerida kui etendused. Kui varasemad kunstikambrite kollektsioonid sisaldasid vaid kunsti artefakte, nagu gemme, münte, medaljone, gravüüre jms., siis uue meetodi alusel loodud kogud eksponeerivad elusloodust, pakkudes silmailu metodoloogiliselt korrastatud kogudes. Eraldi rõhutatakse kogude eksponeerimisel mitte ainult nende välist ilu, vaid ka õpetuslikku külge esile tõstma. Esimeses ruumiosas tuleks välja panna mineeraalide kogu, teises taimed ja kolmandas loomariigi isendid. Loomulik klassidesse jagatud looduskogu aitab märgata looduse omavahelist seotust. Ideaalne kollektsioon peaks asuma ruudukujulises ruumis, mis on valgustatud põhjapoolsest küljelt suurte akendega. Oma aja kunstigeeniusel tuleks muuseumi seinad ja laed pitoreskselt kaunistada kolme kuningriigi isenditega.⁴⁷⁰

Samas on see lahendus kui üks prantsuse loodusteadlaste maailmavaate manifeste. Uues haridussüsteemis mängisid keskset rolli utilitaarsed ja loodusteaduslikud erialad. Samuti jagasid paljud teadlased panteistlikku maailmavaadet, kus Jumalat nähakse kõikjal ja kõiges ning Jumal ja loodus pole eristatavad. Panteismi kauniks metafooriks on looduse, teaduse ja religiooni lahutamatus, mida saab väljendada sõnadega: „Universum on jumalik ja Loodus on püha“. Teiseks olid *Muséum d'Histoire Naturelle*'i kollektsioonid koostatud pärast Prantsuse revolutsiooni sarnasel printsiibil, millega püüti väljendada looduse ja ühiskonna tasakaalu ning võrdõiguslikkuse printsiipi, olles nn. looduse moraalsed õppetunnid kodanikukasvatusele.⁴⁷¹

Hilisema Tartu ülikooli filosoofiaprofessori Ludwig Strümpelli sõnutsi valitses Tartu ülikooli esimesel perioodil, aastail 1802–1823, tugev 18. sajandi inglise deistide ja prantsuse naturalistide mõju, mis oli L. Strümpelli arvates „religiooni suhtes destruktiivne aeg“, nimetades seda perioodi „vulgaarseks ratsionalismiks“, kus kristlikus religioonis nähti vaid moraalseid väärtusi.⁴⁷² On selge, et Prantsuse naturalistide esindajaks oli Georg Friedrich Parrot ning deistlikku vaatenurka religioonile jagasid teoloogia osakonna professorid H. L. Böhlen-dorff, W. F. Hezel, J. Horn ja Chr. F. Segelbach.

Siinkohal peab eraldi mainima, et kuigi J. W. Krauset on peetud Liivimaa esimeseks muinsuskaitsjaks, kes tõi oma loomingusse sisse uusgooti vormid,⁴⁷³ tuleb kogu toomkiriku ümberehituse kavade taga näha tegelikult tugevat valgustusajastu sekulariseerumisprotsessi mõju. Juba 1803. aastal loodud esimesel

⁴⁷⁰ D. d'Argenville, *Conchyliologie, oder Abhandlung von den Schnecken, Muscheln u. a. Schaathieren Zoomorphose*. Wien: Krausischen Buchhandlung, 1772, lk. 84–89.

⁴⁷¹ E. C. Spary, *Utopia's Garden. French Natural History from Old Regime to Revolution*, lk. 236–237.

⁴⁷² L. Strümpell, *Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat. Zum Erinnerung an die Jahre von 1802–1865*. Dorpat: Druck von C. Mattiesen, 1866, lk. 138–139.

⁴⁷³ K. Alttoa, J. W. Krause ja ülikooli raamatukogu. – *Kunst* 1984, nr. 1, lk. 62.

ülikoolikiriku altarikujunduse kavandil on J. W. Krause välja pakkunud deistliku vaatepunkti religioonile, väljendades ühtlasi ka ülikooli taasavamise hetkel valitsenud teoloogia osakonna orientatsiooni. Seekordne lahendus rõhutab panteistlikku kontseptsiooni, kus sakraalruumi toetavad looduse- ja kunstikogud ning looduskeskkond toomkiriku ümber, saades teostatuna üheks valgustusaajastu mõjuvõimsamaks sümboliks Toomemäel. J. W. Krause sõnul tuleks kirik koos loodus- ja kunstikogude saaliga rajada nõnda, et „kõik armulise Jumala loodu korruga kätte paistaks ning laseks vaimu ja hinge toetada kõige hea ja ilusaga, mida ülikooli asutaja Aleksander oma helduses on ülikoolile jaganud“.⁴⁷⁴

Kuraator K. C. von Lieven teadis G. F. Parroti, J. W. Krause ja Efesose Kiriku mõttekaaslaste maailmavaadet ning nende ühist soovi ehitada välja deistlik ülikoolikirik, mis sobituks panteistliku muuseumitempliga, ning viimasel hetkel ei nõustunud sellega enam. K. C. Lieven väljendas enda eitavat seisukohta järgmiste sõnadega: „religiooni ja rahvuslust (*nationalität*) ei tohi lasta lahustada igasugusest kosmopoliitsest *humanität*’ist.“⁴⁷⁵ Muuseas oli ka A. Golitsõn sageli ministeeriumis korranud: „oh ilmuks ometi Ingel taevast ja kihutaks minema selle õnnetu Minerva-tütarlapse.“⁴⁷⁶

2.7. Loodustempel – Toomemägi

„Muusad ei armasta tuimi ja uinutavaid müüre, vaid kõrgeid varjurikkaid metsa-salusid, selgeid ja puhtaid allikaid ning lilli. Viljakas Kesk-Boiootia mägismaal Helikonis, kreeka mütoloogias muusade asupaigas oli Pegasose kabjalöögist tekkinud hobusteallikas Hippokrene, milles muusad suplesid.“ Nõnda kirjutab 18. sajandi teisel poolel taani aiakunsti teoreetik C. C. L. Hirschfeld akadeemiliste keskkondade iseloomustuseks.⁴⁷⁷ See teadusmuusade kodustamise ideaal ei toetanud keskaegseid ülikoole ega jesuiitide asutatud gümnaasiume, mida rajati linnasüdamesse kivimüüride vahele. Seevastu Saalomoni Koja teaduskeskus asub eemal keskvoimust ja argisaginast, looduslikult kaunis miljööös, kus tekib eriline vaimne atmosfäär teadustele pühendumiseks. Tuleb tunnistada, et see Francis Baconi visandatud keskkond leiti üles juba *Academia Gustaviana* ajal Tartu näol.

Paul I kinnitas Toomemäe alad Tartu ülikoolile ja ümberkujundusplaanidega alustati juba 1800. aastal. Kui Georg Friedrich Parrot saabus 1801. aastal

⁴⁷⁴ EAA, f. 402, n. 5, s. 143, l. 11–12.

⁴⁷⁵ R. von Engelhardt, *Die deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung*. Reval: Franz Kluge, 1933, lk. 63.

⁴⁷⁶ C. H. Whittaker, *The Origin of modern Russian Education: an Intellectual biography of Count Sergei Uwarov, 1786–1855*, lk. 73–74.

⁴⁷⁷ C. C. L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*. Bd. 5. Leipzig: M.G. Weidmanns Erben und Reich, 1785, lk. 74.

maikus Tartusse, mõistis ka kohe, millise suurepärase asukohaga on tegemist – vaikselt voolava Emajõe paremkaldal paiknevale neemikule tuleb üles ehitada uus Saalomoni Koda – Efesose Kirik. G. F. Parroti visioon oli rajada teaduslinnak loodusetempli keskele, mis aitaks noortes kujundada moraalselt meelelaadi ning pakkuda puhkust linnakodanikele. Toomemäe ümberkujundamine oli talle eriti südamelähedane – seda kinnitavad nõukogu protokollid ja kaasaegsete mälestused.⁴⁷⁸ G. F. Parrot oli ise algusest peale Toomemäe istutuskomisjoni esimees ja kui ta otsustas 1825. aastal emeriteeruda, säilitas ta siiski võimaluse jätkata Toomemäe haljastamise juhendamist. See on fakt, mis näitab, kui tugevat vaimset sidet ta Toomemäega tundis.⁴⁷⁹

17. mail 1803. aastal teatas G. F. Parrot *Dörptsche Zeitungis* linnarahvale, et Toomemägi ja toomkiriku ümbrus saab heakorrastatud. See tähendab Toomemäe haljastamist puudega, millega soovitakse luua avalik linnapark ning puhkekoht kõigile. G. F. Parroti ettekirjutuse kohaselt tuleb Toomemäe fortifikatsioonid tasandada ja kujundada ümber jalutusesplanaadideks. Eesmärgiks oli esplanaadid omavahel siduda ühendussildadega, sest sümboliseerisid sillad ju valgustusajastu parendamise ideed – kommunikatsiooni, progressi ja liikumisvabadust. Rektor Parrot jagas isiklikult seletusi, kuidas rajada ühendusteid Maarja kiriku platsilt all-linnast Toomele, kavandada mugavaid jalutusradasid ja muruplatse tulevaste ülikoolihoonete vahel ning andis korralduse puhastada Toomemäe plats ja kaevud.⁴⁸⁰ G. F. Parroti sõnutsi peavad jalutusrajad siduma ülikooli hooneid tervikuks ja ühendama omavahel parki püstitatavaid templikesi. Ta pidas oluliseks markeerida puudereaga endised bastionide ja kurtiinide ehk keskvalli piirjooned, kusjuures ka Toomemäe vastasnõlvadele pidi rajatama sobivad jalutusrajad koos istepinkidega, et Toomemäele kõige iseloomulikumad vaated esile tõuseksid.⁴⁸¹

Toomemäe planeerimisel lähtuti olemasolevatest hoonetest, mille vahel tuleb luua ühendusteid. Nõnda tõmmatakse kaks sirklihaaradena sirget peateed, millest üks haar jookseb loode-kagusuunaliselt üle tulevase Aleksander I-le pühendatud võidusilla (hilisema Inglisilla) otsesihis professor Karl Morgensterni aia suunas. See pikk siht ääristati puudealleega ja tänapäeval Karl Ernst von Baeri monumendi asukohale paigutati väike ümartempel. Toomemäe põhjaküljel, keskaegsete Moskva ja Punase torni vahelisel maa-alal, laius K. Morgensterni isiklik aed, mida ta rajas ja hooldas suure entusiasmiga.⁴⁸² 1851. aastal valmistas ülikooli ehitusjuht Franz August Königsmann monu-

⁴⁷⁸ E. Anders, *Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders (1810–1840)*, lk. 232.

⁴⁷⁹ EAA, f. 402, n. 3, s. 1277, l. 144–145.

⁴⁸⁰ EAA, f. 402, n. 5, s. 14, l. 5p.

⁴⁸¹ EAA, f. 402, n. 4, s. 70, l. 38p.

⁴⁸² 1848. aastal kinkis K. Morgenstern oma aia ülikoolile, loetledes üles oma aias kasvavad puud. Seal kasvasid vahtrad, paplid, kased, ploomid, kirsid ja õunapuud. Eriti uhke oli ta itaalia püramiidpaplite (*Populus nigra italica*) üle, mis ainsana tema aias kasvasid märkimisväärselt kõrgeks (EAA, f. 402, n. 5, s. 409, l. 3–4).

mendi, mis paigutati Toome nõlvale Karl Morgensterni aia markeerimiseks, seistes seal tänaseni ja tähistades *area Morgensterna*'t.

Teine haar jookseb ökonoomi maja (endise naistekliiniku) ja kliinikumihoone (tänapäeval Riigikohtu hoone) eest ning ka sinna istutati puuderida. Samuti selgub 1819. aasta Toomemäe teedevõrgustiku plaanil,⁴⁸³ et ka toomkiriku pikilöövi lõunaküljele oli kavandatud istutada korrapärase puuderida ning markeerida alleega ka jalutusrajad. (**Illustr. 37**)

Rektor G. F. Parroti ja professor Johann Ludwig Müheli ettepanekul moodustati puudeistutuskomisjon, kuhu hakkasid kuuluma Johann Wilhelm Krause, Gottfried Albrecht Germann, Georg Friedrich Parrot ja Karl Morgenstern.⁴⁸⁴ Omaette probleemiks olid ehitustööd, mis raskendasid istutust ja haljastamist. G. F. Parroti koostatud aruandes 8. juunil 1805. aastal võttis ta kokku paari aasta töö tulemused: „Toomemäe fortifikatsioonid on ümber kujundatud esplanaadideks ja avatud linnarahvale. Kavandatud on jalutusradu monumentide juurde ning istutatud tuhatkond puud ja põõsast. Oluliseks on peetud puudepõõsastega siduda ülikooli ehitised omavahel, et luua suurepäraseid vaateid, mis looksid karakterseid tunnusjooni akadeemiliste ehitiste ja looduse vahel.“⁴⁸⁵

Bastione ühendavale keskvallile ehk kurtiinile kavandati istutada kiiresti kõrgeks kasvavaid puid ning esimesena haljastati anatoomikumi ja tähetorni vaheline ala.⁴⁸⁶ Seda ideed näeme ka 1805. aasta plaanil, kus kurtiinile istutatud paplid moodustavad harmoonilise terviku anatoomikumi rotundi ning tähetorni kupliga.⁴⁸⁷ Vaatepilt pakub elamuslikku ja esteetilist sidet valgustusajastu maastikukujunduse ning arhitektuuri karakteri vahel. Samuti meenutab üldvaade igavikulist ja mälestuslikku: kõrgemale platvormile tõstetud anatoomikumi rotundi fassaadidel paiknevad tuhaurnid ja neid ümbritsevad paplid tõstavad esile panteistlikku elutunnetust lahkunud hingede ühtesulamisest loodusega. (**Illustr. 38**)

G. F. Parroti ettekujutuses tuli Toomemäele istutada hõbepaplid – need helkivad ja säravad, noolja võraga puud looksid piduliku ilme kogu hoonestuse ümber.⁴⁸⁸ 1805. aasta aprillis kinkiski salanõunik von Loewenstern sadakond paplit anatoomikumi bastioni kurtiinile istutamiseks.⁴⁸⁹ Paplitel oli tollal suur sümboolne tähendus, kuna nende puude võra meenutab küpresse, millega tähistati juba antiikajal pühasid templialasid. C. C. L. Hirschfeld iseloomustab 18. sajandi teisel poolel populaarseid paplite liike järgnevalt: *Populus nigra* ehk must pappel, *Populus alba* ehk valge pappel, tuntud ka hõbepaplina ning

⁴⁸³ EAA, f. 402, n. 5, s. 133, l. 6.

⁴⁸⁴ EAA, f. 402, n. 5, s. 44, l. 19.

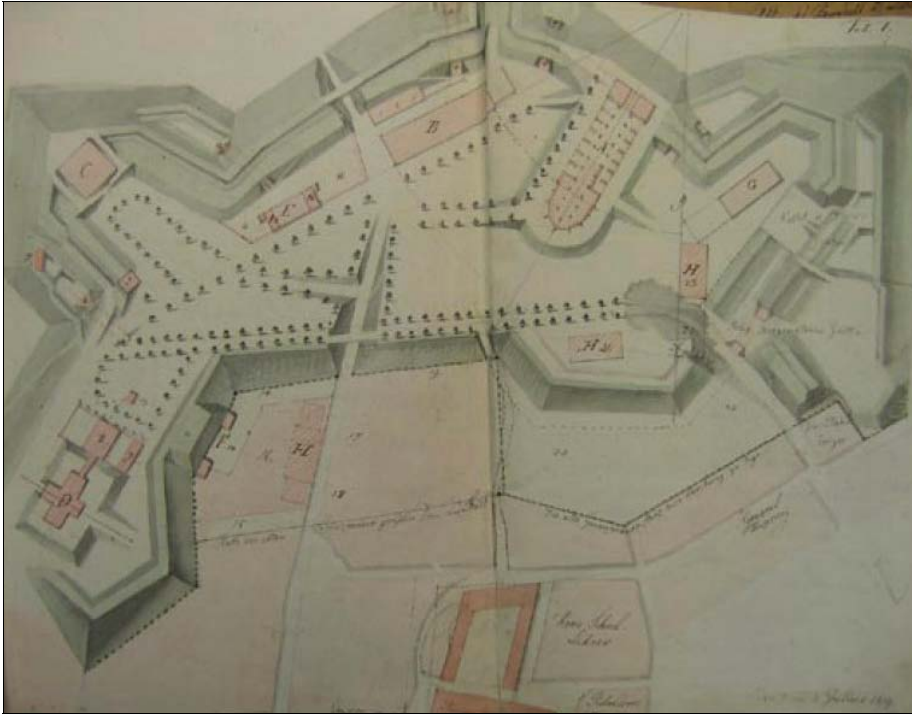
⁴⁸⁵ EAA, f. 402, n. 4, s. 70, l. 38p.

⁴⁸⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 44, l. 19–19p.

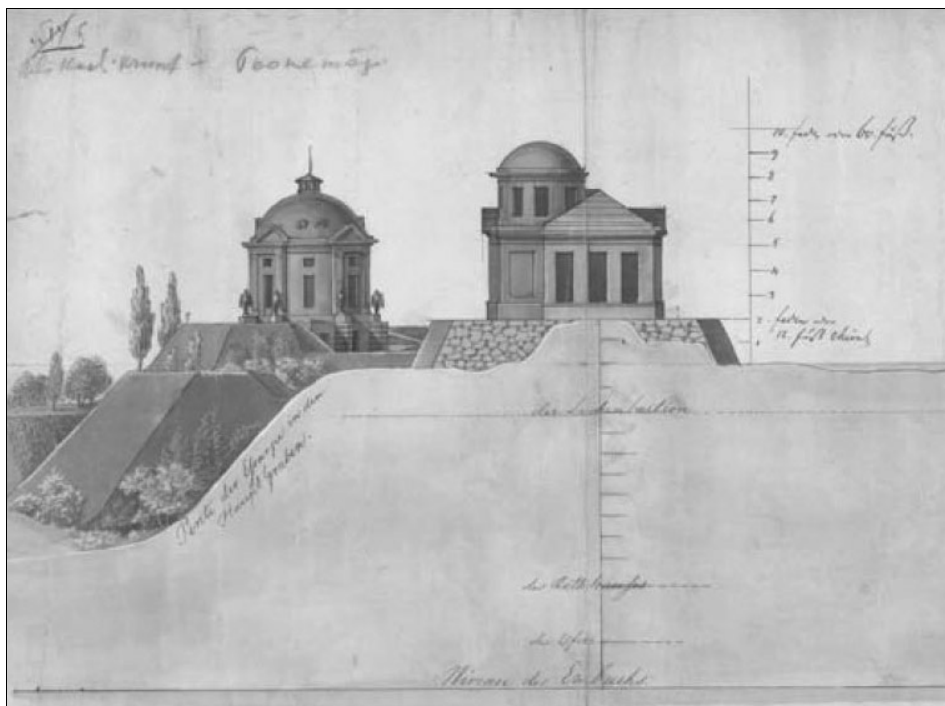
⁴⁸⁷ EAA, f. 2100, n. 11, s. 144, l. 5.

⁴⁸⁸ Eesti Kirjandusmuuseum, M-427, lk. 182.

⁴⁸⁹ EAA, f. 402, n. 5, s. 44, l. 40.

37. Toomemäe haljastamise plaan, u. 1819. a. (EAA, 402-5-133-6) ja G. F. Schlateri vaade kliinikumile, u. 1830. a. (TÜR KHO, ÜR 4444)

38. Anatoomikumi rotundi ja tähetorni ümber paikneva kurtiini haljastamine paplitega, 1805. a. (EAA-2100-11-144-5)

Populus nigra italica ehk itaalia pappel. Nende seast eelistas G. F. Parrot *Populus alba*'t ehk hõbepaplit. Selle liigi tuhmroheliste lehtede alumine pool on kaetud läikega vildiga ja tuuleiilides sädeleb puu hõbedaselt ning on sügisvärvides hõõgukollane. Vähemtähtis polnud ka asjaolu, et pappel annab rikkalikult juurevõrseid ning on kiirekasvuline, samuti tuultele väga vastupidav, mis oli Toomemäe nõlvu haljastades eriti oluline aspekt.⁴⁹⁰ C. C. L. Hirschfeld mainib ka, et heleda puuvõraga paplid ja kased loovad esteetiliselt kerge ning õhulise meeleolu, väljendades valgustusajastu püüdu selguse ja vabaduse poole. Valge pappel langetab sügise saabudes oma lehed, kuid tema hele puuvõra jääb ikka helendama.⁴⁹¹ Hõbepapli püramiidvorm oli ühtlasi väga hea allee- ja soolopuu ning kuulsamaid paiku, kuhu oli istutatud paplite ringid, asus Pariisi lähedal Markiis de Girardin' valdustes Ermenonville'i saarele maetud Jean-Jacques Rousseau' sarkofaagi ümber. Samuti rajas Thomas Jefferson oma Virginia ülikoolikompleksi ümber paplite salu, mis järgis tema varasemat *Poplar Forest* ideed Monticello ümber.

⁴⁹⁰ Iluaianduse käsiraamat. Toim. M. Laane. Tallinn: Varrak, 2000, lk. 151.

⁴⁹¹ C. C. L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*. Bd. 2. Leipzig: M. G. Weidmanns Erben und Reich, 1780, lk. 17–19.

Toomemäel istutati puid ka kliinikumi taha kurtiinivallile ning toomkiriku idapoolsele küljele, kus peagi tekkis probleeme pinnasega, mis oli liiga liivane ning kokkukantud nõlvad kippusid varisema. Mitmeid kordi tuli maasse rammitud vaiadega uuesti kurtiinivalli toetada. 1808. aastast asus Toomemäel tööle aednik Eggert, kelle ülesandeks sai haljastada kliinikumi bastionid ja organiseerida puude istutust, sest paraku olid eelmised kaks katset luhtunud. Anatoomikumi alumises vallivööndis otsustati välja vahetada maapind ning paplite asemel katsetada uuesti hoopis kaseistikutega ja ilmestada nendega Toome nõlvu.⁴⁹² **(Illustr. 39-40)**

Tuleb mainida, et Charles Cameroni rajatud Pavlovski pargi kasesalud Slavjanka jõekäärudes olid keisri ema, aiandusse väga kiindunud Maria Fedorovna lemmikud. Pärast oma poja, keiser Aleksander I hiilgavat triumfi Pariisis korraldas Maria Fedorovna Pavlovskis suure vastuvõtu ning Pavlovski pargist sai omamoodi Vene rahvuslikkuse sümbol, kus mälestusmärkide ümber istutati kaseriingid ning graafilise efekti loomiseks harvendati kasevõrsid, mõnikord lisati veel tumedama värvilaiguna sisse igihaljaid sihvakaid mände. Kased said aga Põhjamaise Aleksandri valgustatud heategevuse sümboliks.⁴⁹³ Ka Toomemäele kavandati ringjalt istutatud puid ja põõsaid ökonoomi maja tagusele bastioni servale. Sellest on säilinud Karl August Senffi graafiline leht 1827. aasta juubelialbumis.⁴⁹⁴

Kolm korda oli tulutult üritatud istutada puid ka kliinikumitagusele bastioni-nõlvale, kuid seal polnud noortele istikutele tuulte eest erilist kaitset. Paraku kippus ka linna noorsugu oma jõudu noorte istikute kallal proovima, istepinke ja monumente sodima ning piirdetarasid lõhkuma, mistõttu võeti ametisse mitu toomevahti.⁴⁹⁵ Siiski tuli töökätest puudu ning otsustati luua veel üks koht toomevahile, kes hoiaks korras muru ja noori istikuid Kassitoome poolisel küljel Vallimäel ja Toomemäe ümber. Kui varasemad kaks toomevahti said peavarju Toomemäel asuvas ökonoomi majas, siis kolmandale, vallivahile ei oleks seal enam ruumi jätkunud. Temale kavandas Georg Friderich Parrot isiklikult ühe väikese vallivahi majakese variandi 1824. aastal.⁴⁹⁶ Seda majakest on G. F. Parrot iseloomustanud gooti-rustika stiilis, kus ukсед ja aknaavad peaksid

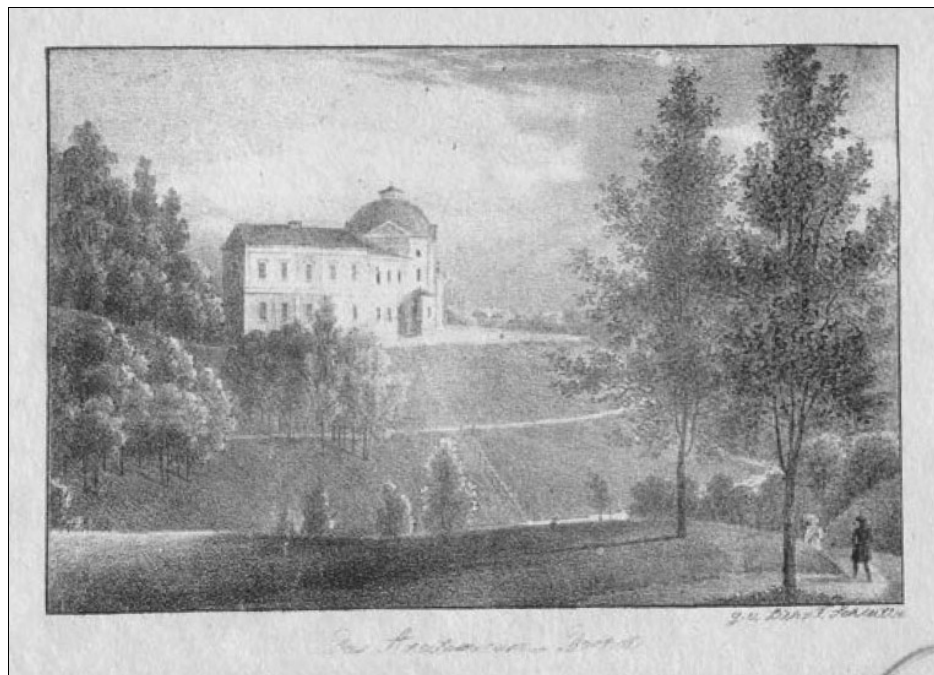
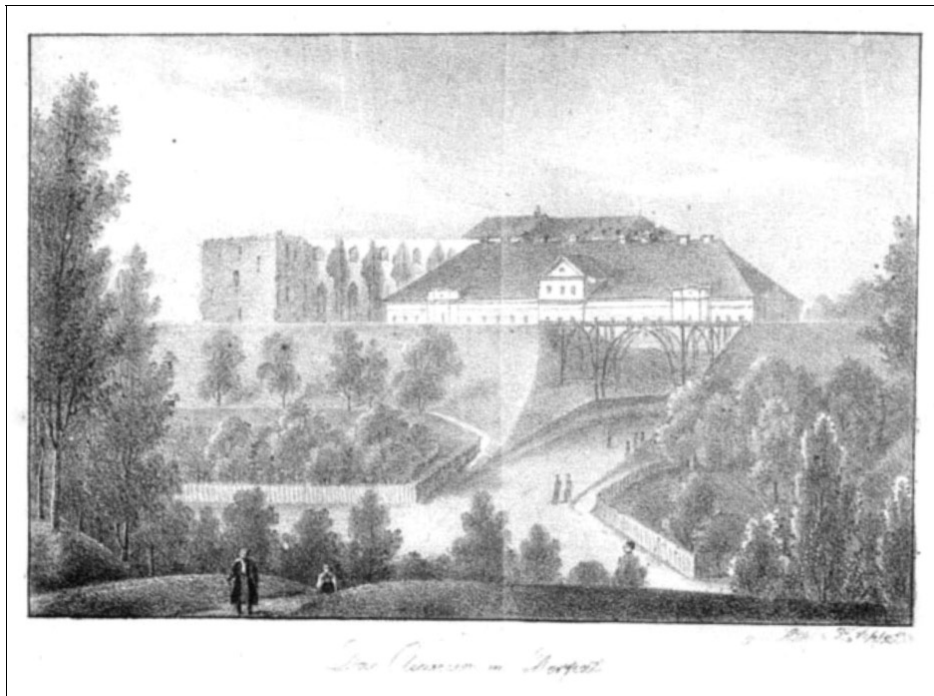
⁴⁹² EAA, f. 402, n. 5, s. 44, l. 41. Kuigi enamikes Kesk-Euroopa parkides said alates 18. sajandi teisest poolest dominantideks pärnadest perspektiivalleed. Kuulsaim Unter den Linden Berliinis.

⁴⁹³ M. Floryan, *Gardens of the Tsars. A Study of the Aesthetics, Semantics and Uses of the Late 18th Century Russian Gardens*. Aarhus: Aarhus University Press, 1996, lk. 177–178.

⁴⁹⁴ Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung Dorpat MDCCCXXVII. Hrsg. J. P. G. Ewers. Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1827.

⁴⁹⁵ *Dörptsche Zeitung*'is ilmus 1822. aastal mitmes numbris ülikoolipoolseid etteheiteid linnarahvale. Toomemäel korrarikkumise eest määrati trahviks 1 rubla.

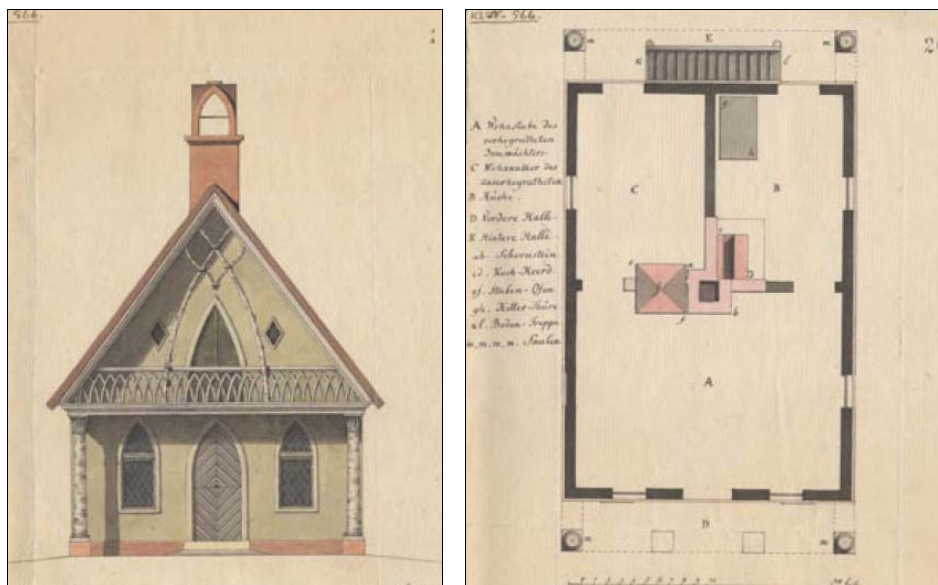
⁴⁹⁶ EAA, f. 402, n. 5, s. 178, l. 10–11.

39.–40. G. F. Schlateri vaated kliinikumi sillale ja Toome nõlvale üle Vallikraavi tänava, u. 1830. a. (TÜR KHO, ÜR 4445; 2936)

olema teravkaare vormis, et majake sobituks paremini toomkiriku lähedusse ning oleks uueks kaunistuseks ja vaatesihiks pargis. Ta lisas, et esifassaadile lisatud sambad peaksid olema loomulikust kasetüvest, mis siis omakorda harmoneeruksid varem vastu võetud otsusega istutada Toomele noored kased.⁴⁹⁷

Väike puidust majake ehitati ka valmis ning paigutati vallikäärule, kus ta seisis kuni 1990. aastateni, mil alustati Eesti Rahva Muuseumi uue peahoone kavandamisega ja kõnealune piirkond osutus üheks võimalikuks asukohaks muuseumile. Siis võeti toomevahi maja lahti ning transporditi ERM-i laoruumi Raadil.⁴⁹⁸ (Illustr. 41)

41. G. F. Parroti kavandatud toomevahi majakese fassaad ja põhiplaan, 1824. (EAA-402-5-178)

Sarnase kujundusega väikeste tölismajade kavandid olid samal ajal ülimalt populaarsed Euroopas, väljendades ühelt poolt Marc-Antoine Laugier' arhitektuuriideed „rustikaalsest hütis“ kui inimese esimesest peavarjust ning teiselt poolt pitoreskset esteetikat. Mitmed eeskujuraamatud (millest on lähemalt juttu järgnevas peatükis) töid välja kolm olulist komponenti rustikaalsete majakeste laadis. Kõigepealt kõrge rookatus, kuid materjali tuleohtlikkuse tõttu asendati see sageli katusekiviga ning jäeti alles vaid sügav katuseräästas, mis pidi toetuma naturaalsele puutüvedest voolitud sammastele. Teiseks tunnuseks

⁴⁹⁷ EAA, f. 402, n. 5, s. 178, l. 3–6.

⁴⁹⁸ J. Saar, Mälestis ootab oma aega kuuris. – Tartu Postimees, 5. veebruar 2009.

said gootipäraseid teravkaares akna- ja ukseavad ning kolmandaks pidi ruumiplaneering olema ääretult lihtne ja kompaktne.⁴⁹⁹

Toomemäe haljastamisel kerkisid esile ka omandiprobleemid, kuna bastionide nõlvadel asusid linnakodanike krundid. Aastakümneid väldanud pikka protsessi kaasati nii magistraat kui politseivalitsus, isegi keiserlik kantselei, et lahendada kõigi osapoolte pretensioone ja kompenseerida linnaelanikele nende krundid ning Tähtvere mõisale kuuluvad maatükid Toome nõlval. Arusaamatused kestsid aastaid, sest veel 1819. aastal on G. F. Parrotil põhjust kirjutada Tartu raele märgukiri, et „oleks juba aeg see vaenulikkus, mida linnaisad ülikooli suhtes näitavad, ära lõpetada, mõistmata, et ülikool on linnale tema heolu ja hiilguse kinkinud“.⁵⁰⁰

Georg Friedrich Schlateri vaategraafika põhjal saame ajastutruu pildi Toomemäe teede ja jalutusradade kui ka istutatud puude alleede kujunduse kohta. 1808. aasta suvel valmis J. W. Krause poolt kavandatud puidust kliinikumi sild,⁵⁰¹ mis oma teravakaarelise tugikonstruktsiooniga imiteerib toomkiriku detaile ja on jäädvustatud ka G. F. Schlateri graafilisel lehel, kus võib märgata sillakaare lähedal kaskede all üht istekohta ning vastasnõlval Rahvaste monumendi lähedal väikest paviljoni, mis jäi tänapäevase TÜ matemaatika instituudi kohale. **(Illustr. 42-43)**

1814. aastal tegi Krause Toomemäe erinevate bastionide vahele rajatava ühendussilla projekti, mida me tänapäeval Inglisillaks kutsume. Kuna sild valmis pärast 1812. aasta võidukat Isamaasõda Napoleoniga, siis pühendati see ülikooli taasavajale, keiser Aleksander I-le. J. W. Krause on nimetanud eeskujuks keiser Augustuse ajastu triumfikaare sümbolilist tähendust ja silla kujunduses on kasutatud dooria orderit, millele kuulus ka keisri arhitektuuri-eelistus oma pealinnas.⁵⁰² Omamoodi sümboolne on ka see, et algselt oli sild pühendatud Aleksander I-le, kellega Parrotit sidus iseäralik sõprusuhte terve elu. Mitmeid kordi uuendatud ja ümber ehitatud Inglisild on viimaks saanud Georg Friedrich Parroti bareljeefi koos kirjega *Primo rectori Universitatis Dorpatensis* ning see on tõepoolest sobivaim mälestusmärk sellele suurele mehele – aegade sild tulevaste põlvete ja mineviku suurte ideede teostumise vahel, ühendustee Teaduste templi ja Loodustempli vahel, kus *ocium reficit vires*. **(Illustr. 44-45)**

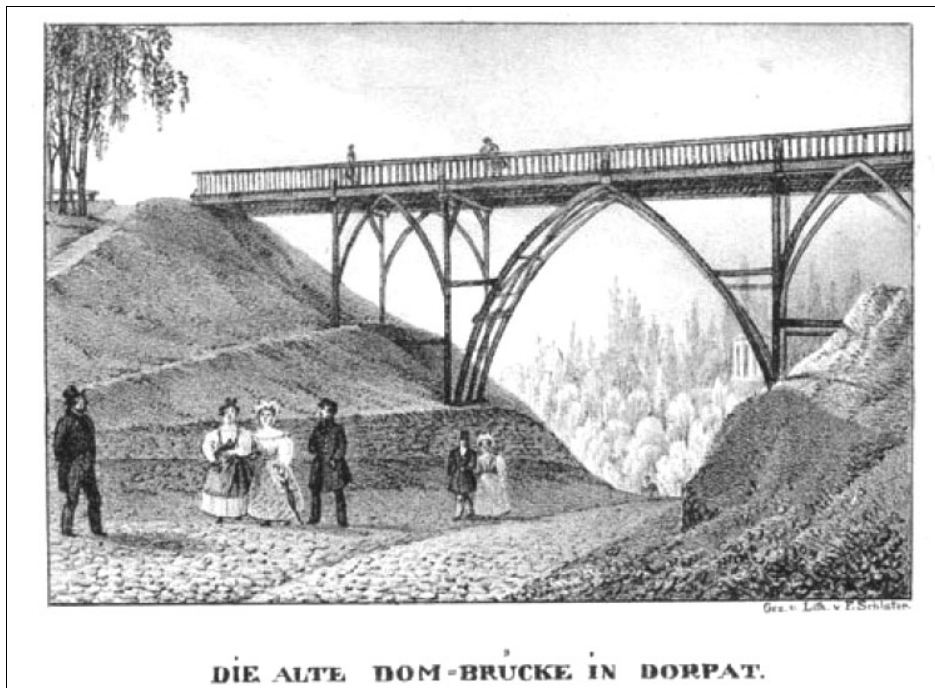
Toomemäe esialgne kujundus jätab üsnagi korrapäraselt kavandatud pargi üldmulje, mille kohta ei saa tavamõistes Inglise stiilis vabakujundusliku pargi-kontseptsiooni mõistet kasutada, sest asukoha eripära tõttu tuli arvestada fortifikatsioonide piirjoonte ja akadeemiliste hoonete vaheliste ühendusteedega. Küll aga avaldus Inglise maastikupargi esteetika Toomemäe üldkujunduses, sest

⁴⁹⁹ S. Lyall, *Dream Cottages: From Cottage Ornee to Stockbroker Tudor. – 200 Year of the Cult of the Vernacular*. London: Robert Hale Ltd, 1988, lk. 66–71.

⁵⁰⁰ L. Leppik, Rektor Ewers, lk. 165–166.

⁵⁰¹ TÜR KHO, f. 9, n. 1, s. 27, l. 1–1p.

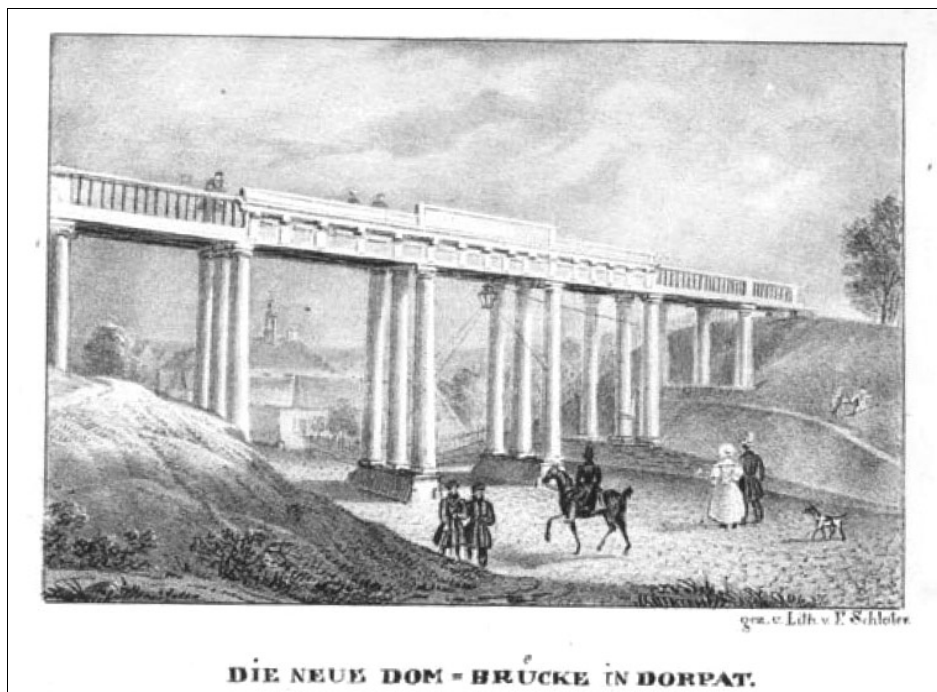
⁵⁰² F. 402, n. 5, s. 111, l. 2–5.

42. G. F. Schlateri vaade kliinikumi sillale ja taamal mäenõlval paistvale templikesele. (TÜR KHO, ÜR 4442)

43. Templike Toomemäe vastasnõlval. (ERMi fotokogu 910: 25)

44. G. F. Schlateri vaade Toome sillale. (TÜR KHO, ÜR 4443)

45. G. F. Parrotile pühendatud Inglisild teel Toomemäele.

kaugvaates lisatud paviljonid, jalutusrajad kurtiinidel ja Vallikraavi vastas mäeküljel ning ühendussillad löid maalilisi vaateid ja inspireerisid paljusid kunstnikke jäädvustama uut teaduskeskust. Samuti pakkusid Toomemäele kerkinud ülikoolihooned uhket vaatepilti all-linnast ja Ülejõe linnaosast, sest väikesed puud ei varjanud veel üle linna paistvaid ülikoolihooneid. Toomemäest kujundati välja üks Eesti esimesi avalikke linnaparkide, mille terviklahendus tugines nn. Euroopa harivate linnaparkide ideele, mille järgi pidid rajatised olema paigutatud nõnda, et sealt võiks avaneda kaunid vaated linnale ja linna ümbritsevale maastikule, mida omakorda täiendavad harivad elemendid avalikus linnaruumis – selles peituski üks valgustusajastu teadmiste levitamise viise.⁵⁰³ Georg Friedrich Parrot pidas oma Efesose Kirikuks ühelt poolt vaimset mõttekaaslust, humaansetel ja moraalsel väärtustel põhinevaid inimsuhteid professorite ja tudengite vahel, intellektuaalse vabaduse ja teadusliku mõtlemise koosmõju, kuid ka selle visuaalset väljendust Toomemäel – loodusteadlastest alguse saanud ja sajandeid Euroopa teadusmaastikul eksisteerinud *VERITAS*’e idee representatsiooni teadushoonete kompleksi kujunduse näol, mille mõju saab tänaseni aduda Toomemäel jalutades. **(Illustr. 46)**

46. G. F. Schlateri vaade kesklinnale ja Toomemäele Roosi tänavalt. (Kirjandusmuuseumi fotokogu, B-37: 556)

⁵⁰³ M. Warnke, *Political Landscape. The Art History of Nature*. London: Reaktion Books, 1994, lk. 77.

III peatükk – TARTU ÜLIKOOLI ÖKONOOMIA, TEHNOLOOGIA, METSANDUSE JA TSIVIILEHITUSKUNSTI ÕPPETOOL KUI VALGUSTUSAJASTU PARENDAMISE IDEE PRAKTIKASSE KANDJA

1. Õppetooli asutamine ja suund LÜÖS-i eesmärkidele 1803.–1828. aastal

1802. aastal taasavatud Tartu ülikoolis loodi klassikalise saksa ülikoolistruktuuri eeskujul neli teaduskonda: arsti-, filosoofia-, õigus- ja usuteaduskond. Filosoofiateaduskonna kolmteist professuuri jagunesid omakorda nelja osakonna vahel, millest ühe osakonna moodustasid majandus- ja kameraalteadused. Tartu ülikoolist sai Vene impeeriumi esimene kõrgem õppeasutus, kus avati eraldi õppetool eesmärgiga koolitada põllumajandusspetsialiste ökonomia, tehnoloogia, metsanduse ja tsiviilehituse alal.⁵⁰⁴ G. F. Parrot nimetas J. W. Krause 20. jaanuaril 1803. aastal ökonomia (põllumajanduse suunaga), metsanduse, tehnoloogia ja tsiviilarhitektuuri õppetooli korraliseks professoriks, kes pidi astuma ametisse 1. mail 1803. aastal.⁵⁰⁵ Siinkohal tekib küsimus – kuidas sai ilma kõrghariduseta mees tõusta professori kohale. On ilmne, et olulist rolli mängis rektor G. F. Parroti isik, kes pidi ülikooli sees nii mõnegi rünnaku üle elama, pidades J. W. Krauset parimaks võimalikuks kandidaadiks sellele kohale. Rektor oli veendunud, et varem või hiljem ühineb Liivimaa Üldkasulik ja Ökonomiline Sotsieteed Tartu ülikooliga ning siin kujuneb välja ühine teaduskeskus. Selleks otstarbeks on vaja Tartu ülikoolis avada põllumajanduslikku kõrgharidust andev õppetool, mis hakkab ette valmistama haritud põllumajandusspetsialiste, kes suudaksid ka arvestataval teaduslikul tasemel oma maamõisaid majandada.

Sellist asjade käiku kinnitab ka Johann Wilhelm Krause koostatud õppetooli ainekava ja õppeprogramm, mis on selgelt üles ehitatud Georg Friedrich Parroti 1796. aastal välja töötatud LÜÖS-i programm-põhikirja eesmärkidele. Isegi õppeainete nimetused kattuvad G. F. Parroti koostatud sotsieteedi struktuuri arhitektoonilise skeemiga.⁵⁰⁶ Tartu ülikooli ökonomika ja tehnoloogia professuuri loomist võib tõlgendada ka kui G. F. Parroti uut katset üles ehitada Liivimaa Akadeemiat, mille ettevalmistamist alustas ta vastava õppetooli loomisega.

⁵⁰⁴ Eesti talurahva ajalugu. 1. Vanimatest aegadest 19. sajandi keskpaigani. Toim. J. Kahk. Eesti Teaduste Akadeemia, Ajaloo instituut. Tallinn: Olion, 1992, lk. 385.

⁵⁰⁵ EAA, f. 402, n. 3, s. 861, l. 5.

⁵⁰⁶ EAA, f. 1185, n. 1, s. 16, l. 2.

1813. aastal toodigi Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet Riias üle Tartusse ning alles siis sai sotsieteet oma tegevuses õige hoo sisse. Ettevõtmise eesotsas olid Raadi mõisa omanik, maakohtunik Reinhold Wilhelm von Liphart, sotsieteedi teadussekretär Andreas von Löwis of Menar ning professor Georg Friedrich Parrot. Sotsieteedi sidumine ülikooli teadusastutustega võimaldas rakendada teadlaste tööd sotsieteedi eesmärkide nimel, sama oluline oli sotsieteedi mõju ülikoolile. 19. sajandi esimesel poolel osalesid vahetult sotsieteedi teadustöös ülikooli professorid G. F. Parrot, J. W. Krause, D. H. Grindel, Otto Moritz Ludwig von Engelhardt, Friedrich Georg Wilhelm Struve, Carl Friedrich Ledebour jpt. Teadusloolane Karl Martinson on esile tõstnud välismaa spetsialistide kõrget hinnangut sotsieteedi väljaannete teadusliku taseme ning produktiivsuse kohta.⁵⁰⁷ Siinkohal joonistub selgelt välja G. F. Parroti koostatud LÜÖS-i orienteeritus prantsuse füsiokraatide ja Pariisi *Société d'Agriculture*'i eesmärkidele rakendada uusim teadusmõte parimal ja kiireimal viisil põllumajanduse teenistusse. Tartus rajas sotsieteet ka kohe trükikoja ning hakkas regulaarselt publitseerima oma perioodikaväljaandeid. Ulatuslikumate probleemide lahendamiseks kuulutati kindlatel teemadel välja auhinnalisi võistlusi. Aktuaalsete teemadena tõstasid ka talupoegadele sobiva käsiraamatu koostamise ja eluasemete parendamise teemad, viimasest tuleb edaspidi ka juttu. LÜÖS-i asukohaks sai raekoja taga Lossi tänava alguses asunud maja aadressiga Lossi 1/3.

Johann Wilhelm Krause erialalise ettevalmistuse kohta saab ülevaate tema enda mälestustest. Juba Zittau gümnaasiumis õppimise ajal oli ta huvitatud arhitektuurist ja põllumajandusest. Gümnaasiumi raamatukogus tutvus ta Vignola ja Andrea Palladio, Claude Perrault' ja militaarinsener Amédée-François Frésieri arhitektuurialaste kirjutistega. Põllumajanduse alal mainis J. W. Krause Vergiliuse teost *Georgica* ja arvukaid põllumajandusalaseid kirjutisi. J. W. Krause lugemislauale jõudsid ka prantsuse füsiokraatide koolkonnast *abbé Roziers*'i ning inglise põllumajandusest Jethro Tulli teosed. Samuti tutvus ta Zittau ümbruskonna Hochbergi vürstlike põldude ja aiakunstiga. Oma reisidel nähtust mainis ta vabrikuasulat Großschönaud.⁵⁰⁸ Liivimaale jõudes oli J. W. Krausele mõjukaks patrooniks krahv Ludwig August Mellin, kelle mõisas Biriņis koduõpetajaks oleku aastatel kogus ta uusi ideid ja teadmisi põllumajanduse uusimate saavutuste kohta.⁵⁰⁹ Kuna krahv Mellin oli võtmefiguure 1795. aastal sisulist tööd alustanud LÜÖS-is, siis jõudsid Liivimaa põllumajanduse parendamise reformikavad ka J. W. Krauseni. Krahv Mellini juures viis ta ennast kurssi paljude valdkondadega, nagu näiteks mesinduse, teravilja-

⁵⁰⁷ K. Martinson, Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet kui teadusorganisatsioon. – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet 200, lk. 50–51.

⁵⁰⁸ TÜ KHO, f. 9, n. 1, s. 8, lk. 47; 95.

⁵⁰⁹ R. von Engelhardt, Die deutsche Universität Dorpat, in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung, lk. 31.

kasvatuse, köögiviljanduse jpm-ga.⁵¹⁰ Mellini kodus loeti huviga saksa pastoriga loodusteadlase ja aedniku Johann Ludwig Christi teost *Cathechismus von der Obstbäumen*, samuti Christian Reichardi suurepärasest raamatust *Land-und Gartenschatz* (Erfurt, 1753–1755), mis tutvustas paljusid töövõtteid ning oli ka rikkalikult illustreeritud. J. W. Krause esimesed sammud ehituskunsti vallas seonduvad Zeltiini mõisakompleksi projekteerimisega. Stiilitunnused lubavad Imants Lancmanisel J. W. Krausele omistada vähemalt kaks ehitist Alüksne mõisakompleksis – aida ja järveäärsed ametnikemaja.⁵¹¹

Nende kogutud teoreetiliste ja praktiliste teadmiste baasilt pidas Johann Wilhelm Krause 13. juunil 1803. aastal oma *venia legendi* loengu professori ametikohale teemal *Öconomie und Architectur*⁵¹² – see on tema arusaam uuest ametikohast ja ülesandest. Kõnes on äratuntavalt sarnane rõhuasetus G. F. Parroti 1802. aastal ülikooli taasavamisel peetud *venia legendi* ettekandega „Mõningatest tähelepanekutest loodusteadustele, lähtudes nende mõjust inimkultuurile nii intellektuaalsest kui ka moraalsest seisukohast vaadatuna“.⁵¹³ Krause sõnas: „Ökonoomia on tänapäeval käibel olev moesõna, mis varasematel aegadel vaevalt au pälvis. Siiski, ökonoomia on vanim filosoofilistest õdedest – kõigi praktiliste ja teoreetiliste teadmiste ema. Loodusteadused üleüldse on tingimata vajalikud: teadmised maapõuest, kliimast, keemiast ja füüsikast, et ennetada ja ära hoida õnnetusi ning parendada elutingimusi. Elagu ökonoomia! Ja tema kaksikõde arhitektuur. Ilma tõelise looduse eeskujuta ei kohta me head arhitektuuri, loodusest võtame materjali ja vastupidavuse; looduses valitsev ilu ja peenetundelisus loob meis sümmeetria ja eurütmia tunde. /.../ Siin ülistatakse toomkirikut kui jumalate asukohta ja muusade elupaika. Nemad teevad kõik inimese hüvanguks ning on tema heaolu teenistuses. Siin saab olema parim väljaõpe ja ettevalmistus rahvastele, et neist saaks Hea ja Ilusa (*Guten und Schönen*) korüfeed.“⁵¹⁴

⁵¹⁰ TÜ KHO, F. 9, n. 1, s. 14, lk. 24.

⁵¹¹ I. Lancmanis, Mõisaarhitektuur Liivimaal. Gutsarchitektur in Livland. – Johann Wilhelm Krause 1757 – 1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal, lk. 137–236.

⁵¹² J. W. Krause, *Öconomie und Architectur. Eine Skizze über den wechselseitigen Einfluss derselben auf Gemeinwohl als Antrittsrede gehalten den 13. Junius 1803.* von J. W. Krause – ordentliche prof. der Öconomie, Technologie, Forstkunde und bürgerliche Baukunst an der Kaiserliche Universität zu Dorpat. Dorpat: M. G. Grenzius Universitäts-Buchdruckerei, 1803.

⁵¹³ G. F. Parrot, *Ueber den Einfluss der Naturkenntnisse auf Menschenkultur in intellektuellen und Moralischen hinsicht.* – G. B. Jäsche, *Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit*, lk. 42–52.

⁵¹⁴ J. W. Krause, *Öconomie und Architectur. Eine Skizze über den wechselseitigen Einfluss derselben auf Gemeinwohl als Antrittsrede gehalten den 13. Junius 1803*, lk. 19.

2. Erialaraamatukogu ja arhitektoonikakabineti asutamine

J. W. Krause asutas õppetooli juurde ka erialaraamatukogu, tehniliste mudelite kogu ning eeskujunäidistega arhitektoonikakabineti. 1803. aastal koostas professor Krause nimekirja raamatutest, mida vajas õppetööks. Lisaks arhitektuuri-raamatute tellimisnimekirjale olid esitatud taotlused ka ökonomia ning tehnoloogia valdkonna kohta, kuid need teosed vajavad erialaspetsialisti asjatundlikku lähenemist ning ei leia käesolevas töös käsitlust. Mõningast kompensatsiooni pakub Michael Lissoki artikkel J. W. Krause tehniliste jooniste analüüsimisel. M. Lissok rõhutab, et „tarbearhitektuur, mida varem käsitleti kui midagi teisejärgulist, köidab nüüdsest ajastu helgete peade – õpetlaste ja ambitsioonikate uue põlvkonna arhitektide tähelepanu“.⁵¹⁵ Selgelt toimus muutus J. W. Krause õppekavas pärast 1813. aastat, kui LÜÖS oli Tartusse kolinud ning õppetool haarati sotsiateedi tegevusringi. Üha aktuaalsemaks muutus ökonomne ja uutel tehnoloogiatel põhinev maaehitus, mille arengusuundadega üritas end kursis hoida ka J. W. Krause.

Alljärgnevalt on välja toodud J. W. Krause koostatud arhitektuuri ja praktilise ehituskunsti alase kirjanduse nimekiri, millele ta esitas tellimuse 1803. aastal.⁵¹⁶

Algarotti, Francesco. Versuche über die Architectur, Mahlerey und musicalishe Opera aus dem Italiänischen übersetz von R. E. Raspe. Cassel: Hemmerde, 769.

Bélidor, Bernard Forest de. Architecture Hydraulique, ou l'art de conduire, d'élever, et de menager les eaux, 4 Vols. Paris, 1737–1753.

Blondel, Jacques-François. Cours d'architecture ou traité de la Décoration, Distribution e Construction des bâtiments, Vols. 5.–6. P. Patte. Paris, 1771–1777.

_____, De la Distribution des maisons de plaisance, et de la Décoration des édifices en general, 2 Vols. Paris, 1737–1738.

Gilly, David. Anleitung zur Anwendung der Bohlen-Dächer bey ökonomischen Gebäuden und insonderheit bey den Scheunen. Berlin: Georg Decker, 1801.

_____, Handbuch der Land-Bau-Kunst. Vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirtschafts-Gebäude für angehende Cameral-Bau-meister und Oeconomen. 2. Theile. Berlin: Friedrich Vieweg, 1796–1798.

_____, Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend. Für angehende Baumeister und Freunde der Architectur. Vol. 1, 1797.

Goldmann, Nicolaus. Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst /.../ alles aber nach Leonhard Christoph Goldmannische Fundament vollkommen. Augsburg: Wolffebüttel, 1708.

⁵¹⁵ M. Lissok, Progressivaim ja tehnika. Im Geiste des Fortschritts und der Technik. – Johann Wilhelm Krause arhitektina Liivimaal, lk. 335–382.

⁵¹⁶ TÜR KHO, f. 4, n. 1, s. 277, l. 10–11p.

- Huth, Gottfried**, Huth's Allgemeines Magazin für die bürgerlichen Baukunst, 1789–1796. (*Le genie d'Architectur ist dessenfalls epitom – J. W. Krause märkusega.*)
- Huth, Johann, Christian**. Die nöthigsten kenntnisse zur Anlegng, Beurtheilung und Berechnung der Wasser-Müchlen und zwar der Mahl-Ole-Säge-Müchlen. Riga, Leipzig: Hartknoch, 1770.
- _____, Bauanschläge, oder Handbuch für Bauherr zur Beurtheilung. Halberstadt, 1787.
- Izzo, Johann, Babtist**. Elementa architecturae civilis. Vienna, 1784.
- Jombert, Charles-Antoine**. Bibliothèque portative d'architecture élémentaire à l'usage des artistes. Paris, 1764.
1. **Architecture de Palladio** contenant Les cinq ordres d'architecture, suivant cet auteur, ses observations sur la maniere de bien bâtir, & son Traité des grands chemins & des ponts, tant de charpente que de maçonnerie. A Paris: chez Jombert, 1764.
 2. **Œuvres d'architecture de Vincent Scamozzi**. Architecte de la République de Venise. A Paris: chez Jombert, 1764.
 3. **Regles des Cinq Ordres d'architecture. Par Jacques Barrozzio de Vignole**. A Paris: chez Jombert, 1764.
- Keferstein, Johann Christian Friedrich**. Anfangsgründe der bürgerlichen Baukunst für Landleute. Leipzig: Verlag A. F. Böhme, 1776.
- Le Camus de Mézière, Nicolas**. Le génie de l'architecture ou l'analogie de cet art avec nos sensations. Paris, 1780.
- Le Clerc, Sébastien**. Traité d'architecture: avec des remarques et des observations très-utiles. Parris: Giffart, 1714, sks. k. 1781.
- Penther, Johann Friedrich**. Erster Theil einer ausführlichen Anleitung zur Bürgerlichen Bau-Kunst enthaltend ein Lexicon Architectonicum, Vol. 1–4, 1764.
- Reuss, Christian Friedrich**. Anweisung zur Zimmermannkunst. Leipzig, 1767.
- Suckow (Succov), Lorenz Johann Daniel**. Erste gründe der bürgerliche Baukunst im zusammenhangen entworfen, Vol. 3. Jena, 1781.
- Leopold, Justus, Ludwig, Günther**. Handbuch gesammten Landwirtschaft, 1795–1798.
- Stieglitz, Christian Ludwig**. Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst, Vol. 1. Leipzig, 1792.
- _____, Geschichte der Baukunst der Alten. Leipzig, 1792.
- Sturm, Leonhard Christoph**. Vollständige Anweisung alle Art von Kirchen wohl anzugehen, 1718.
- Tieleman, Horst der**. Neuen Treppen, Brücken, 1790.
- Vitruvius, Marcus Pollio**. Baukunst. Aus der römischen urschrift übersetzt von August Rode. Bde. 1–2. Leipzig: bey Georg Joachim Göschen, 1796.
- Vochs, Lucas**. Allgemeines Baulexicon oder Erklärung der deutschen und französischen Kunstwörter in der Bürgerlichen, Kriegs- und Schiffbaukunst. Augsburg-Leipzig, 1781.

Tellimusnimekiri peegeldab ühelt poolt õppetooli üldist eesmärki, aga ka J. W. Krause arhitektuurieelistusi. Tema puhul on esteetiline mõte lahutamatult seotud ökonoomsuse printsiipidega. On loomulik, et paljud olulised arhitektuuri-teosed on tellitud saksakeelse tõlkevariandina, kuid lähemal vaatlusel selgub, et enamik neist vahendasid peamiselt 18. sajandi teise poole prantsuse arhitektuurimõtet, kuna saksa enda arhitektuuriteooria hakkas alles Berliini Ehitusakadeemia asutamisega (1799) välja kujunema. Seda tühimikku täitsid saksakeelses kultuuriruumis arvukad arhitektuuriajakirjad, kus tutvustati erinevaid arhitektuuri ja elukeskkonnaga seotud teemasid. Nõnda tõsteti arhitektuuri-teemad Saksmaa eri piirkondades avaliku tähelepanu ja diskussiooni huviorbiiti ning arhitektuur kaasati ka aktiivselt sotsiaalsete reformide teenistusse.

Ilmekaks näiteks on Gottfried Huthi poolt toimetatud ajakiri *Allgemeines Magazin für die bürgerlichen Baukunst*, mis tutvustas nii uusi ehitustehnilisi võtteid ja materjale kui ka arhitektuuriesteetikat ning -teooriat. G. Huthi eesmärgiks oli valgustada ja propageerida head arhitektuuri ning nagu valgustusajastule kohane, äratada huvi ja harida laiemaid ringkondi erinevates arhitektuuriküsimustes. Selles ajakirjas võtsid sõna paljude elualade esindajad, ülikoolide professorid ja literaadid. On tähelepanuväärne, et esimeses numbris ilmus kohe eessõna järel Halle teoloogiaprofessori Klügeri põhjalik käsitlus Saalomoni templi kohta – „Saalomoni templi katsetused“ (*Versuch über den Salomonischen Tempel*), milles ta väidab, et „on üsna ebatõenäoline, et filosoofilisel sajandil usub keegi, nagu oleks Jumal ise juhendanud templi ehitust“. Põhjalikult on analüüsitud kõiki Saalomoni templi ruumiosiseid ja ehitustehnilisi lahendusi.⁵¹⁷ Järgmine artikkel käsitles aga puithoonete majavammis probleeme. Samas numbris ilmus ka Johann Wolfgang Goethe kuulus artikkel *Von deutscher Baukunst*⁵¹⁸ ja veelgi populaarsem Le Camus de Mézière'i *Le génie de l'architecture...*, mida sai nüüd saksa keele vahendusel lugeda koos viitega ühele anonüümsele saksakeelsele artiklile *Untersuchung über den charackter des Gebäude*, mis oli esmakordselt ilmunud Dessaus 1785. aastal ja uuesti 1788. aastal Leipzgis. Selles artiklis rõhutati, et Le Camus de Mézière suudab oma arhitektuuriteoorias ühendada valgustusajastu vaimsed püüdlused ning vahendada neid arhitektuurikeele abil nõnda, et need avaldavad psüühilist ja moraalset mõju kõigile rahvastele.⁵¹⁹ Le Camus de Mézière astus välja sajanditepikkusele vitruviaanlikule arhitektuuriteooriale ning kuulutas ehitise ilukriteeriumid inimmeelte poolt fikseeritud muljetest lähtuvalt subjektiivseteks.

⁵¹⁷ G. S. Klügen, Versuch über der Salomonische Tempel. – Allgemeine Magazin für die bürgerlichen Baukunst 1789, Bd. 1, Th. 1. Hrsg. G. Huth. Weimar: Hoffmann, lk. 15–28.

⁵¹⁸ J. W. von Goethe, Von deutscher Baukunst. – Allgemeine Magazin für die bürgerlichen Baukunst 1789, Bd. 1, Th. 1. Hrsg. G. Huth. Weimar: Hoffmann, lk. 84–93.

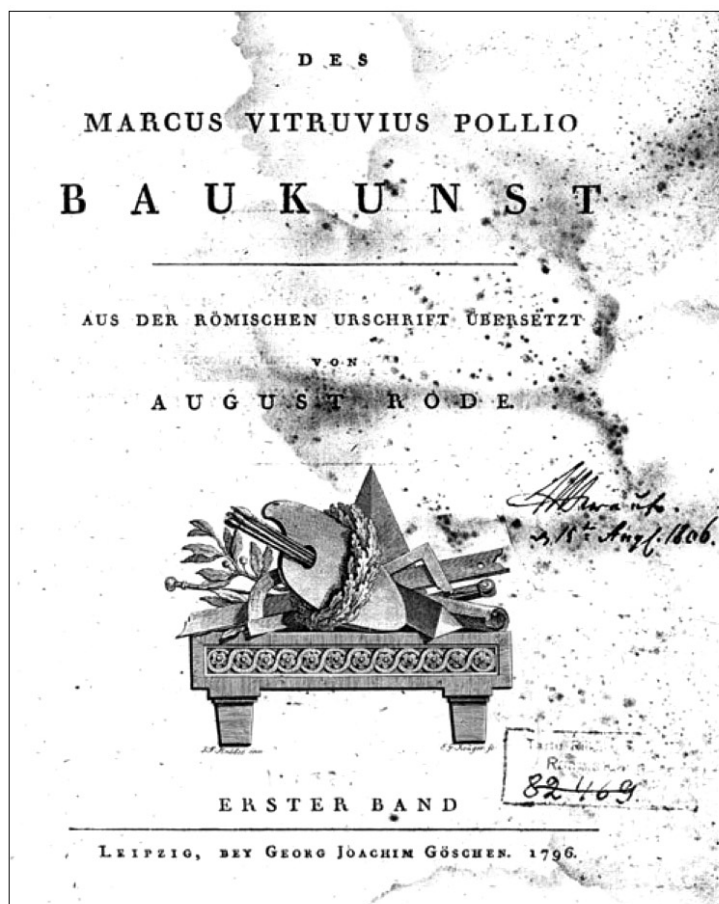
⁵¹⁹ N. Le Camus de Mézières, Von der Uebereinstimmung der Baukunst mit unsern Empfindungen. – Allgemeine Magazin für die bürgerlichen Baukunst, 1789–1790. Hrsg. G. Huth. Weimar: Hoffmann. Bd. 1, Th. 1, lk. 97–172; Th. 2, lk. 66–169.

Vitruviaanlikke klassikalisi sambaorderite eeskujuraamatuid esindab sari *Bibliothèque portative d'architecture élémentaire à l'usage des artistes*, mille andis välja prantsuse kirjastaja Charles-Antoine Jombert Pariisis. C.-A. Jombert oli kolmanda põlve raamatukaupmehi, kelle isa sai Prantsuse teaduste akadeemia teaduslike teoste kirjastamisõigused, kuid spetsialiseerus rohkem militaar- ja tsiviilarhitektuuri väljaandmisele. 18. sajandi keskpaiku ülimenukale arhitektuuriklassikute sarjale on ka J. W. Krause esitanud tellimuse. Saabunud komplekti tiitellehtedel on äratuntavad vabamüürlikud sümbolid, seega sihtgrupp, kellele olid teosed adresseeritud. C.-A. Jombert liikus ka Pariisis entsüklopedistide ja akadeemia teadlaste ringkondades ning kuulsad olid olnud tema pool korraldatavad suareed, millest võtsid osa ka J. Lalande, D. Diderot ja d'Alembert jt. (Illustr. 47)

Lisaks eelmainitutele on J. W. Krause tellinud August Rode välja antud Vitruviuse ehituskunsti käsiraamatu, mis on pühendatud Dessau-Wörlitzi aiariigi arhitektile Friedrich Wilhelm von Erdmannstorffile. Teose eessõnas ülistas A. Rode Dessau vürstiriiki ja selle muusadest puudutatud paiga ilu. Tänu kunstide ja teaduste keskusele Wörlitzis, saab nüüd ka saksa keeles lugeda Vitruviust, mis peaks olema iga kultuurrahva keeles kättesaadav. (Illustr. 48)

47. Andrea Palladio ja Vincenzo Scamozzi arhitektuuri tutvustavad teosed (Paris: Jombert, 1764).

48. Vitruviuse „10 raamatut arhitektuurist“ A. Rode tõlkes (1796).

Samuti tutvustas A. Rode arhitektuurialast kirjandust, mis aitas tal tõlkida Vitruviuse teksti ja terminoloogiat saksa keelde. Selleks võttis ta aluseks Francesco Milizia *Principi di architettura civile* (1781) saksakeelse tõlke (1784–1786), J. F. Pentheri raamatu *Lexicon architectonicum...* ja Johann Georg Sulzeri *Allgemeine Theorie der schönen Künste...*⁵²⁰ Kaks viimast teost on J. W. Krause ka õppetooli raamatukokku tellinud, kuid F. Milizia kolmeosaline teos⁵²¹ on kuulunud tõenäoliselt tema enda raamatukokku, sest teoses on tema käekirjaga tehtud märkusi. Francesco Milizia avaldas oma kirjutises poolehoidu

⁵²⁰ Des Marcus Vitruvius Pollio Baukunst. Aus dem Römischen Urschrift Übersetzt von August Rode. Leipzig: bey Georg Joachim Göschen, 1796, lk. VI–XX.

⁵²¹ F. Milizia, Grundsätze der bürgerlichen Baukunst in drei Theilen. Aus dem Italiänischen. Leipzig: im Schwickertschen Verlage, 1784.

idealistikule Antiik-Kreeka ilukontseptsioonile, mida ta jagas oma sõprade Antonio Canova, Anton Raphael Mengsi ja Johann Joachim Winckelmanniga. Samuti näitas F. Milizia suurt erudeeritust arhitektuuriajaloo ning esitas põhjaliku käsitluse eri kultuuride arhitektuurikeskkondade väljakujunemisest. Kuid arhitektuuriteoorias toetas ta prantsuse 18. sajandi teise poole ratsionaalset arhitektuurimõtet, mis rääkis ehitise karakteri seotusest funktsiooniga ning kuulutas arhitektuuris eeskujuks looduse enese.

J. W. Krause on andnud sisse ka tellimuse 18. sajandil jätkuvalt populaarsete N. Goldmanni – L. C. Sturmte teostele ning L. Vochsi ehituskunstialaseid termineid koondavale ehitusleksikonile. Arhitektuuriajaloo ja esteetilise mõtte õpetamisel on J. W. Krause võtnud eeskujuks tuntud Leipzigi kanooniku Christian Ludwig Stieglitzi teose *Geschichte der Baukunst der Alten* (1792). C. L. Stieglitz seisab range klassitsismi ja eklektika piirimail. Võttes ühelt poolt üle Johann Joachim Winckelmanni idee läheneda antiikkunstile kultuuriajaloolisest vaatepunktist, seob ta selle kokku prantsuse arhitektuuriteoorias populaarse mõistega *caractère*. Nõnda hakkab C. L. Stieglitz rääkima muistsete tsivilisatsioonide loodud ehitiste karakterist, kuid nii nagu J. J. Winckelmann, rõhutas ka C. L. Stieglitz Antiik-Kreeka arhitektuuri täiuslikkust tsivilisatsioonipärandis. C. L. Stieglitzi *Archaeologie der Baukunst der Griechen und Römer* (1801, Weimar) ja *Archaeologie der Baukunst* (1801) on mõlemad rohkem teoreetilised arutelud muistsete tsivilisatsioonide arhitektuuri mõjust hilisematele sajanditele ja ei sisalda märkimisväärselt illustatsioone. Neid teoseid kasutas J. W. Krause 1820. aastatel oma arhitektuuriajaloo loengute ettevalmistamisel, täiendades loenguid omapoolsete joonistuste sarjadega.⁵²²

Tellimusnimekirjas on esindatud ka 18. sajandi ühe kuulsama prantsuse arhitekti, teoreetiku ja õpetaja Jacques-François Blondeli *Cours d'architecture...*, mis seletas tema enda õpetuse põhimõtteid heast arhitektuurist. Lähtudes veel ehitiste hierarhiast ning nende representatiivsusest, pidas J.-F. Blondel juba oluliseks lähtuda ehitise funktsioonist ja karakterist. Tema arhitektuurikirjutiste kõrval tuleb esile tõsta hoopis uut alustel korraldatud arhitektuuriõpet. J.-F. Blondeli ideeks oli anda arhitektuuriharidust kõigile, kes seda soovivad. Selleks asutas ta oma erakooli *École des Arts*, kus ta püüdis koolitada uut tüüpi arhitekte, kes suudaksid viia arhitektuuriteooria ja entsüklopeedilised teadmised ka ehitatud keskkonda. Selleks kavandas ta mahuka õppeprogrammi, mis hõlmas aineid alates algebrast, matemaatikast, maastikumaaalst, perspektiiviõpetusest kuni müürsepa praktiliste töövõteteni välja. J.-F. Blondel innustas noorte kujutlusvõimet, analüüsides vanu linnaplaane ja projekte, et koos arutleda ja diskuteerida arhitektuuri tuleviku üle. Üks tollane kuulus hugenotist arhitekt, kes hiljem töötas Kasselis – Simon Louis de Ry – iseloomustas J.-F. Blondeli õpetamise viisi järgnevalt: „mulle tundub, et saksa arhitektidel puudub teoreetilise mõtte mõtestamise oskus, mida asendab tugev ehituspraktika. Kuid

⁵²² Vt. M. Raisma, *Voyages Pittoresques. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*, lk. 113–152.

arhitekt, kes ei suuda oma visuaalset protsessi verbaalselt mõtestada, ei avalda ka erilist mõju kaasajale.⁵²³ See uus lähenemine arhitektuuriõppes andis suure tõuke kõigile neile välismaalastele, kes õppisid J.-F. Blondeli koolis, mõtestamaks oma loomingut ning töötamaks välja oma arhitektuuriprintsiipe. Ja veel – üha küsitavamaks muutus vana vitruviaanlikel eeskujudel püsinud arhitektuuri-esteetika, mille asemele tõusis uus mõtteviis, mis lähtus kohalikest oludest ja ehitustraditsioonidest. Arhitektuurikursused, mida J.-F. Blondel pidas, omandasid suure populaarsuse ning tema arhitektuurikooli *École des Arts* stipendiaadid, kes olid viibinud ka *pensionnaire*’idena Roomas, kandsid endas kõige radikaalsemaid arhitektuuriideid 18. sajandi teisel poolel. Erilist eeskuju andis kool Preisi arhitektile, David Gillyle, kes avas sarnastel alustel oma erakursused 1793. aastal.

18. sajandi teisel poolel oli suur nõudlus praktiliste ehituskunsti käsiraamatute järele, mis pakkusid välja valgustusajastu sotsiaalsete reformide tulemusena päevakorda kerkinud uute hoonetüüpide lahendusi ning seletasid lahti uusi ehitustermineid. C. L. Stieglitzi *Encyclopädie der bürgerliche Baukunst...* jätkas Lucas Vochsi suunda, esitades ehitusalase terminoloogia alfabeetilises järjestuses nagu valgustusajastule iseloomulik.⁵²⁴ C. L. Stieglitzi avarapilgulist lähenemist arhitektuuriajalos jätkas arhitekt ja hüdraulikainsener Carl Friedrich von Wiebeking, kelle kõrgelt hinnatud teos *Theoretisch-practische Bürgerliche Baukunde* oli kombinatsioon arhitektuuri teoreetilise mõttega koos praktiliste teemadega vesiehituse, teede ja sildade rajamise kohta. Selle käsiraamatu põhjal oli J. W. Krause valmistanud ette oma loengud 1823./24. õppeaastal.⁵²⁵ Lorenz Johann Daniel Suckowi eessõnas käsitlusele *Erste Gründe der Bürgerliche Baukunst...* on välja toodud rõhuasetus linnakodanike hoonete ökonoomsemale ehitamisele. See oli vastukaaluks valitsejakesksete paleekomplekside arhitektuurile. Ehitiste juures pakub L. Suckow välja ka kalkulatsioonid ja hoone maksvuse. Samuti on teoses näidatud seos materjali koostise, kasutusviiside ja konstruktsioonide vahel. L. Suckow läheneb oma teoses prantsuse ratsionaalsele arhitektuurikontseptsioonile eesmärgipärasest ehitusest, mida hakkasid propageerima juba Jean-Louis de Cordemoy ja Claude Perrault, kelle hinnangul ei ole ükski ehitus ilus, kui see ei vasta oma funktsioonile.⁵²⁶

⁵²³ F. H. Schmidt, Expose Ignorance and Revive the Bon Goût. Foreign Architects at Jacques-François Blondel’s École des Arts. – Journal of the Society of Architectural Historians 2002, Vol. 61, No. 1, lk. 4–29.

⁵²⁴ H.-W. Kruff, A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present, lk. 290–291.

⁵²⁵ Anzeige der Vorlesungen, welche auf der Kaiserlichen Akademie zu Dorpat. Dorpat: M. G. Grenzius K. Universitätsbuchdrucker, 1823.

⁵²⁶ H.-W. Kruff, A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present, lk. 185–186.

Arhitektoonika kabineti asutas J. W. Krause 1803. aastal koos põllumajanduse ja tehnoloogia mudelkoguga, mis paiknesid ülikooli peahoone kolmandal korrusel. 1820. aastal oli kavas arhitektoonika- ja mudelkogu viia üles Toomemäele, kuid toomkiriku varemeteosa ülesehitus ei teostunud ning ruumikitsikuses jäädigi peahoonesse.⁵²⁷

1805. aastal valmistas stukimeister Carl Kalupka tehniliste mudelite kogusse toomkiriku varemete maketi. 1806. aastal said valmis ülikooli puusepp-ees-töölise (*Zimmerpolier*) Anton Leeri kaks maketti – ilma kuplita tähetorni hoone ja ülikooli peahoone keskosa *aula maxima* mudel, millest viimane oli mõeldud tiseritele eeskujuks aula ehitamisel.⁵²⁸ (Illustr. 49)

49. Raamatukogu saalis eksponeeritud ülikooli maketid 20. saj. alguses. (Kirjandusmuuseumi fotokogu, neg. A-221: 155)

Aastakümne jooksul lisandusid veel ülejäänud Tartu ülikooli hoonetekompleksi maketid, mis on tänapäeval eksponeeritud Tartu Ülikooli Ajaloomuuseumi Karl Morgensterni saalis. Peale selle valmistasid ülikooli meistrid ainekavas ette nähtud õppematerjale, nagu näiteks erinevaid võlvide ja müüri ladumise tehnikaid tutvustavaid makette, kogusid vajalikke näidiseid katusekattematerjalidest,

⁵²⁷ Mõned aparaadid ja mudelid peaksid olema säilinud Eesti Maaülikooli tehnika-instituudis.

⁵²⁸ EAA, f. 402, n. 5, s. 24, l. 31; N. Raid, Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani. Teatmik. Tallinn, 1987, lk. 121–122.

palkidest, prussidest jpm. 1808. aastal oli mudelkogu juba seitse eri varianti müüri ladumistehnikate näiteid, lisaks mansard- ja kelpkatuse konstruktsioonid, Toskaana sambaorderis peripteer ja mitu sisetrepi lahendust. Enamik mudeleid loodigi ülikooli ehitusprotsessi käigus, hiljem täiendati mudelkogu rohkem jooniste ja plaanidega.⁵²⁹

1809. aastal oli Anton Leer J. W. Krausele suureks abiks ka arhitektooniliste kogude täiendamisel. Ta on oma hea käega jäädvustanud suuremõtmelisi linnaplaane, sealhulgas viis lehte Peterburi ehitistest: uue börsihoone jm. 1810. aastal kasutas J. W. Krause ehitusmeister Friedrich Siegeli abi. F. Siegel oli muuseas õppinud Kopenhaageni kunstiakadeemias, enne kui Tartusse saabus. Ta valmistas ülikooli arhitektoonilisele kabinetile üle 20 lehte Peterburi esinduslikest ehitistest: Kaasani katedraalist, teatrihoonest, teaduste akadeemiast, kaubahoovist jt.⁵³⁰ Arvukalt kogunes näidislehti 1810.–1820. aasta jooksul. Ühtekokku võib loetleda 1820. aasta aruandes üle 400 graafilise lehe ja joonistuse, millest 109 lehte on arhitektoonilisi elemente, s. h. Vitruviuse, Serlio, Vignola sambaorderite näidiseid. Professor Knorre pärandist saabus kingitusena 150 lehte ornamenti jooniseid ning esindatud olid pea kõigi suuremate linnade plaanid. Kogusse kuulusid ka J. W. Krause enda tehtud arvukad joonistused oma loengute illustreerimiseks.⁵³¹

Lisaks elloetletud näidislehtedele telliti arhitektoonika kabinetti ka mitmeid ideeajakirju, mis olid orienteeritud harrastusarhitektidele ning arhitektuuri sõpradele, kelle hulka kuulus märkimisväärselt palju aadlikke. Saksakeelses kultuuriruumis etendas väga tähtsat rolli arhitektuurimaitse kujundamisel Johann Gottfried Grohmanni *Ideemagazin für Liebhaber von Gärten* (1796–1806), kus paljud noored algajad arhitektid said oma ideid väljendada väikeste maamõisate ja paviljonide lahenduste tutvustamisel ning endale ka klientuuri leidmisel. J. G. Grohmanni ideeajakiri on 1815. aastal jõudnud õppetooli arhitektoonika kabinetti.⁵³²

Suurt kaalu evisid ka professionaalsete arhitektide oma kuludega välja antud projektide kogud, kus nad tutvustasid ja propageerisid oma arhitektuuri kontseptsiooni. 1813. aastal jõudsid Tartusse kaks Friedrich Weinbrenneri välja antud vihikut *Architektonisches Lehrbuch* (Tübingen, 1810–11) koos kahe jooniste mapiga.⁵³³ See oli esimene teoreetilis-praktiline ehituskunsti tutvustav õppevahend, mis sisaldas arhitekti loomingust pärit jooniseid koos tema enda kommentaaridega. Esimeses kahes mapis olid põhiliselt perspektiivi- ja geo-

⁵²⁹ EAA, f. 402, n. 5, s. 24, l. 31–33.

⁵³⁰ EAA, f. 402, n. 5, s. 24, l. 3; N. Raid, Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani, lk. 175.

⁵³¹ Vt. M. Raisma, *Voyages Pittoresques*. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks, lk. 113–152; Tõese arhitektuuri otsingul. *Auf der Suche nach einer wahren Architectur*. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal, lk. 79–135.

⁵³² EAA, f. 402, n. 5, s. 24, l. 31p.

⁵³³ EAA, f. 402, n. 5, s. 24, l. 31p.

meetriaõpetuse näited, alates kolmandast kogumikust hakkas F. Weinbrenner tõrjuma senini valitsenud prantsuse arhitektuurimaitset ning looma uut, saksa arhitektuuriteooriat, kuid need kogumikud ei ole Tartusse jõudnud. Friedrich Weinbrenneri õpilase Georg Molleri avaldatud *Denkmäler der deutschen Baukunst* (1815) on esimene laiaulatuslik kollektsioon saksa gooti arhitektuurist, kuid selles olid esindatud ka tema enda nii klassitsistlikud kui ka neogooti stiilis projektid. G. Molleri teost on peetud saksa natsionalismile üheks algõuke andjaks, sest ta esitas gooti stiili kui saksa rahvusele omast karakterit.⁵³⁴ See teos oli tellitud ka arhitektoonika kabinetti.

Uudsete leidudena võiks veel mainida 1810. aastal arhitektoonikakogusse jõudnud 24 lehest koosnevat Giovanni Antonio Antolini projektide albumit *Forum Napoleonis in Mayland* (1800).⁵³⁵ Intellektuaali ja arhitektina oli G. A. Antolini vaimustatud Prantsuse revolutsiooni ideedest ning elas elavalt kaasa Lombarida piirkonna vabastamisele Habsburgide võimu alt. Napoleoni eduka sõjakäigu järel loodi Põhja- ja Kesk-Itaalias 1797. aastal Tsisalpiini vabariik, mille pealinnas Milaanos kuulutati välja arhitektuurikonkurss Milaano kesklinna ümberplaneerimiseks. G. A. Antolini pakkus välja Castello Sforzesco ümbruse grandioosse ümberehitusprojekti Napoleoni foorumiks, mida piiraksid poolkaarselt võimsad dooria sammaskolonnaadid, sümboliseerides siin uut vabariiklikku korda. Lisaks olid välja toodud ka 12 avaliku hoone fassaadid, mis paigutusid selle foorumi ümber, ennetades juba Napoleoni ja Aleksander I ampiirseid megastruktuure linnaehituses.⁵³⁶ Selle esindusalbumi formaati köidetud teose oli õppetoolile kinkinud maanõunik von Richter.⁵³⁷ (Illustr. 50)

Vaid aasta pärast Jean-Charles Krafft'i poolt 1809. aastal Pariisis välja antud albumit *Plans des plus beaux jardins pittoresques de France, d'Angleterre et d'Allemagne et des édifices, monuments, fabriques qui concourent à leur embellishment dans tous les genres d'architecture, tels que chinois, égyptien, anglais, arabe, mauresque* on see 96-leheline illustreeritud teos jõudnud ka Tartu arhitektoonika kabinetti.⁵³⁸ J.-C. Krafft oli saksa päritolu arhitekt ja gravöör, kes emigreerus Pariisi ning populariseeris eelkõige revolutsiooniarhitektide C.-N. Ledoux', Julien-David Le Roy ja François Belangeri arhitektuureeskujusid. See album tutvustab prantsuse, inglise ja saksa keeles maalilisemaid aedasid üle Euroopa, kuid rõhuasetus on Napoleoni ajastu ja tema arhitektuurimaitse tutvustamisel.

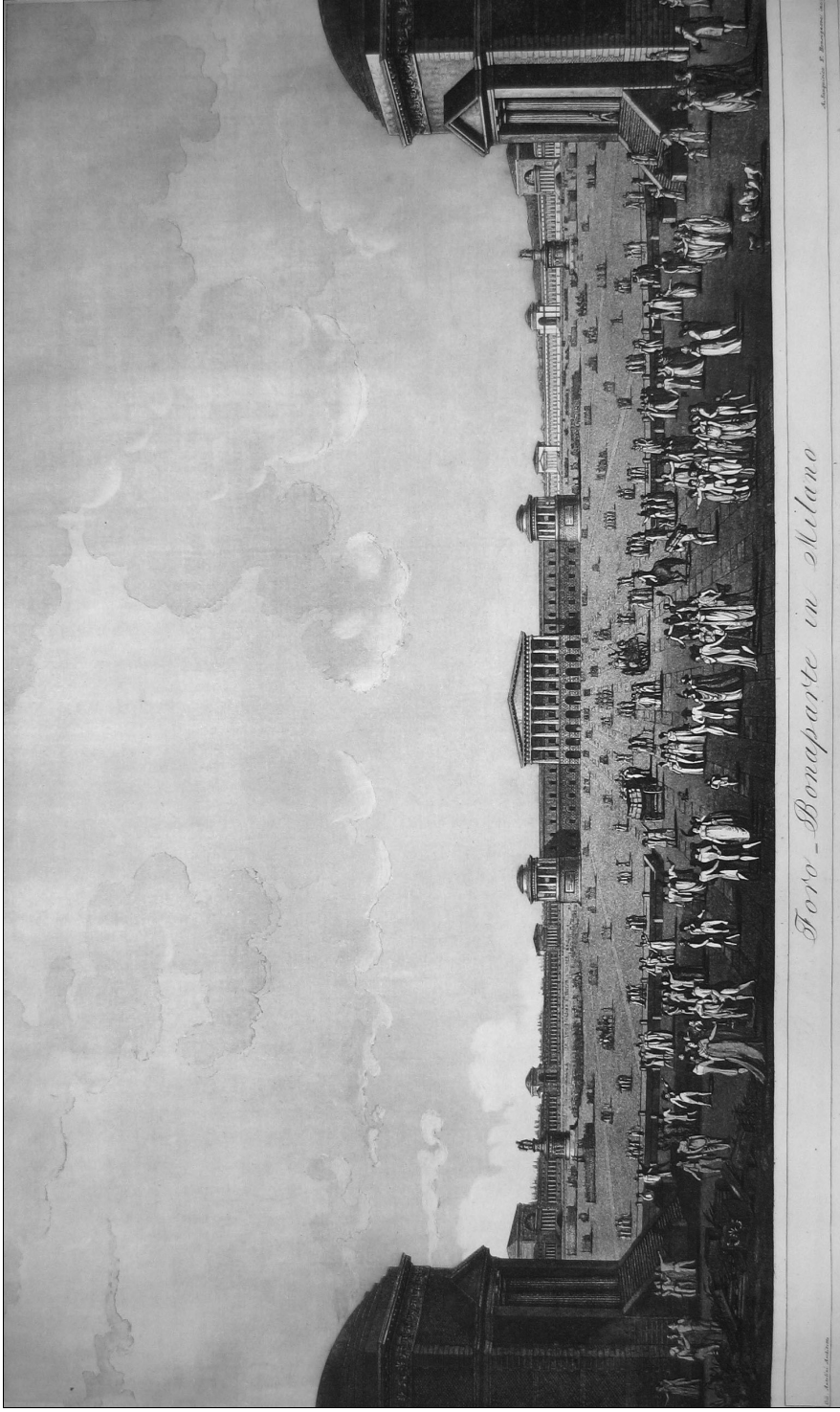
⁵³⁴ H.-W. Kruff, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, lk. 296.

⁵³⁵ Selle arhitektuurikonkursi ametlik nimetus oli *Piano Economico-Politico del Foro Bonaparte. Presentato coi Disegni al Comitato di Governo della Repubblica Cisalpina il di 25 Frimale anno IX Repubblica. 16. dicembre 1800.*

⁵³⁶ Neoclassicism and Romanticism. Architecture. Sculpture. Painting. Drawing, lk. 108–109.

⁵³⁷ EAA, f. 402, n. 5, s. 24, l. 31.

⁵³⁸ TÜR KHO, f. 4, n. 1, s. 343, l. 87.

50. G. A. Antolini Milaano keskvaljaku kavand *Forum Napoleonico*, 1800.

Eelpool esitatud allikmaterjalidele tuginedes saab tõdeda, et Tartu ülikooli raamatukogus leidub väga väärtuslikke arhitektuuri- ja ehituskunsti ning maastikuarhitektuuri alased teoseid, mida J. W. Krause on siia tellinud kindla valikuprintsipi alusel. Samuti sai kinnitust fakt, et Tartu ülikool oli 19. sajandi alguses väga aktiivses ideede- ja suhtevõrgustikus Lääne-Euroopa uusima teadus- ning kultuurimõttega, eriti prantsuse 18. sajandi teise poole radikaalsete valgustusideede ja reformikavadega ning need ideed jõudsid otseteed ka Tartusse. See valik pole ka üllatav, sest Tartu ülikooli esimese kahe aastakümne üldine suund oli tugevalt orienteeritud prantsuse loodusteadustele ning hariduskontseptsioonile ja seeläbi ka prantsuse ratsionaalsele, sensualismist mõjutatud arhitektuurimõttele, mis igati toetas valgustusideede elluviimist ühiskonnas. Samuti ei tohi alahinnata raamatute hankimiseks eraldatud rahalisi ressursse, mida kahel esimesel aastakümnel võimaldati Tartu ülikoolile riiklikul tasemel. Selles on suured teened G. F. Parrotil ja F. M. von Klingeril. Omakorda tänu tuleb avaldada ka K. Morgensternile, kes ehk tänu oma vabamüürlikule taustale suutis luua väga asjatundliku raamatukaupmeeste ja kirjastajate võrgustiku, mis kindlasti hõlbustas asjaajamist ning vajalike teoste hankimist. Lisaks ametlikule asjaajamisele tundsid Tartu ülikooli hea käekäigu vastu suurt huvi ka osa baltisaksa aadlikest, kes annetasid või kinkisid ülikoolile väärtuslikke teoseid.

3. Professor J. W. Krause väljatöötatud õppekava

Tartu ülikooli loengute programmis on kirjas, et J. W. Krause alustas 1803. aasta sügissemestril põllumajandusökonoomika lugemist, kasutades selleks Johann Christian Gotthardi käsiraamatut *Das Ganze der Landwirtschaft: Ein systematisches Lehr- und Handbuch für Oeconomen* (Hamburg, Mainz: Vollmer, 1802) ja pidades silmas ka Liivimaa olusid, ning loengud toimusid neli korda nädalas.⁵³⁹

J. W. Krause jõudis lugeda sissejuhatust põllumajandusökonoomiasse vaid ühe semestri, seejärel valiti ta ülikooli ehitusdirektori vastutusrikkale ametikohale ja vabastati õppetööst kuni 1806. aastani. Sisuliselt käivitas J. W. Krause ökonoomia, tehnoloogia, metsanduse ja tsiviilehituse õppetooli alles 1806. aastal ning selleks ajaks oli ta jõudnud õppetoolile muretseda vajalikku erialakirjandust ning koostanud õppetooli õppekava, milles ta tutvustas lähemalt ka erialakursusi ning nende sisu.⁵⁴⁰ Professor Krause rõhutas, et õppetooli eesmärgiks on anda

⁵³⁹ Anzeige der Vorlesungen, welche auf der Kaiserlichen Akademie zu Dorpat von 1. Mai 1802 bis zum 1. Julius des Jahres 1803 gehalten werden. Dorpat: M. G. Grenzius Universitat-Buchdruckerei, 1802.

⁵⁴⁰ Ueber der burgerlichen Baukunst in Tabellen zum Behuf akademischer Vorlesungen entworfen von Johann Wilhelm Krause ord. Prof. der Oekon. und Baukunst. Dorpat: M. G. Grenzius Universitat-Buchdruckerei, 1806.

ülevaade põllumajanduses ning tsiviilehituskunstis vajaminevatest teadmistest ning tema sõnutsi tuli „ilu siduda kasulikkusega ning teooria praktikaga“. Õpetatavad ained olid jagatud kolmele aastale. Esimesel aastal õpitakse loodusteadusi ja aritmeetikat; kuulatakse loenguid üldisest ajaloost, rõhuasetusega erinevate ajastute, maade, rahvaste, religioonide, kommete ja tavade, eluviiside kajastumisest arhitektuuris; filosoofiat, rõhuasetusega esteetikal ning õpitakse arhitektoonilisi elemente joonistama (põhiplaan, ristlõikeid ja profiile nii geomeetriselt kui perspektiivvaates). Samuti tehakse tutvust geometria, maamõõtmise ja nivelleerimisega. Arhitektuuriteoreetiline kursus sisaldab ehituskunsti põhialuseid ning asendiplaanide koostamist.

Teisel aastal on uuteks õppeaineteks füüsika, mineraloogia, keemia, tehnoloogia ja maahituse loengud. Õpitakse visandama põhiplaan, fassaadijooniseid ning profiile, koostama materjalide- ja ehituseelarveid. Linnamajanduses tutvutakse kanalite, lüüside, sildade, tammide ja tänavate ehitusega. Abiteadustest täiendatakse end trigonomeetria, algebra, mehhaanika, masinaõpetuse ning joonistamise alal, mis sisaldab vabajoonistust kunstiajaloo maalidelt, maastikumaali vabas looduses ning ajalooliste grupiportreede visandamist. Samuti õpitakse puidu, vaha, kipsi ja korgi modelleerimist ning neist mudelite valmistamist.

Kolmandal õppeaastal lisanduvad ehitusfüüsika (tugevusõpetus), arhitektuur ehk *Schöne Baukunst*, üldine arhitektuuri ajalugu, esteetika ja linnaehitus, mille all on mõeldud kvartalite planeerimist, hoonestamist, fassaadide kaunistamist, perspektiivvaadete ja plaanide valmistamist. Samuti tutvutakse kolmandal aastal veel kameralistika valdkonda kuuluvate teemadega, nagu ehitusseadused, ehituspolitsei ehk -järelevalve, lepingute ja ehituseelarvete koostamine.

Siinkohal on hea võimalus võrrelda J. W. Krause õppekava 1799. aastal avatud Berliini Kuningliku Ehitusakadeemia (*Königliche Bau-Akademie*) õppekavaga. Berliini ehitusakadeemia eelkäijaks oli David Gilly 1793. aastal asutatud ehituskunsti erakool, mille reputatsioon kasvas kiiresti. Selle põhjuseks oli õppeasutuse orienteeritus uute materjalide ning tehnikate väljatöötamisele ning nende rakendamisele uut tüüpi hoonete juures, mida vajati kiiresti areneva majanduse ja sotsiaalsete reformide käigus. David Gilly, Johann Albert Eytelwein ja Heinrich Karl Riedel olid Berliini ehitusakadeemia asutajad, kes seadsid rõhuasetuse inseneritehnilisele arhitektuuriõppele ning ehitustehniliste võtete täiustamisele ja materjaliõpetusele. Teiseks eesmärgiks oli koolis ette valmistada tugevaid ehituskorralduse spetsialiste, kes asuksid Preisi *Ober-Bau-Amti* osakondadesse, kus tegeleti linnaplaneerimisega, tööstuskomplekside rajamisega, linna heakorra küsimustega, nagu näiteks teede ja tänavate hooldus, kommunikatsioonivõrgustiku väljaehitamine jm. kameralistika alla jäävate valdkondadega.

Eesti Ajalooarhiivi Narva Muinsusseltsi fondis on säilinud Lüneburgi päritolu Johann Friedrich Goedickele 1802. aastal välja antud Berliini ehitusakadeemia

pitsatiga diplom koos David Gilly ja Johann Albert Eytelweini allkirjadega.⁵⁴¹ Sellel diplomil on kirjas ka kursused, mida noormees oli läbinud. Kõigepealt, esimeseks tingimuseks oli seatud, et pooleaastase kursuse, mida ehitusakadeemia pakkus, peab õpilane lõpetama ettenähtud ajal. Nõutavad joonistusvahendid ning õpikud pidi iga õpilane endale ise muretsema, seevastu eeskujunäidised, instrumendid, mudelid ja tint anti ehitusakadeemia poolt. Tasuta toimusid ka joonistustunnid ning ehituskunsti ajalugu, kuid ülejäänud ained kuulusid õppemaksu alla. Diplomil on kirjas, et J. F. Goedicke läbis ettenähtud kolm osa aritmeetika, geomeetria, trigonomeetria, maamõõdu- ja nivelleerimisalasest kursusest ning äriplaani koostamisest. Viide aineplokki olid jagatud optika ja perspektiiviõpetuse tunnid, ökonoomiline ehituskunst (*bürgerliche baukunst*), ehitusfüüsika ja materjaliõpetus, staatika ja hüdrostaatika, mehhaanika ja hüdraulika. Kuues osas loeti linnaehituskunsti (*schöne baukunst*), ehitiste konstruktsiooniõpetust, sealhulgas eraldi ilmastikukindlate hoonete rajamist, ja masinaõpetust. Samuti anti põhjalik õpetus lüüside, sildade ja sadamakohtade rajamise ning teedehituse kohta.

Berliini ehitusakadeemia kuulsatest õppejõududest tutvustas ehituskonstruktioone Freiderich Becherer ja ehitusfüüsikat-materjaliõpetust luges Paul Ludwig Simon. Johann Albert Eytelwein andis mehhaanika ja hüdraulika tunde, Heinrich Karl Riedel vesiehitust, David Gilly lüüside, sildade, sadamate ja teedehitust. Arhitektuurikursust ning linnaplaneerimist luges Heinrich Gentz ja ökonoomilist ehituskunsti Heinrich Riedel jun. Aloys Hirt andis ehituskunsti ajalugu ning noor andekas Friedrich Gilly jõudis lugeda aasta optikat ja perspektiiviõpetust ning anda joonistamist, kuni ta ootamatult 1800. aastal suri.

Eelpool mainitud professorid olid ka aktiivsed õpperaamatute koostajad ning oma arhitektuuriideede propageerijad. Järgides G. Huthi ajakirja formaati, hakkasid Berliini ehitusakadeemia liikmed välja andma perioodiliselt ilmutat illustreeritud ajakirja *Sammlung nützlichen Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend. Für angehende Baumeister und Freunde der Architectur. Herausgegeben von mehreren Mitgliedern des Königlichen Preussische Ober-Bau-Departement*. Ajakiri ilmus ajavahemikus 1796–1806 ja J. W. Krause oli tellinud need numbrid ka õppetooli raamatukokku, kuhu 1806. aastaks oli saabunud 1801.–1804. aasta aastakäigud.⁵⁴² 1810. aastal jõudis arhitektoonika kabinetti ka kolm vihikut Heinrich August Riedeli *Sammlung architectonischer äusserer und innerer Verzierungen für angehende Baumeister und Liebhaber der Baukunst* (esimene vihik ilmus Berliinis 1803. aastal ja viimane, kaheksas vihik 1810. aastal).⁵⁴³

⁵⁴¹ EAA, f. 3287, n. 1, s. 51, l. 1–2p. Sellenimelist arhitekti 19. sajandi alguses Eesti arhitektuuriajaloo ei ole kohanud, kuid 19. sajandi teisel poolel tegutses Peterburis arhitektina Robert Goedicke (1829–1910), kes tõusis ka Peterburi Kunstiakadeemia rektoriks ning hiljem projekteeris ka kuulsat A. L. Stieglitzi kunstikooli kompleksi. Kas võib nende isikute vahel olla sugust, annab teavet edasine uurimistöö.

⁵⁴² TÜR KHO, f. 4, n. 1, s. 277, l. 11p.

⁵⁴³ EAA, f. 402, n. 5, s. 24, l. 31.

J. W. Krause ainekava ülesehitus tugines David Gilly mõjukale käsiraamatule *Handbuch der Land-Bau-Kunst* (1796, Berlin).⁵⁴⁴ D. Gilly huvitus reaalsest ehitusprotsessist ja -tehnikatest ning ta on kirjutanud oma käsiraamatu eessõnas, et kolm vitruviaanlikku printsiipi – tugevus, eesmärgipärasus, ilu –, mis muidu iseloomustasid paleesid, on nüüd olulised ka majandushoonete arhitektuuri juures. Saksa kultuuriruumis vajab professionaalset nõustamist uus grupp maaomanikke, nn. *Landwirts*, kes on rentinud karjamõisaid ja soovivad uute tehnoloogiate abil tõsta renditud mõisate produktiivsust, et siis hiljem oleks võimalik koht endale päriks osta. David Gilly tõi välja, et sageli peab *Landwirt* ise olema ka haritud ning teadlik ehitusmeistrite valikul ning tööde juhatamisel, sest ehitusmeistrid ei valda uusimaid ehitustehnikaid ning suundumisi majandushoonete arhitektuuris. Näiteks kuidas siduda üksikuid hoonegrupe tervikuks, et neid oskuslikult muuta vastupidavamaks ilmastikutingimustele ja tugevdada konstruktsioone tormide jm. loodusjõudude vastu. Siinkohal soovitas D. Gilly terve rea praktilisi ehituskunsti käsiraamatuid,⁵⁴⁵ mille hulgast on J. W. Krause õppetoolile tellinud L. J. L. Güntheri ja J. C. F. Kefersteini teosed.

David Gilly tõstas oma käsiraamatu eessõnas ka kaks väga pakilist probleemi, mis ootavad lahendamist ehitatud keskkonnas. Esiteks osundas ta prantsuse arhitekti ja linnaplaneerija Pierre Patte'i mõjukale teosele *Mémoires sur les objets les plus importants de l'Architecture* (1769), milles P. Patte oli juba paarkümmend aastat tagasi juhtinud prantslaste tähelepanu sellele, et kuigi arhitektuuris oli võetud suund ratsionaalse ja ökonoomse ehituskunsti poole, pole suudetud sama ideed rakendada prantsuse tööliste ja maarahva elamute juures. David Gilly tegi sama etteheite oma maa lugejatele ning rõhutas, et esmajärjekorras tuleb leida sobivad näidised tööliste ja maarahva elumajadele, mis vastaksid valgustusajastul esile tõstetud hügieeni, tervishoiu ja ökonoomsuse printsiipidele.

Siinkohal viitas David Gilly kahele olulisele allikale, mida tasuks näidistena eeskujuks võtta. Esiteks soovitas ta Londonis 1792. aastal välja antud teost *A Series of Plans for Cottages or Habitations of the Labourer*, kus leidub ka talupoegadele sobivate elamute näiteid. Kuid eraldi toob D. Gilly esile briti arhitekti John Plaw' välja antud raamatu *Rural Architecture; or Designs from the Simple Cottage to the Decorated Villa* (1785), mis oli esimene katse kavandada spetsiaalselt töölistele mõeldud väikseid elamuid. Eeskujualbum sai kohe suure menu osaliseks ning J. Plaw täiendas oma kogumikku järjest uute kavanditega ja avaldas oma sarja veel 1794., 1796., 1800., 1802. ja 1804. aastal.⁵⁴⁶ Kindlasti oli üheks populaarsuse põhjuseks ka näidiste juures pakutud ökonoomsed

⁵⁴⁴ D. Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst*. Vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirtschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen. 2. Theile. Berlin: Friedrich Vieweg, 1797–1798.

⁵⁴⁵ D. Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst*, lk. 3–5.

⁵⁴⁶ *Architectural Theory and practice from Alberti to Ledoux*. Ed. D. Wiebenson. Chicago: University of Chicago Press, 1982, lk. 126.

põhiplaanilised lahendused ning kohalikud ehitusmaterjalid. Üldmuljelt vastasid näited nn. traditsioonilise talupojarahitektuuri rustikaalsele laadile ja neid eksponeeriti koos pitoreskse loodusmotiiviga. Tasub märkida, et selles kogumikus oli avaldatud ka esimene M.-A. Laugier'i arhitektuuriprintsiibil loodud rustika-gootika stiilis majakese näide, mille Georg Friedrich Parrot kavandas Toomemäe vallivahi majakeseks. D. Gilly juhtis tähelepanu, et J. Plaw' eeskujualbum väärrib ka saksa keelde tõlkimist, ning 1794. aasta variant jõudiski juba järgmisel, 1795. aastal saksa lugejani pealkirja all *Ferme Ornée or Rural Improvements*.

Tööliste majade teise eeskujuvariandina pakkus D. Gilly välja Pariisi põllu-majandusühingu (*Société d'Agriculture*) välja kuulutatud auhinnatööde võitja, maaehituskunsti professori François Cointereaux' joonised, mis avaldati 1791. aastal Prantsusmaal nime all *La Ferme* (karjamõisad) ning tõlgiti 1793. aastal ka saksa keelde. Lyonist pärit arhitekt François Cointereaux kasutas esmakordselt Euroopas nn. äraunustatud Vana-Rooma tambitud mullast seintega ehitustehnikat, mille kohta ta oli lugenud Pliniuselt ning katsetanud esmakordselt 1787. aastal Lõuna-Prantsusmaal. F. Cointereaux asutas oma uue *pisé-de-terre*-tehnikat propageerimiseks spetsiaalse kooli *École d'agritecture rurale*. Omal ajal peeti F. Cointereaux'd sama novaatorlikuks kui C.-N. Ledoux' ja É.-L. Boullée loomingut.⁵⁴⁷ Tuleb mainida, et tema leiutatud „agritektuuri“ suund on tänapäeval taas kõrgelt hinnatud säästvate tehnoloogiate ja ökoloogilise arhitektuuri valdkonnas. Samas mainib D. Gilly, et neid eeskujusid ei saa paraku üks-ühele rakendada, kuna igas piirkonnas on erinevad kliimaatilised tingimused ja ehitusmaterjalid, kuid on nõus F. Cointereaux'ga, et ehitiste konstruktsioone saab ökonoomsemaks ja kaasaegsemaks muuta.⁵⁴⁸

Juba LÜÖS-i tegevuse algusaastail (1795–1796) tõusis baltisaksa aadelkonna liberaalse tiiva esindajate hulgas päevakorda Liivimaa talupoegade eluasemete parendamise teema.⁵⁴⁹ 18. sajandi lõpus nägi baltisaksa aadliku mõisakompleksi ideaalis välja *ferme-ornée*-laadis maastikukujundusena. John Plaw' järgi tähendas *ferme ornée* parendamise ideed (*rural improvements*) tervikuna, kaasates sinna ka talupoegade ja maatöölise eluasemete parendamise võimalused. *Pisé*-tehnikat tutvustas esmakordselt LÜÖS-i 1802. aasta väljaandes ka Georg Friedrich Parrot. Ta mainib F. Cointereaux' *École d'agritecture rurale* tüüpi kooli asutamist Viinis. Kooli eesmärgiks oli arendada praktilist maaehitust. Samuti märkis G. F. Parrot, et von Tiesenhausen on 1797. aastal oma mõisas esmakordselt sarnast ehitusstiili rakendanud. Lisaks sobiks *pisé*-tehnikat igati

⁵⁴⁷ R. Rael, Thomas Jefferson and François Cointereaux, Professor of Rural Architecture in revolutionary Paris. – *Architectural History, Journal of the Society of Architectural Historians of Great Britain* 2008, Vol. 48, lk. 173–206.

⁵⁴⁸ D. Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst*, lk. 5–7.

⁵⁴⁹ EAA, f. 1185, n. 1, s. 2.

piirdeaedade rajamiseks.⁵⁵⁰ François Cointereaux' *pisé-de-terre*-ehitusviisi tutvustav teos ilmus 1806. aastal Riias ning jõudis ka Tartu ülikooli arhitektoonika kabinetti⁵⁵¹ ning 1814. aastal ilmus LÜÖS-i trükistes juba ülikooli professori Wilhelm Friderich Hezeli põhjalik *pisé-de-terre*-tehnikat tutvustav uurimus ka laiemale publikule.⁵⁵²

David Gilly poolt oluliseks peetud maarahva elutingimuste parandamise teema leidis elavat vastukaja ka Liivimaal. Kogu ettevõtmine kulmineerus aga 1813. aastal, kui ilmavalgust nägi anonüümne brošüür *Ueber Verbesserung liefländischer Bauerwohnungen, von einem liefländischen Gutsbesitzer*. Sellele kirjutisele avaldas ajakirjanduses poolehoidu Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntag, märkides, et brošüüri autoriks on Hellenurme, Päidla ja Vorbuse mõisate omanik parun Karl Axel Christer von Bruiningk.⁵⁵³ K. von Bruiningki sõnum oli kantud valgustusajastul laialt levinud põhimõttest, et „elamud vormivad inimesi“.⁵⁵⁴ Ta kirjutas: „ilul, sealhulgas paremal elukeskkonnal, on suur mõju inimhingele ning südameheadusele, mis aitab ühel rahvusel kasvada. Näiteks linnades on juba ehitusmeistrite järelevalve all ehitatud hea maitsega maju.“ (See oli aeg, mil kreisilinnades oli alates 1809. aastast kehtestatud juba ülevenemaalised tüüpfaasadid.) Brošüüris nimetati talupoegade suitsutaresid tervist kahjustavateks, pimedateks ja tuleohtlikeks ning tehti ettepanek ehitada majad saviplonnidest, mis ei lähe nii kergesti põlema. Lisaks peavad elamud olema akende ja korstnaga ning asuma rehest eraldi.⁵⁵⁵ K. von Bruiningk lisas oma kirjutisele juurde ka uue taluelamu plaani, mille järgi lasi ta Hellenurmes 1813. aastal ehitada ühe saviplonnidest *pisé*-tehnikas nn. Preisi-tüüpi elamu oma talupoegadele. Metsapuuduse tõttu pidas ta saviehitust enamikus kohtades kõige otstarbekamaks ja odavamaks ehitusmaterjaliks, soovitas katsetada kanarbikuga segatud saviseinaga, kuid seejuures tuleks eraldi jälgida, et maja ei jääks niiskeks. Need tänapäeval ökoloogilises ehituses taas

⁵⁵⁰ G. F. Parrot, *Abhandlungen über den Bau von pisé für Landgebäude. – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefeland betreffen. Erster Theil.* Riga: C. J. G. Hartmann, 1802, lk. 119–142.

⁵⁵¹ TÜR KHO, f. 4, n. 1, s. 343, l. 90p.

⁵⁵² *Neueres ökonomisches Repertorium für Livland.* Dorpat, 1814, Bd. 3, St. 3, lk. 367–424.

⁵⁵³ A. Viires, *Esimene katse Eesti taluelamuid parandada. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXV.* Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn: Valgus, 1971, lk. 59. Vt. ka J. Heeg, *Die Wohn- und Lebensbedingungen der Letten und Esten in der baltischen Agrarpublizistik. – Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands: Ideologie und soziale Wirklichkeit*, lk. 107–124.

⁵⁵⁴ Sama mõte oli Euroopas üldlevinud ja palju tsiteeritud, nt. *Wie das Haus, so der Mensch* pärineb populaarsest ajakirjast *Zeitschrift für die elegante Welt* (Leipzig: Voss, 1806, nr. 3, lk. 7).

⁵⁵⁵ K. A. C. v. Bruiningk, *Ueber Verbesserung livländischer Bauernwohnungen, von einem livländischen Gutsbesitzer. – Neueres ökonomisches Repertorium für Livland.* Bd. 2, St. 3. Dorpat, 1814, lk. 144–145.

populaarsed tehnoloogilised võtted jäid paraku eesti talupojale tol ajal võõraks ning nad polnud nõus loobuma oma rehetaredest. Kuid selliseid aadlikke, kes tundsid tõsisemat huvi oma talupoegade ning üldse elukeskkonna parendamise vastu, oli teisi.⁵⁵⁶

Samal ajal sekkus arutellu isiklikult ka keiser Aleksander I, kes andis käsu Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubernerile markii Filippo Pauluccile esitada konkreetseid ettepanekuid olukorra parandamiseks. Elav arutelu koos kommentaaridega eelmainitud anonüümse brošüüri kohta kajastus läbi LÜÖS-i 1814. aastal ilmunud ajakirjanumbri *Neueres Ökonomisches Repertorium* 'i 2. köite,⁵⁵⁷ sisaldades artikleid sotsiateedi sekretäriilt Andreas Löwis of Menarilt, Õisu mõisnikult August Friedrich von Siversilt, Adavere mõisa omanikult Erich Johann von Viettinghoffilt, Apukalnsi (Rõuge naaberkihelkonna) praostilt Joseph Immanuel Sahmenilt, Üexkülli (Ikškile) pastorilt Christian Wilhelm Brockhusenilt ning Georg Johann von Tiesenhausenilt. Talupoegade eluasemete teemal võtsid teiste hulgas sõna ka Tartu ülikooli professorid G. F. Parrot ja J. W. Krause.⁵⁵⁸

Talupoegade elutingimuste kirjeldamisel jagunevad autorite arvamused selgelt kaheks. G. F. Parrot ja J. W. Krause leidsid mõlemad, et suitsutared on ebatervislikud ning need tuleks puhaste kambrite vastu välja vahetada. Seevastu konservatiivsema hoiakuga Õisu mõisnik August Friedrich von Sivers arvas, et talupojad on oma rehielamutega harjunud ega vaja uuendusi. Lisaks vajab korstnaga elamu rohkem küttepuid, aga ehituspuitu napib. A. F. von Sivers soovitas kasutada saviehitust, kuid ehitusviis peaks jääma talupoja enda otsustada.⁵⁵⁹

Praost J. I. Sahmen oli siiski savimajade vastu, kuna need olevat niisked ja ebatervislikud.⁵⁶⁰ Sarnaselt arvas ka Andreas Löwis of Menar, et talupojad on harjunud oma suitsutarede ja puuhoonetega, peavad neid soojaks ja kuivaks ega taha mingeid teisi maju. Seega ei ole võimalik rahvakombeid välja juurida. Osa

⁵⁵⁶ Näiteks Rutikvere mõisa omanik Otto Friedrich von Pistohlkors, vt. E. Tohvri, Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2008, nr. 1–2(17), lk. 56–86.

⁵⁵⁷ *Neueres ökonomisches Repertorium für Livland*. Bd. 2, St. 4. Dorpat, 1814.

⁵⁵⁸ E. Tohvri, Liivimaa taluelamute parendamisest. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal. Koost. J. Maiste, K. Polli, M. Raisma. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 385–406.

⁵⁵⁹ A. F. von Sivers, Bemerkungen über die von dem livl. Landraths-Collegio der livl. Gemeinn. Und ökon. Gesellschaft zur Beprüfung übergebene Abhandlung: Die Verbesserung der Bauerwohnungen betreffend, von dem herrn Landrichter von Sivers auf Uexküll. *Neueres ökonomisches Repertorium für Livland*. Bd. 2, St. 4. Dorpat, 1814, lk. 353–383.

⁵⁶⁰ J. I. Sahmen, Aus einem Briefe an den Herausgeber, von dem Herrn Probst Sahmen in Oppekaln. *Neueres ökonomisches Repertorium für Livland*. Bd. 2, St. 4. Dorpat, 1814, lk. 383–388.

talupoegi ongi juba rehetoa kõrval olevatele elutubadele teinud aknad ja teeavad seda ka edaspidi.⁵⁶¹

Professor Parroti artikkel, mis kandis pealkirja *Ueber Rauch-Stuben und Aufklärung*,⁵⁶² tõstis esile kolm olulist vaatepunkti: tervis, puhtus ning põllumajandus. Talupojaelamul võiks olla ahjuga puhas peretuba (*Domestiquenzimmer*), nagu seda on mõisnikel ja linnakodanikel, kuid suured rehetoad peaksid siiski alles jääma, kuna seal on ökonoomne vilja kuivatada. G. F. Parrot, olles kursis talupoegade eluoluga, mainis oma sagedasi peatusi taludes ning tema arvates olid kõik need rehetoad olnud puhtad. Ta mõistis talurahva vastuseisu K. von Bruiningki soovitatud väikeste manufaktuuriasula tüüpi majadele, sõnades: „talupoegade raskusi ei saa kõrvaldada vaid mõne visandiga väikesest kodanikumajast, mis peavad astuma seniste taluelamute asemele. Tuleb kindlasti välja selgitada sobivaim variant, enne kui asutakse mõnel maal selle individuaalsust ja traditsioonidesse talletatud ehitusviisi valitsuse tasemel muutama.“ G. F. Parrot ja J. W. Krause kritiseerisid ka K. von Bruiningki kavandatud uut elamutüüpi eelkõige ruumpuuduse pärast, sest sinna mahuks elama vaid väikepere.

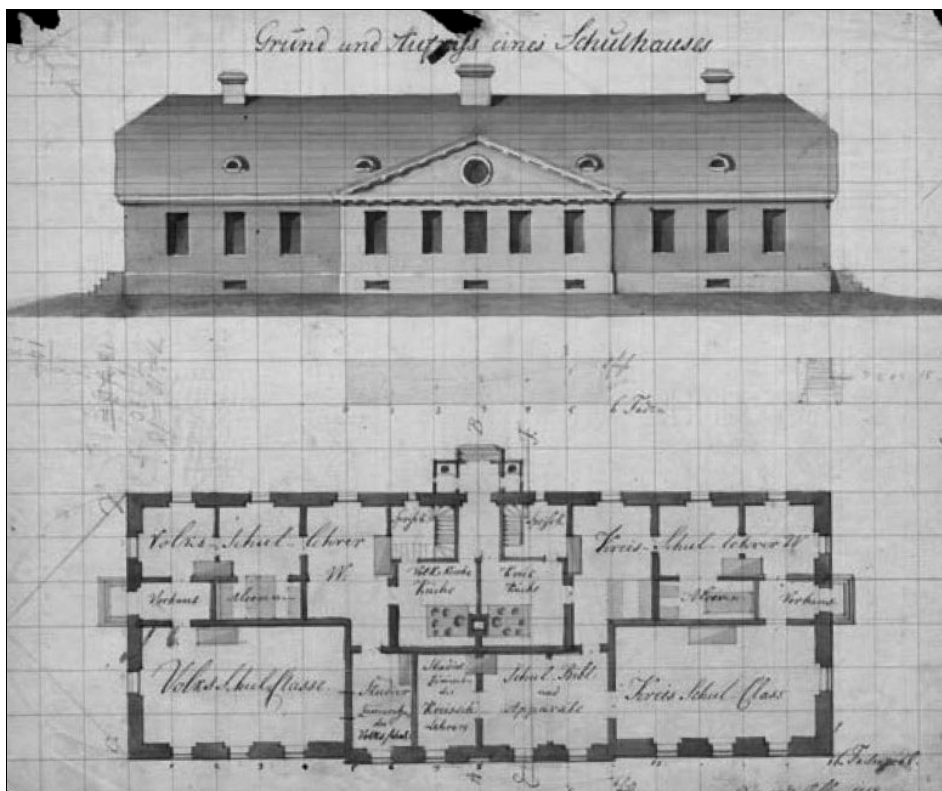
G. F. Parrot lähenes talupojaelamule kui eksperimentaalteadlane, argumenteerides katseliselt kõiki oma välja pakutud tehnilisi lahendusi. Näiteks arvutas ta välja, kui palju ruumi vajaks üks pereliige, et säiliks veel õhu liikuvus ning sanitaarsed elutingimused. Samuti lükkas ta ümber A. F. von Sieversi kaebuse, nagu läheks korstnatega elamute kütmiseks rohkem küttepuitu kui rehielamu tarvis. Selle asemel kritiseeris G. F. Parrot hoopis Liivimaa aadlike metsamajandamise oskusi. „Kas siis talurahva haiged silmad ja rikutud kopsud, rääkimata pimedatest ruumidest, nõgistest seintest ja sisustusest aitavad parandada nende meelelaadi?“ Küll aga tuleb olla ettevaatlik savipõrandate ja -ehitistega, mis vihmases ja külmas kliimas jäävad niisketeks. Siinjuures viitas ta Alexander von Humboldti tehtud arvukatele katsetele, mis näitasid, et iga niiske mullaliik rikub õhku ja tekitab kahjulikke hallitusi, mis on tervisele ohtlikud. Selle asemel soovitas G. F. Parrot tellis- või laudpõrandaid.

Professor Parrot nägi talupoegade eluasemete probleemile lahendust hoopis talupoegade lastele koolide rajamises. Koolimajad peaks ehitatama heledate seinte ja lagedega ning küllalt suurte akende ning ustega, et tagada värske õhu vool. „Ainult nii – autoriteedi ja parima eeskuju loomisega, järjekindla puhtuse ning korra õpetamisega suudame muuta ka talupoegade eluasemete probleemi.“ G. F. Parrot lõpetas oma mõtled prantsuse füsiokraatide ja J.-J. Rousseau' vaimus, ülistades patriarhaalse eluviisiga läti talupoega, kel on oma kindel maa-

⁵⁶¹ A. Löwis of Menar, Einige Bemerkungen zu der vor einiger Zeit in Dorpat erschienenen Schrift: Ueber Verbesserung livländischer Bauernwohnungen, von dem beständigen Sekretair der ökon Societät, Löwis. Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, St. 4. Dorpat, 1814, lk. 243–295.

⁵⁶² G. F. Parrot, Ueber Rauchstuben und Aufklärung, von dem Hrn. Kollegienrath und Ritter, Professor Parrot in Dorpat. Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, St. 4. Dorpat, 1814, lk. 297–330.

ilm ja kes kõik oma vajadused ise rahuldab. G. F. Parrot lisas: „talupoeg ei pea mitte vabrikandiks saama, vaid haritud põllumeheks. Intellektuaalne võimekus võib olla erinev, kuid selge on see, et inimene peab end ise aitama. Samas tuleb ta teetsale juhatada ja selleks esimeseks sammuks on puhtad valged ilusad koolitared, kus uus põlvkond saab kaasa ilumeele, südameheaduse ja vajalikud teadmised ning praktilised oskused eluks.”⁵⁶³ Georg Friedrich Parroti ja Johann Wilhelm Krause mõttekaasluse tulemusena on 1818. aastal valminud elementaar- ja kreisikoolile mõeldud hoone kavand, kus olid ette nähtud ka kooli raamatukogule ja tehnilisele mudelkogule vajaminevad ruumid.⁵⁶⁴ (Illustr. 51)

51. J. W. Krause kihelkonna- ja kreisikooli plaan, 1818. (TÜR KHO, 9-20-1-3)

⁵⁶³ G. F. Parrot, Ueber Rauchstuben und Aufklärung, lk. 84–86.

⁵⁶⁴ TÜR KHO, f. 9, n. 1, s. 20, l. 3.

Professor Krauselt pärinevad esimesed Liivimaa talupoegade eluasemete joonised ja plaanid, millele ta oli lisanud omapoolsed kommentaarid. See on esitatud asjatundliku arhitekti pilgu läbi: ta võrdleb eri piirkondade talupoegade elamuid ja majapidamise korraldust.⁵⁶⁵ Esmalt rõhutas J. W. Krause ajastu eetilist aspekti, märgates ümbruskonnas tungi ilusa poole ning impulssi parandada end nii sisemiselt kui väliselt. Ta lõi metafoori: kui katekismus valgustab inimest seesmiselt, peaksid majaperemehed ja naised pöörama oma lähiümbruses rohkem tähelepanu puhtusele ja korrale. Seda aitab parandada vaid eesmärgipärase õpetusega, mille kaudu inimene õpib tundma kõigepealt oma kombeid ja tavasid, seadusi, õigusi ning kohustusi. Sellist eeskujut andsid juba mõisateenijate (*Volksherberge*) elamud.

Valgustusaja *medizinpolizei* tegevusest mõjutatuna rõhutas J. W. Krause, et hoopis tarvilikum on ehitada haiglaid või kohandada mõningaid ruume palatiteks, kui tegeleda süvitsi talupoegade eluaseme probleemiga. Talupoegade kogukonnas rajatud 30–40 aasta vanuste haiglate saatus oli kurb, kuna osa neist on lastud täielikult laguneda: enamikel on aknad kinni müüritud või on nad muudetud ümber kõrtsideks. Teine probleem kerkis üles seoses sõjaväe majutamise kohustusega, kuna Balti kubermangudes olid väliväed paigutatud üldjuhul maale ja soldatid said ulualuse taludes. Igale soldatile oli ette nähtud kaks ruut-sülda magamiskohaks. Soldatite majutamise kartuses ehitasid talupojad sageli oma elamud võimalikult väikesed. J. W. Krause viitas siinkohal eraldi kasarmukomplekside väljaehitamise vajalikkusele.

Samuti saab kohandada talupoegade elumaju vastavalt kliimale ja elulaadile, nagu seda on tehtud Lätimaal Riia, Volmari, Vönnu ja Valga kreisis. Seal on juba 30 aasta eest suitsutarede hulk märgatavalt vähenenud. Kokenhusenist kuni Salisburgini on rehe kõrvale ehitatud klaasitud aknaga valge elutuba koos ahjuga. Lisaks on kambri ees avar eeskoda, mille kõrvale jäävad käsikivi ja kolikamber. Smiltene, Ronneburgi, Volmari ja Salisburgi piirkonnas leidub juba ka saksa eeskujudele tuginevaid rehest eraldi ehitatud mitmete kambritega elumaju. Nii selgub J. W. Krause kommentaaridest, et Lõuna-Liivimaal leidis tunduvalt jõukamal järjel talukohti ning nende eeskujul on lootust, et ka Põhja-Liivimaal ja Eestimaa kubermangus hakatakse kunagi ehitama elamuid rehtedest lahus. Kuigi mõned ärksamad eesti talupojad ehitasid selle agitatsiooni tulemusena endile puhtad kambrid rehetare kõrvale, ei muutnud see oluliselt üldpilti. Esmakordselt võib 19. sajandi alguse idee teostumist täheldada alates 1860. aastatest mulgi suurtalu häärberi-tüüpi elamute juures.⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Alljärgnevalt väljavõtted professor Krause käsikirjalisest materjalist. Eesti Ajalooarhiiv, f. 1185, n. 1, s. 40, l. 41–65 ja J. W. Krause, Ein Paar Worte über die kleine Schrift: Ueber Verbesserung livländischer Bauerwohnungen u., von dem hrn. Kollegienrath und Ritter, Professor Krause in Dorpat. Neuere ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, St. 4. Dorpat, 1814, lk. 331–353.

⁵⁶⁶ G. Troska. Mulgi suurtalu häärber. Eesti Riiklik Vabaõhumuseum. Suitsutare. Tallinn: Valgus, 1976. lk. 139–155.

Kuigi Liivimaa talupoegade eluasemete parendamise arutelu ei toonud reaalsuses endaga kaasa erilisi muutusi,⁵⁶⁷ näitas see ometi Lääne-Euroopa valgustusajastu edumeelsete ideede kiiret päralejõudmist Liivimaale ning siin oldi hästi kursis Euroopa uute tehniliste võtete ja võimalustega. Kõigis eelnenud aruteludes on äratuntav David Gilly poolt 1796. aastal välja toodud ehituskunsti kitsaskohad: ta heitis ette saksa lugejatele, et puuduvad sobivad eeskujud maa-rahvale ja töölisperedele. Talupoegade eluasemete teemal peetud diskussiooni võib lugeda ka esimeseks avalikuks elukeskkondade üle peetavaks aruteluks Eesti arhitektuuriajaloos.

4. Professor J. W. Krause loengud ökonomia, tehnoloogia, metsanduse ja tsiviilehituskunsti alal 1806.–1828. aastani

Kui analüüsida professor Krause koostatud ainekava, siis lähtus ta David Gilly välja pakutud jaotusest *schöne oder gelehrte Baukunst*, mida võiks J. W. Krause kontekstis nimetada arhitektuuriõppeks. *Schöne Baukunst*'i loengute kontseptsioon tugines kolmele vitruviaanlikule arhitektuuriprintsiibile, kuid selgelt eelistas ta N. Le Camus de Mézières'i esile tõstetud karakteri mõiste kaudu analüüsida hoone arhitektuurile omaseid tunnuseid. Samuti lähtus J. W. Krause ehitiste kaunistamisel N. Le Camus de Mézières'i teoses kirjeldatud võimalustest, kuidas luua erinevaid muljeid sambaorderite, portikuste, pilastrite, arkaadidega, niššidega. Dekoratsioonide väljamõtlemise juures on abiks „geeniuse“ vaimustus, mis väljendub kujutlusvõimes. Ilu avaldub sümmeetrias, eurütmias, reeglipärasuses ja korrastatuses, maitse aga sobivas harmoonias.

Civil-Baukunst ehk *bürgerliche Baukunst* tegeleb peamiselt ehitiste konstruktsioonide, materjalide ja ökonomia teemadega. J. W. Krause toonitas, et *bürgerliche Baukunst*'i loengutes on rõhuasetus seatud põllumajandushoonetele või üldisemalt maaehitusele. Tsiviilehituskunsti loenguprogrammis on vaatluse all erinevate hooneliikide, nagu näiteks tallide, töllakuuride, aidakomplekside, heinaküünide ja loomasöödakööride jpt. utilitaarhoonete ehitustehnilised eripärad.

Siiski saab ka tsiviilehituskunsti loengukursusel omandatud teadmisi rakendada linnakodanike majade, võõrastemajade, vabrikute, manufaktuuride, kauba-
hoovide, aitade jt. utilitaarhitiste ning avalike hoonete kavandamisel. Lisaks on välja toodud, et kursusel tutvustatakse ka avalike hoonete arhitektuurilisi eripärasid, ning üles on loetletud kirikud, börsid, teatrid, koolimajad, raamatukogud, galeriid, arsenalid, valukojad, töömajad, haiglaid, leidlaste varjupaigad,

⁵⁶⁷ EAA, f. 1185, n. 1, s. 3, l. 19. Osalt Õisu mõisniku von Siversi ägeda vastasseisu tõttu ei otsitud ühist lahendust probleemile, vaid jäeti see taas iga mõisniku südame-tunnistusele parendada oma talupoegade eluolu.

vanglad. Seetõttu on tsiviilehituskunsti toetavaks alaks veel kameralistika ehk linnamajanduse kursus, kus tutvustakse sadamate, kanalite, lüüside, tammide, tänavate, aedade, linnaparkide, linnavärvate ja mälestusmärkide rajamist ning linna heakorra küsimusi.

1806. aastal on J. W. Krause koos õppekavaga esitanud ka kirjandusnimestiku, milles ta soovitas põllumajanduskursust omandada Friedrich Benedictus Weberi *Einleitung in das Studium der Kameralwissenschaften nebst dem Entwurf* (1803, Berlin) ja Johann Gustav Bernhard Beckmanni *Grundsätzen der deutschen Landwirtschaft* (1806, 6. Aufl., Göttingen) järgi ning tsiviilehituskunsti võttis õpikutena kasutusele Christian Ludwig Stieglitzi *Encyclopädie der bürgerliche Baukunst; ein Handbuch für Staatwirthe, Baumeister und Landwirthe* (1792–1798, 5 Bde., Leipzig) ning Lorenz Johann Daniel Suckowi *Erste Gründe der bürgerliche Baukunst* (1781, Jena), viidates tudengitele, et kõik need teosed on kättesaadavad ka Tartu ülikooli raamatukogus.⁵⁶⁸

Karl Morgenstern on kommenteerinud J. W. Krause õpetamise suunda kui *scriptores rei rusticae lesen können*.⁵⁶⁹ 18. sajandi lõpus propageerivad majanduse ja arhitektuuri ühist vaimu arhitektuuriteoreetikud Prantsusmaalt Saksa maani, *Schön und Nützlich* olid ajastu moesõnad, mida edastas ka toleaeagne trükisõna.⁵⁷⁰ J. W. Krause orienteerus oma õppetooli ülesehitusel selgelt Berliini ehitusakadeemiale ning David Gilly tõstatatud aktuaalsetele teemadele. 1818. aastal on J. W. Krause teinud joonised Berliini ehitatud Münzhofi põhiplaanidest ja vaadetest. H. Gentzi 1798. aastal projekteeritud hoone on tõenäoliselt inspireerinud J. W. Krauset leidma ülikooli peahoone laiendusele sobivat projekti, kuna Münzhofi 3. korruse põhiplaanis asuvad ruumid Berliini ehitusakadeemiale ja selle mudelkogudele. **(Illustr. 52)**

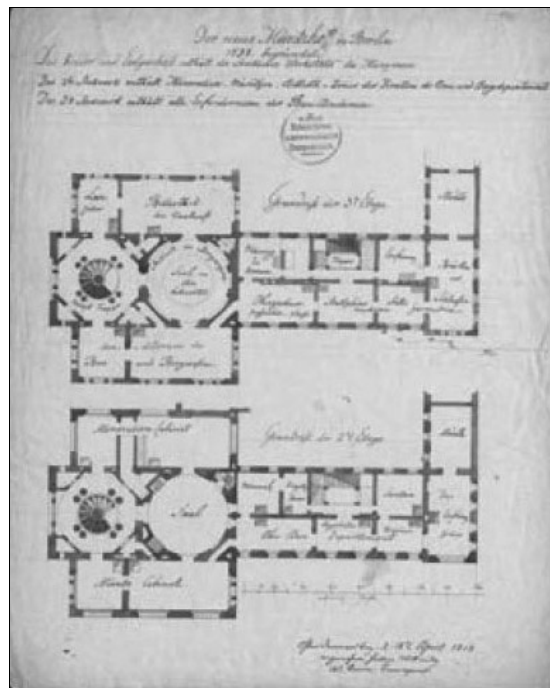
Vaatleme lähemalt iga semestri alguses välja kuulutatud loenguid, mida professor Krause luges oma tudengitele alates 1806. aastast kuni oma elu lõpuni, 1828. aastani.⁵⁷¹ 1806. aasta sügissemestrist oli J. W. Krausel juba täis loengukoormus. Kaks korda nädalas toimusid loengud põllumajanduse alustest (sealjuures tähelepanuga Liivimaa oludel) ja tsiviilehituskunstist (rõhuasetusega põllumajandushoonetel). Kaks korda nädalas toimus veel individuaalõpe ehitusplaanide ja põhiplaanide valmistamiseks.

⁵⁶⁸ J. W. Krause, Ueber der bürgerlichen Baukunst in Tabellen zum Behuf akademischer Vorlesungen entworfen von Johann Wilhelm Krause ord. Prof. der Oekon. und Baukunst, 1806.

⁵⁶⁹ W. Süß, Karl Morgenstern, lk. 164–165.

⁵⁷⁰ J. Maiste, Johann Wilhelm Krause – teadlane ja poeet 19. sajandi alguse Tartus. – Tuldud teed tagasi, lk. 301.

⁵⁷¹ Siinkohal on kasutatud järgmist õppeaastate kaupa avaldatud väljaannet: Anzeige der Vorlesungen, welche auf der Kaiserlichen Akademie zu Dorpat von 1. Mai bis zum 1. Julius des Jahres 1802–1828. gehalten werden. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803–1828.

52. J. W. Krause koopia H. Gentzi Berliini uue Münzhofi projektist, 1800. a. (TÜR KHO, 9-20-1-3)

1806./07. õppeaasta kevadsemestril olid neli korda nädalas kavas üldised põllumajanduse alused, kus anti ka metsanduse algteadmisi ning tutvustati põllumajandustehnoloogiaid. Neli korda nädalas olid loengud ehituskunsti alustest (tähelepanuga maahitusel) ja kaks korda nädalas toimus ehitusplaanide joonistamine.

1807. aasta sügissemestril alates saab rääkida väljatöötatud ainekavast, mille põhiloengukursused algasid sügisel ning jätkusid täiendavate ainetega kevadsemestril. Nõnda pakkus J. W. Krause sügissemestril välja neli korda nädalas põllumajanduse ja tsiviilehituskunsti aluskursuse ning ökonomika ja elementaarmetsateaduse alased loengud Liivimaa kohta. Kevadsemestril jätkusid loengud põllumajandusest ja ehituskunstist, kuid lisaks olid tulnud veel metsade majandamise tehnoloogiaid.⁵⁷²

1808./09. õppeaasta esimesel semestril loeti taas põllumajanduse aluseid ja ökonomilisi tehnoloogiaid, kuid uue õppeainena tuli tsiviilehituskunsti kursuse raames käsitleda arhitektuur (*schöne baukunst*). Seda kursust täiendasid nüüd arhitektooniliste detailide joonistamise tunnid. Seetõttu leidub ka Krause poolt 1808. aastal dateeritud joonistuste hulgas arvukalt Vitruviuse ja Vignola orderi-õpikute alusel tehtud antiik-rooma ehitistelt pärit sambaorderite detailide näiteid.⁵⁷³ 1816. aastal lisandusid uued orderite näidislehed juba James Stuarti ja Nicolas Revetti 1768. aastal ilmunud *The Antiquities of Athens* teose alusel. Näiteks õpiti dooria orderi osiseid tundma Parthenoni templi ja Propüleede järgi.

1808./09. õppeaasta kevadsemestril oli põllumajanduse valdkonnas rõhuasetus loomakasvatusel ning tsiviilehituskunstis keskenduti põllumajandus- ja tootmishoonetele. 1809./10. õppeaastal on J. W. Krause uuendanud kevadsemestri loenguprogrammi, pakkudes nüüd neli korda nädalas agronoomialaseid teadmisi J. Beckmanni *Grundsätzen der deutschen Landwirtschaft...* käsiraamatu alusel. Neli tundi nädalas oli ka tsiviilehituskunsti loenguid L. Suckowi *Erste Gründe der bürgerliche Baukunst...* põhjal. Neli korda nädalas toimus veel arhitektooniliste detailide joonistamise kursus.

1810./11. õppeaasta sügissemestril on kavva ilmunud rida uusi õppeaineid, mis jätkusid kevadsemestril: põllumajandusteaduste all loeti metsandust, karjakasvatust, kalandust ja põllumajandusliku raamatupidamise aluseid. Täiesti uus õppeaine oli põllumajandustehnoloogiate tutvustus, mille raames õpetati õllepruulimist, viinaajamist, tärklisevalmistamist, nahaparkimist, lubjapõletamist, aga samuti lubja, kipsi, tellise, ehituspuidu, söe, pigi, potase tootmist. Ja David Gilly *Praktische Anweisung zur Wasserbaukunst* (1809, 2. Aufl.) käsiraamatu

⁵⁷² Elementaarmetsateadust õpetati koos põllumajandusliku tehnoloogiaga. J. W. Krause loeng andis tudengitele ülevaate metsakasvatuse põhijoontest ning üpris põhjaliku ettekujutuse metsakasvatusest. Samas jäi õpetus puhtalt teoreetiliseks, mingit praktikat ei kaasnenud. – vt. T. Soo, Kõrgem metsanduslik haridus Eestis ja Lätis enne 1920. aastat. – Metsanduslikust haridusest Eesti Vabariigi eel. Akadeemilise Metsaseltsi Toimetised XXIV. Tartu, 2007, lk. 28–33.

⁵⁷³ J. W. Krause sambaorderitest on kirjutanud: M. Raisma, Tõese arhitektuuri otsingul. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2, lk. 79–135.

alusel toimus sissejuhatus praktilisse vesiehitusse, kus õpetati jõgede, kanalite ja tiikide rajamist. Seekord toimus ka arhitektooniliste detailide joonistamise kursus juba õppetoolis leiduva mudelikogu baasil.

1811./12. õppeaastal oli neli korda nädalas kameraalteaduste loengukursus David Gilly *Abriss der Cameral-Bauwissenschaft* (1799, Berlin) alusel. Teisteks õppeaineteks olid põllumajandus (rõhuasetusega agronoomiale) ning arhitektooniliste detailide joonistamise kursus.

1812./13. õppeaasta sügissemestril oli põllumajanduse kursusel rõhuasetus karjamaade harimisel ja aiandusel ning karjakasvatusel. Teiseks õppeaineks ökonoomilised tehnoloogiad, kolmandaks kameralistika, s. h. ehitusasjaajamine, maanteede nivelleerimine, sildade ehitamine, lüüside, jõgede, kanalite, tiikide rajamine ning majanduseelarve koostamine. Kevadsemestril keskenduti agronoomiale, põllukultuuridele ja mitmeväljasüsteemile. Samuti loeti ehituskunsti põhialuseid ja kameralistika kursust. Täienduseks eelmisel semestril loetud kameralistika kursusele luges professor Krause veel ehitusettevõtja, -politsei ja -stiilide tutvustust. Arhitektooniliste detailide joonistustunnis sai eeskujusid võtta juba mudelkogust.

Arvestades teemade aktuaalsust mõisamajapidamistes, korrati 1812./13. õppeaasta ainekava ka järgmistel aastatel kuni 1820. aastani välja. Näiteks kuulasid 1814. aastal professor Krause põllumajanduse aluskursust seitse tudengit, kelle hulgast on võimalik nimepidi välja tuua Carl von Bergi (hilisem Sagadi mõisa omanik), Ludwig Wilhelm Pezoldi (temast sai hiljem põllumees (*Landwirth*) Liivimaal), Georg Daniel von Schröteri Elbingist ja Peter Jürgensohni. Ökonoomilise tehnoloogia kursust kuulasid 12 tudengit, kelle hulgas olid näiteks Daniel Wilhelm Müller Liivimaalt, G. D. von Schröter ja Nikolai Drost-Boniatschewsky. Arhitektooniliste detailide joonistustunnis käis kuus tudengit: N. Boniatschewsky, Ernst Reinthal, D. W. Müller, G. D. von Schröter, Jaquet ja insener-kapten Eduard Albert Moritz von Ungern-Sternberg (hilisem Lasila mõisa omanik).⁵⁷⁴

1815. aasta sügissemestril olid professor Krause põllumajanduse aluskursusele registreerunud kuus tudengit: D. W. Müller, Lebrun, William Gustav Friedrich Thraemer Liivimaalt, Friedrich Hirsch, Friedrich Maczewsky Kuramaalt (oli enne õppinud Heidelbergis, Jenas ja Leipzis) ning Ozoli (Lappieri) mõisa omanik krahv George Bernhard Mellin. Arhitektuuri (*schöne baukunst*) põhikursust kuulasid neli tudengit, kelle hulgas olid D. W. Müller, L. W. Pezold, Johannes Friedrich Eberhard Liivimaalt (hilisem põllumees ja kihelkonnakohtunik Riia lähedal). Kameraalteaduste ja praktilise ehituskunsti (*bürgerliche baukunst*) loengutes viibisid P. Jürgensohn, N. Boniatschewsky, D. W. Müller, J. F. Eberhard.⁵⁷⁵

⁵⁷⁴ EAA, f. 402, n. 4, s. 304, l. 19p–20. Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat: C. Mattisen, 1889. lk. 51–69.

⁵⁷⁵ EAA, f. 402, n. 4, s. 304, l. 44p–45. Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat: C. Mattisen, 1889. lk. 51–69.

1815. aasta kevadsemestril toimus teine osa põllumajanduskursusest, mis osutus väga populaarseks. Sellele oli ühtekokku registreerunud üheksa inimest, kelle seast on võimalik kindlaks teha järgmised isikud: Richard Poorten Liivimaalt (temast sai hiljem kriminaalameti sekretär Riias), Jakob Ferdinand Kyber (hilisem Riia paberivabriku juhataja ning Mustpeade vennaskonna vanem), Friedrich von Fuhrmann Moskvast (töötas hiljem Vene saatkondades Šveitsis, Konstantinoopolis ja Roomas) ning George Bernhard Mellin.⁵⁷⁶ Ka Öisu mõisnik Friedrich von Sievers (1792–1869) omandas põllumajanduslikud ja arhitektuurialased teadmised Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas ning hakkas oma mõisas kasvatama meriinolambaid. Öisu mõisa lambavill oli kõrge kvaliteediga. Samuti kasvatati mõisas lutserni ja tubakat ning tegeleti nisuaretusega.⁵⁷⁷

Siinkohal võib mainida ka neid valdkondi, mida professor Krause soovitas lisainetena kuulata. Näiteks sõjateaduste professor Friedrich Gottlieb Elsner luges kindlustuste ajalugu, matemaatika professor Johann Sigismund Gottfried Huth andis geomeetriat, praktilist mehhaanikat, filosoofilist ja matemaatilist ehituskunsti teooriat, G. F. Parrot staatikat, mehhaanikat ja füüsikat ning bootaanikaia aednik J. A. Weinmann teoreetilist-praktilist aianduse õpetust (keskendudes köögiviljandusele), K. Morgenstern luges esteetikat ja antiikkirjandust ning kunstiajalugu. Kujutava kunsti teooria loengud viidi läbi kunstimuuseumis ning olid vajalikud eelkõige nendele, kes osalesid esteetika kursustel.⁵⁷⁸

1820. aastal oli Johann Wilhelm Krause haige ning õppetööd ei toimunud. Alates 1821./22. õppeaastast hakkas J. W. Krause neli korda nädalas lugema põllumajanduse aluseid Albrecht Daniel Thaeri käsiraamatu *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft* (1800–1812, Berlin) järgi. A. D. Thaer oli üks 19. sajandi alguse tugevamaid põllumajandusspetsialiste, kes rakendas loodusteadlaste saavutusi edukalt põllumajanduses ning püüdis seada põllumajanduse ratsionaalsetele alustele. Ta tugines paljuski Suurbritannia kogemustele, mis olid eeskujuks 19. sajandi alguses Mandri-Euroopale, eriti saksa põllumajandusteadlastele.⁵⁷⁹ Ehituskunsti aluseid luges professor Krause D. Gilly teose *Landbaukunst...* alusel, metsandust Friedrich August Ludwig von Burgsdorffi käsiraamatu põhjal (see andis võrdlemisi põhjaliku ülevaate metsateaduse olemusest, metsaga seonduvatest õiguslikest ja ökonoomilistest küsimustest, metsakasvatusest ja -kaitsest), metsatehnoloogiaid aga Hieronymus Ludwig Wilhelm Völkeri käsiraamatu alusel, mille baasil töötas J. W. Krause välja oma konspekti.⁵⁸⁰ 1821. aastal lisandus loengukursuste hulka muistsete tsivilisat-

⁵⁷⁶ EAA, f. 402, n. 4, s. 304, l. 74p–75. Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat: C. Mattisen, 1889. lk. 51–69.

⁵⁷⁷ Rein Lillak, Eesti põllumajanduse ajalugu. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, 2003.

⁵⁷⁸ EAA, f. 402, n. 4, s. 268, l. 2–3.

⁵⁷⁹ Eesti talurahva ajalugu. I. Vanimatest aegadest 19. sajandi keskpaigani, lk. 385.

⁵⁸⁰ T. Soo, Kõrgem metsanduslik haridus Eestis ja Lätis enne 1920. aastat. – Metsanduslikust haridusest Eesti Vabariigi eel. Akadeemilise Metsaseltsi Toimetised XXIV. Tartu, 2007, lk. 29–31.

sioonide arhitektuuriajalugu, milles Vana-Egiptuse näited on valitud Vivant Denoni teosest *Voyage dans la basse et la haute Egypte* (1802).⁵⁸¹ Alates 1820. aastast hakkas J. W. Krause rohkem huvi tundma ka Lähis-Ida arhitektuuri vastu.

1822./23. õppeaasta sügissemestril jäid kahjuks professor Krause tervise halvenemise tõttu taas loengud ära. Kuid kevadsemestril luges ta A. D. Thaeri õpiku alusel põllumajanduse aluseid ning ehituskunsti D. Gilly käsiraamatu *Handbuch der Land-Bau-Kunst...* 3. osa (1811) põhjal.

1823./24. õppeaastal kordas J. W. Krause populaarseks saanud kursust põllumajanduse üldistest alustest A. D. Thaeri järgi ning tutvustas maamõisate takseerimise, juhtimise, raamatupidamise aluseid ning uusi põllupidamissüsteeme. Põllumajanduslikku ehituskunsti luges J. W. Krause C. F. von Wiebekingi õpiku alusel ning joonistustundides keskenduti põllumajanduses vajaminevate jooniste valmistamisele.

1824./25. õppeaastal luges professor Krause A. D. Thaeri järgi põllumajanduse kursuse esimest osa, mis keskendus põllusaaduste tootmisele, teiseks metsade majandamise tehnoloogiale. Arhitektuurse joonistamise kursusel olid näidisteks ehitised ja masinad.

Vaatamata halvenevale tervisele, suutis professor Krause uuendada loengute programmi pea igal õppeaastal. See näitab omakorda, kui kiiresti toimus mõisamajanduse areng 19. sajandi teisel kümnendil ja kindlasti oli siin ka oma mõju 1813. aastal Tartusse üle kolinud Liivimaa Üldkasulikul ja Ökonoomilisel Sotsieteedil. 1825./26. õppeaastast hakkas J. W. Krause lugema nii põllumajandust kui ka tsiviilehituskunsti juba enda konspektide järgi, mis ta oli aastatega A. D. Thaeri ja D. Gilly õpikute kõrval enda kogemustele tuginedes välja arendanud. Lisaks kogus J. W. Krause pikka aega Liivimaa kohta andmeid põllumajandusentsüklopeedia jaoks, mis ilmus 1831. aastal Leipzigs D. C. Putsche väljaandena.⁵⁸²

Professor Johann Wilhelm Krause suri 10. augustil 1828. aastal. Sügissemestriks välja kuulutatud loengud jäeti ära ning ökonoomia, tehnoloogia ja tsiviilehituskunsti professuur jäi vakantseks. Põllumajandusteaduste spetsialiseerumise ja temaatika laienemise tõttu ei rahuldanud senine õppekava enam teadusliku ettevalmistuse vajadusi agronoomia ja loomakasvatuse alal.⁵⁸³ Uueks professoriks valiti nimekas saksa põllumajandusteadlane Johann Friedrich Schmalz, kelle kogemustepagas oli põhjalikum kui J. W. Krausel. 1829. aastal jagati senine õppetool kaheks: ökonoomia-tehnoloogia ning arhitektuuri õppetooliks. Viimane küll suleti 1848. aastal ja selle asemele loodi ülikooli arhitekti ametikoht, seega sisuliselt kadus ära arhitektuuriõpetus Tartu ülikoolis.

⁵⁸¹ Vt. ka M. Raisma, *Voyages pittoresques. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828*. Kataloog 1, lk. 113–152.

⁵⁸² D. C. Putsche, J. W. Krause, *Vollständiges Generalregister über die zwölf Bände der allgemeinen Enzyklopädie der gesamten Land- und Hauswirtschaft*. Gefertiget und erweitert von J. W. Krause. Leipzig, 1831. (Info: Tartu Ülikooli ajalugu II, lk. 199.)

⁵⁸³ O. Paris, *Johann Wilhelm Krause*. Magistritöö, 1943, lk. 29.

Johann Wilhelm Krause varaloend sisaldas soliidset, 674-köitelist raamatukogu, 33 raamitud ja klaasitud joonistust, maali ja vaselõiget ning 785 käsitsijoonistust ja skitsi.⁵⁸⁴ Nendest töödest enamiku moodustasid tema õppevahendid, mida ta pidevalt täiendas ja uuendas. Professor Krause õppematerjalid on säilinud Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja harulduste osakonnas.⁵⁸⁵ Nendest plaanidest ja joonistustest saab hea ülevaate, kuidas J. W. Krause oma õppekavasid täiendas ja muutis. Ühtlasi peegeldab see ka kohaliku maaarhitektuuri arengut 19. sajandi esimesel kahekümnel aastal. Üsna keeruline on anda hinnangut J. W. Krause tegevusele professorina, kuna õppetoolil oli tugev praktiline suunitlus, aga põllumajanduslikes ainetes ei olnud J. W. Krause eriti tugev, jäädes oma loengutes teoreetiliseks ja ülevaatlikuks, mida kinnitas ka vähene loengute küllastajate arv. Seevastu *schöne Baukunst*'i ehk arhitektuuri vallas tuleb küll tema teeneks lugeda vastavasisulise kirjanduse soetamist raamatukogule. Teiseks, tema õppevahendid näitavad suurt pühendumist ning töövõimet.

⁵⁸⁴ EAA, f. 402, n. 8, s. 774, l. 8p.

⁵⁸⁵ KHO, f. 9 ja vt. ka Johann Wilhelm Krause arhitektina Liivimaal, Kataloog 2. M. Raisma, M. Lissoki artiklid.

IV peatükk – VALGUSTUSAJASTU PARENDAMISE IDEED TARTU LINNA VÄLJAEHITAMISEL 19. SAJANDI ESIMESEL POOLEL

1. Keiser Aleksander I reformid elamuehituses: Vene tüüpfaasadide kehtestamise ideelised allikad

Vene arhitektuuriteoreetilise mõtte eeskujud pärinesid 18. sajandi lõpu – 19. sajandi alguse Prantsusmaalt. Peterburi Kunstiakadeemia määras stipendiumeid prantsuse kolleegide Ange-Jacques Gabrieli, É.-L. Boullée', C.-N. Ledoux' juurde ning suurt mõju avaldasid vene arhitektidele Prantsuse Arhitektuuriakadeemia poolt välja antud auhinnatööd ja projektid (*Grand prix d'architecture*). Regulaarselt saadeti prantsuse arhitektide teoseid ja kavandite albumeid Peterburi Kunstiakadeemiasse, näiteks saabusid 1800.–1810. aastal M.-A. Laugier, P. Patte'i, J.-F. Blondeli, C.-N. Ledoux' olulisemad teosed.⁵⁸⁶ Peterburis töötasid 19. sajandi alguses prantsuse kooliga Andrei Voronihhin, Andrejan Zahharov ja Jean-François Thomas de Thomon, kusjuures viimase arhitekti projekteeritud uus börsihoone Peterburis vastas parimatele *Grand prix d'architecture* kavanditele.

Igor Grabar nimetas C.-N. Ledoux'd lausa Aleksandri-stiili isaks.⁵⁸⁷ Aleksandri ampiirile said omapäraks Ledoux' loomingust laenatud täisrustikaalne seinapind ja arkaadsammastik, hoonete faasadide kujunduses rõhuti mastaapsusele ning grandioossusele. Allan Braham on rõhutanud, et vene arhitektuuris leidsid kindla koha C.-N. Ledoux' arhitektuuri "visuaalsed standardid", mis kordusid 19. sajandi alguses vene arhitektide loomingus ja nende välja töötatud tüüpprojektides Vene impeeriumi tarvis.⁵⁸⁸ Keiser Aleksander I suhtus siira poolehoiuga Prantsusmaa ja eriti C.-N. Ledoux' loomingusse, sest pühendas ju viimane 1804. aastal oma ühiskonnautoopilise ideaal-linna Chaux' kontseptsiooni ja kavandid talle.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ N. Evsina, Arhitekturnaja teorija v Rossij vtoroj poloviny XVIII– načala XIX veka. Moskva: Nauka, 1985, lk. 9.

⁵⁸⁷ I. Grabar', O Russkoj arhitekture. Moskva: Nauka, 1969, lk. 284–309. Arhitektuuri-ajaloos on 19. sajandi alguses Prantsusmaa ja Venemaa arhitektuuri stiile määratletud kahe impeeriumi valitsejate nimedega: Prantsuse ampiir, mis seostub ainult Napoleon I valitsusajaga, ja Peterburi ampiir ehk Aleksandri ampiir Aleksander I valitsusajaga. Ülejäänud Vene linnades eksisteeris edasi Katariinia II ajast alguse saanud segu klassitsismist ja selle unifikatsioonid variandist, mida võib nimetada ka administratiiv-akadeemiliseks klassitsismiks.

⁵⁸⁸ A. Braham, *The Architecture of the French Enlightenment*, lk. 210.

⁵⁸⁹ C.-N. Ledoux, *L'Architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation*: „Sküüdid, Aleksander Makedoonia poolt rünnatud, lagedal ja kaljusel maal, kus nad elasid, ütlesid oma vallutajale: Sina ei ole Jumal, kuna sa teed kurja rahvale.

Selle traktaadi sümboolne sõnum ja propagandistlik iseloom sobis igati valgustatud monarhiale. Keiser Aleksander I sooviks oli oma radikaalse haridusreformi ja elukeskkonna parendamise ideedega kinnitada end Euroopas 18. sajandi teisel poolel valitsenud valgustatud monarhiate ritta, kuid veelgi suurema ambitsiooniga – üritada Vene impeeriumis viia ellu lausa sotsiaalutoopiliste mõõtmetega ümberkorraldusi ning moderniseerida muidu nii mahajäänud Venemaad. Henry Lefebre on välja toonud mõtte, et monumentaalse ruumi väljaehitamine pakub igale selle ruumi loojale ehk sotsiaalsele liikmele kujutluse tema osalusest ja rollist selle ühiskonna palge kujundamisel. Seda protsessi on nimetatud ka kollektiivse eeskuju loomiseks üksikisiku üle ning sinna on sisse kodeeritud riiklik ideoloogiline programm võimust eraisiku üle.⁵⁹⁰ Valgustusajastu üheks sotsiaalutoopiliseks ettevõtmiseks kujunesid mastaapsed Antiik-Kreeka agora või Rooma foorumi laadsed linnaruumide väljaehitamise kavandid, kus arhitektuurse keskkonna toel loodeti alus panna uutele seisuseülestele kodanikuväärtustele (vt. Antolini projekti Milaano ümberplaneerimise kohta lk.).

Kuna Aleksander I troonile tõusmisega hakati koheselt reformima ka ühiskonda, siis peegelduvad radikaalsed reformikavad ka arhitektuuris. Keiser Aleksander I jätkas oma vanaema, Katariina II suurt vaimustust arhitektuuri vastu. Ainuüksi Peterburis kerkisid tema valitsusaja esimesel perioodil Giacomo Quarenghi suurejooneliselt kavandatud Mereväehaigla kompleks (1803–1806), eelpool mainitud Smolnõi (1805) ja Katariina instituudid (1804–1807); Andrei Voronihhini projektide alusel Mäekolleegiumi hoone (1806–1811) ning Andrejan Zahharovi Admiraliteedihoonest (1806–1816) sai üks muljetavaldavamaid arhitektuurikomplekse Peterburis.⁵⁹¹ Samuti hakkas A. Zahharov koostama projekte Vene kubermangulinnadele. 1803. aastal valmis tal seeria avalike ehitiste kavandeid, mille hulgas olid näidisprojektid provintsilinnadesse ehitatavatele kubernerielamutele, vanglatele ja ladudele. 1803. aastast tehti need projektid kohustuslikuks terves impeeriumis. 1806. aastal suunati A. Zahharov Eestimaa kubermangu pealinna Tallinna parandama militaarobjektide plaane ja jooniseid ning sellest perioodist pärineb temalt Ekholmi saare majaka projekt.⁵⁹²

Aleksander I arhitektuuripoliitikas toimus otsustav samm 31. detsembril 1809. aastal, kui kehtestati ülevenemaalised tüüpfassaadid eraehitusele.⁵⁹³ Ukaasis oli

Kõik rahvad ütlevad põhjamaisele Aleksandrile: Teie olete Inimene, sellepärast et on nõuks võetud vastu võtta sotsiaalne süsteem, mis tuleb päästma inimeste inimlikku sugu!⁶⁰

⁵⁹⁰ H. Lefebre, The production of space. – Rethinking Architecture, lk. 139–146.

⁵⁹¹ Aleksandr I. „Sfinks, ne pazgadannyj do groba...“. Gosudarstvennyj Ėrmitaž, Sankt-Peterburg, Gosutarstvennyj arhiv Possijskoj Federacii Moskva. Sankt-Peterburg, 2005, lk. 145–147.

⁵⁹² V. Šujksij, Andrejan Zaharov. – Zodčie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka. 300 let Sankt-Peterburgu. Sostavitel' Isačenko, V. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1998, lk. 39–57.

⁵⁹³ PSZ, T. XXX (1808–1809), nr. 24061.

kirjas: „ehitada kreisi- ja kubermangulinnades kõigekõrgema poolt kinnitatud fassaadide alusel.“ Selle tarbeks anti aastatel 1809–1812 välja viis tüüpfassaadide kogumikku, millest üks osa sisaldas tarade ja väravate näidiseid.⁵⁹⁴ Tüüpfassaadid olid mõeldud Vene linnade üldilme parendamiseks ja ühtlustamiseks ning neid näiteid kasutati aktiivselt ka kreisi- ja kubermangulinnade avalike hoonete arhitektuuris. Samuti avaldasid näidiskogumikud märkimisväärset mõju nii linna- kui maamõisate arhitektuurilise ilmele 19. sajandi kahel aastakümnel. Tüüpfassaadide kehtestamise ajaks oli jõutud välja anda ka 100 näidissassaadi variandiga esimene ja teine kogumik, mis olid kokku köidetud üheks albumiks. 1812. aastal ilmusid teise albumina kolmas ja neljas osa 125 tüüpfassaadi näidisega, millest pooled näited olid mõeldud juba majandus- ja tööstushoonetele. 1811. aastal ilmus album 62 näidistara ja -väravaga.

Näidised on kogumikesse paigutatud juhuslikus järjestuses ja ilma kommentaarideta; vaheldumisi on ühe- kuni kolmekorruseliste hoonete fassaadide joonised ning sarnased ehitis- ja dekooridetailid on kasutusel pea kõigil fassaadidel, sõltumata nende korruselisusest ja pikkusest. 1809.–1812. aastal välja antud fassaadidekogumikke on loetud üldtuntud erandiks, kus fassaadide näited ei ole sotsiaalse diferentseerituse alusel üles ehitatud. Kui võrrelda varasemate, Katariina II aegsete tüüpprojektidega, siis need järgisid rangelt nii sotsiaalset kui ka linnakvartalite hierarhiat. Samuti tulid hilisemate tüüpprojektide juures tagasi ettekirjutused ja kommentaarid vastavale sihtgrupile.⁵⁹⁵ Eelnevale toetudes saab esile tõsta, et tüüpfassaadide rakendamise mõte kandis endas laiemat valgustusajastule omast sõnumit, kus arhitektuuri kaudu loodeti saavutada „kõlbeline ja esteetiline kokkulepe“ sotsiaalselt diferentseeritud ühiskonna vahel. Seda ideed oli ju propageerinud Claude-Nicolas Ledoux oma Chaux’ linna kontseptsiooniga. Loodeti, et riiklikult kehtestatud unifitseerimispoliitika tekitab linnaruumis näilise sotsiaalse võrdsuse, mille abil pidi toimuma Vene inimese kasvamise Lääne-Euroopa valgustusideede vaimus. 19. sajandi keskel, kui valgustusajastu ideaalid olid lahjenenud ning kapitalistlike suhete arenedes saab tellijaks juba rikas eraisik, tekkisid taas uued sotsiaalsed diferentsid elamu-ehituses.

Sama ukaasiga kehtestati ka tüüpfassaadide järelvalve, nõudes iga aasta 31. detsembri seisuga aruannet kubermangukantseleisse. Aruandes pidi olema tabeli vormis esitatud kreisi- ja kubermangulinnades välja valitud tüüpfassaadide arv,

⁵⁹⁴ Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Российской Империи. Ч. I–II. Санкт-Петербург, 1809; Ч. III–IV. Санкт-Петербург, 1812 года; Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для заборовъ и воротъ къ частнымъ строениямъ въ городахъ Российской Империи. Санкт-Петербург, 1811.

⁵⁹⁵ E. Beleckaja, N. Krašennikova, L. Černozubova, I. Ern. Obrazcovye proekty v žiloj zastrojke russkih gorodov XVIII–XIX vek. Moskva, 1961, lk. 173–175.

vastava tüüpfassaadi number ning kogumik. Teist korda tuletati tüüpfassaadide iga-aastase aruande esitamise vajadust meelde veel 1831. aastal.⁵⁹⁶

1817. aastal anti välja uus ukaas väikevormide ühtlustamiseks linnades ning teede olukorras.⁵⁹⁷ Seaduse täitmise eest seati vastutavaks linnade politseimeistrid ja maal sillakohtunikud. Ukaasis oli kirjas, et kubermangu piiritulbad peab rajama kivist ning seal tuleb kujutada ka maakonna vappi ja nime, muuseum peab nüüd olema ka eesti keeles kirjutatud vastava maakonna nimetus. Munakiviteedel tuleb kivide vahed täita killustikuga, mis muudaks need igal aastaajal sõidetavaks. Kõigil teedel tuleb kasutada versteposte ette nähtud variandi alusel. Peaks hoiduma kirevusest ja märkima esimesele verstepostile vaid kahe postijaama vahelise kauguse. Teine teetulp peab näitama, kuhu tee viib. Samuti oli ukaasis kirjas, et teede rajamisel läbi metsade tuleb teede äärde alles jätta puudealleed, kusjuures ühe puu kaugus teisest peab olema 2 sülda (1 süld võrdub 2,134 m.). Eelistada tuleks pärna, haaba, kaske või paplit. Kui mets on kaugel teest, tuleks kujundada pajupõõsastest allee teede äärde.

Linnades tuleb ehitada ühetaolised vahimajad ja ühtlustada värvitoonid. Tõkkepuud ja muud atribuudid peab maalima üle sõjaväevärvides, s. o. punavalge- triibuliseks. Tõkkepuudega peab eraldama tunnimajakesed, püssiriulid, trumlikohad, kus tunnimehed valves seisavad, sildadele üleminekukohad, kusjuures sillad tuleb rajada sama laiad kui tänavad. Tänavate kaitsepiirete postid, verstepostid, kubermangude, linnade ja külade piiripostid peavad olema ühtlustatud vormiga graniitkivist obeliskid.

Samas ukaasis oli veel ühe olulise täiendusena tüüpfassaadide ja -väravate tarade ehitustegevusele lisatud märkus, et ka täisehitamata krundid tuleb piirata taraga. Siin oli vaesemal elanikkonnal lubatud lagunevad osad lihtsama palissaadi ehk püslattidest taraga välja vahetada. Samas ukaasis on üles loetletud ka ettekirjutused majade värvimiseks. Majade värvitoonid tuleb kooskõlastada ja lubada ainult ühtlase värvigammaga hoonete fassaade, nagu näiteks valge, õlekarva ehk nahkjaskollane, helekollane, helehall, kollakashall, tumehall, heeroosa, roheline pigmendiga ränivase ehk ränimalahhiidi toon, kuid viimast tuleb segada suuremas osas valgega. Kubermanguvalitsustes lubatakse üles panna värvitahvlite näidised ning kubermanguarhitektid peavad vajadusel ka inimesi nõustama. Üldiselt lubati kasutada vaid heledaid ja kahvatumaid, naturaalseid kivitoone, sest Rootsi punase või mõne muu erksa värvi kasutamise vastu oligi see ukaas välja antud.

On huvitav jälgida, kuhu jõudis välja Vene sotsiaalutoopiline mõte pärast 1812. aasta Isamaasõda. Kuna riigis oli palju sõjaväelasi ning sõdureid, siis nende integreerimiseks tsiviilellu leiutati krahv Aleksei Araktšejevi initsiatiivil nn. uus sõjaväeasulate tüüp, mis sai spetsiifiliselt omaseks ainult Vene impeeriumile. Ühelt poolt osalesid selles projektis riigiteenistuses olevad sõdurid ja teiselt poolt talupojad, kelle ühiselu hakkas korraldama riik, võttes endale ülesandeks

⁵⁹⁶ PSZ, Sobraie 2. T. VI, (1830–1832), nr. 4689.

⁵⁹⁷ PSZ, T. XXXIV (1817), nr. 27180.

varustada elanikud uute elamute ja sisustusega. Senised slobodaa-tüüpi vene kogukonnale omased talutared asendatakse sümmeetriliste väikeste tööliselamutega, mis on paigutatud korrapäraselt nagu sõjaväelaager.⁵⁹⁸ 1817. aasta ukaasiga kinnitatakse A. Araktšejevi kavandatud idee asutada Novgorodi kubermangu uusi sõjaväeasulaid, mida kohapeal hakkas rajama baltisaksa päritolu kindralmajor ja insener, krahv Fromhold August von Sivers (1789–1862), Öisu mõisniku August von Siversi ja Heimtali mõisniku Peter von Siversi kolmas vend. F. A. von Sivers oli koos A. Araktšejeviga varem Lõuna-Venemaal militaarkolooniad rajanud ja sealt saadud kogemused pidid nüüd aitama enam kui 100 000 sõdurtalupojast koosneva koloonia väljaehitamisel, aga ka eluolu korraldamisel. F. A. von Siversi juhatusel rajati näidiskülad, farmid ja puukoolid, tegeleti eesmärgipärase põllumajandusega, võeti kasutusele põllutöomasinaid ja püüti ratsionaliseerida põllumajandust.⁵⁹⁹ Kaasaegsete hinnangul püüdis ta anda endast parima, et muuta inimlikumaks karmi sõjaväedistsipliini ning veidikenegi õpetada elukutselist sõdurit endaga toime tulema, kuid kokkuvõttes oli see äärmuslik näide iseloomulik Panopticoni-laadsele valgustusajastu kontrollimehhanismile üksikisiku elu üle suure parendamise idee varjus.

1.1. Tüüpfassaadide visuaalsed eeskujud ja kompositsioon

Alljärgnevalt on võetud vaatluse alla ring arhitekte, kes osalesid Aleksander I kehtestatud kreisi- ja kubermangulinnade tüüpfassaadide kavandite väljatöötamisel. Kuna 1809.–1812. aastal välja antud tüüpfassaadide kogumike puhul ei ole näidised signeeritud, siis kavandite autorluse osas on välja pakutud mitmeid erinevaid variante.⁶⁰⁰ On väidetud, et tüüpfassaadide väljatöötamisel võeti aluseks A. Zahharovi näiteid riiklike asutuste tüüpprojektidest. Samuti on tüüpfassaadide kavandeid püütud identifitseerida arhitektide muu loomingulise käekirja kaudu. Tegemist on rahvusvahelise arhitektide seltskonnaga, kes kasutasid tüüpfassaadide kavandamisel eeskujudena 18. sajandil Euroopa linnades rakendatud tüüpehituse põhimõtteid ning visuaalseid eeskujusid. Kõige mõjukam nende seast oli šotlane William Hastie (1755–1832), Venemaal tuntud Vassili Geste nime all. Ta saabus Venemaale Katariina II isiklike ehitiste looja, šoti päritolu arhitekti Charles Cameroni kutsel 1784. aastal ning asus elama inglise asunduses Sofia külakeses Tsarskoje Selos. Vassili Gestet protežeeris C. Cameron isiklikult ning arvatavasti kostis ka keisrinna juures noore arhitekti võimekusest linnaplaneerimise ning tüüpehituse alal. Vassili Gestel oli Katariina II-le

⁵⁹⁸ Istorija Russkoj Arhitektury. Gen. red. B. Kirikov. Leningrad: Strojizdat, Leningradskoe otdelenie, 1983, lk. 373.

⁵⁹⁹ EAA, f. 854, n. 3, s. 618, l. 9–9p.

⁶⁰⁰ E. Beleckaja, N. Krašeninnikova, L. Černozubova, I. Ern. Obrazcovye proekty v žiloj zastrojke russkih gorodov, lk. 75–87.

ette näidata oma loominguline mapp, mis sisaldas Robert Adami laadis ehitiste jooniseid ning mõningaid asulate planeerimise kavasad, mille eeskujudeks olid juba eespool jutuks olnud 18. sajandi keskpaiku välja ehitatud Šoti farmiasulad ning James Craigi Edinburghi New Towni planeering.⁶⁰¹

Tutvunud V. Geste loominguga, suunas Katariina II ta 1792. aastal Lõuna-Venemaale Krimmi piirkonda uusi asulaid kavandama. Kuna Musta mere äärsete alade koloniseerimine oli Katariina II-le üks tähtsamaid sisepoliitilisi prioriteete, pööras keisrinna suurt tähelepanu nende alade ümberplaneerimisele ja asustamisele. Vassili Geste saatmine sellesse piirkonda tõstis ta juhtivale positsioonile Peterburis linnaplaneerimise küsimuste alal. Kui keiser Aleksander I otsustas jätkata oma vanaema, Katariina II algatatud Vene linnade ümberplaneerimise ning tüüpehituse programmiga, siis pöördus ta esmajärjekorras Vassili Geste poole.

Kõige otsesemalt järgis V. Geste Edinburghi New Towni kontseptsiooni 1809. aastal Peterburi lähistel Tsarskoje Selos asuva Sofia asula juurde uue linnaosa kavandamisel.⁶⁰² See planeeriti vanast lahus, sest oli mõeldud äsja asutatud Tsarskoje Selo lütseumi õppejõududele ja üliõpilastele. 1809. aastaks valmis V. Gestel album "Hoonete fassaadid, Tsarskoje Selo linna ehituse tarvis". Sofiast sai omamoodi ideaal-linna näide, mis andis keiser Aleksander I-le viimase tõuke rakendada sarnaseid printsiipe üle kogu Vene impeeriumi. 1808. aastal määrati Vassili Geste ka Venemaa ehituskomitee linnade planeerimise juhatajaks ning tema õlule langes kogu kontseptsiooni väljatöötamine ja töö koordineerimine. Uute linnade planeerimisel või ka vanade linnade ümberplaneerimisel oli ette nähtud peaväljak, kus paiknes katedraal, ning väiksemad väljakud, mille ümber olid koondatud kaubahoov koos leiva- ja soolaladudega ning teiste ühiskondlike ehitistega, nagu näiteks postimaja, linnavalitsus, kreiskool, trahter. Olulise uuendusena tõi V. Geste sisse linnakeskuste ja -kvartalite planeerimises geomeetristest vormidest (ring, ruut, kolmnurk, trapets) lähtuvad avalikud platsid ja väljakud, mille ümber tuli ehitada kindlaksmääratud mahtudes ja ühtlustatud fassaadidega hoonestatud kvartalid. Väiksemate väljakute ääres pidid kindlasti paiknema hospital ja koolihoone. Siinjuures on rõhutatud, et V. Geste ei lähtunud uues linnaplaneeringus mitte ainult arhitektuurilisest ühtsusest, vaid pidas avalike hoonete juures oluliseks arvestada ka Aleksander I sotsiaalsete reformidega Vene ühiskonnas.⁶⁰³

Vassili Geste kavandatud varasemad tüüpprojektid kui ka tema tüüp-fassaadide näidised järgivad selgelt Inglise neopalladionismi printsiipe. Tõe-

⁶⁰¹ D. Shvidkovsky, Classical Edinburgh and Russian Town-Planning of the Late 18th and Early 19th Centuries: The Role of William Hastie (1755–1832). – Architectural Heritage II. Ed. D. Howard. The Journal of the Architectural Scottish Architects Abroad. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991, lk. 69–78.

⁶⁰² A. J. Schmidt, William Hastie, Scottish planner of Russian Cities. – American Philological Society 1970, Vol. 114, No. 3, lk. 226–237.

⁶⁰³ S. Kuznecov, Vil'jam Geste. – Zodčie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka. 300 let Sankt-Peterburgu. Sostavitel' Isačenko, V. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1998, lk. 130.

näoliselt kuuluvad esimese kogumiku kõik 50 fassaadijoonist Vassili Gestele, kes valis need välja oma eelnevatest tüüpajade albumitest, mis ta koostas juba keisrinna Katariina II-le.⁶⁰⁴ Teise kogumiku 50 tüüpfassaadi näidiste autoriteks on peetud Vassili Gestet ja Luigi Ruscat. **(Illustr. 53)**

Tüüpfassaadide näidised on allutatud palladionistlikule telgsümmeetrilisele kompositsioonile, kus keskel asub aken ja sellest mõlemale poole jääb paarisarv aknaid. Seega on enamik fassaade paaritu arvu akendereaga. Kindel seos toimib esifassaadi akende arvu ja korruselisuse vahel. Tüüpfassaadide kogumike analüüsimisel on kasutatud ka standardiseerimise viisi, kus fassaadid jagunevad vastavalt korruselisusele ja akende arvule ühekorruselisteks 1, 3, 5, 7 aknaga näideteks, poolkorrusega ja 5, 7, 9 aknaga näideteks ning kahekorruselisteks 5, 7, 9, 11 aknaga fassaadideks.⁶⁰⁵

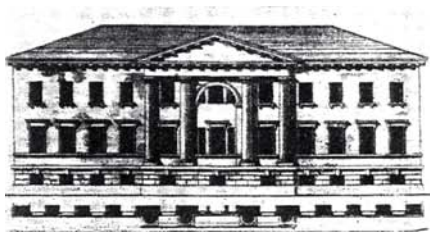
Sageli on fassaadi keskosa markeeritud risaliidi või portikusega, samuti on iseloomulik keskosas katuseharjast kõrgemale tõusev keskrisaliit. Sarnase fassaadikompositsiooni arhitektuursed lahendused on pärit A. Palladio Veneetsia basiilikate – San Giorgio Maggiore või Il Redentore esifassaadide lahendustest, mis said 18. sajandil populaarseks ka profaanarhitektuuris.⁶⁰⁶ Tüüpfassaadide kogumikes on sarnase kompositsiooniga näited palju, näiteks esimeses osas nr. 15 ja 34, teises osas nr. 55, 89 jt.

Tüüpfassaadidel on kasutatud sarnaseid dekoorielemente erinevate gabariitidega fassaadide juures. Ehitise pikkuse ja kõrguse kindlad vahekorrad ning unifitseeritud dekoorielemendid võimaldasid tüüpfassaadide alusel loodud elamuid kooskõlastada kvartalite hoonestamisel terviklikuks linnaansambliks. Sageli kasutati kvartalite hoonestamisel tänavapoolsel küljel ainult akenderida, kuna selle abil oli parem hoida tänavseina ühtset rütmi ja arhitektuuriansambli terviklikkust. Ehitise horisontaalset liigendust rõhutavad korrustevahelised karniisid ja akendealused simsid. Dekoorielemendid on tasapinnalised ja ühtsustatud, mis tähendab seda, et fassaadidekoori elemente võis omavahel kombineerida ilma üldist fassaadijoonist lõhkumata.

⁶⁰⁴ S. Kuznecov, Vil'jam Geste. – Zodčie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka. 300 let Sankt-Peterburgu. Sostavitel' Isačenko, V. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1998, lk. 130.

⁶⁰⁵ S. Ožegov, Tipovoe i povtornoje stroitel'stvo v Rossii XVIII–XIX vekah. Moskva: Strojizdat, 1984, lk. 85–89.

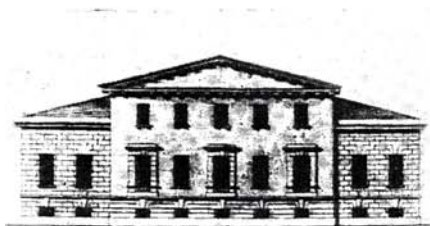
⁶⁰⁶ J. S. Curl, Georgian Architecture. Devon: David & Charles, 1993, lk. 193–194.

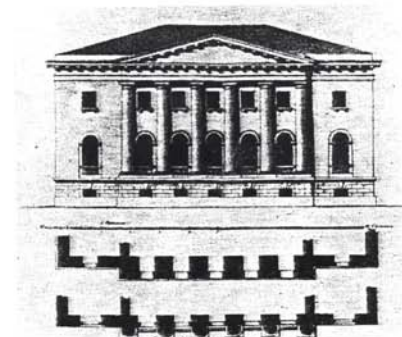
Tüüpfassaad nr. 2(l)

Tüüpfassaad nr. 8(l)

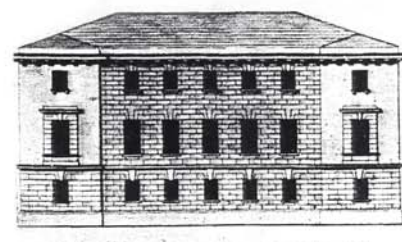
Tüüpfassaad nr. 12(l)

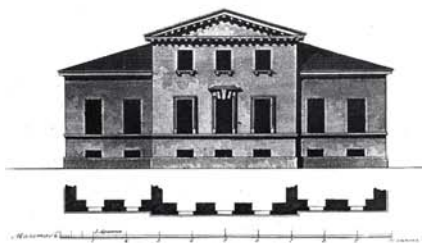
Tüüpfassaad nr. 14(l)

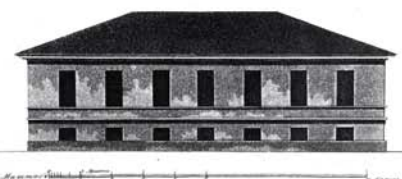
Tüüpfassaad nr. 15(l)

Tüüpfassaad nr. 17(l)

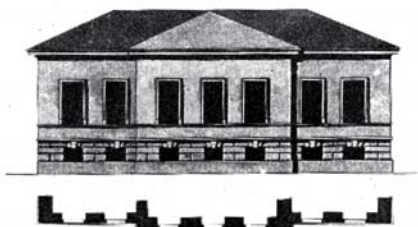

Tüüpfassaad nr. 22(l)

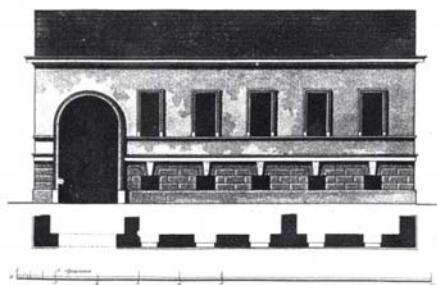

Tüüpfassaad nr. 23(l)

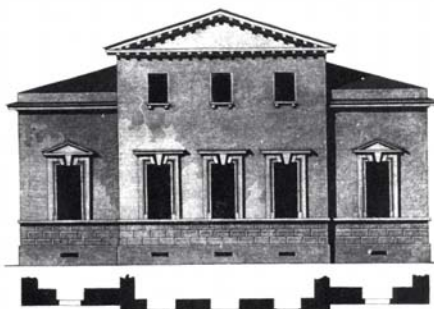
53. Vene tüüpfassaadide I kogumiku näiteid

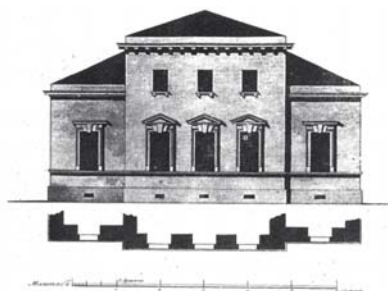
Tüüpfassaad nr. 24(l)

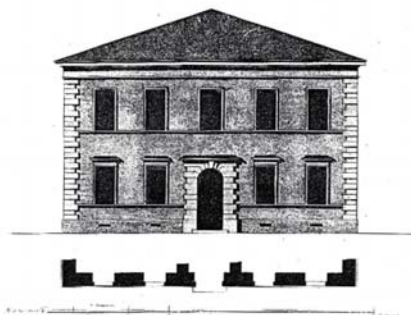
Tüüpfassaad nr. 26(l)

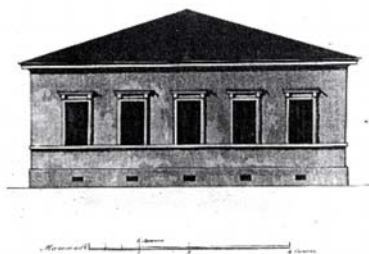
Tüüpfassaad nr. 32(l)

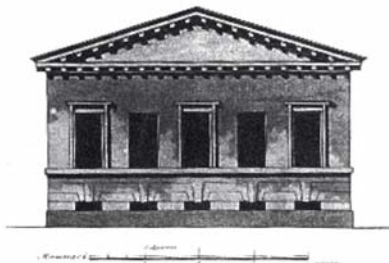
Tüüpfassaad nr. 33(l)

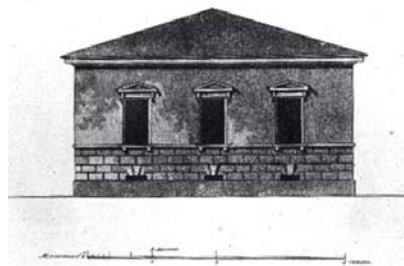
Tüüpfassaad nr. 36(l)

Tüüpfassaad nr. 39(l)

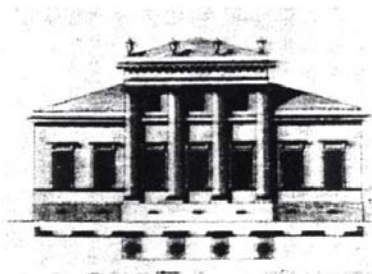

Tüüpfassaad nr. 40(l)

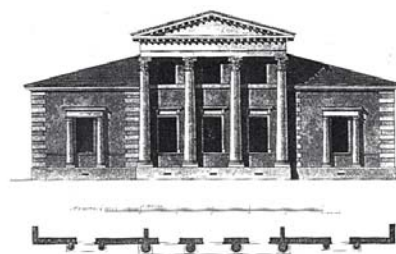

Tüüpfassaad nr. 45(l)

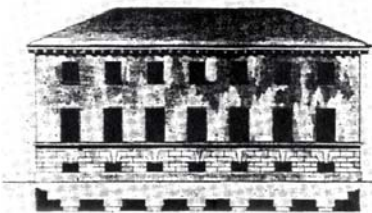
53. Vene tüüpfassaadide I kogumiku näiteid

Tüüpfassaad nr. 53(II)

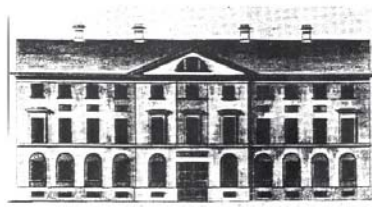
Tüüpfassaad nr. 55(II)

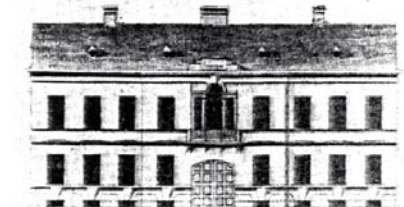
Tüüpfassaad nr. 58(II)

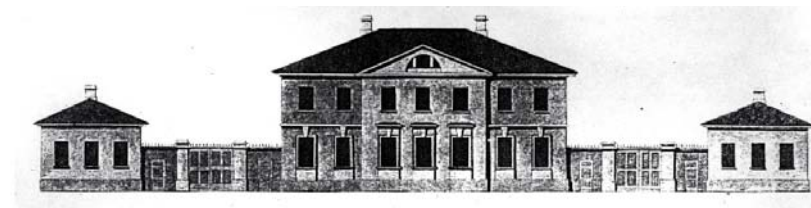
Tüüpfassaad nr. 59(II)

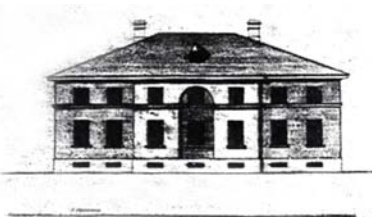
Tüüpfassaad nr. 62(II)

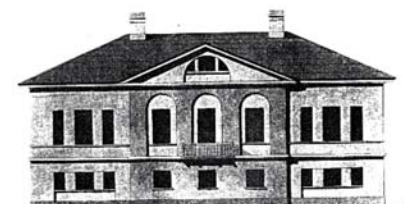
Tüüpfassaad nr. 63(II)

Tüüpfassaad nr. 67(II)

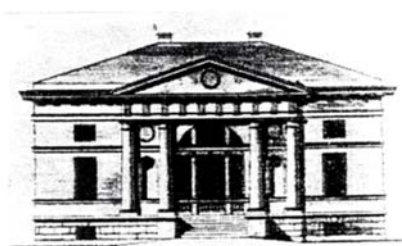

Tüüpfassaad nr. 76(II)

Tüüpfassaad nr. 77(II)

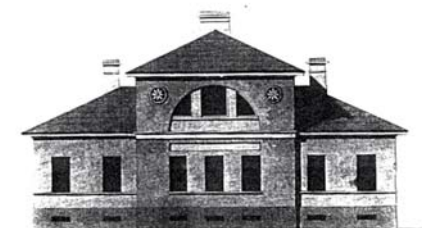
53. Vene tüüpfassaadide II kogumiku näiteid

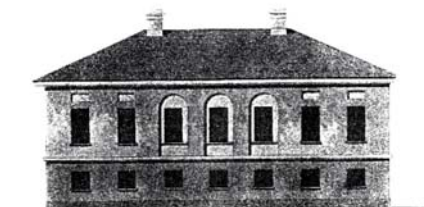
Tüüpfassaad nr. 78(II)

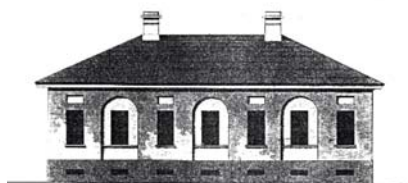
Tüüpfassaad nr. 81(II)

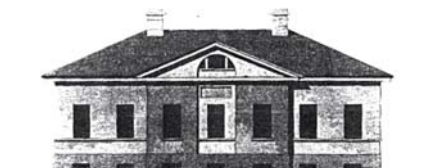
Tüüpfassaad nr. 85(II)

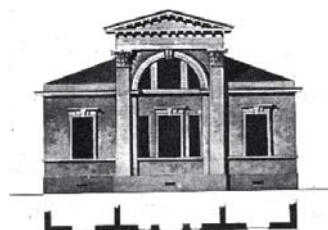
Tüüpfassaad nr. 86(II)

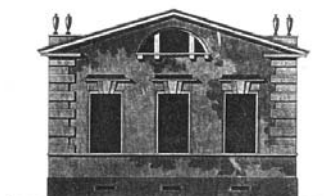
Tüüpfassaad nr. 87(II)

Tüüpfassaad nr. 88(II)

Tüüpfassaad nr. 89(II)

Tüüpfassaad nr. 99(II)

53. Vene tüüpfassaadide II kogumiku näiteid

Esimese kogumiku tüüpfassaadide näidete juures on äratuntav sarnasus 18. sajandi inglise neopalladionistide loominguga, eelkõige *Vitruvius Scoticus*'es pakutud näidetega.⁶⁰⁷ (Illustr. 54) *Vitruvius Scoticus*'e koostajaks oli William Adam, kelle elutööna publitseeriti esimesed näited 1746. aastaks kokku kogutud parimatest näidetest Šotimaa aadlike ja auväärsete meeste parimatest elamutest nii maal kui ka linnades.⁶⁰⁸ Näidisalbum esindas peamiselt aastail 1720–1750 Šoti arhitektuuri visuaalset kokkuvõtet ja edukamate parendajate, šoti lordide elukomplekside tutvustust laiemale publikule. Esindatud on mõned hoonekompleksid ka William Adami enda töödest, nagu näiteks Hopetoun House, Duff House, Dun House, Elie House jt. W. Adam oli ise suur eklektik, kes kasutas oma ehitiste kavandamisel eeskujudena nii Sir Christopher Wrenilt, James Gibbsilt kui ka Sir John Vanbrughilt laenatud elemente, mis seovad tema teosed kokku barokilike arhitektuuriprintsiipidega.⁶⁰⁹

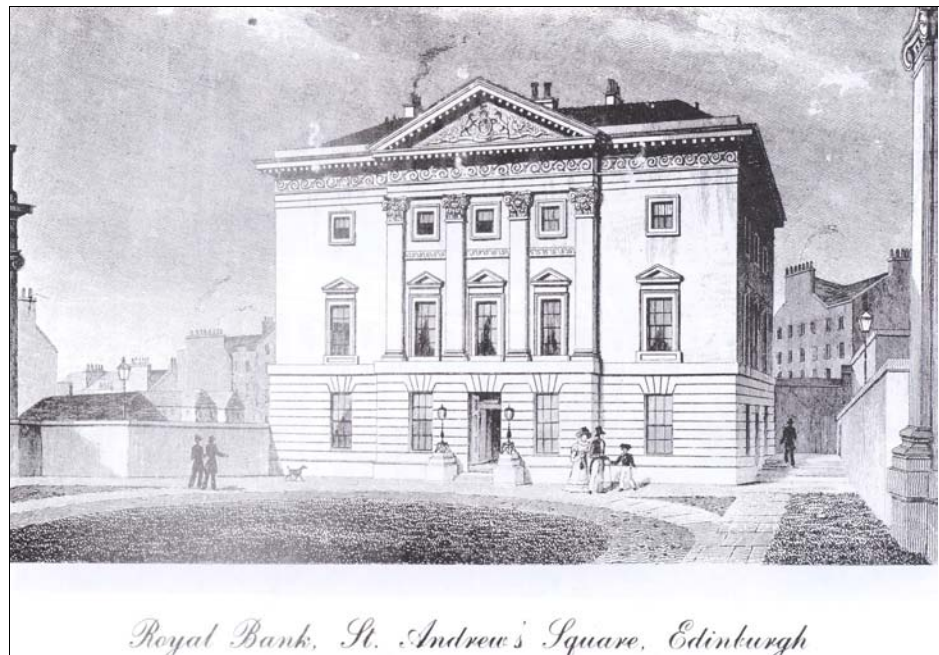
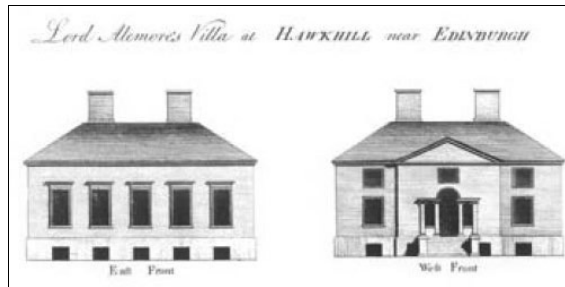
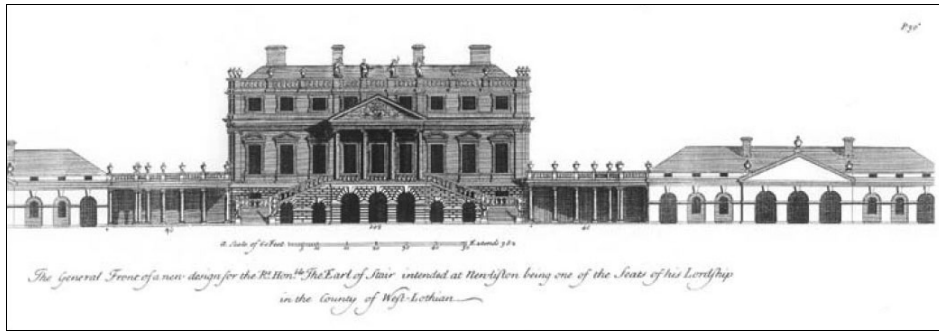
Sari Šotimaa parimatest ehitistest täienes pidevalt ja ilmus 1811. aastal *Vitruvius Scoticus*'e nimetuse all. Need graveeritud näidislehed saavutasid suure populaarsuse, kusjuures linnaplaneerija James Craig kasutas neid eeskujusid Edinburghi linnakvartalite hoonestamisel. *Vitruvius Scoticus*'es on esindatud näiteid nii Edinburghist kui maamõisatest. Eriti ilmekas on kõige populaarsema tüüpfassaadi, nr. 39 sarnasus Lord Alemoresi villaga Hawkhill Edinburghi lähedalt. Samuti on V. Geste oskuslikult ära kasutanud mitu vaadet, sest sama ehitise läänekülje suure Palladio-motiivis sissepääsuga keskosa lahendus on saanud näiteks eeskujuks tüüpfassaadile nr. 49.

Vitruvius Scoticus'es on terve rida näiteid, mis kannavad endas nn. baroklikku stilistikat: nelja korintose pilastriga rõhutatud hoone kesktelg, mis päädib hammaslõikelise kolmnurkviiluga. Üks omal ajal Edinburghi linna väarikamaks peetud linnamaju kuulus Sir Henry Dundasile, kes laskis New Towni ühes esinduslikumas ja prestiižsemas piirkonnas St. Andrew Square'il endale ehitada Dundas House'i (hiljem Royal Bank). Selle hoone esifassaadil on kõrgele rustikas soklikorruse kohale tõstetud neli korintose pilastrit, akende kohal on kolmnurkviiludena kujundatud karniisid ning korrustevahelist ala täidab meandervöö. Tüüpfassaadide juures tuleb rõhutada, et otseselt pilastritega fassaadilahendusi eeskujuks enam ei pakutud, kuid teisest kogumikust pärineva korintose sammasportikusega fassaadilahenduse nr. 55 puhul juhtus sageli, et sambad võisid lameneda pilastriteks. *Vitruvius Scoticus*'e näidislehtedel on sageli antud peahoone ja sellega külgnevate kõrvalhoonete või paviljonide

⁶⁰⁷ Sobranie Fasadv', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii. Čast' I, Sankt-Peterburg, 1809 goda.

⁶⁰⁸ Vitruvius Scoticus. William Adam. Reproduced in facsimile from the copy in the University of Glasgow Library with an introduction and notes to the plates by James Simpson. Edinburgh: Paul Harris Publishing, 1980.

⁶⁰⁹ J. Summerson, Architecture in Britain 1530–1830. New Haven and London: Yale University Press, 1993, lk. 349–350.

54. William Adami *Vitruvius Scoticus* 'e fassaadide näiteid, s. h. Royal Bank St. Andrews Square'il Edinburghis.

lahendused. Neid lahendusi on omakorda ära kasutatud tüüpfassaadide kavandamisel ja osad näited on seetõttu välja pakutud selleks, et näidata, kuidas siduda kõrvalhooneid tervikuks koos tarade ja värvatega. Dekoorielementidest kordub sageli akende ja uste ümber nn. Gibbsi raamistus – raskepärases rustikas ja lukukivimotiiviga teostatud avade piirded. Neid detaile korratakse enamike esimese ja teise kogumiku dekooriga tüüpfassaadide juures. Näiteks tüüpfassaadide nr. 22 ja 33 juures esimesest kogumikust on akende ja uste kohal lukukivi motiiviga rustikas teostatud kolmnurkviilud.

Teiseks eeskujuks on Robert Adami poolt loodud ehitised, mille hulgast võib esile tõsta Kedlestone House'i triumfikaarset keskosa lahendust ning eriti Robert Adami väikeste villade sarja, mida ta kavandas äsja planeeritud New Towni kvartalitele Edinburghis.⁶¹⁰ Robert Adami puhul on oluline mainida tema tugevat antiikarheoloogilist tausta Itaalia *Grand Tour*'ilt, millele toetudes esitas ta väljakutse sajandeid ainuautoriteedina püsinud Andrea Palladio pärandile. Olles läbi analüüsinud Vana-Rooma ehitised ja renessansiajastu arhitektide eeskujud, ei kartnud ta välja pakkuda paremaid lahendusi. See valgustusajastu üks juhtmõte andis tõuke ka antiigipärand kriitilise pilguga üle vaadata ning vajaduse korral paremaks muuta. Seda mõtteviisi toetas omakorda suur huvi antiikarheoloogia vastu. Uute arheoloogiliste leidude põhjal avastati ühtäkki, et pole olemas üht ja ainuõiget antiigieeskuju, vaid palju erinevaid. Antiigipärandis hakati nägema kohalikke variatsioone, mida omakorda toetas Euroopas kujunema hakkav ajaloolise relativismi mõiste, vabastades kõik kohalikud arhitektuurid antiigitraditsiooni otsimise ja järgimise survest. 1770. aastate keskpaigast kujunes Robert Adamil välja nn. monumentaalse klassitsismi stiil. Kompositsiooniliselt iseloomustab seda keskteljele paigutatud kupliga peasaal, mida on märgata kas hoone esi- või tagafassaadil poolümara väljaehitisena. Teiseks ilmestavad esifassaadi sageli läbi korruste ulatuvad suured Veneetsia aknad. Nende kohale on kujundatud triumfikaartena mõjuvad petiknišid, luues fassaadil piduliku ja mõjuva üldmulje. Vennad Adamid kirjutasid oma ülimenukas toeses *Works of Architecture of Robert and James Adam* (1773), et see idee pärineb Diocletianuse paleest Spalatos. Robert Adam rakendas eelkirjeldatud võtteid sageli oma ühiskondlike hoonete fassaadilahenduse juures, nagu näiteks Register House'i (1774–1792) ja Edinburghi ülikooli peahoone (1789–1793) kujunduses.⁶¹¹

Tüüpfassaadide teine nn. Robert Adami eeskujuliin jättis fassaadid dekoorielementideta lakooniliseks siledaks seinapinnaks ning mängis vaid avade ümber geomeetriliste vormidega, nagu näiteks ümarkaarega. Parimaid näiteid sellele

⁶¹⁰ D. Shvidkovsky, *The Empress and the Architect*. British Architecture and Gardens at the Court of Catherine the Great. New Haven and London: Yale University Press, 1996, lk. 242–244.

⁶¹¹ E. Tohvri, 18. sajandi teise poole Šoti valgustusliku arhitektuuri ideedest, nende retseptsoonist Vene keisrikojas ning baltisaksa kultuuriruumis, lk. 104–106.

kompostioonile on tüüpfaasidid nr. 86, 87 ja 88 teisest kogumikust.⁶¹² Nendel näidetel kujuneb fassaadil terviklik, ümarkaarses krohvraamistuses Veneetsia akna laadse avade jaotusega keskne dominant, näiteks teise kogumiku tüüpfaasid nr. 70. Kogu seinapind on puhastatud dekoorist, lihtsamate fassaadinäidete juures on kasutatud ümarkaarsesse krohvnišši paigutatud ristkülikukujulisi avasid, millega tekib geomeetriliste vormide, nagu ümarkaare ja ristküliku koosmõjul puhas ja lakooniline fassaadijoonis. Lihtsamad tüüpfaasidid seovad termakna ja Veneetsia akna fassaadil sujuvalt tervikuks. Need näited lahendavad fassaadipinna juba uues esteetikas – avade ümber puudub dekoor ning rohkelt on kasutatud keskteljel ümarkaarsel vormistust. Mõned tüüpfaasidide näited on ilmetatud Robert Adami etruski stiilis urnide ja krateridega, samuti tuleb nende näidetega sisse ka Toskaana sambaorderi kasutus.

Seega Vassili Gestet saab lugeda Aleksander I suure projekti peaarhitektiks, kelle kaudu levisid Vene impeeriumis Šotimaa 18. sajandi linnaplaneerimise ning *Vitruvius Scoticus*'e ja Robert Adami stiilinäited, mis koondnimetusena kannavad endas neopalladionistlikku George'i stiilis linnade tüüpprojektide põhimõtted.

Tüüpfaasidide kogumike autorite ringis oli ka Šveitsi päritolu arhitekt Luigi Rusca, kes töötas juba Paul I teenistuses ja kelle loominguline karjäär jätkus ka Aleksander I valitsusajal. Oma loomingulist tegevust alustas ta Giacomo Quarenghi käe all ja oli tegev toleaegsete suurehitiste, nagu näiteks Ermitaaži teatri ja Tsarskoje Selosse kerkinud Aleksandri palee ehitamise juures. Tema arhitektuuris kajastuvad seetõttu G. Quarenghi arhitektuurieeskujud. 1810. aastal andis L. Rusca kahes köites välja itaalia- ja prantsuskeelsete tekstidega projektide kogu, milles tutvustas oma kunstilisi põhimõtteid. Ta kinnitas oma kiindumust klassitsismi ja kirjutas, et „alati hoidis ta fassaadikujunduses kinni lihtsuse ja ranguse nõudest ning pidas hoonete välisküljel ornamentaalset töötlust lubamatuks kui halva maitse väljendust“.⁶¹³ Luigi Rusca näidiste alusel rajati postijaamu Peterburi ümbrusesse ja Eestimaa kubermangu poole viiva postitee äärde. Muuseas valmis tal 1807. aastal Tallinnasse Vene tänavale Nikolai Imetegija kiriku projekt.⁶¹⁴ 1818. aastal läks ta pensionile ning lahkus Venemaalt. Luigi Rusca loomingulist käekirja arvestades järgis ta Robert Adami laadis loodud näiteid ja püüdis vältida dekoori fassaadil.

⁶¹² Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii. Čast' II, Sankt-Peterburg, 1809 goda.

⁶¹³ L. Aleksandrova, Luidži Ruska. – Zodčie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka, lk. 109.

⁶¹⁴ L. Aleksandrova, Luidži Ruska. – Zodčie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka, lk. 97.

1812. aastal välja antud kolmanda ja neljanda kogumiku tüüpfassaadide autoriks oli Vassili Stassov.⁶¹⁵ (**Illustr. 55**) Need kaks viimast tüüpfassaadide kogumikku sisaldasid kokku 125 kavandit, millest suurem osa oli mõeldud juba kaubandus- ja tööstusehitistele. Vassili Stassov asus juba 14-aastasena tööle arhitektuuri-ekspeditsiooni osakonnas professionaalse joonestajana ja teostas korrektureerimisele elamuprojektidele, administratiiv-, majandus-, sõjandus- ja kaubandusehitistele. Need tehnilised oskused leidsid hiljem rakendust tüüpfassaadide ja -projektide väljatöötamisel. Näiteks kandsid V. Stassovi kavandatud proviandiladude projektid Moskvas, Riias jm. peale puhtpraktilise lahenduse ka kõrgetasemelist kunstilist väljundit. Vassili Stassovi loominguga juures on välja toodud L. Rusca ja C.-N. Ledoux' vormimõju, mida ta kombineeris kokku skulpturaalse plastikaga. Eriti tasub tema puhul rõhutada raskepärase ja jõulise dooria orderi kasutust iga hooneliigi fassaadilahenduste juures.⁶¹⁶ Kaasaegsed hindasid V. Stassovi kõrgelt, nimetades teda vene "sõjaväelise triumfi poeediks", kuna tema kavandatud olid Moskva ja Narva triumfikaared ning Pavlovski polgu suured kasarmukompleksid, mis avaldasid muljet oma mastaabitunnetuse, ansambliisuse ning mõjuvõimsa fassaadirütmiga.

Kolmanda ja neljanda kogumiku tüüpfassaadide näidiseid peetakse kõige mitmekesisemaks, kuna peale kahe esimese kogumiku ilmumist tekkis nõudlus eelkõige polüfunktsionaalsete linnamajade fassaadide järele, kus esimesel korral paigutati pood või töökoda või büroo. Samuti oli jätkuvalt huvi väikese-gabariidiliste tagasihoidlike väikemajade fassaadieeskujude vastu. V. Stassov ei kasutanud ühe- ja poolteisekorrueliste elamute fassaadidel enam sambaorderit ega pilastreid, kuna leidis, et sammas peab olema ainult toetavas funktsioonis (nagu prantsuse funktsionalistlik arhitektuurimõte endas kandis) ja teiseks peaksid order ja astmikfrontoon kuuluma vaid riikliku asutuse juurde.⁶¹⁷

Vassili Stassovi eeskujuliin kaldub C.-N. Ledoux' loominguga suunas. V. Stassov rõhutas puhast dekoorivaba fassaadi, kuid tema lemmikuteks olid kohati lausa täisrustikas seinapinnad ning loomulikult Toskaana sambad. Tüüpfassaadide kolmanda ja neljanda osa näidiste juures on otseselt rõhutatud C.-N. Ledoux' tollimajade (*barrières*) seeria mõjutusi. Tollimajade monoliitsete kuubikujulistega ja ilma dekoorita fassaadide kasutas V. Stassov hoopis tavatus kontekstis, nimelt privaatehitiste lahenduste juures.⁶¹⁸ Need ökonoomsed fassaadilahendused vastasid rohkem prantsuse 18. sajandi teise poole arhitektuuriesteetikale. C.-N. Ledoux' näidete eeskujul rütmistas ta akende kohal olevad rõhtsad või kolmnurkviiludega karniisid vaheldumisi ilma dekoorita

⁶¹⁵ V. Piljavskij, Gradostroitel'nye meroprijatija i obrazcovye projekty v Rossij v načale XIX veka. – Arhitekturnaja praktika i istorija arhitektury. Sbornik naučnyh trudov. Vypusk 21. Leningrad-Moskva, 1958, lk. 75–106.

⁶¹⁶ T. Tyžnenko, Vasilij Stasov. – Zodčie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka, lk. 130.

⁶¹⁷ E. Beleckaja, N. Krašeninnikova, L. Černozubova, I. Ern. Obrazcovye proekty v žiloj zastrojke russkih gorodov, lk. 138–144.

⁶¹⁸ A. Braham, The Architecture of the French Enlightenment, lk. 211.

akendega või kolmeses grupis kolmnurkfrontoonidega. Kuna kolmas ja neljas kogumik sisaldasid märkimisväärselt palju tööstushoonete fassaadilahendusi, siis jätkab V. Stassov C.-N. Ledoux' Soolalinna Arc-et-Senans'i tõsist, jõulist ja ranget arhitektuuristiili.⁶¹⁹ Kolmanda ja neljanda tüüpfassaadide kogumiku näidete alusel kerkisid suurematesse linnadesse polüfunktsionaalsed esinduslikud linnamajad ja tööstus- ning kaubandushooned. Väiksemates ja vaesemates kubermangu- ning kreisilinnades V. Stassovi loodud kolmanda ja neljanda kogumiku näidiste eeskujul kerkinud hooned peaaegu puuduvad.

Tarade ja väravate kogumiku 62 näitest (**Illustr. 56**) on L. Rusca kavandatud eeskujud lehtedel nr. 1–45, enamuses kokku sobitatud teise kogumiku tüüpfassaadide fragmentidega, millega tahetakse näidata, kuidas rakendada fassaadidekooori elemente ka väravarajatise juures. Näiteks kordub lukukivimotiiv väravaehitisel ning akende kohal lehtedel nr. 37 ja 39. Ümarkaarselt kujundatud sissesõiduvärvad lehtedel nr. 31–32 on kokku sobitatud Veneetsia akna motiiviga fassaadikujunduses. See näitab, kui põhjalikult oli ühtlustamine läbi mõeldud, et siduda hooned ja väikevorme omavahel esteetiliseks tervikuks.⁶²⁰

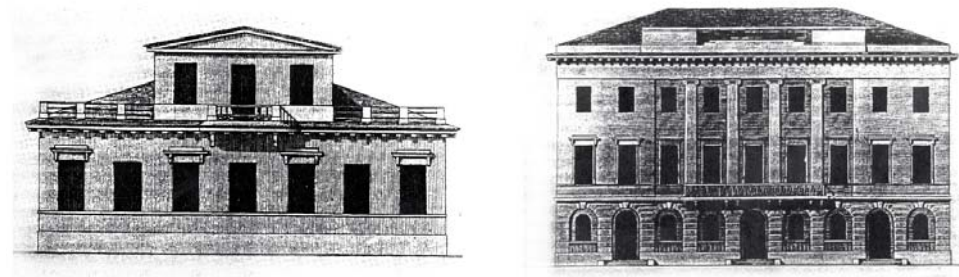
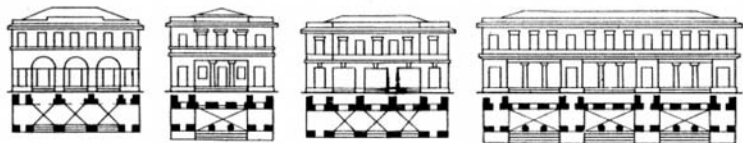
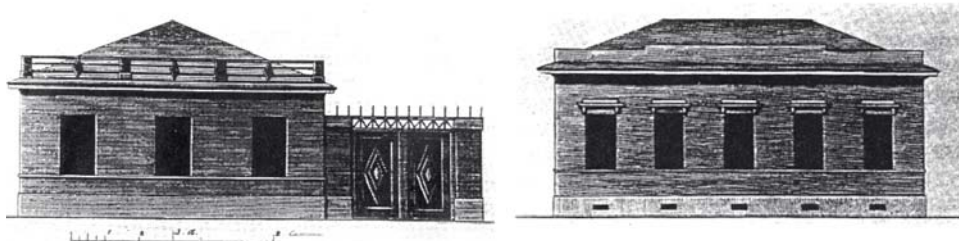
Piirdeaiad on laotud kas tellistest või maakividest ning välisviimistlusena on pakutud krohvrustikat ja silekrohvi. Teise võimalusena on välja toodud sepisvõre lihtsaid variante, mis on kombineeritud ka müüritisega. Tüüpilised väravapostid on kujundatud kõrge sokliosaga, nii et postide ülaosa lõpetab lame karniisiga püramiidkatuse, mis saab väga levinuks väravapostide lahenduseks järgnevatel sajanditel.

Paljud väravad on kavandatud küllalt suurejoonelistena. Väravaehitised koosnevad väravapostidest ja väravast või tervest katusega väravaehitise, mis mõningatel juhtudel esindavad lausa monumentaalseid arhitektuurseid lahendusi. Ümarkaarse täisrustikas väravakujunduse juures, näiteks lehtedel nr. 18, nr. 21, 25 ja 27 on otseseks eeskujuks olnud Tsarskoje Selos C. Cameroni galeriis L. Rusca 1809. aastal kavandatud graniit-terrass, mida Aleksander I väga kõrgelt hindas.⁶²¹ Teise iseloomuliku võttena paigutas L. Rusca sammastena kujundatud väravapostide alla rustikaalsed ristkülikukujulised klombitud kiviplokid, näiteks lehtedel nr. 30 ja nr. 31, milles on vihje C.-N. Ledoux' tollimajade seeria fassaadilahendustele.

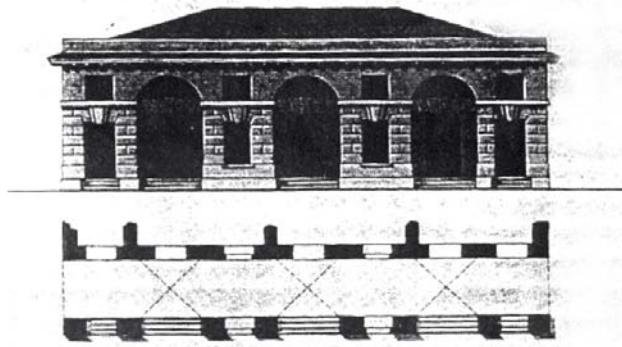
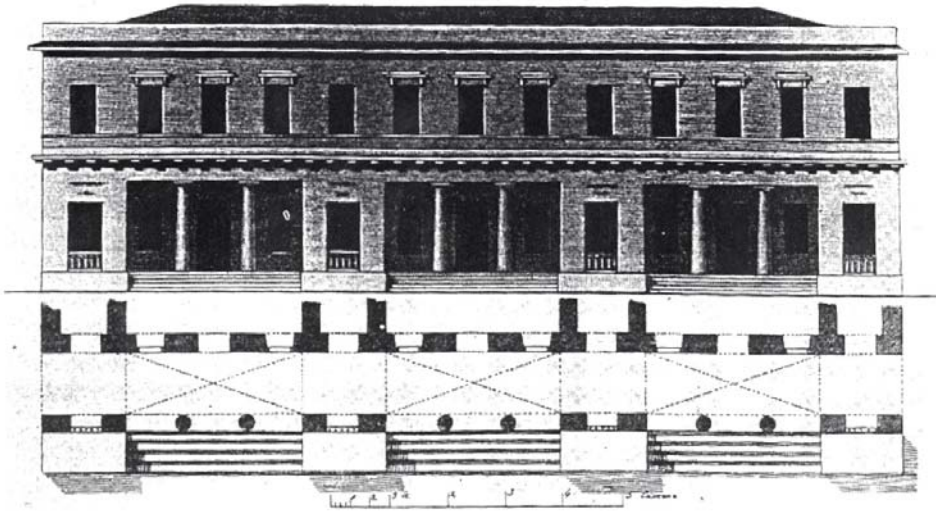
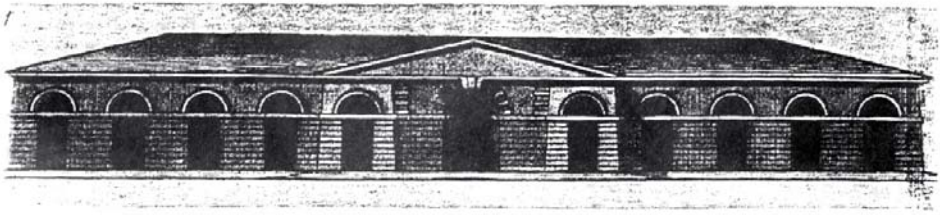
⁶¹⁹ Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii. Čast' III-IV, Sankt-Peterburg, 1812 goda.

⁶²⁰ Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja zaborov' i vorot' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii. Čast' IV, Sankt-Peterburg, 1811 goda.

⁶²¹ L. Aleksandrova, Luidži Ruska. – Zodčie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka, lk. 105.

55. V. Stassovi poolt koostatud III ja IV kogumikus enamlevinud ühe-, poolteise- ja mitmekorruseliste elamute fassaadide näiteid

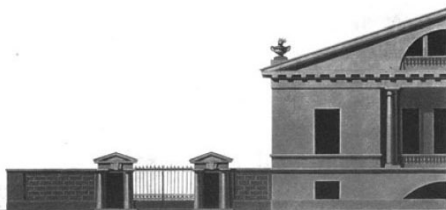
55. V. Stassovi poolt koostatud III ja IV kogumikus leiduvad kaubahoovide tüüp-fassaadide näiteid

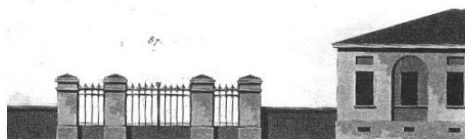
Vienda kogumiku näide lehelt nr. 2

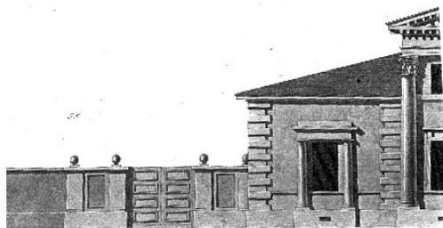
Vienda kogumiku näide lehelt nr. 14

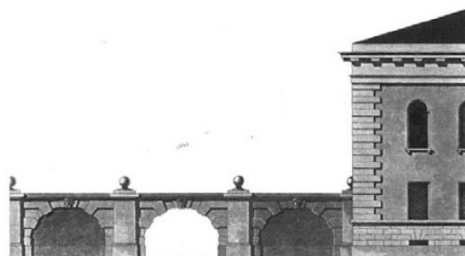
Vienda kogumiku näide lehelt nr. 3

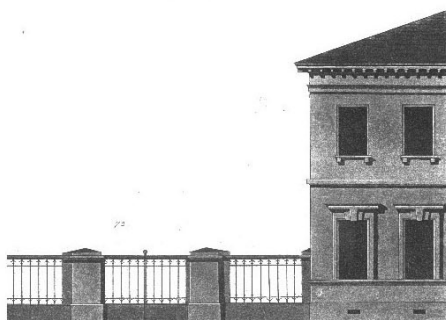
Vienda kogumiku näide lehelt nr. 16

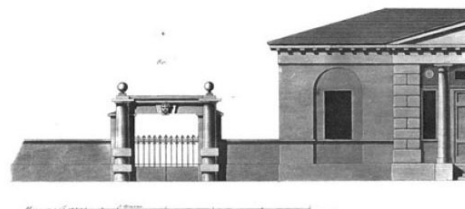
Vienda kogumiku näide lehelt nr. 7

Vienda kogumiku näide lehelt nr. 18

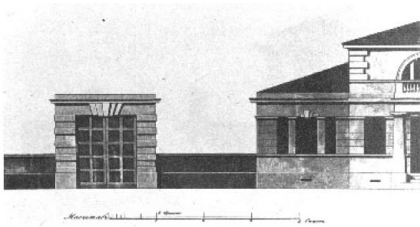

Vienda kogumiku näide lehelt nr. 9

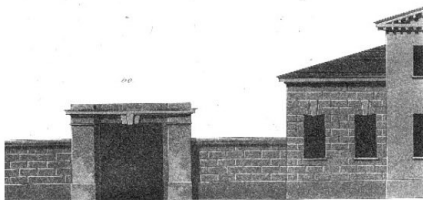

Vienda kogumiku näide lehelt nr. 30

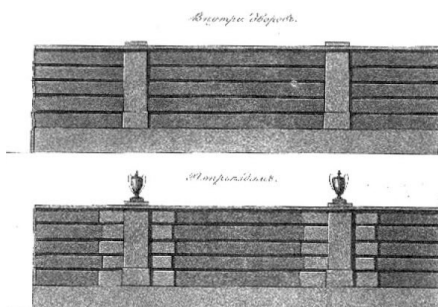
56. Vene tüüpfassaadide V kogumiku piirdetarde ja väravate näiteid.

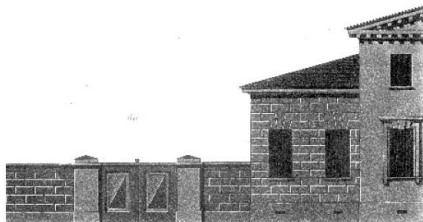
Vienda kogumiku näide lehelt nr. 37

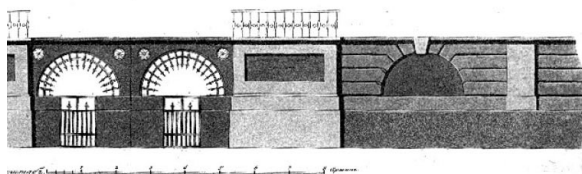
Vienda kogumiku näide lehelt nr. 39

Vienda kogumiku näide lehelt nr. 62

Vienda kogumiku näide lehelt nr. 40

Vienda kogumiku näide lehelt nr. 48

56. Vene tüüpfassaadide V kogumiku piirdetarde ja väravate näiteid.

Kogumiku ülejäänud lehtede, nr. 46–63 tüüpnaidete autor on V. Stassov. Tema pakkus välja erinevaid ampiirliku ornamendiga sepisvõrede variante, kus vahepostideks on lihtsa karniisiga nelinurksed postid või ümarsambad. V. Stassov on kavandanud ka kivimüüri nr. 48 lahenduse. See on kõrgele soklile laotud kõrge kivist piirdeaed, kus esifassaadi krohvitud siledat poolkaart ümbritseb täisrustikas seinapind. Sarnased olid ka hoonete soklikorused, aidates siduda esinduslikke hooneid tänavajoonel omavahel kokku. Näidislehel nr. 56 on massiivsete väravapostide kujunduses otseselt äratuntav C.-N. Ledoux' Aix-en-Provence'i vangla nurgatornidelt laenatud arhitektuurne lahendus ning lehel nr. 47 on esindatud püloonilaadne, raskepärases rustikaalses teostuses vabriku või tehase väravarajatis, mis on analoogiline lahendus C.-N. Ledoux' soolalinna Arc-et-Senans'i näidistele. Need väravaehitised on lausa omaette arhitektuursed väikevormid, mis esindavad nn. rääkiva arhitektuuri ideed.

Viimane tüüpeeskujuga lehel nr. 62 on lihtne rõhtsatest laudadest tara, mis oli mõeldud aia sisekülje katmiseks. Samas osutus see näide praktikas kõige populaarsemaks, sest sellega sai piirata tühje krunte ja siduda ehitisi tänavajoonel tervikuks.

Klassitsismiperioodil peeti väärikaks ehitiseks kivihoonet. Ka fassaadikogumikes esitatud näited olid mõeldud ehitamiseks kivimaterjalis. Seda rõhutavad erinevad seinapinna töötled, mis jagunevad vastavalt silekrohviks, rustikaalseks pinnaks ja tellisrustikaks. Fassaadi üldmulje elavdamiseks on neid viimistlusvariante omavahel ka kombineeritud. Puitmajadel hakati järjekindlalt nõudma rõhtsat välisvooderlaudist, mis jäljendaks välisviimistluses kivimajade esteetikat. Katusetest domineerib lame plekist täiskelpkatus. Sageli varjati esifassaadil lame katus kas frontooni, atika või parapetiga. Kõigi näidiste lame täiskelpkatus viitab asjaolule, et põhitähelepanu koondati ehitise gabariitide ja fassaadilahenduse koostmõjule, katus vaid tasakaalustas ehitise liigendust. Kuna ette oli antud vaid peafassaad, siis ruumiplaneeringu ja hoovipoolse fassaadi sai teostada omanik vabal valikul. Oluline oli ehitise juures järgida etteantud tänavajoont, õigeid proportsioone ja ühe fassaadinumbri alt valitud dekoorielemente.

Tüüpfassaadide kogumikud olid praktilise ehitustegevuse allikaks terve 19. sajandi esimese poole. Kõige laiaulatuslikum ehitustegevus tüüpfassaadide alusel toimus Moskvas ja Riias, kus Napoleoni vägede sissetungi kartuses põletati enamus linna maha. Kui 1813.–1818. aastal rakendati tüüpfassaade kokku 37 Vene impeeriumi kubermangus ning valmis 6224 elamut ning 1114 tara, siis terve Vene impeeriumi kontekstis paistis erilise intensiivsusega silma Liivimaa kubermang. Samal ajavahemikul valiti Liivimaa kubermangus välja 957 fassaadi ja 663 tara näidist. Järgnesid Sise-Venemaa linnadest Smolenski kubermang 837 ja Kaasani kubermang 505 fassaadinäidisega.⁶²²

⁶²² E. Beleckaja, N. Krašeninnikova, L. Černozubova, I. Ern. Obrazcovye proekty v žiloj zastrojke russkih gorodov, lk. 160.

Tüüpfassaadide kehtestamisel Vene impeeriumis on äratuntav Claude-Nicolas Ledoux' poolt sõnastatud *l'architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation* ideeline kontseptsioon, kus ühtse ideoloogia alusel hakatakse üles ehitama ulatuslikku sotsiaalutoopiat. Regulaarse planeeringuga korrastatud linnaruumis saab tekitada egalitaarsemad suhted linnakodanike vahel, kui iga element on paigutatud terviklikku süsteemi: linnaplaneering – linnaansambel – ehitised – ehitise fassaad ja fassaadi fragment avade ning dekoori näol, isegi ehitised ühendavad piirdetarad ning väikevormid on omavahel kooskõlla viidud.

Kui ideeline suund võeti üle Prantsuse 18. sajandi teise poole radikaalsete valgustajate ringist, siis visuaalsed eeskujud tulid esimese ja teise tüüpfassaadide kogumiku autorite Vassili Geste ja Luigi Rusca loomingu alusel hoopis George'i stiilis Suurbritannia linnade neopalladionismi tüüpvariantidest. Kusjuures tüüpfassaadide näidiste loomise aluseks on olnud Šoti arhitektuuri suurimaid eeskujuraamatuid *Vitruvius Scoticus* ja Robert Adami eeskujud Edinburghi linnaehitusest.

Eesti arhitektuuriajaloo osas on olnud valdav seisukoht, et tüüpfassaadide kehtestamine oli Vene keskvaldumise sekkumine siinsesse ehitustraditsiooni ning tüüpfassaadide näited ei ole kunstiliselt arvestataval tasemel. Neid on peetud administratiivklassitsismi pitsiriga madalatasemeliseks ja unifikatsioonivaks, kuid siinkohal saab need väited ümber lükata. Nimelt sarnaneb Euroopa linnade, eriti Suurbritannia 18. sajandi teise poole elamukvartalite arhitektuur väga meie linnaruumis 19. sajandi esimesel poolel ehitatud näidetega. Tuleb arvestada, et elamu-ehituses kehtestatud nõuded olid üks osa üle-Euroopalisest valgustusajastu parendamise protsessist, mis algas Euroopas 18. sajandi keskpaiku. Tänapäeval võib tunduda paradoksaalne, et Peterburi kaudu liideti Eesti alade linnaarhitektuuri eeskujud sel ajal kõige aktuaalsemate ideedega Euroopas. Kuid võttes appi P. Bourdieu välja mõiste, saab konstrueerida Ledoux' sotsiaalutoopiliste ideede välja ja Briti neoklassitsismi visuaalseid eeskujusid kandva kultuurivälja sünteesi Peterburis, mis hakkas uue ideoloogia teenistuses tugevat mõju avaldama ka Balti kubermangudes.

2. Tartu linnaruumi väljaehitamine Vene tüüpfassaadide alusel 19. sajandi esimesel poolel

2.1. Ehitustegevuse reguleerimine tüüpfassaadide kehtestamise järel

Wilhelm Christian Friebe kirjutas oma 1794. aasta statistilises ülevaates, et Tartu on ilus maalinn (*Landstadt*), kus oluline roll kaubandusel. 18. sajandi lõpus elas linnas 1630 sakslast, 337 venelast ja 1625 eestlast, väike rühm rootslasi ja poolakaid. Linnas oli koos eeslinnadega kokku 536 eramaja, vabrikuid polnud, kuid selle eest toimus jaanuaris kolm nädalat kestev aastalaat. Linnale ja ümbruskonnas elavale aadlile oli see suur teenistus.⁶²³

1809. aastaks oli elanike arv tõusnud u. 6000-ni, 1820. aastate alguses ületas 8000 piiri. Väga suur oli Tartus õppivate noorte osakaal – ligi kümnendiku elanikkonnast moodustasid üliõpilased ja õpilased. Kui avamise aegu oli ülikoolis seitse professorit ja paarkümmend tudengit, siis 1819. aastal võis kokku lugeda juba 30 professorit ja ligi 400 üliõpilast. Tartu oli ja on jäänud koolilinnaks ka kesk- ja algharidust andvate õppeasutuste suhtelise rohkuse poolest. Teiseks Tartu eripäraks alates 18. sajandi lõpust kujunes ulatuslikum aadli linna elama asumine. Kuigi Riia oli provintsi pealinn, eelistas enamik Liivimaa aadliperekondadest oma talveresidentsina just Tartut. Linnaehituslikult pakkus aadlile konkurentsi vaid ülikool ja seda eeskätt hoonete mahtude poolest.⁶²⁴

19. sajandi alguses viidi linna omavalitsuses läbi mitmeid ümberkorraldusi, mis kajastasid riigi sekkumist kohalikku juhtimisse. Kui varem allus politseivõim magistraadile, siis 1805. aastal muudeti see iseseisvaks asutuseks ning linna politseivalitsuse etteotsa sai magistraadist sõltumatu politseimeister, kelle kui riigiametniku kinnitas ametisse vaid Liivimaa kubermanguvalitsus. 1806. aastal jaotati kubermanguvalitsuse ettekirjutusel ehitusfunktsioonid kammerkohtu ja linna politseivalitsuse vahel nii, et kõik ehitusasjad, nagu plaanide läbivaatamine, ehitusplatside määramine, fassaadide järevalve jm. allutati politseimeistrile ning kammerkohtu kompetentsi jäid vaid ehitustülide lahendamine. Siiski pidi enne ehituse algust pöörduma kammerkohtu poole ehitusloa saamiseks. Selleks tuli esitada linna ehitusmeistri valmistatud ehitusplaan koos eelarve ning ehitustestostava meistri nimega.⁶²⁵ Tartu linna kauaaegseks politseimeistriks oli poolakas Christoph August von Gessinski, kelle värvikas ja teguderohke elu vääricks edaspidi lähemat käsitlust. Linn oli jagatud kolme jaoskonna vahel, igale jaoskonnale oli määratud oma ülevaataja. Alamaid politseinikke nimetati

⁶²³ W. C. Friebe, *Physisch-Ökonomisch und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von der beiden Statthaltschaften Riga und Reval*. Riga: Hartknoch, 1794. lk. 61.

⁶²⁴ T. Rosenberg, *Bunge-aegne Tartu*. – *ÕES Toimetised XXXV*. Tundmatu Friedrich Georg von Bunge, lk. 18.

⁶²⁵ H. Üprus, *Tartu klassitsistlik arhitektuur*. Magistritöö. Tartu, 1942, lk. 69.

vahtmeistriteks, kubjasteks ja öövahtideks. 1806. aastal kehtestatud Liivimaa kubermanguvalitsuse eeskirja alusel olid politsei kohustused järgmised: ehitusjärelvalve ja -kruntide kättenäitamine, tarbeainete hindade korrigeerimine, vaestehoolekanne, tsiviil- ja kriminaalkohtu otsuste elluviimine, tuletõrjajärelvalve organiseerimine, valve sildade ehitamise, tänavate korrashoiu ja valgustamise järele, brandmeistri töö organiseerimine, linnast läbimarssivatele sõjaväelastele peavarju leidmine.⁶²⁶

15. märtsil 1810. aastal saabus Tartu magistraati Liivimaa tsiviilkuberneri Du Hameli eeskiri, mis teatas, et „kõik linnas ehitatavad eramajad peavad omama ainult kõigekõrgema poolt heakskiidetud tüüpfassaade ja eeskujunäidised on saadaval kubermanguvalitsuses“. Samas tehti tüüpfassaadide järelevalveülesanded kohustuseks kohalikule politseivalitsusele ning kammerkohtule.⁶²⁷ Tüüpfassaadide nõude kehtestamisest teavitati koheselt ka linna elanikkonda ning avalikus teadaandes paluti linnakodanikel pöörduda kammerkohtu poole fassaadiproovidega tutvumiseks. Seega laienesid kammerkohtu ülesanded. Näiteks pidi kammerkohus teostama aruandlust tüüpfassaadide alusel ehitatavate elumajade ja tarade ning väravate kohta, vajadusel reguleerima tänavate ehitusliini ja uute tänavate planeerimist. Samuti käis läbi kammerkohtu ehitustülide lahendamine ning ehitiste hindamised ehk takseerimised.

Tegelikult jõudis esimene album 100 tüüpfassaadi näidisega Liivimaa kubermanguvalitsusest Tartu politseimeistrile alles 7. augustil 1811. aastal ning väravate ja tarade kogumikku polnud selleks ajaks veel trükitud.⁶²⁸ Vahepealsel ajal andis magistraat ehituslubasid välja lootuses, et fassaadid pole vastuolus kogumikes nõutavatega. Kui raehärra Barnikel 1812. aastal Riias viibis, küsis ta kuberneri nõu ka fassaadide küsimuses. Vastuses raehärrale teatati, et tüüpfassaadid kehtivad ainult uute ehitatavate majade, väravate ja tarade puhul. Remontide ja ümberehituste juures ei ole neist vaja nii rangelt kinni pidada. Seepärast reageeris Tartu magistraat tüüpfassaadide määrustele esialgu loiult ning eriti tõsiselt ei teostatud ka järelvalvet.

Kui Liivimaa kubermanguvalitsusest hakati aga iga aasta detsembris nõudma ettenähtud vormi kohaselt täpset aruannet aasta jooksul välja valitud tüüpfassaadide ning väravate-tarade näidete arvust, siis ilmnes, et Tartus oli hulgaliselt fassaadieeskirjadest kõrvalekaldumisi ja ettekirjutuste eiramist. Edaspidiste eksimuste ärahoidmiseks otsustas Tartu magistraat kutsuda kokku kõik linna müüri- ja tislirmeistrid, et neile veelkord teha teatavaks ainult tüüpfassaadide alusel ehitamise nõue. 21. augustil 1814. aastal nimetati ametisse kaks linna ehitusmeistrit – müürimeister Johann Nicolaus Friedrich Lange ja puusepp-ehtusmeister Georg Friedrich Wilhelm Geist, kes asusid tööle 1814. aastal

⁶²⁶ Tartu. Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1928, lk. 608. Tartu Politseivalitsuse fondis nr. 1180 leidub mitmekesisel materjali linnaelu korralduse kohta 19. sajandil.

⁶²⁷ H. Üprus, Tartu klassitsistlik arhitektuur, lk. 90–91.

⁶²⁸ EAA, f. 995, n. 1, s. 5432, l. 3.

koostatud instruksiooni järgi, millega hakati organiseerima rangemat ehitusjäreelvalvet.⁶²⁹

21. augustil 1814. aastal anti linna ehitusmeistritele välja kümnepunktiline instruksioon, mis kajastab ühtlasi ka linnaplaneerimise ja tänavate üldilme väljakujundamise põhimõtteid 19. sajandi alguses Tartus.⁶³⁰ Esiteks pidid kaks linna ehitusmeistrit teostama uusehitiste järeelvalvet, et need oleksid vastavuses linnaplaaniga ja ehitatud etteantud tänavajoonele. Teiseks tuli majade, tarade ja väravate ehitamisel eranditult järgida kehtestatud tüüpfassaade. Lisaks pidid mõlemad linna ehitusmeistrid ehitatava fassaadijoonise üle vaatama ja registreerima selle veel kammerkohtus. Kolmandaks nõuti vanade majade puhul, mis jäid tänavajoonest krundi sisemusse, peafassaadi kordategemist või selle ette tänavajoonele uue juurdeehituse või hoonetiiva ehitamist. Sellisel juhul ei pidanud tingimata tüüpfassaadi järgima, kuid tuli arvestada hoone kõrgust ja ehituskvaliteeti, et hoone oleks sümmeetriline ning harmooniliselt tänavaga sobiv (nn. tüüpfassaadipärane).

Neljandaks pidi ehitusmeister kontrollima elamu vastavust tuleohutusnõuetele. Rangelt nõuti nii kivi- kui puitmajadel kivivundamenti, kohustuslikud olid korralikult laotud korstnad ja tulemüürid. Viiendaks pidid igas linnaosas kõrval- ja abihooned jääma hooviruumi sisemusse. Kus see võimalik ei olnud, tuli ka tänavapoolsele kõrvalhoonetele ehitada tüüpfassaadide alusel uus fassaad. Kuuendaks lubati 1776. aasta ehitusmääruse alusel ehitada I linnaosas ehk vanalinna piirkonnas ainult kivehitisi ja need mõningad puitehitised, mis seal juba paiknesid, tuli aja jooksul lammutada.

Seitsmendaks ettekirjutuses kästi ehitusmeistritel jälgida, et kõigis linnaosades järgitaks ehitiste püstitamisel ette markeeritud tänavajoont ning majatrepid võisid tänavapoolsele olla vaid kolme astmega. Kaheksandaks kinnitas linna ehitusmeister kõik riigi-, linna- ja privaatehitiste ehitusplaanid. Omaette seadustega olid sätestatud linna ehitusmeistrite sidemed kammerkohtuga, sest ehitusmeistrite tööülesannete hulka kuulus ka eraehitusele järeelvalve teostamine. Käesoleva instruksiooni alusel kuulusid linna ehitusmeistrite järeelvalve alla avalikud ehitised ja linnamõisad, linna piires rajatavad riiklikud ehitised ning kõigi eramajade seadusepärane ehitamine tüüpfassaadide alusel. Ülikooli ehitiste juures jälgisid linna ehitusmeistrid vaid üldisest linnaplaanist ning tänavavõrgust kinnipidamist. Ja lõpuks, kui linnakodanik oli seadusevastaselt ehitustegevust alustanud ja polnud kinni pidanud järeelvalve reeglitest, näiteks oli jätnud fassaadi kinnitamata ehitusmeistri juures või kammerkohtus, ootas teda ees suur trahv.

1818. aastal tuletas Tartu magistraat uuesti meelde, et iga kodanik peab ehitise fassaadi valikul kasutama kammerkohtus leiduvaid tüüpfassaadide kogumikke. Selle vastu eksijaid ähvardas hoone lammutamine või 20 hõberubla suurune rahatrahv. Kõikidele ehitusmeistritele tehti ülesandeks koheselt informeerida järeelvalveasutusi, s. o. Tartu politseivalitsust ja kammerkohut, kui

⁶²⁹ EAA, f. 995, n. 1, s. 22139, l. 5.

⁶³⁰ EAA, f. 995, n. 1, s. 22139, l. 1–4.

ehitiste juures leitud kõrvalekaldumisi. Kammerkohtus kehtestati ka eraehituses vajaminevate tööde hinnakiri.⁶³¹ Lisaks kinnitati uute tööülesannete tõttu ka uued kantselei hinnakirjad: ehituslõivud, teenuste hinnakiri ja pitsatiraha ehitustööde atesteerimiseks. Kallima osa kammerkohtu töödest hõlmasid linnaosades välja mõõdetud uute kruntide või krundiplaanide kinnitamine. Kui arvestada, et keskmine elumaja oli 5–7 sülle pikkune, siis ehituse järelvalve maksumuseks tuli keskmiselt 12–14 rubla. Ainuüksi fassaadijooniste väljastamine tõi kummalegi ehitusmeistrile sisse aastapalgaks 150 rubla.⁶³²

Vaatamata linnaelanike erinevale sotsiaalsele taustale, pidid kõik linna kodanikud järgima ehitamisel tüüpfassaadide nõuet ning alluma ehitusalasele järelvalvele. Seda kinnitavad tüüpfassaadide tabelid ja kammerkohtu aruanded, milles on sageli tehtud märkusi just aadlikele ning määratud neile trahve, sest nad on oma linnakrundid jätnud taraga piiramata või piirdeaiad krohvimata.⁶³³ Sagedasemaks probleemiks osutusidki piiritülid ehk kelle kohuseks oli rajada küllalt töömahukas ja kallid müür või tara krundi vahele. Nende küsimuste lahendamiseks pöördui kammerkohtu poole.⁶³⁴

Puitpiirkondades oli esmaseks nõudeks hoone fassaad laudisega katta ja sobivat tooni värvida. G. F. Schlateri vaatel Roosi tänavalt on esiplaanil näha palkidest väike maja ja lihtne plank, kuid kesklinnale lähemale jõudes kerkivad esile heledad ja ühtlustatud fassaadidega elamud (vt. lk. 172). Sama motiivi on korranud ka Louis Höflingen oma 1860. aasta vaatel Ressorssi aiast, mis asus Narva maantee ja Puiestee tänava nurgal. Koloreeritud litograafia esiplaanil on kujutatud veel hallide palkseintega ja poolkelpkatusega talupojaelamu kompleksi, kuid taamal, Meltsiveski tiigi ümber on näha juba valgete elamute akendereaga fassaade, mis on omavahel tänavajoonel taradega tervikuks seotud. Neist vasakul paistab üks tühi krunt, mis on nõuetekohaselt taraga piiratud. Tuleb mainida, et Liivimaa valgustatud ringkonnad võtsid Vene tüüpfassaadid vastu poolehoiuga. Leiti, et ka maapiirkondades kulusid sellised ettekirjutused ära.⁶³⁵

Alljärgnevalt on toodud läbilõige Tartus aastail 1812–1834 enim välja valitud tüüpfassaadide ning tarade ja väravate näidetest. Aluseks on võetud Tartu magistraadi ja kammerkohtu koostatud Liivimaa kubermanguvalitsusele saadetud

⁶³¹ EAA, f. 995, n. 1, s. 22139, l. 7–7p. Näiteks maksis tänavajoonel ehitusliini markeerimine 1 rubla. Fassaadipärase elamu ja tara järelvalve maksid 25 kopikat. Tüüpfassaadi alusel fassaadijoonise tegemine – 5 rubla, värava ning tara joonis – 2 rubla, tänavafondi ehk punase ehitusliini järgi ehitise kavandamine – 2 rubla. Teostatud ehitustööde järelvalve maksis vastavalt ehitise pikkusele 1 rubla 1 süld. Elamu ehitamise juures tekkinud piiritüli vms. lahendamiseks tuli ehitusmeistril koha peal läbi viia uurimine ja pärast seda esitada materjalid kammerkohtule – kõik see läks tellijale maksma vähemalt 1 rubla.

⁶³² EAA, f. 3828, n. 1, s. 222, l. 3; 5; 8.

⁶³³ EAA, f. 995, n. 1, s. 1492, l. 14–18.

⁶³⁴ EAA, f. 3828, n.1, s. 225–294.

⁶³⁵ Neueres ökonomisches Repertorium für Liefland, Bd. 2, St. 3. Dorpat, 1814, lk. 144–145.

tüüpfassaadide tabelid, mida pidi esitama igal aastal 31. detsembri seisuga.⁶³⁶ Selles nimekirjas kajastub ehitaja nimi ja amet, ehitise liik, linnaosa, fassaadi number ja ehitatavate hoonete arv.⁶³⁷ Tartus valiti aastail 1812–1834 välja üle 241 tüüpfassaadi ning 132 tara ja värava näidise. Aruandluse põhjal joonistub välja ka Tartu ehitustempo 19. sajandi esimesel kolmekümnel aastal. Kõige hoogsamad ehitusaastad olid 1814–1824, siis järsku ehitustegevus vaibus. 1825.–1826. aastal valiti välja vaid üks fassaad, ka järgneval paaril aastal oli fassaadide valik väga tagasihoidlik. Analoogiliselt rauges ehitustegevus ka Riias 1820. aastate teisel poolel ja hoogustus taas 1830. aastatel. Siinkohal tasub võrdluseks heita pilk tuletõrjealasele aruandlusele, millest selgub, et 19. sajandi alguses andis Tartu magistrat linna tuletõrje töö korraldamise üle linnapolitseile.⁶³⁸ Uues tuletõrjekorralduses oli kirjas, et politseiülema kohustuste hulka kuulus vastavalt linnaelanike ja majade arvule pidada teenistuses paras hulk politseinikke ja tuletõrjujaid. Oluline koosseisu muutus toimus 1820. aastate teisel poolel, kui tulekustutajate osa tunduvalt kärbiti ning see kajastus kohe ka linna elamute statistikas. Tõenäoliselt olid 1820. aastate teisel poolel linnas sagedased tulekahjud, kuna puithoonete arv oli võrreldes 1820. aastate algusega vähe kasvanud. 1830. aastatel saavutas ehitustempo sama taseme mis 1820. aastal.

Kui 1831. aastal oli linnas kokku 824 elamut, siis võib öelda, et iga kolmas maja oli ehitatud tüüpfassaadi eeskujul. Tartu linnas osutus kõige populaarsemaks **tüüpfassaadiks nr. 39** esimesest kogumikust, mida valiti välja 102 korral. Mis oli tüüpfassaadi nr. 39 eeliseks? Eelkõige selle lihtne fassaadilahendus, mida sai rakendada nii kivi- kui puithoonete juures. Tüüpfassaadil nr. 39 asuvad esifassaadil viis akent, mille alumisel joonel jookseb lihtne vööndsimss. Avade paigutus lubab vajaduse korral kujundada keskmisest aknast ukseava, millega säilis kohalikus ehitustraditsioonis levinud elamutüübi põhiplaan (keskne mantelkorsten-köök). Seda võtet 19. sajandi esimesel kolmekümnel aastal siiski sageli ei rakendatud, kuna linnas kehtis range ehitus-

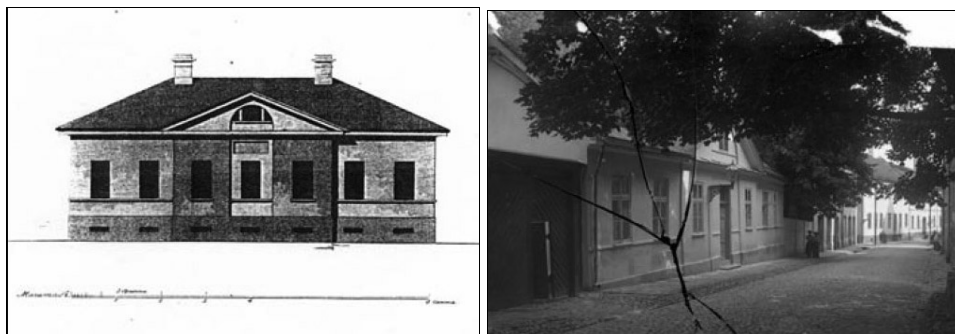
⁶³⁶ EAA, f. 995, n. 1, s. 1231–1243, 5450; EAA, f. 3828, n. 1, s. 45, 102, 103, 173.

⁶³⁷ 1815., 1826., 1827. ja 1828. aastal on esitatud andmed vaid koondaruande vormis, s. t. et üles on loetletud mitu korda vastavat tüüpfassaadi aasta jooksul valiti. Üldse puuduvad andmed 1822. aasta kohta.

⁶³⁸ EAA, f. 995, n. 1, s. 1249, l. 2, 4, 16. Vahetult enne laiaulatuslikumat tüüpfassaadide alusel ehitustegevust 1811. aastal oli Tartus elanikke 6426, kokku 692 maja, millest 107 kivist ja 585 puidust. Linnas oli tuleohutuse- ja järelevalveametnike koosseis alljärgnev: 1 politseimeister, 3 järelevaatajat, 1 linnaosade järelevaataja, 1 teenija, 4 vahtmeistrit ja 7 öövahti. 1819. aasta aruandluses oli elanikke kokku 9230, kivimaju 111 ja puidust 628. Linnapolitseis ülemametnikest kohapeal 1 politseimeister, raehärra, 3 linnaosade ülevaatajat, 4 vahtmeistrit, 1 öövahtmeister ja 6 öövalvurit, 1 brandmeister, 3 tulekustutajat, tuletõrjujaid 3 ja üks tuletõrjemaja valvur, kokku 34 ametnikku. 1831. aasta aruande alusel oli linnas 127 kivi- ja 697 puitmaja; politseiametnike nimekirjas 20, kellest tegutsevaid tuletõrjeteenistujaid vaid 4. Ka aruandes on märkusena välja toodud, et linnas on puudu tuletõrjujatest.

järelvalve ning fassaadijoonisest kõrvalekaldumise eest ootas kopsakas raha-trahv.

Teisest kogumikust oli populaarseim **tüüpfassaadi variant nr. 88**, mida eelistati 36 korral. Samuti valiti teiste seast sagedamini välja teise kogumiku **tüüpfassaade nr. 85 ja 87**, mis kõik vastasid Robert Adami laadis visuaalsetele eeskujudele. Kuigi praktikas oli puidus tunduvalt raskem jälgendada ümarkaarset krohvviimistlust ja termakent, kasutati neid variante isegi kõrvalhoonete fassaadidena. Levinud välisviimistlusvõtteks sai puitmajade ülekrohvimine. Seda kinnitas näiteks Munga tänav 8 asunud ülekrohvitud ühekorruseline puitmaja, mis vastas tüüpfassaadile nr. 88. Algselt Tartu bürgermeister Friedrich Konrad Gadebuschile kuulunud elamu oli ehitatud juba 1760. aastatel ja jäi 1775. aasta tulekahjust puutumata.⁶³⁹ Hoone fassaadilahendust muudeti tüüpfassaadide kehtestamise perioodil. Ülekrohvimine oli vajalik kahest aspektist: esiteks oli esimeses linnaosas ehk kesklinnas keelatud ehitada puitmaju ja ülekrohvimine oli tuleohutusalaselt kompromissiks. Teiseks vastas sile või rustikas ja horisontaalset liigendust rõhutav seinapind kivimaja esteetikale. (**Illustr. 57**)

57. Tüüpfassaad nr. 88 (II) ja endine Munga t. 8 ülekrohvitud puitmaja, 20. saj. alguse foto. (TÜ kunstiajaloo õppetooli fotokogu B-95-538)

Mõningates tüüpfassaadide kogumike eksemplarides oli pakutud välja ka fassaadide värvigamma. Üldlevinud oli tumehall sokliosa, helekollane, helerohe-line, helehall või helesinine seinapind ning rohelisteks või punaseks värvitud plekk-katus. J. D. Bantelmanni ja C. A. Gableri kavandatud elamute tüüpfassaadide projektid⁶⁴⁰ on vähesed väärtuslikud graafilised allikmaterjalid 19. sajandi esimesel poolel Balti kubermangudes levinud ehitustraditsiooni analüüsimisel. Osa fassaadide kavandeid on koloreeritud vajalikes värvitoonides, millest selgub, et katused soovitati värvida punaseks (viimane toon järgis punase

⁶³⁹ H. Üprus, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800). – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 229. Tartu, 1969, lk. 154–172.

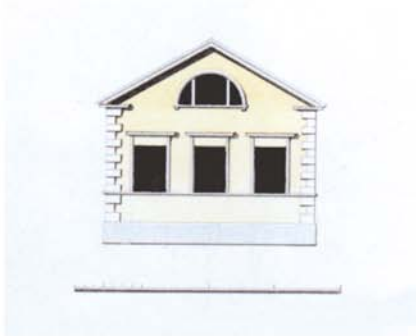
⁶⁴⁰ EAA, f. 33, n. 3, s. 128; 157; 320.

katusekivi traditsiooni) või roheliseks, fassaadid kahvatukollaseks, ookrivarvi või halliks ja dekoorielemendid valgeks. Valdavalt domineerisid kollase erinevad toonid. Kuna enamik ehitisi olid siiski puitmajad, siis pakuti 19. sajandi esimesel poolel välja ka puitmajade fassaadide värvigammat ja -retsepti. LÜÖS-i perioodilises väljaandes ilmusid 1822. aastal J. H. Zigra spetsiaalselt koostatud nõuanded ja värviretseptid puitmajade fassaadide värvimiseks. Kõikidele värvitoonidele, mida selles brošüüris tutvustati, oli koostisse lisatud ka purustatud klaasi, mis aitaks kaitsta fassaade tulekahju ajal ülekuumenemise eest.⁶⁴¹ (Illustr. 58)

Teiseks saab nende fassaadijooniste alusel ülevaate, milliseid muudatusi tegid kubermanguarhitektid tüüpfassaadides, et neid rakendada Eestimaa kubermangu linnade elamuarhitektuuris. Näiteks teise kogumiku tüüpfassaadi nr. 99 kolme aknaga elumaja fassaad oli taas üks populaarsemaid variante ehitamiseks kitsale krundile, kuhu sai elamu paigutada ka otsaseinaga. C. A. Gableri töötluses muudeti keskmine aken ukseks või raiuti ukseks üks külgmistest akendest. Üldiselt lahendati tänavapoolse akendereaga elamutesse sissepääs kahe variandina – ukseava oli viidud kas hoovipoolsesse külge või ehitatud tänavajoonele eraldiseisev tuulekoda.

Kohalikuks omapäraks oli nn. *mezzanino*-korruse ehk poolkorruse väljaehitamine fassaadi kesteljel mitte iseseisva kõrgema katuseehitisena, nagu seda tehti enamikes Venemaa linnades, vaid katuseuugina, mille katuse kõrgus ühtib põhikatuseharja kõrgusega. Selle variandi rakendamise algpõhjus võib peituda veel varasemate mansardkatuste suures osakaalus linnapildis. Fassaadi muutmisel kasutati ära vana katuse ehituskonstruksioon ning keskteljele ehitati välja katuseuuk. Peale selle võimaldasid kõrged katused ökonoomselt välja ehitada katusealuseid mansardkorruseid. Üheks lemmikuks sai esimese kogumiku **tüüpfassaad nr. 22**, mis vastas 10 sülla pikkuse ja seitsme aknaga elamu fassaadilahendusele. Kalevi tänav 31 elamu fassaadil (vt. lk. 254) ongi hoone keskteljel välja ehitatud kahekorruseliseks ja iseseisev viilkatus ei tõuse põhikatuseharjast kõrgemale, nagu nägid ette tüüpfassaadid. Tüüpfassaadi nr. 22 eeliseks oli veel lihtne fassaadidekoor, kus keskrisaliidi keskmise akna karniis oli markeeritud Gibbsi-rustikas dekoorielemendi ja lukukivi motiiviga, mis lihtsustati sageli kolmnurkseks või sirgeks karniisiks akende kohal. Käesoleval tüüpfassaadi töötluse näitel, mis pärineb Eestimaa kubermanguarhitekti C. A. Gablerilt 1844. aastast, on näha, et esifassaadil rangelt nõutavat akende rida hakati muutma alles pärast 1830. aastaid ning siis raiuti üks külgmise aken ukseavaks, et säilitada keskrisaliidi kunstilist terviklikkust. Samas Kalevi tänav 47 puitmaja fassaadi juures on hiljem raiutud keskmine aken ukseavaks, sest esialgu vastas hoone fassaad esimese kogumiku tüüpfassaadile nr. 24. Tartu vanade uste restaureerimisprojekti raames 1999. aastal tuli ilmsiks, et fassaadi keskosas on paigutatud uks tunduvalt hiljem. Arvatavasti on uks pärit mõnelt teiselt hoonelt

⁶⁴¹ EAA, f. 1185, n. 1, s. 60.

Tüüpfassaad nr. 99(II) ja selle töötus Eestimaa kubermanguarhitekti C. A. Gableri poolt 1844. a.

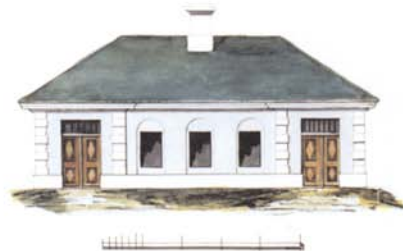
Tüüpfassaad nr. 33(I)

Tüüpfassaad nr. 22(I) ja selle töötus Eestimaa kubermanguarhitekti C. A. Gableri poolt 1844. a.

Tüüpfassaad nr. 39(I) ja selle töötus Eestimaa kubermanguarhitekti J. D. Bantelmanni poolt 1823. a.

Tüüpfassaad nr. 90(IV) ja selle töötus Eestimaa kubermanguarhitekti J. D. Bantelmanni poolt 1825. a.

58. Eestimaa kubermanguarhitektide J. D. Bantelmanni ja C. A. Gableri 1820.–1844. aastal koloreeritud tüüpfassaadid ja nende töötused. (EAA-33-3-128; 313)

või siseruumidest, sest välisukse tarvis sobilike mõõtude saamiseks on lisatud ukse klassitsistlikule kujundusele alumisse kolmandikku historitsistliku ornamenti lisatahvel.

Kolmandast ja neljandast kogumikust tehti valikuid märksa harvemini, kokku vaid 14 korral. Kolmandast kogumikust rakendati fassaade nr. 9, 33, 39 ja 43, kusjuures tüüpfassaad nr. 9 oli analoogne tüüpfassaadile nr. 39 esimesest kogumikust, kuid ilma karniisideta akende kohal. Siinkohal võib oletada, et teine album, mis sisaldas kolmandat ja neljandat osa tüüpfassaadidest, jõudis Tartusse hilinemisega ning linnakodanikud jäid eelistama esimese ja teise kogumiku näiteid.

Kohustuslike tüüpfassaadide alusel reglementeeritud ehitustegevus kestis kuni 19. sajandi keskpaigani. H. Üprus on väitnud, et tüüpfassaadide kohustus ja järelevalve lõppesid 1830. aastate alguses.⁶⁴² Tõesti saabus 7. veebruaril 1835. aastal Liivimaa kubermanguvalitsusest teade Tartu magistraadile, et fassaadide, tarade ja väravate iga-aastane aruandlus pole enam vajalik ja fassaadid kinnitatakse edaspidi vaid linna ehitusmeistri juures. Hoovides paiknevatele majadele, kus pole eluruumi, võisid omanikud ise projekti kavandada, kuid samas pidid nad rangelt arvestama tuleohutusnõuetega.⁶⁴³

Läheb mööda vaid viis aastat, kui 1840. aastal tehti tüüpfassaadide aruandlus taas kohustuslikuks.⁶⁴⁴ 1844. aastast leidub varasema tabeli vormis aruandlus kõigi Liivimaa kreisilinnade magistratidelt Liivimaa kubermanguvalitsusele, et viimane saaks selle saata Peterburgi siseasjade osakonda. Kusjuures Tartus kinnitati 1844. aastal uusehitistena kokku 12 fassaadi.⁶⁴⁵ 1847. aastast on taas Liivimaa tsiviilkubernerilt teade Tartu magistraadile, et tagantjärele tuleb saata uute eraehitiste tarvis välja valitud plaanid ja fassaadijoonised.⁶⁴⁶ Sellest järeldub, et tüüpfassaadide alusel ehitustegevus jätkus kindlasti veel kuni 19. sajandi keskpaigani. Fakti kinnitab ka asjaolu, et enamuse Eestimaa kubermangu ehitusosakonnas leiduvatest tüüpfassaadide joonistest koostasid kubermanguarhitektid 1830.–1850. aastatel.⁶⁴⁷

⁶⁴² H. Üprus, Tartu klassitsistlik arhitektuur, lk. 100–101.

⁶⁴³ EAA, f. 3828, n. 1, s. 173, l. 7.

⁶⁴⁴ PSZ, Sobranie 2, T. XVI (1840), nr. 4571.

⁶⁴⁵ EAA, f. 296, n. 4, s. 975.

⁶⁴⁶ EAA, f. 995, n. 1, s. 5437.

⁶⁴⁷ EAA, f. 33, n. 3, s. 128; 157; 320.

2.2. Tüüpfassaadide kehtestamise mõju Tartu ülikooli ehitistele

Tartu ülikooli ehituskomisjon eesotsas Johann Wilhelm Krausega sai küllalt omaette tegutseda, kuna Toomemägi ei kuulunud linnale, vaid ülikoolile. 1811. aasta 8. septembrist on säilinud ehituskomitee koosoleku protokoll,⁶⁴⁸ milles selgub, et arutati linnas kehtestatud tüüpfassaadide kohustust. Ühise arutelu käigus jõuti järeldusele, et tüüpfassaadid olid kehtestatud kreisi- ja kubermangulinnade piirides, kuid keiserliku ülikooli maa-alal need seadused ei kehti. Seega tuleb tüüpfassaadide alusel ehitustegevust teostada linna piiresse jäävatel kruntidel. Samuti lepitati kokku, et ülikooli õppejõududele ja teenistujatele, nagu näiteks botaanikaia aednik, ülikooli kiriku orelimängija, astronoom jt. ehitatavad elumajad peavad järgima tüüpfassaade.

Igaks juhuks saadeti veel kuraator F. M. von Klingeri kaudu järelepärimine Peterburi õpperingkonna ministrile Aleksei Razumovskile, kes teatas oma vastuses 27. oktoobril 1811. aastal, et ülevenemaalised tüüpfassaadid kehtivad vaid kubermangu- ja kreisilinnade elamuehituses. Siiski lubati ka ülikooli ehituskomiteele saata komplekt tüüpfassaadide kogumikke. Pärast J. W. Krause mitmeid järelepärimisi saabuski 1812. aasta maikuus Liivimaa kubermanguvalitsuse kaudu komplekt tüüpfassaadide kogumikke, mis leidsid koha õppetooli arhitektoonika kabinetis.⁶⁴⁹

Ülikooli ehitiste juures märkab tüüpfassaadide mõju näiteks 1821. aastal Lutsu tänavale ehitatud maneeži juures. Samast aastast pärinevad ülikooli ehitusjuhi J. G. Kranhalsi joonised,⁶⁵⁰ millel on näha seitsme aknaga fassaadi, horisontaalset akendealust vööndsimssi ja hammaslõikega räästakarniisi. Algvariandis oli fassaadi keskel liseenidega raamistatud ukseava, mille kohal paiknes kolmnurkviil. See teostati lõpuks laias krohvraamistuses aknana. Samuti piirati korraliku kivitaraga nurgakrunt, kuhu planeeriti ratsutamispplats. 1821. aastal valmis Toomel tähetorni kõrval astronoomi elamu koos kõrvalhoonega. Selle hoone puhul on äratuntavalt lihtsustatud lahendus tüüpfassaadides ette antud proportsioonide ja keskteljel asuva hammaslõikeline kolmnurkfrontooniga.

Suuremaks tüliõunaks ülikooli ja linna vahel sai botaanikaia tara ehitus, kuna tüüpfassaadide seadusega tuli ka krundid piirata kiviaia, tara või planguga. Poolelijäänud kiviaeda asendas aastaid lagunenud lattaed. Kiviaia rajamist jätkati alles 1825. aastal, kuid ikkagi venis müüri ladumine pikale, sest vaatamata mitmetele kammerkohtu saadetud meeldetuletustele ja märgukirjadele, jõudis tüli 1827. aastal kammerkohtusse.⁶⁵¹ Alles 1832. aastal valmis massiivne kivimüür ja 1854. aastal ehitati Laia tänava poolne väravaehitis.

⁶⁴⁸ EAA, f. 402, n. 5, s. 50, l. 82p–83.

⁶⁴⁹ EAA, f. 402, n. 5, s. 50, l. 85–88p.

⁶⁵⁰ EAA, f. 402, n. 10, s. 110, l. 3.

⁶⁵¹ EAA, f. 402, n. 5, s. 107, l. 90.

2.3. Tüüpfassaadide mõju Tartu linna üldilmele

Esimene linnaosa hõlmas vanalinna piirkonda ja esinduslikumad kivimajad paiknesid **Raekoja platsi ääres**, mis ehitati pärast 1775. aasta suurtulekahju peamiselt 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses. Sotsiaalset koosseisu arvestades omasid Raekoja platsil kinnisvara aadelkond, raehärrad ja linna jõukamad kaupmehed. Raekoja platsi lõunapoolse külje hoonestus hävis Teises maailmasõjas, kuid siinkohal tasub paari sõnaga peatuda endisaegsel hoonestusel. Vaategraafikalt on näha, et Raekoja platsi lõunapoolsel küljel vastasid hoonete gabariidid veel osaliselt baroksele kõrgele viilukompositsioonile või täiskelpekatusel. Sergei Ožegov väidab, et 18. sajandi lõpus ilmutati erilist huvi kivist kaupmeheelamute näidissassaadide vastu ehitamiseks Tartu kesklinna ja nii mõnigi jõukas vene kaupmees võis tellida endale 18. sajandi teisel poolel välja antud tüüpprojektide albumite alusel fassaadilahenduse.⁶⁵² Põhjapoolsel küljel on tüüpfassaadide alusel välja ehitatud aadressil Raekoja plats 12 asuva esindusliku kivimaja fassaad, mida kaunistab neli joonia orderis pilastrit. Hoone kuulus Tartu ühele rikkamale kodanlasele, pagarmeister J. C. Mesterile, kellele väljastati ehitusluba 1810. aastal, kui tüüpfassaadid olid juba ukaasiga kohustuslikuks tehtud, kuid albumid veel Tartusse saabumata. Selle hoone lahenduse puhul seati tingimuseks, et linna ehitusmeister J. N. F. Lange koostaks sobiva ja väärika fassaadi.⁶⁵³ (Illustr. 59)

Rüütli tänaval omasid kinnisvara peamiselt kaupmehed ja käsitöölised. G. F. Schlateril on mitmeid vaateid, millest ühel on näha Rüütli tänava vaadet Raekoja platsi poole. Tänavajoonel paiknenud hoonete fassaadid kandsid ainult akenderida. Ühtlasi kinnitab see eelpool avaldatud seisukohta, et akendereaga oli tunduvalt parem hoida tänavseina ühtset rütmi ja kooskõlastada fassaade visuaalseks tervikuks.

G. F. Schlateri vaatel on praegu tühjal nn. Karuplatsil tiibhoone osa, millel oli vähemalt 9 aknaga esifassaad. Rüütli ja Kүүtri tänava nurgal asuvas hoones avati pidulikult 14. oktoobril 1804. aastal Tartu linna tütarlastekool. (Avamis- tseremoonia viis läbi Tartu õpperingkonna koolikomisjoni liige G. F. Parrot.⁶⁵⁴) G. F. Schlateri vaatel on esiplaanil näha kaupmees Schrammile kuulunud Rüütli tänav 11 hoonet (tänapäeval Abakhani kangapood). 1828. aastal asuti seda tüüpfassaadi nr. 39 alusel rajatud ühekorruselise kivimaja ümber ehitama.

⁶⁵² S. Ožegov, *Tipovoe i povtornoje stroitel'stvo v Rossii XVIII–XIX vekah*, lk. 66.

⁶⁵³ E. Tohvri, 1809.–1812. aasta Vene tüüpfassaadide kehtestamine Tartu linnaruumis, lk. 87–88.

⁶⁵⁴ Tartu magistrat otsustas omal algatusel rajada uue kooliferormi käigus ka tütarlastele ette nähtud õppeasutuse. Sellel avaaktusel G. F. Parroti peetud kõne ilmus ka trükis. *Rede bey der Eröffnung der Dörptsche Töchterschule: Ueber weibliche Schul-Bildung*. Dorpat: M. G. Grenzius, 1804.

59. G. F. Schlateri vaade raekoja platsile ja Kivisillale koos vasakul paiknenud saiapoodidega. (Kirjandusmuuseumi fotokogu, B-37:450)

Suurejoonelisi ehitustöid juhatasid ehitusmeistrid G. F. W. Geist ja C. F. Janentz ning tüüpfassaadide kogumikust valiti eeskujuks teise kogumiku näide nr. 71.⁶⁵⁵ Sellel fassaadinäitel asus keskel ukse koht, millest mõlemale poole jäid samba-paarid, kuid ehitusmeistrid kohandasid need Rüütli tänava fassaadil kolmveerandsammasteks. Keskteljel paikneb ka hammaslõikega kolmnurkfrontoon ning esimese ja teise korruse vahel jookseb tüüpfassaadidele iseloomulik vööt-karniis.

G. F. Schlateri teisel graafilisel lehel on esiplaanil Rüütli tänaval paiknev **kubermangugümnaasiumi hoone**. Keisri käsuga 10. detsembrist 1804. aastast anti gümnaasiumile Jaani kiriku kõrval asuv nn. Kuramaa printsessi maja, mille dekooririkka fassaadi autoriks oli vabamüürlane Otto Friedrich von Pistohlkors.⁶⁵⁶ Varem oli see kuulunud paruness Tšerkassovale, neiu põlvnenimega Kuramaa printsessile Hedvig Elisabeth Bironile. Pärast tema surma oli majas lühemat aega asunud Liivimaa aadlipreilide asutus (*Livländische adliges Fräuleinstift*). 1805. aasta alguses kolis sellesse majja kubermangugümnaasium. 1821. aastal muudeti senine kolme klassiga töötanud gümnaasium viieklassiliseks ning õpilaste arvu suurenedes jäi eramuks ehitatud maja koolile kitsaks. Ruumi-puuduse ja vanade hoonete amortiseerumise tõttu oldi sunnitud aastail 1827–1830 läbi viima ümberehitustööd. Rüütli tänava poolne hoone ehitatikkroonugümnaasiumi peahooneks, mille projekti koostasid linna ehitusmeister G. F. W. Geist ja endine ülikooli müürseppmeister J. G. Kranhals senior.⁶⁵⁷ Ehitis on silmatorkava fassaadiga – hoone keskosa rõhutab kuus Toskaana kapiteeliga pilastrit, millele toetub dooria orderist pärit triglüüfidega friisina kujundatud astmikfrontoon. Tartu ülikooli peahoone fassaadilahenduse ja selle hoone fassaadikujunduse vahel on selge seos, sest neid õppeasutusi sidus ühine vaimne kontseptsioon – oli ju gümnaasium ettevalmistavaks etapiks peahoone sammaste vahelt ülikooli astumiseks ja selle lahendusega vääristati kubermangu-gümnaasium kokku ülikooli peahoonega. Kui pidada silmas tüüpfassaadide eeskju, siis siinkohal tasub otsida näiteid hoopis kolmandast või neljandast kogumikust, mille autoriks oli Vassili Stassov, kes rõhutas avalike hoonete arhitektuuris atikat. Uus õppehoone õnnistati sisse 15. septembril 1830. aastal ja ühtlasi tähistati selle piduliku sündmusega ka kooli 25. tegutsemisaastat. Nõnda kujunes välja gümnaasiumikvartal Jaani kiriku kõrval Rüütli-Munga-Jaani-Lüübeki tänavate vahele jääval alal, mis tänapäeval on koduks Hugo Treffneri Gümnaasiumile. (Illustr. 60)

⁶⁵⁵ EAA, f. 995, n. 1, s. 1234, l. 1.

⁶⁵⁶ Vt. hoone kohta: E. Tohvri, Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2008, nr. 1–2 (17), lk. 77–78.

⁶⁵⁷ EAA, f. 2623, n. 1, s. 2051. N. Raid on välja pakkunud tüüpfassaadid nr. 5 (I) ja 52 (II), kuid siinkohal ei ole tõenäoline nende fassaadide eeskju. (Andmed pärinevad: N. Raid, Munga–Rüütli–Jaani–Ülikooli t. kvartal. Tallinn, 1978. Asub Riigi Muinsuskaitseametis.)

60. G. F. Schlateri vaated Riiutli tänavale ja endisele kubermangugümnaasiumi hoonele (praegune H. Treffneri gümnaasium), 1830. a. (Kirjandusmuuseumi fotokogu, B-37: 459)

Rüütli tänava lõpus paistab G. F. Schlateri vaategraafikal Lai tänav 36 elumaja, mis kuulus 19. sajandil major von Knorringile. 1831. aastal ehitati teise kogu- miku tüüpfassaadi nr. 55 alusel hoone kahekorruseliseks ning elamu sai pidu- likuma fassaadilahenduse.⁶⁵⁸ Kuigi Laial tänaval paiknevad hooned on 19. sajandi teisel poolel valdavalt ümber ehitatud, siis von Lipharditele kuulunud Lai tänav 30 maja hoovipoolisel küljel on veel säilinud üks Veneetsia akna kaunis motiiv. 1829. aastal ehitas C. A. Kranhals jun. selle elamu hoovipoolsele küljele nelja Veneetsia aknaga õuemaja, milles asus kaks tuba. Tänapäevani on säilinud nende majade vahelisel ühenduskoridori seinal üks nendest kaunitest akendest, mida võib iga tartlane ise avastama minna.

Idapoolse hoonefrondi lõpetab Rüütli ja Laia tänava nurgal endine **rentei ehk riigikassa osakonna hoone**. 1830. aastatel valminud kivimaja omanik professor K. Madai müüs riigi palvel oma kinnistu. Kuna rentei ruumidele olid seatud ranged ettekirjutused (nt. kivipõrand, osaliselt võlvitud ruumid, trellitatud aknad, varakamber), siis vastavalt sellele teostati 1845.–1846. aastal hoones ulatuslikud ümberehitustööd. Ehituseelarve koostas ja plaani tegi kapten

Kislakovsky. Hiljem pikendati Rüütli tänava poolset hoonetiiba (sisedetaile arvestades 19. sajandi lõpus). Hoone fassaadilahendus vastab Tartus 1830. aastatel levinud fassaadikujundusele, kus keskosa markeerivad neli joonia stiilis pilastrit, mis päädib hammaslõikega kolmnurkfrontooniga. Tüüpfassaadides enamkasutatud võttena kordub korruste vahel jooksev profileeritud karniis ja alumiste akende kohal asuv lukukivi motiiv, akendealuses tsoonis on kasutatud ka risküliku kujuga krohvpindu ning nurgarustikat. (**Illustr. 61**)

Tartu klassitsismile omaseid lokaalseid jooni arvestava ansambli terviku loovad ülikool ja selle vahetus läheduses paiknevad hooned aadressiga Ülikooli tänav 13 / Kүүtri tänav 2 ning Ülikooli 15. Mõlema hoone juures oli tegev linna ehitusmeister J. N. F. Lange. Ülikooli 13 ümberehitustööd tehti aastail 1808–1810 ning Ülikooli tänav 15 algne ühekorruseline elamu rekonstrueeriti sama ehitus- meistri poolt 1810. aasta paiku kolmekorruseliseks. Ehitised valmisid perioodil, kui tüüpfassaadide seadust polnud veel kehtestatud ning ehitusload olid juba varem kinnitatud. Kuna vastas oli valminud ülikooli peahoone, siis mõlema hoone fassaadidel kajastub ka peahoone akantuselehe ornamendis dekoor. Omaette tähelepanu väärivad aga 19. sajandi esimesel poolel ülikooli kõrval asunud, siis veel hoonestamata krundi nr. 45 ja selle vastas, tänapäeval Tõnissoni platsi ääristava piirdena rajatud raskepärases rustikas ja petikarkaadistikuga **kivimüürid**. Need võimsad kivimüürid vastasid tarade ja väravate viienda kogumiku näitele lehelt nr. 48, kuid eriti efektselt mõjuvad need kivimüürid vanal vaategraafikal ning nende teostuse visuaalne üldmulje on äratuntavalt sarnane C.-N. Ledoux' kuulsal Hôtel de Thellusoni residentsi väravaehitisega. Seda motiivi hakkas C.-N. Ledoux hiljem sageli kordama oma ehitiste juures.

⁶⁵⁸ EAA, f. 995, n. 1, s. 5450.

61. Endise hoone fassaad raekoja taga ja rentei fassaad Laia-Rüütli tänava nurgal, 20. saj. alguse fotod. (TÜ kunstiajaloo fotokogu B-95-676; B-95-505)

Sarnane kivimüür oli rajatud 19. sajandi teisel poolel ka Uspenski apostliku õigeusu kiriku esise platsi ühte külge, Kompanii tänavale ning on tänapäevani säilinud veel Laial tänaval. See on ümarkaarse vormiga petikarkaadistikuna väga mõjuvas raskepärases teostuses kavandatud kapitaalne rajatis, olles üks väheseid prantsuse arhitektuurist pärit ledouxliku visuaalse eeskuju tunnustajaid Tartu linnaruumis. (**Illustr. 62**)

Jaani kiriku ümbruses ja Lutsu tänava kvartalis on säilinud Tartu vanim hoonestus, mis jäi puutumata 1775. aasta hiidtulekahjust. Jaani kiriku kalmistule keelati matmine 1773. aastast ning 18. sajandi viimasel aastakümnel tasandati kalmistu ja kaeti kivisillutisega. Nüüd tekkis Jaani tänavalt Rüütli tänavale vaba läbipääs, mida nimetati Lutsu tänavaks. See piirkond on säilitanud oma suhteliselt madala hoonestuse kuni tänapäevani ja muutunud üheks arhailisemaks ja väärtuslikumaks piirkonnaks vanalinnas. Veel 20. sajandi alguse fotodelt paistavad Jakobi ja Laia tänava nurgal valdavalt 18. sajandil ehitatud madalad ja maadligi surutud, väikeste ruudukujuliste akendega ning ilma korraliku vundamendita elamud, millel oli kõrge täiskelpkatus mantelkorstna äramahutamiseks. Siinkohal tuleb rõhutada tüüpfaasadide positiivset mõju praktilisele elamuehitusele, sest ehitistelt nõuti õigeid proportsioone ning korralikke kivivundamente.

Vastu Emajõe kallast Uspenski apostliku õigeusu kiriku ette tekkis üks linna avalikest väljakutest. 1816. aastal andis markii Paulucci Tartu magistraadile käsu ka kivist lihakarnide ja saiapoodide ehitamiseks. **Lihapood** kerkis Uspenski apostliku õigeusu kiriku ees paiknevale platsile. (**Illustr. 63**) 1818. aastal kinnitas markii Paulucci linna ehitusmeistrite G. F. W. Geisti ja J. N. F. Lange koostatud projekti.⁶⁵⁹ Lihapoodide esifassaad oli lahendatud kaaristuna, mille keskosas paiknes kolmnurkviil, kuid rustikaalselt oli läbi töötatud vaid kolmnurkviilu toetavad kolm arkaadsammast. Hoonesse oli mõeldud üheksa lihakarni. Sarnase arkaadkaaristuna olid lahendatud ka saiapoed ja krunt oli välja valitud Emajõe äärde kaubahoovi vastu (tänapäeval Poe tänav 9/10). Saiapood tuli ehitada ühele tänavajoonele ja sarnases ehituslaadis rajatava kaubahooviga. **Saiapoodide** projekt valmis 1816.–1817. aastal.⁶⁶⁰ Fassaadilahendus haalus kõrvalasuva kaubahooviga, kus üheksa avaga arkaadistik oli tugevalt rusteeritud ja keskosa markeeris kolmnurkviil.

⁶⁵⁹ EAA, f. 2623, n. 1, s. 2051, l. 83.

⁶⁶⁰ EAA, f. 995, n. 1, s. 4916, l. 1p; 4.

62. G. F. Schlateri vaade ülikooli tänavale ja piirdemüürile, 1830. a. (Kirjandusmuuseumi fotokogu B-37: 461) ja Laia tänava piirdemüür, 20. saj. alguse foto. (TÜ kunstiajaloo fotokogu B-95-473)

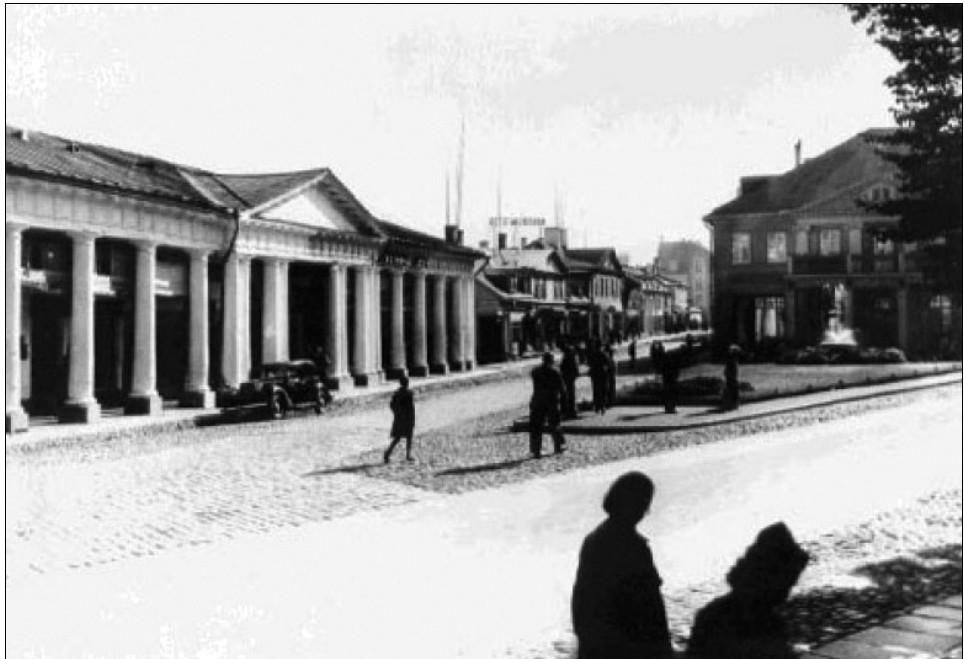
63. Endised lihakarnid õigeusu kiriku juures, 20. saj. alguse foto. (TÜ kunstiajaloo õppetooli fotokogu B-95-543)

1786. aastal sai kogu **Riia eeslinn II linnaosaks**, kus loetleti kahteistkümmet paikkonda. Kesklinna läheduses asusid Poe, Promenaadi, Vana ja Kitsas tänav. Edasiseks eraldusjooneks juba Vallikraav ja 1819. aastal valminud kaubahoov ning jõepoolisel küljel asunud kraamiturg. Enne 18. sajandi lõppu oli Riia eeslinn vanalinna elanike kariloomade karjatamispaigaks ja siia rajati ka aedu. 18. sajandi keskel hakati juba krunte pärieks ostma ja pärast 1775. aasta tulekahju said varem välja mõõdetud krundid numeratsiooni.⁶⁶¹ II linnaossa ehitasid oma maju peamiselt kaupmehed ja käsitöölised, samuti leidsid siin endale elumaju ülikooli professorid. 19. sajandi esimesel poolel olid välja mõõdetud krundid ka Tähe ja Lille tänavate piirkonnas ning Kalevi (endise nimega Karlova) tänaval, mis ulatus ühe haarana pikalt välja kuni Karlova mõisani. Aleksandri ja Turu tänavate ääres lõppesid väljamõõdetud krundid linnale tunduvalt lähemal. Neid tänavaid piirasid Karlova mõisa ja raehärra Pepleri maad.⁶⁶²

Keskseks ettevõtmiseks Tartus kujunes **kaubahoovi** rajamine. (Illustr. 64) Selleks moodustati vastav ehituskomisjon eesotsas kohaliku politseimeister

⁶⁶¹ N. Raid, Tartu tänavad aastani 1940. Tartu: ARC Projekt, 1999, lk. 32–41.

⁶⁶² EAA, f. 2623, n. 1, s. 2049, l. 13.

64. G. F. Schateri vaade K uutri t anavale, 1850. a (T UR KHO,  UR 956) ja kaubahoovi vaade Promenaadi t anava nurgalt, 20. saj. alguse foto. (TÕU kunstiajaloo fotokogu B-95-455)

C. A. Gessinskiga, kes leidis, et Kivisilla ja raekoja vahetus läheduses asunud inetud puupoed riivavad linna peatuiksoonel silma ning ka turuhindade ühtlustamise mõttes oleks kasulikum kaubapoed koondada ühte kivist hoonesse. Seda enam, et sarnaseid kaubahoove oli rajatud nii Euroopa linnadesse, nagu näiteks eelpool mainitud viljaturg *Halle au Blé*, või siis Peterburgi kerkinud Gostinnõi Dvori. Kaubahoovidest oli kujunenud linnade ühed atraktiivsemad ehitistekompleksid, mis väljendasid nii riigi kui ka linna jõukust ja stabiilsust. Ehitusküsimustesse sekkus ka Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberner markii Filippo Paulucci,⁶⁶³ kes oli teema üles võtnud juba 1810. aastal Riia kubermanguvalitsuses, kuid asi jäi kapitali vähesuse tõttu venima. Kaubahoovi projekti valmimise käigus on linna ehitusmeister G. F. W. Geist pannud kirja jooksvad probleemid, mis olid seotud peamiselt kaubahoovi poodide tulevaste rentnike nõudmistega.⁶⁶⁴ Iga rentnik tahtis poodi oma maitse järgi kujundada ja vaidlusi tekitas ka hoone põhiplaani paigutus vallikraavi kohal asuvale promenaadile. Seda maa-ala kutsuti nn. alumiseks promenaadiks (tänapäeval Barclay platsi ja Emajõe vaheline haljasala). Esialgse projektis tehti rida muudatusi – kavandatud 70–80 poe asemel lepidi kokku vähemas, 40 poekeses. Kaubahoovi projekti valmistas G. F. W. Geist koos C. A. Kranhals nooremaga tüüpfaasadide neljanda kogumiku näidise nr. 97 eeskujul. Oma märkmetes tõstis G. F. W. Geist esile vabalt seisvat dooria sammast, mis toetaks triglööfidega friisi, sest see lahendus mõjuks korrapäraselt ning funktsionaalselt.⁶⁶⁵ 1821. aastal valminud kaubahoov koosnes neljast tiivast ja siseõuest. Keskõue suurus oli 460 ruutsülda (ligikaudu 2100 m²). Nelinurkset hoonet ümbritses 128 Toskaana stiilis sammast, mis toetasid triglööffriisiga puittalastikku. Kaubahoovi nurki rõhutasid paarissambad. Lisaks oli välisilmes igas küljes sissesõidukohtade rõhutamiseks kasutatud neljale sambapaarile toetuvaid kolmnurkfrontoone. Barclay platsi kutsuti ka „ülemiseks promenaadiks” ning Barclay platsist kujunes välja üks esinduslikumaid klassitsistlikke väljakuid, kuhu 1849. aastal püstitati kindralfeldmarssal M. A. Barclay de Tolly monument, mis kõrgus uhkes üksinduses keset sillutatud platsi.

Praeguse kaubahalli piirkonnas asusid paralleelselt kaks kolmnurkset kvartalit: endised Aleksandri-Kauba-Promenaadi ja Uueturu tänav ning Kauba-Promenaadi ja Vana tänav. (**Illustr. 65**) Promenaadi paralleelkvartalis endistel Kauba-Promenaadi-Vana tänavatel omasid krunte valdavalt käsitöölised, kuna hea asukoha tõttu olid elamud sisustatud ka kodupoodideks. Seega kujunes Promenaadi ja Aleksandri tänavate algusosa pikenduseks südalinna kaubanduskeskusele.

⁶⁶³ Markii Paulucci oli Riias paljude ettevõtmiste eesotsas. Kui Napoleoni sissetungi kartuses põletati Riia eeslinnad maha, siis algas pärast 1812. aasta Isamaasõda aktiivne ülesehitusperiood. Kindralkuberner andis isiklikult välja määrusi uute linnaosade tänavate laiuste, vahekauguste ja majade frondi kohta.

⁶⁶⁴ EAA, f. 995, n. 1, s. 5453, l. 67–73p.

⁶⁶⁵ EAA, f. 995, n. 1, s. 5453, l. 69p.

65. G. F. Schlateri vaade endisele Vana ja Promenaadi tänava nurgale ning Uueturu tänavale. (Kirjandusmuuseumi fotokogu, B-37: 434)

G. F. Schlateri vaategraafikalt 19. sajandi keskpaigast näeme endist Vana-Promenaadi Kauba tänavate vahele jäänud kolmnurkse kvartali kiilukujulist nurka vaatega Raekoja platsi poole. Kvartali läänepoolseks tänavaseinaks oli Vana tänav. Selle äärde paigutus Tartu ühe populaarsema tüüpfassaadi nr. 88 alusel ehitatud hoone, millel oli kõrge soklikorrus ja seitsme aknaga esifassaad, kus üks külgmine aken oli muudetud ukseks. Keskrisaliiti markeeris ümarkaarse krohvraamistusega kolmnurkviil ja viiluväljas asus väike aken.

Kaubahoovi vastas asunud kvartal, endiste tänavanimedega Kauba-Aleksandri-Uueturu-Söögiturg, pidi arvestama kaubahoovi poolt ette antud ehitusjoont, et tekiks ühtne tänavafont. Pärast kaubahoovi valmimist tegi linna ehitusmeister G. F. W. Geist kõrvaloleva kvartali fassaadide ühtlustamise joonised.³²⁰ See ala oli hoonestatud valdavalt ühekorruseliste puitmajadega. Autentse ülevaate endise Uueturu tänavalõigu hoonestusest annab G. F. Schlateri vaade Aleksandi ja Uueturu tänava nurgalt piki **Uueturu tänavat** 1850. aasta paiku. Sellel tänavalõigul kajastub tugev tüüpfassaadide mõju: näiteks oli elamutel tänavapoolisel küljel nõutud akenderida, rõhutatud korrustevahelised karniisid ja akendealused vööndsimid. Tänavafondil vaheldusid otsaviilu või pikiküljega ühekorruselised kolmnurkfrontooniga elamud kahekorruseliste keskrisaliitidega või täiskahekorruseliste elamutega. Esiplaanil on ilmikas näide tänavate ristumise kohale kerkinud nurgamajast, mille mõlemad küljed lahendati tüüpfassaadipäraselt ja kahekorruseliste keskrisaliitide katused lõikusid kokku katuseharja joonel. Nii tekkis linnaruumi täiesti uute ehituslike mahtudega hoonetüüp. Teiseks kordusid sarnased dekoorielemendid fassaadidel sõltumata maja gabariitidest, moodustades tervikliku esteetilise üldmulje.

Omaette esinduslik klassitsistlik tänavasõlm kujunes ligikaudu praeguse **Riia ja Kalevi tänavate** ristumiskohale. (**Illustr. 66**) Seal jooksid kokku Riia, Kalevi (Karlova) ja endine Lodja tänav. Nende tänavate äärde olid ajapikku kerkinud klassitsistlikud hooned, mida näeme ka G. F. Schlateri vaategraafikal. Riia ja Kalevi tänavate nurgakrundil nr. 83 paiknes juba 1820. aastal kahekorruseline ümara nurgalahendusega kivimaja (hinnaklassis 2150 rubla), mis kuulus krahvinna von Stackelbergile.⁶⁶⁶ Samas hinnaklassis olid vaid Raekoja platsil paiknevad hooned.

Tartu kreiskool alustas 1804. aastal nelja õpetaja ja 109 õpilasega tegevust Lutsu tänaval asuvas puumajas.⁶⁶⁷ Paraku jäid sealsed ruumid juba algusest peale kitsaks ning kreiskool vajas uut maja. 1828. aastal osteti von Stackelbergi aadlielamu **Tartu kreiskoolile**. Juurdeehitusena pikendati hoonetiiba piki Riia tänavat. Seda on kujutatud ka vaategraafikal: lakoonilise, tugevasti rõhutatud korrustevahelise vööndkarniisiga ülipikk hoonekehand paiknes piki Riia tänavat. Ehitustöid juhatas linna ehitusmeister G. F. W. Geist ja tema lisas ka hoone

⁶⁶⁶ EAA, f. 995, n. 1, s. 26219. (Verzeichnis über Haustaxationen der Stadt Dorpat.)

⁶⁶⁷ Tänapäeval mänguasjamuseum aadressiga Lutsu 8.

66. G. F. Schlateri vaated Tartu kreiskoolile Riia ja Kalevi tänava nurgal ning vaade Promenaadi tänavale (paremal puumajas elas G. F. Parrot). (Kirjandusmuuseumi fotokogu B-37: 430)

sissepääsu ette omapärase poolkaarse neljale Toskaana sambale toetuva portikuse koos selle kohal paikneva sepišrõduga, millega on loodud taas vihje Tartu õppeasutuste arhitektuursele sarnasusele kui ka efektselt markeeritud tänavate lõikumiskoht. On üsna tõenäoline, et esimese eesti soost arhitekti Georg Hellati aastail 1913–1921 valminud Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumi, praeguse Miina Härma Gümnaasiumi esifassaadi lahenduses kasutatud pilasterliigendus ning eelkõige trepikoja ees asuv poolkaarne Toskaana sammastele toetuv portikus vihjab Tartu koolimajade visuaalsetele traditsioonidele.

Siinkohal tasub teha väike sissevaade kreiskooli õppekavasse ning sealt leiame ka arhitektuuriõppe, joonistamise ja geomeetria tunnid. 1820. aastal telliti kõigisse kreisikoolidesse kohustuslikuks õppematerjaliks Vignola *Regola della cinque ordini d'architettura* ja Johann Rudolph Fäschi koostatud mahukas ülevaade Vignola sambaorderite moodulitest ning ülevaade neist arhitektidest, kes võtsid aluseks Vignola sambaorderite süsteemi.⁶⁶⁸ Välja olid toodud ka S. Le Clerci, Paul Deckeri, L. C. Sturmi tekstilõike ehituskunsti alalt. Samuti olid teoses Johann Jacob Schübleri näited arhitektuuri perspektiivjoonistusest ja põhitermineid praktilisest ehituskunstist. Kokku sisaldas teos 100 lehte eeskujunäidiseid.⁶⁶⁹ Samuti toimusid joonistustunnid Karl August Senffi koostatud õpikute alusel.

G. F. Schlateri vaategraafikal 1850. aastast näeme endise Riia tänava üleminekut Promenaadi tänavaks Lodja tänava algusest. Piirkond asub tänase Vanemuise alumise parka vastas asuva haljasala kohal. Krundile nr. 81 oli 1820. aastate lõpul kerkinud esinduslik kolmekorruseline kivimaja, mille esifassaadil kajastus 1830. aastatele iseloomulik pidulik fassaadilahendus: kuue joonia pilastriga keskrisaliidi kohal oli hammaslõikeline kolmnurkfrontoon ja termaken. Selle hoone vastas üle tee on lihtne ühekorruseline viilkatusega puitmaja, kus 1820. aastal elas professor Parrot.⁶⁷⁰ 1821. aastal oli G. F. Parrot otsustanud ehitada oma talli esimese kogumiku tüüpfassaadi nr. 48 alusel.⁶⁷¹ Siiski tehti ka talle märkus, et tema kõrvalhoone oli krohvimata jäänud ning tal tuli ehitada ka tüüpfassaadipärane värav.⁶⁷²

Riia-Kalevi ja Lodja tänavate nurgakruntidel paiknenud esinduslike kivi- majade näidete juures on oluline rõhutada korrustevaheliste karniiside ja akendealuse võõndsimsi tähtsust, need hakkasid eriti mängima regulaarse ja täisnurkse tänavatevõrgu puhul. Ehitiste vahekarniisid ja võõndsimsid jooksid perspektiivis kokku tänavajoonega ja tekitasid puhta ning korrastatud tänavaseina mulje. Riiamäe tõusu lõpus, praeguse kaitsekolledži kohal asus läbi erinevate

⁶⁶⁸ EAA, f. 386, n. 3, s. 12, l. 126.

⁶⁶⁹ J. R. Fäsch, Jakob Barozzi von Vignola bürgerliche Baukunst nach den Grundlegern der fünf Säulenordnung mit nöthigen Anmerkungen vermehrt. Nürnberg: A. G. Schneider und Weigels, 1815.

⁶⁷⁰ EAA, f. 995, n. 1, s. 26219.

⁶⁷¹ EAA, f. 995, n. 1, s. 1239, l. 1.

⁶⁷² EAA, f. 995, n. 1, s. 1492, l. 7–13.

ehitusetappide klassitsistliku fassaadilahendusega **postijaam**. 1712. aastal avati Peterburi–Tartu–Riia postimaantee, mis oli Tartu arengu jaoks olulise tähtsusega. Postikorraldus hõlmas 18. sajandil nii posti- ja kullerteenistust kui ka reisijatevedu. Postikorraldusega olid ametlikult kindlaks määratud postiteed koos postijaamade ning suuremates linnades asuvate postkontoritega.⁶⁷³ Tartus paiknenud postijaama hoonetekompleksi ehitati 18. sajandi jooksul ja 19. sajandi alguses selle amortiseerumise tõttu pidevalt ümber. 1821. aastal sai postijaama hoone oma ilme esimese kogumiku tüüpfassaadide nr. 23 ja 26 järgi. 1831. aastal laiendati postijaama linna ehitusmeister G. F. W. Geisti juhtimisel ning tema kombineeris omavahel esimese ja teise kogumiku nr. 30 ja 92 elemente, kasutades kolme täisrustikas arkaadi esifassaadil. Samas on meile 20. sajandi alguse fotode järgi tuttav kivist postijaama peahoone Riia mäel (praeguse Kaitseväge Ühendatud Õppeasutuste peahoone asukohal). See valmis 1843. aastal Liivimaa kubermangu ehituskomisjoni jooniste järgi, mille tegid kubermanguarhitekt C. J. Adamson koos oma abi P. Tenferiga.⁶⁷⁴ Ka selle lahenduse juures on jäänud viie kaarega arkaadistiku juurde ning otsakülgedel eendused kolmnurkviiuludega risaliidid. Hoone lammutati 1939. aastal. (**Illustr. 67**)

67. Endine postijaam Riimäel, 20. saj. alguse foto. (TÜ kunstiajaloo õppetooli fotokogu B-95-622)

⁶⁷³ E. Selli, Postijaamad riigi ja reisija teenistuses. Tallinn: Valgus, 1976, lk. 24–26.

⁶⁷⁴ K. Aluve, Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis: ehitusajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, 1976.

Kalevi (Karlova) tänav oli hoonestatud juba 19. sajandi alguses. See ulatus ühe haarana välja Karlova mõisani. Tänapäevani on Lille ja Pargi tänavatega ristuvaal lõigul säilinud väga väärtuslikud puitklassitsismi näited, mis on ehitatud tüüpfassaadide eeskujul. Ajalooliselt kuulus **Kalevi tänav 31** puithoone raamatu- pidajale P. Wildele, kes valis 1814. aastal välja tüüpfassaadi nr. 22 esimesest kogumikust ja ehitas selle alusel krundile puitelamu.⁶⁷⁵ See elamu on üks parimaid säilinud klassitsistliku puitarhitektuuri näiteid Tartu linnas. Hoone põhi- mahud vastavad selle tüüpfassaadi näidisele: kahekorruselisel keskrisaliidil paikneb kolm akent, kuid alumise korruse üks seitsmest aknast on muudetud ukseks. Selle elamu piduliku fassaadilahenduse puhul on tegemist ainulaadse säilinud näitega, kus on eeskujuks võetud kesklinnas uhkelt välja ehitatud pilast- ritega kivimajade fassaade, mida siin on imiteeritud puitmaterjalis. Elamu kahekorruselist kesktelge rõhutab joonia kapiteelidega pilasterliigendus, samuti on kasutatud nurgarustikat ja dekoratiivseid ristkülikukujulisi ehispindasid. (Illustr. 68)

68. Kalevi t. 31 tüüpfassaadi järgi teostatud fassaadilahendus, 20. saj. alguse foto. (Kirjandusmuuseumi fotokogu, B-37: 437)

⁶⁷⁵ EAA, f. 995, n. 1, s. 1234, l. 1p.

Vanemuise (Aia)-Tähe-Tiigi tänavatele kerkis hoonestus pärast 1820. aastat, kui raehärra Peplerile kuuluvatel maalidel hakati tasapisi krunte välja mõõtma. Selles piirkonnas kerkis mitmeid väga ilmekaid tüüpfassaadide alusel ehitatud kivi- ja puitfassaadidega elamuid. Üheks näiteks on **Tiigi tänav 9** paiknenud puitmaja, mille puhul on iseäralik see, et fassaadi ilmestamiseks on kasutatud mitme tüüpfassaadi elemente, mida on omavahel kokku kombineeritud. Näiteks vastab hoone keskosa fassaad tüüpfassaadile nr. 24, kuid pidulikuma sissepääsu portikuse lahenduses on äratuntav tüüpfassaadi nr. 55 eeskujud. Samuti on esiplaanil näha tellistest laotud ja üle krohvitud väravaposti. Sarnaseid piirdepostid olid üldlevinud ning nende eeskujuks on võetud tüüpfassaadide teisest kogumikust tüüptara nr. 67. (**Illustr. 69**)

69. Tiigi t. 9 paiknenud puitmaja 20. saj. alguses. (TÜ kunstiajaloo fotokogu, B-95-645)

III linnaosaks nimetati Ülejõe eeslinna Emajõe vasakul kaldal. Emajõe vasakkallas oli varasemal perioodil palju liigendatum ja käänulisem, mitmete kaldasse tungivate soppide ja tiigikestega, millest suurim oli Meltsiveski tiik. Pärast 1775. aasta tulekahju ehitas linn Ülejõe linnaossa riiklikku sotsiaalhoolekande programmi raames ette nähtud ehitisi. Seal paiknesid linna kolme põhirahvuse (saksa, vene, eesti) vaeste seegid ehk vanadekodud.⁶⁷⁶ Teiseks rajati tänapäeva Staadioni tänava piirkonda sõjaväekasarmud ja tollipunkt. Kolmandas linnaosas kujunesid välja kaks kesket liiklussõlme: üle Kivisilla pääses otse nn. Henningi platsile, kuid esinduslikud hooned paiknesid juba Emajõe holmil (tänapäeval restorani „Atlantis” asukoha ümbruses). Tänapäevani on ainsana säilinud endine aadlimaja Narva maantee 23 (tänapäeval Tartu Linnamuuseum), mille lasi 1784. aastal Koolujõe kaldale ehitada Ropka mõisnik W. L. von Pistohlkors ja arvatavasti projekteeris hoone J. H. B. Walther.

Meltsiveski tiigi äärde paigutus hoovipoolse küljega **Veterinaaria instituudi** hoonetekompleks. Need hooned ehitati 19. sajandi keskel ja majade peafassaadid ääristasid endist Vene tänavat. Mõlemad kahekorruselised hooned olid lahendatud sarnaselt kivist ja puidust ning moodustasid ühe olulisema klassitsistliku ansambli terviku, olles ülikooli peahoone väärrikaks peegelduseks kolmandas linnaosas. Kivist peahoone keskosa markeeris kuuele Toskaana kolmveerandsambale toetuv hammaslõikega portikus. Kahe korruse vahel jooksis lai karniis. Puidust kõrvalhoone keskosas oli neli toskaana kolmveerandsammast ja sellele toetuv triglüüfide ja hammaslõikega kolmnurkfrontoon, mille viiluväljal paiknes termaken. Kahe hoone vahele, puidust kõrvalhoone vahetusse lähedusse jäi väike ühekorruseline puidust elamu, mille otsaviil oli eeskujulikult kujundatud kolmanda kogumiku tüüpfassaadi nr. 43 järgides.⁶⁷⁷ Hoonete vahel oli aiapostidega sepistara ja puitelamu ning Veterinaaria instituudi kõrvalhoone vahel **väravaehitis**, mille puhul on taas äratuntav teise kogumiku värava eeskuju nr. 67. Edasi kulges tänavajoonel lihtne, kuid korralik puitplank – horisontaalsetest laudadest tara nr. 62. Üldiselt kujuneski kõrge rõhtsatest lattidest puitplank kõige levinumaks mooduseks, millega krundid piirata. **(Illustr. 70)**

⁶⁷⁶ N. Raid, Tartu tänavad aastani 1940. Tartu: ARC Projekt, 1999. lk. 41–50.

⁶⁷⁷ EAA, f. 3828, n. 1, s. 173, l. 4.

70. Endise veterinaaria instituudi ja kõrvalhoone dooria orderis sammastportikused, 20. saj. alguse fotod. (TÜ kunstiajaloo õppetooli fotokogu, B-95-559; 560)

Tartu linnaruumis sulandusid 1830. aastatel kokku mitmetest ideelistest allikatest ja klassitsismi visuaalsetest eeskujudest pärit arhitektuurieeskujud. Esimese grupi moodustavad 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses kerkinud hooned, mille koondeeskujuks võib pidada Tartu raekoda ning maju Raekoja plats 8 või Narva maantee 23 (nn. Katariina maja, mille autoriks oli tõenäoliselt arhitekt ja ehitusmeister J. H. B. Walther). Neid hooned on meie arhitektuuriajaloo kirjeldatud hoonete väliste stiilitunnuste alusel kas varaklassitsismi või *zopf*-stiilina, kus hoonete fassaadidel on markeeritud pilastritega keskrisaliidid, kasutatud on liseene ja rohke rippornamentidega ehispindasid ning avade ümber on dekoorirohke kaunistus. Paralleelselt samal ajal eksisteeris teine eeskujuliin, mis ulatub tagasi keisrinna Katariina II poolt 18. sajandi teisel poolel Vene linnades kehtestatud administratiivklassitsismi alusel kavandatud elamute tüüpprojektideni. Ilmekaks näiteks on Raekoja plats 6, nn. vana ülikoolimaja fassaadilahendus, millel esineb ümardatud nurgalahendus ja lakooniline fassaadidekoor.⁶⁷⁸

Kolmanda impulsi Tartu ehitustraditsioonile andsid arhitekt J. W. Krause kavandatud ülikoolihoonete kompleksi arhitektuursed lahendused. Eriti on ümbruskonna elamute fassaadilahendusi mõjutanud ülikooli peahoone. Siin kasutatud Toskaana sammuportikust, rangemat fassaadijoonist ja ristikülükukujulisi akantusmotiiviga ehispindu on sageli korratud peahoone vahetus läheduses ja Raekoja platsil kerkinud hoonetel. J. W. Krauset võib pidada Toskaana samba sisetoojaks Tartu klassitsistlikusse linnapilti.

Neljanda impulsi tõi endaga kaasa tüüpfassaadide kehtestamine alates 1809. aastast. Nende näidiste eeskujul kerkinud ehitised seoti visuaalselt kokku Šoti-maa 18. sajandi linnaplaneerimise ning *Vitruvius Scoticus*'e ja Robert Adami stiilinäidetega, mis koondnimetusena kannavad endas neopalladionistlikku George'i stiilis linnade tüüpprojektide põhimõtted. Seepärast tundubki kodune jalutada Bathis või Edinburgis, sest neis linnades on Tartuga võrreldes äratuntavalt sarnane arhitektuuriesthetika. G. F. Schlateri teadlikult valitud motiivid linnaruumist, kus kaugvaate lõpetavad hoone keskel paiknevas pilasterliigendusega kolmnurkfrontoonid, näitavad, kui hästi suudeti läbi mõelda ja visuaalselt efektseks kujundada Tartu linnaruum tüüpfassaadide alusel 19. sajandi esimesel poolel.

⁶⁷⁸ H. Üprus, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800). – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 229. Tartu, 1969, lk. 226–232.

2.4. Tartu majade välisuste kujundus

Tartu kohalik eripära avaldus rikkalikes klassitsistliku kujundusega välisustes, mille tiseritöö vastas kõrgtasemele. Valdavalt on säilinud klassitsistlike ornamentidega kujundatud tiibuksed, kuid enne Teist maailmasõda leidis puithoone- tusega asustatud elamupiirkondades ka ühe poolega uksi.⁶⁷⁹ Kuna tüüp- fassaadidel ei olnud tänavapoolsel küljel uksi ette nähtud, siis puudusid ka vastavad eeskujud. Samuti on hilisemate renoveerimiste käigus tulnud ilmsiks, et fassaadide muutmised toimusid alles 19. sajandi keskpaiku. Nendest muuda- tustest annavad ülevaate Tartu Linnavalitsuse fondis leiduvad ümberehitus- projektid, kus sageli on markeeritud ka varasem fassaadilahendus.⁶⁸⁰

Üldkompositsiooniliselt on tiibuste lahenduses jälgendatud ehitiste arhitek- tuurseid osiseid ja fassaadidel leiduvaid dekoorielemente. Klassitsistlike tiibuste kolmeosaline paneelide jaotus sarnaneb klassikalisele sambaorderi komposit- sioonile: selgelt on rõhutatud baasosa, mis vastab renessansiajastul levinud posta- mendile tõstetud sambale. Sageli on alumine osa uksetahvist kannelleeritud ja iga uksepaneeli vaheosa omavahel selgelt eraldatud profileeritud liistudega, kuhu omakorda on kantud kas meandri, giljoši või akantuslehe puitvoolises ornament. Seejärel on keskmine piklik ristkülikukujuline uksetahvel vormistatud samba tüvesena, mille ülaosa rõhutab sageli karniisiga profileeritud sambakapiteeli imiteeriv liist. Uste valgmiikuosa on jaotatud väiksemateks geomeetristeks klaasitud raamistusteks.

Tartu välisuste kujunduse lemmikvõtted on rippvanikud, urnid ja rosetid, millega on kaunistatud paljud uksetahvlid. See ornamentatsioon oli iseloomulik ja läbiv Tartu ülikooli hoonete eksterjööride ja interjööride kujunduses ning on kindlasti avaldanud mõju ka 19. sajandi esimese poole välisuste kujundusele. (Illust. 71).

Teiseks eeskujullikaks võib pidada 18. sajandi teisel poolel ülipopulaarse Robert Adami stiilis interjöörikujundust ja seal levinud etruski stiilis vaaside kujundeid, mida on meelsasti jälgendatud ka uste dekooris. Samuti kohtab ampiirstiilile iseloomulikke suurte urnide motiive, mis on tõstetud kannelleeritud sambale. Ümber urnide on põimitud lopsakas lehestik ja luigemotiivid ning urni kohale on paigutatud lukukiviga ümarkaarne portaal. Kogu kompositsiooni raamistavad kas joonia või korintose kapiteelidega pilastrid.

Lisaks uste stilistikale, milles on selgelt äratuntav klassitsistlik sümmeetria ja vormikeel, on ukstel endal ka sümboolne tähendus. Olles üleminekuks ühest maailmast teise, avalikust linnaruumist privaatsesse, andsid välisuste kujundused edasi ka omaniku esteetilist maitset ning maailmavaadet. Ajastul, mil igal

⁶⁷⁹ Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetooli fotokogus on säilinud Tartu välisuste fotosid 20. sajandi algusest.

⁶⁸⁰ EAA, f. 2623, n. 1, s. 2051; 2052.

71. Ampiiirlikud tiibuksed Tartu majadel, 20. saj. alguse fotod. (TÜ kunstiajaloo õppe-
tooli fotokogu, B-95:378; 545; 618; 428; 418; 546; 619; 463)

71. Ampiirlikud tiibuksed Tartu majadel, 20. saj. alguse fotod. (TÜ kunstiajaloo õppe-
tooli fotokogu, B-95:378; 545; 618; 428; 418; 546; 619; 463)

elemendil oli oma sümboolne tähendus, viitab osade välisuste kompositsioon, et nende elementide paigutuse taga võib näha ka kindlat narratiivi, milles on vihjeid vabamüürlikule sümboolikale. See oli aeg, mil vabamüürlikud väärtused olid ülimalt populaarsed ning liikumine ise aktiivne. Juutide salateadmise sümboliks sai Vanas Testamendis kirjeldatud arhitektuurimonument – kuningas Saalomoni tempel, mis võeti eeskujuks vabamüürlaste looži ülesehitusel. Vabamüürlaste õpetuses on kesksel kohal kuningas Saalomoni templi ehituse lugu Vana Testamendi vastavatest kirjakohtadest: 1. Kuningate raamatust ja 2. Aja-raamatust. Loožide siseseid rituaale üldjoontes ei avalikustata, kuigi vabamüürluse ajaloost ja nende rituaalidest on palju kirjutatud. Loožides edasi antavad õpetused on seotud kuningas Saalomoni templi ehitaja Hiiram Abiffi mõrvalooga ja selle sümbolistliku tähendusega, millele on üles ehitatud eri astmete initsiatsiooniriitused. Kolmeastmelisel teekonnal jõutakse lõpuks meistri astmel oma nn. sisima pühamuni, mis tähistab hinge kvaliteeti ja moraalselt puhtust. Seda pühamut on sageli visandatud kui mäe tipul paiknevat väikest sammastportikusega rotundi, mille visuaalseks eeskujuks sai 1711. aastal ilmunud Lord Shafterbury teose *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times* tiitellehe kujundus.⁶⁸¹

Kuningas Saalomoni templi ehitamise lugu on inspireerinud ka tiibuste kavandite loomist, kuid siinkohal ei tuleks näha mitte otsest seost vabamüürlaste kodude ja uste kujunduse vahel, vaid hoopis seda, et vabamüürlus oli 19. sajandi alguses väga mõjurikas, pakkudes inspiratsiooni ka kunstiloomes. Nõnda torkab teatud uste paneelide kompositsioonis silma, et neil on kujutatud vennasmüürlase teisele astmele iseloomulikke sümboleid. Kaks kannelleeritud või siledat sammast meenutavad kuningas Saalomoni templi sissepääsu markeerivaid Jaakini ja Boase sambapaari, mis kannavad kuulikesi ehk sümboolseid taeva ja maakera tähiseid. Vanas Testamendis on kirjeldatud Saalomoni templi sambaid järgnevalt: „mis puutub sammastesse, siis oli ühe samba kõrgus kaheksateist küünart, ja selle ümber ulatus kaheteistküünrane möödunöör; selle paksus oli neli sõrme, sammast oli seest õõnes. Nupp selle peal oli vasest ja nupu kõrgus oli viis küünart; võrestik ja granaatõunad ümber nupu olid kõik vasest; ja samasugune oli teine sammast granaatõuntega.“⁶⁸² Topeltpilastritena vormistatud tiibuste tahvlitel kohtab veel roseti ning kiirgava kuulsusetähe motiivi. Kiirgava kuulsusetähe element viitab Saalomoni templi ehitajatele Hiiram Abiffile ja Hiiram Tüürosele. Tähelepanuväärne on ka rosettide paigutus uste kujunduses: tavaliselt on need paigutatud ukse valgikuosa tippudesse ning tiibukse profileeritud ehisliistu kohale. Rosetid olid sarnase paigutusega ka vabamüürlaste põlledel, tähistades sümboolselt kuningas Saalomoni templi pühamu keskmise kambri piirjooni. Kolm rosetti meistri põlled tähistasid Ustavust, Saladust, Vaikimist. Kõis oli kolm miili pikk ehk tähistas vennasmüürlase kaugust loožist,

⁶⁸¹ The Encyclopaedia of Religion. Vol. 5. Ed. M. Eliade. New York, London: Macmillan Publishing Company, 1987, lk. 418.

⁶⁸² Vana Testament, 1 Kuningate Raamat 7: 13-51; Jeremija 52: 21; 22.

kuid laiemas tähenduses sümboliseeris üldse vastastikut abistamist ja abikäe ulatamist.⁶⁸³

Mõnede tiibuste keskpaneelidel on kujutatud postamendile tõstetud krateere, mille tippu on pistetud taimeoksakesed. Piiblis on kirjeldatud kuningas Saalomoni templi ehitaja Hiiram Abiffi matuseurni. Legendi kohaselt paigutati tema süda kuldseesse urni ning selle tippu torgati akaatsiaoksake. Urn tõsteti kas obeliski või murtud samba otsa.

2.5. Maarja kiriku ehitus 19. sajandi esimesel poolel

Omaette põnev valdkond on sakraalarhitektuuri temaatika 19. sajandi esimesel poolel Tartu linnaruumis, kuna siin mängis olulist rolli ülikooli deistlik vaim kahel esimesel aastakümnel ja pärast seda toimunud muutus ortodoksse luterliku religiooni taastamise suunas. 1826. aastal anti Vene impeeriumis välja ukaas püstitada keiser Aleksander I mälestuseks uusi sakraalhooneid. Samal aastal ilmus ka kogumik plaane, fassaade ja profiile kivist kirikute ehitamiseks.⁶⁸⁴ Apostliku õigeusu kirikute ehitamise ideoloogiliseks alustalaks kujunes keiser Nikolai I rahvaharidusministri, krahv Sergei Uvarovi kirjutis „Õigeusk, isevalitsus ja rahvalikkus“. Selles kirjutises olid sõnastatud Vene impeeriumi hariduse ja usuelu uued väärtused ning suunad. Nüüd pöörati pilk Antiik-Kreeka pärandi poole ja hakati rõhutama vene kultuuri alustalana kreeka ning bütsantsi kultuuri.⁶⁸⁵

1842. aastal valmis linna ehitusmeistril Georg Friedrich Wilhelm Geistil⁶⁸⁶ eesti kogudusele mõeldud Maarja kirik, mille tarvis tegi ta 1836. aastal kaks projekti. Ühel kavandil on välisfassaadil märgata juba mõningaid gootipäraseid elemente, nagu teravkaarsed avad, kolmnurksiirus, kuid hoone põhimahud ja interjööri lahendus on veel klassitsistlikud.⁶⁸⁷ Teine, teostatud kavand hoiab ranget klassitsistlikku liini.⁶⁸⁸ Ka interjööris domineerisid klassitsismile omased elemendid: kiriku seinte alaosas pidi jooksuma marmoreeritud lambrii, altaritsoon oli kujundatud korintose orderis paarissammastega portikusena, mille kohal paiknes kiirtevihus kolmnurk. Sümbolistlikud olid ka altarist kahele poole

⁶⁸³ B. E. Jones, *Freemasons' Guide and Compendium*, lk. 294–302.

⁶⁸⁴ E. Beleckaja, N. Krašeninnikova, L. Černozubova, I. Ern. *Obrazcovye proekty v žiloj zastrojke russkih gorodov*, lk. 119.

⁶⁸⁵ C. H. Whittaker, *The Origin of modern Russian Education: an Intellectual biography of Count Sergei Uvarov*, lk. 65.

⁶⁸⁶ G. F. W. Geist on ka Nina külas asuva Jumalaema Kaitsmise apostliku õigeusu kiriku, Räpina Sakariase ja Elisabeti õigeusu kiriku ning Cēsise lähedal asuva Vecpiebalga kiriku (1845) projektide autor. Vt. E. Tohvri, *Ehitusmeistril arhitektiks – G. F. W. Geist Tartu linnaruumi kujundajana 19. sajandi esimesel poolel*. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2004, nr. 3–4 (13), lk. 50–77.

⁶⁸⁷ EAA, f. 995, n. 1, s. 6859.

⁶⁸⁸ EAA, f. 2623, n. 1, s. 2051, l. 104.

külglöövidesse ampiirlikele ümarsammastele paigutatud põlevad mälestusurnid keiser Aleksander I-le.

G. F. W. Geisti praktilist ehitustegevust sakraalarhitektuuri vallas täiendavad tema kaks käsikirjalist teksti. 1823. aastast pärineb „Protestantliku kiriku ehitamise korraldusest, konstruktsioonist ja akustikast“.⁶⁸⁹ Juba siis kerkis esmakordselt päevakorradele eesti kogudusele mõeldud Maarja kiriku ehitamise küsimus, sest G. F. W. Geist kommenteeris üksikasjalikult tulevase kiriku põhiplaani, interjöörikuju ja arhitektuurset lahendust. Ta märkis, et protestantlikes kirikutes on katoliiklikud sümbolid ära kaotatud ja alles jäetud vaid tühjad kohad. Seetõttu tuleb nende kirikute liturgilist omapära silmas pidades pöörata erilist tähelepanu oreli, kantsli ja altari kujundusele ning väga heale akustikale, kuna need on protestantliku kiriku sõlmpunktid. Põhiline erinevus ilmnis aga tulevase kiriku arhitektuursetes lahendustes: esialgne idee osutus täiesti erinevaks hilisematest kavanditest.

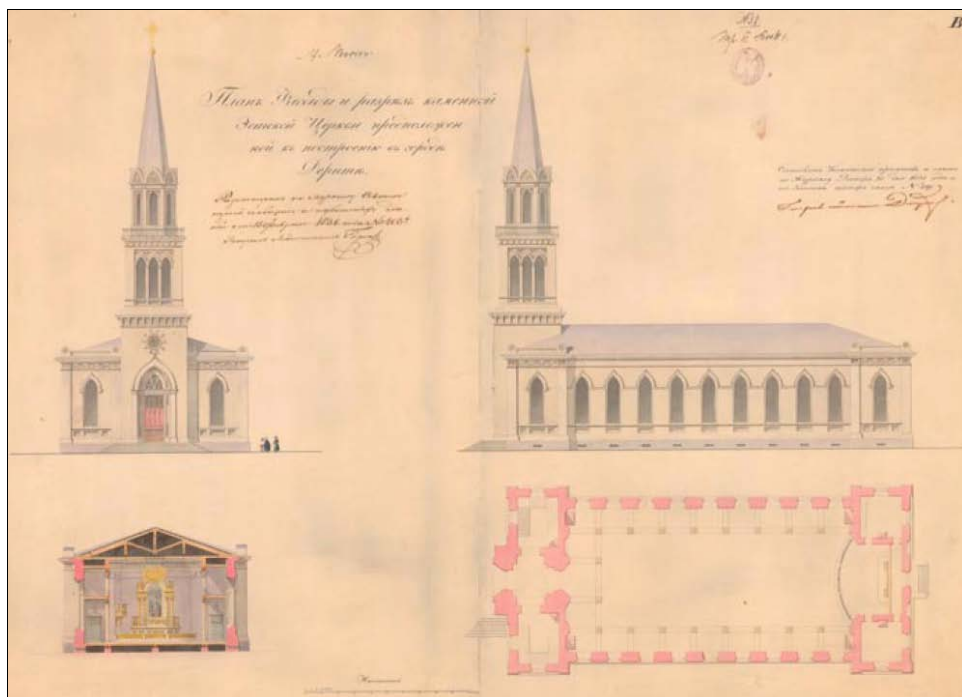
1823. aastal kirja pandud tekstis kirjeldas G. F. W. Geist ka protestantliku kiriku põhiplaani, kus basilikaalse kiriku kooriosa peaks katma suur kuppel, nõnda et ülalt tambuurist langeks valgus ühtlaselt kogu ümarapsiidina lõpetatud kooriruumile. Kuppel pidi tulema taevasinine ja kullatud tähekestega, tambuur oli omakorda jagatud 24 väljaks, kuhu maalitakse *grisaille*-tehnikas illustratsioonid Kristuse elust ning selle alla inglid muusikariistadega. Altari kohale jääva võlviosa neljale väljale maalitakse personifitseeritud Usk, Armastus, Tarkus ja Vägi (omadusi, mida võiks pidada iseloomulikuks deistlikule sakraalruumile). Rõduvääri sammaste külge kinnitatakse mustast marmorist tahvlid tähtsamate annetajate nimedega ning ülistussõnad Aleksander I-le, kes on pühakoja sümboliks ja keda tulevased sugupõlved peaksid meeles pidama. Läänefassaadi kujunduses hakkavad domineerima kaks kellatorni ja portaali kohale suurde poolkaarsesse nišši paigutatud rist ja ingel kui kogu kristliku kogukonna sümbolid. Pikihoonele annavad rütmi kolmekaupa paigutatud ümarkaaritud aknad.

G. F. W. Geisti loodud Maarja kiriku kavandite analüüsimisel saab võtta aluseks 1822. aastal Baieri kuninga Ludwig I õukonnaarhitekti Leo von Klenze sõnastatud ideed uute kristlike kirikute kujundusest. Tema eeskujuraamat *Anweisung zur Architektur des christlichen Cultus* (1822) sisaldab moodsate basilikaalsete kirikute ehitamisega seotud jooniseid ja kommentaare, mida levitati aktiivselt saksa kultuuriruumis. L. von Klenze tõstis sakraalarhitektuuri kõrgemale tasandile, analüüsides kultushooneid religioonifilosoofilisest, esteetilisest ning kunsti- ja kultuuriajaloolisest vaatevinklist. Ta arutles varasemate paganlike uskumuste ja kristluse vahelise dialoogi üle ning leidis, et varakristlik periood on olnud üldse kristlusele kõige heroilisem ajastu. Tema mõttelearenduses on veel tuntav tugev valgustusajastu intellektuaalsete liikumiste mõju, samuti protežeeris ta tegevust sekulaarse maailmavaatega Baieri kuningas. Raamatu neljandas peatükis teeb L. von Klenze palju kriitikat gootikale kui „kristlikult

⁶⁸⁹ EAA, f. 3828, n. 1, s. 303, l. 2–7.

hierarhilisele stiilile, mis peegeldab juuksekarva lõhki ajavalt dogmatismi ja skolastikat⁶⁹⁰.

Nõnda võib ka G. F. W. Geisti 1836. aastal valminud gootipärase ja klassitsistlikult vormistatud projektide taga näha tolleaegse baltisaksa tellijaskonna maailmavaatelist lahknevust: kas valida veel õigusteta ja alles pärisorjusest ärkavate eestlaste kogudusekirikule arhitektuurseks lahenduseks saksa juurtele viitav gootika või antiikaja egalitaarsetele väärtustele baseeruv klassikaliste elementidega lahendus. (**Illustr. 72**) Teatud mõttes peegeldavad Tartu Maarja kiriku esialgne kontseptsioon ja kaks järgnevat kavandit ka arhitekti erinevaid ideemaailmasid noore rahvuse sünniloos. Valgustusajastu lapsena rõhutas ka G. F. W. Geist oma teises kirjatükis „Sissejuhatus uute kirikute ehitamisest“ keiser Aleksander I erilist rolli arhitektuurikeskkonna kujundajana. „Suur keiser kinkis Tartule ilusa arhitektuuri ülikooli hoonetekompleksi ja tüüpfaasadide näol ning andis pärisorjuses rahvale isikliku vabaduse ning oma kogudusekiriku.“⁶⁹¹

72. G. F. W. Geist, Tartu Maarja koguduse kiriku gootipärane fassaad ja ampiirlik sisekujundus. (EAA-995-1-6859)

⁶⁹⁰ Architectural Theory: From the Renaissance to the Present. Köln, London: Taschen, 2003, lk. 604–606.

⁶⁹¹ EAA, f. 3828, n. 1, s. 303, l. 18–34.

Kirjapandud mõtted on esitatud konspekti vormis ja sisaldavad tema tähelepanekuid sakraalarhitektuuri seosest tsivilisatsiooni üldise arenguga. Selle teksti kaudu avaneb G. F. W. Geisti suur lugemus, tema arhitektuurist mõtlemise viis ning huvi arhitektuuri teoreetiliste küsimuste vastu. Tema lugemislaua on olnud arhitektuuriajaloo käsitlused, mis andsid ülevaate nii Euroopa kui Euroopa-välise tsivilisatsioonide arhitektuuri arengust. G. F. W. Geist kasutab sageli selliseid mõisteid nagu ehitise karakter ja ajavaim (*Zeitgeist*), mis avaldub sakraalarhitektuuri vormide kaudu; ta arutleb riigi, religiooni ja kodaniku vaba arengu võimaluste üle, rõhutades ehituskunsti otsesest seost ajaloo ja selle tsüklilise arenguga. Arhitektuuris kajastuvad tema arvates teaduse, riigipoliitika ja kodanikuvabaduse ideaalid. Ehk saab nüüd selgemaks, miks eelistati ehitada Tartu Maarja kirik eesti kogukonnale just klassikalisi arhitektuurivorme järgides.

Samuti sobib käesoleva monograafia ideedeajaloolise vaatepunkti kokkuvõtteks välja tuua Tartu kui haridus- ja teaduskeskuse erakordset atmosfääri, mis innustas ka Georg Friedrich Wilhelm Geisti avama 1814. aastal ehitusalast ja joonistusharidust pakkuvat tasuta pühapäevakooli, mida ta vedas vähemalt kuni 1835. aastani, sest sellest aastast on säilinud kolme pühapäevakooli õpilase, Jakob Jakobsoni, Johann Mölleri ja Benjamin Feowahi näidistööd. Õpetaja G. F. W. Geist on õpilastele pakkunud idee kavandada aastalaatade poekeste projekt. Kolmest säilinud kavandist tegi kunstiliselt kõige kõrgemal tasemel interjööri kavandi Jakob Jakobson, kes signeeris oma töö ka linnaarhitekt Geisti pühapäeva ehitus- ja joonistuskooli nime all. G. F. W. Geist on kirjutanud, et ta soovis noortele inimestele pakkuda ülevaadet ehituskunsti toredusest ja vajalikkusest, tutvustades oma pühapäevakoolis kõiki vajalikke kunstireegleid, teoreetilisi ja praktilisi teadmisi ehituskunsti, treppide ja sildade ehitamise ning loomingu ehitusplaani kavandamise alal. Kuid eraldi rõhutas ta praktiliste oskuste kõrval ka arhitektuuris kajastuvast ajavaimust arusaamist ning seoste märkamist erinevate kunstiliikide vahel.⁶⁹²

⁶⁹² EAA, f. 291, n. 1, s. 4957.

73. Maarja kiriku teostatud klassitsistlik lahendus, 20. saj. alguse foto. (TÜ kunstiajaloo õppetooli fotokogu, B-95: 620)

KOKKUVÕTE

Käesolevas väitekirjas olid vaatluse all valgustusajastu teadus- ja haridusmõte ning parendamise ideed, mis said eeskujuks ka Tartu linnaruumi väljakujunemisele 19. sajandi alguses. Tartu ülikooli hoonetekompleks sisaldab endas teadusasutusele omaseid spetsiifilisi ehitisi, mille rajamise aluseks on lisaks arhitektuursele väljendusele olnud ka oma ajastu teadus- ja haridusmõte. Tartu ülikooli taasavamise eellugu saab jälgida juba Riias 1792. aastal asutatud esimese põllumajandusliku teadusseltsi – Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi liikmete ideedes. 1795. aastal liitus sotsieteedi tegevusega Liivimaale koduõpetajaks saabunud prantsuse päritolu loodusteadlane Georg Friedrich Parrot, kes koostas LÜÖS-i põhikirja, mis järgis prantsuse füsiokraatide ja kameralistide seisukohti põllumajanduse ja tööstuse edendamisel. Samas programmis juhtis G. F. Parrot tähelepanu ka talupoegade elutingimuste parendamisele ja neile hariduse andmise vajadusele.

G. F. Parroti habituse väljakujunemisel mängis olulist rolli lähedane kontakt Pariisi loodusteadlaste ning füsiokraatidega, kellest enamik, eesotsas G. F. Parroti teaduspatrooni Joseph Jérôme Lalande'iga, kuulusid Pariisis tegutsenud *Les Neuf Sœurs*'i teaduslikku looži. Samuti säilis G. F. Parrotil kirjavahetus oma lähima sõbra, prantsuse teadlase Georges Cuvier'ga ka Liivimaal ning hiljem Peterburis elades.

Teaduse ja vabamüürluse omavaheline seos on ilmne nii Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi kui Tartu ülikooli pitsatitel kajastuvas sümboolikas, kus kesksel kohal troonivad Minerva ja Hermes Trismegistose atribuudid. Senini on meie kultuuriruumis tugevalt alahinnatud vabamüürlikkude liikumist, kuid vabamüürlaste poolt organiseeritud ja finantseeritud kirjastused, arvukad seltsid ja lugemisringid olid peamisteks valgustusideede levitajateks. Ignoreerides nii olulise kosmopoliitse liikumise mõju valgustusajastul, jääb meil poolikuks arusaam, kuidas valgustusajastu ideed tekkisid, arenesid ja levisid ning missugust sõnumit nad endas kandsid. Veel saab tõmmata ühe paralleeli Tartu ülikooli ja Lääne-Euroopa ülikoolide vabamüürlastest professorkonna vahel. Nagu ka mujal ülikoolides, kuulus Tartu ülikooli õppejõududest loožidesse enim meditsiinialade professoreid. See tõstab esile vabamüürlaste liikumise olulisuse hariduse ja tervishoiu parandamisel ning nende filantroopilise tegevuse haridus- ja meditsiinasutuste rajamisel, mis on jäänud vabamüürlaste prioriteediks tänapäevani.

Tartu Ülikooli taasavamise ja hoonetekompleksi esialgsed väljaehitamise ideed ulatuvad tagasi keiser Paul I valitsusaega 1799. aastasse, kuid peagi muutis keiser Kuramaa aadlike mõjutusel meelt ja otsustas Miitavi *Academia Petrina* kasuks. Teadusväljal tekkinud erinevate agentide tegutsemismotiividest tulevaid pingeid kajastab G. F. Parroti ringkiri, mille ta saatis 1800. aastal Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi liikmetele, tehes ettepaneku viia sotsieteet Riias üle Tartusse, kus koos ülikooliga saaks luua ühise Liivimaa Akadeemia. Ta nägi LÜÖS-i ja ülikooli ühendamises uut teaduskeskust, kus

õppe- ja teadustöö täiendavad teineteist ning lisaks sellele keskendutaks ka teadussaavutuste elluviimisele ühiskonnas. G. F. Parrot rõhutas oma ringkirjas, et Liivimaa Akadeemia asutamine Tartusse tõstaks selle koha kodumaise õpetatuse keskuseks, kuhu on võimalik koondada vaba ja sõltumatu teadusmõte.

1801. aasta märtsis troonile tõusnud keiser Aleksander I avas ülikooli Tartus ja asus reformima haridust, kehtestades oma aja kohta väga radikaalse haridussüsteemi. 1803. aastal vastu võetud rahvahariduse eeskirjad löid tingimused sekulaarsema, utilitaarsema ja egalitaarsema õppekeskonna väljakujundamiseks Vene impeeriumis. Uue koolireformi alusel tõusis Tartu ülikool Tartu õpperingkonna keskuseks ning lisaks ülikoolile avati siin ka veel kreisi- ja kubermangugümnaasium.

Tartu ülikooli taasavamisele järgnenud sündmuste ahel oli pingeline maailma-vaadete ja ideoloogiate vaheline võitlus. Eesti- ja Liivimaa aadlilkonna esindajatest valitud kuratoorium tahtis, et Tartu ülikool jääks kohalike rüütelkondade juhtida ja finantseerida. Nende eesmärgiks oli saavutada Balti provintsiaal-ülikooli (*Landesuniversität*) staatus koos sinna juurde kuuluva *Nationalität'* i ehk rahvuslusega. G. F. Parroti nägemuses pidi ülikool alluma otse keisrile ja olema riiklikult finantseeritav. Tartu ülikooli uue statuudi põhijooned töötas välja G. F. Parrot ja see erines tunduvalt teiste Vene impeeriumi ülikoolide omast. Ülikool pidi olema avatud kõigile seisustele, nii et see andis võimaluse kõrghariduse omandamiseks ka eesti ja läti talupoegadele. G. F. Parrot soovis ülikoolile täielikku akadeemilist autonoomiat, mis ei seoks Tartu ülikooli saksa ülikoolidele omase korporatiivse autonoomiaga, vaid annaks vabaduse alluda otse keskvaldajale. Parroti peamiseks eesmärgiks oli Balti rüütelkondade kõrvaldamine Tartu ülikooli otsesest juhtimisest ja ülikooli lülitamine rahvahariduse ministereeriumi haldusalasse. Samuti sai ülikool juriidilise immuniteedi ehk õigusliku allumise vaid ülikooli enda kohtusüsteemile. See ülikooli statuut oli radikaalne muudatus tollasel ülikoolimaastikul modernse akadeemilise autoomia ehk nn „õpetlaste vabariigi“ kehtestamise suunas. Esmakordselt sõnastas sarnase kontseptsiooni akadeemilisest vabadusest ja võrdse hariduse andmise võimaldamisest kõigile ühiskonnakihtidele Thomas Jefferson, kes saatis 1779. aastal Virginia seadusandlikule kogule oma ettepanekud pealkirjaga *Bill for the more General Diffusion of Knowledge*.

Keiser Aleksander I kinnitas ülikooli statuudi 12. detsembril 1802. aastal. Ta leidis, et Tartu linn on parim valik ülikoolilinnaks ja sinna tuleb rajada teaduste pühamu ning viia see õitsvale järjele. G. F. Parroti ettepanekul määrati Tartu õpperingkonna kuraatoriks Friedrich Maximilian von Klinger, kes oli selles ametis 1803. aastast 1817. aastani. Georg Friedrich Parroti selget visiooni ülikooli tulevases arengust ja tema hiilgavat organiseerimisvõimet kroonis veel Tartu ülikoolile heade majanduslike tingimuste väljavõitlemine. Selle tulemusena tõusis ülikool lühikese ajaga silmapaistvale kohale. Esimesel rektoril G. F. Parrotil oli kaalukas roll mitte ainult administraatori, vaid ka valgustusajastu juhtivate teadus- ja haridusideede vahendaja ning generaatorina, esindades ideelist ja vaimset silda prantsuse teadus- ja haridusmõtte teostumisel Balti

kultuuriruumis. G. F. Parrot saavutas tänu oma habitusele ja sotsiaalsele kapitalile erakordse mõju keiser Aleksander I-ga asjaajamisel ning see omakorda tagas talle P. Bourdieu' mõistes sümboolse kapitali, mida ta sai kasutada Tartu ülikooli üles ehitamisel.⁶⁹³

Taasavatud Tartu ülikooli vaimse atmosfääri kujunemisel mängisid olulist rolli G. F. Parroti ümber koondunud liberaalsete vaadetega professorid, kes moodustasid vaimse vennaskonna nimega *Ephesische Kirche* ehk Efesose Kirik. See polnud juhuslik sõnakombinatsioon, vaid kandis endas sügavamat tähendust. Antiikajastu ühe tähtsaima linna valimine Tartu ülikooli ülesehituse sünonüümiks näitab võimsa teaduspotsentiaali realiseerimise soovi, et „teadmiste valgus kiirgaks ümberkaudsetesse piirkondadesse“, s. t. Vene impeeriumi. G. F. Parrot võttis ühenduse tähistamiseks kasutusele sõna „kirik“, võttes eeskujuks Voltaire'i, kes nimetas nii tema enda, Helvétiusi ja teiste filosoofide, kirjameeste ning teadlaste ümber kogunenud prantsuse radikaalsete valgustajate ringi. Voltaire'i „kirik“ oli ühelt poolt ideede kogum, teiselt poolt aga üritus, liikumine, ideede levitamine. Nõnda saab tõmmata teatud paralleeli *Academia Gustaviana* aegse ülikooli ja G. F. Parroti isikliku pitsati kujunduse ning tema Efesose Kiriku vaimse kontseptsiooni vahel – need sümbolid näitavad, et läbi sajandite on püsinud ja edasi arendatud *VERITAS*'e nimelist teadlaste ja intellektuaalide liikumist teadusajaloos. G. F. Parroti teeneks võib lugeda seda, et ta seisis *Academia Gustaviana* aegse teaduskeskuse taaselluäratamise eest esmalt oma Liivimaa Akadeemia rajamise ideega, seejärel keiser Aleksander I meelde tuletades ülikooli erilist ajaloolist pagasit, et juba Tartu ülikooli asutamise aegu oli Johan Skytte rõhutanud selle ülikooli eesmärki, mis ei olnud mõeldud hariduse andmiseks ainult aadlile ja kodanlastele, vaid siin võisid õppida ka talupoegade lapsed. Sama mõtet kordas G. F. Parrot ka Tartu ülikooli statuudi vastuvõtmise puhul 21. septembril 1803. aastal rektoraadis peetud kõnes, milles kinnitas, et hoone vundamendiks on ülikooli asutamisakt, millele saab peale ehitada terve ehitise. Sellist positiivset horisonti ei ole varem selles piirkonnas nähtud. Valgustus jõuab ka siia Euroopa nurka uue koolikorralduse kaudu.

Ülikooli esialgse arhitektuurse kontseptsiooni töötas välja G. F. Parrot, kes soovis Toomemäele ehitada uut teaduslinnakut, mis vastaks Francis Baconi välja pakutud Saalomoni Koja ja Bengt Skytte Universumi kolleegiumi ideedele. G. F. Parrot kutsus selle visiooni teostamiseks ülikooli arhitekti kohale oma tuttava, Johann Wilhelm Krause. Otsuse langetamist võis mõjutada ka asjaolu, et juba varem oli kuratoorium soovinud tellida ülikooli peahoone kavandi Peterburi juhtival arhitektilt Giacomo Quarenghilt ning G. F. Parrotil ei oleks olnud sellist vabadust oma nägemuse elluviimisel, kui tal õnnestus saavutada koostöös J. W. Krausega. 1803. aasta märtsis valmisid J. W. Krausel ülikooli hoonetest esialgsed

⁶⁹³ J. W. Krause on oma mälestuses välja toonud, et G. F. Parrot omas erilist kiiret üldistusvõimet, loomupärast kõneosavust ning ausameelsus, millega ta võitis keisri usalduse ja sagedased eraaudientsid. – J. W. Krause, *Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat*. – *Baltische Monatschrift* 1902, Bd. 53, lk. 240–241.

kavandid, mida ta tutvustas rektorile ja ülikooli nõukogule. Üheskoos läbi-arutatud kavandite põhjal kirjutas G. F. Parrot ülevaate tulevases ülikooli-kompleksist keiser Aleksander I-le.

G. F. Parroti sõnade kohaselt on Toomemägi „Teaduste pühamu, mis välis-küljest on Loodustempliks muudetud“. Ta arvas, et selline keskkond mõjuks positiivselt noorte inimeste moraalsele küljele ning innustaks järeltulevaid põlvi hariduse omandamisel, et siit nii mõnigi teaduse suurmees välja kasvaks. Siin-kohal rõhutas G. F. Parrot uue rajatava ülikoolikompleksi juures lisaks arhitek-tuursele lahendusele ka ehitatud keskkonnas sümbolse kapitali loomise vaja-dust. Tartu ülikoolikompleks oli mõeldud representeerima uue haridusreformiga kinnitatud teadus- ja haridusideid. Toomemäest pidi G. F. Parroti sõnade koha-selt saama korrastatud ja avatud park ka linnarahvale.

1809. aastal valmis peahoone ja *aula maxima*, 28 joonia orderis peristüülina kujundatud pidulik saal, kuhu paigutati Aleksander I elusuures portree, mille maalil Franz Gerhard von Kügelgen 1803. aastal. Selle maali hoolikalt valitud motiivide ning kompositsiooni autoriks oli olnud G. F. Parrot. Allegoorilisel maalil oli kujutatud Aleksander I-t kui ülempreestrit ohverdamas Humaansuse templis. Temast tahapoole jäi Minerva kuju, kes osutab tahvlile, millelt võib lugeda sõna *HUMANITATI*.

Toomkiriku varemete ümberehituse esialgne idee pärines samuti G. F. Par-rotilt, kes nägi endise toomkiriku varemets võimalust välja ehitada observa-toorium ja raamatukogu. Teda asus toetama ülikooli raamatukogu esimene direktor Karl Morgenstern. J. W. Krause kavandatud projektidel on välja pakutud ka ülikooli kiriku kujundus, mille dekoor vastas vabamüürlaste sümbolikas kuningas Saalomoni templile, tähistades deistlikust ja vabamüürlikust vaate-punktist nn. humaansuse vaimseid templeid. 18. sajandil asuti Euroopas ümber ehitama kirikuid ja kloostreid uuteks valguse ja valgustatuse kandjateks, millega taotleti tolerantsust ja rahumeelsust religioonide ja konfessioonide vahel. Ka Tartu ülikooli juhtkond ei kiirustanud toomkiriku lõõviosa kirikuks ümber ehitama, jättes selle G. F. Parroti sõnade kohaselt „tulevastele põlvede, kui neil selleks tahtmist on“, et siis ühes ja samas ehitises oleksid koos nii astronoomi, moraalse inimese (deistlik maailmavaade) kui kirjamehe taevas.

1820. aastal saatis kuraator K. C. von Lieven Tartu ülikooli nõukogule ette- kirjutuse rajada ülikoolile oma kirik. Samal aastal tegi J. W. Krause koos G. F. Parrotiga uued kavandid endise toomkiriku keskosa ümberehituseks. Kontsep- tuaalselt kõige huvipakkuvam osa toomkiriku pikihoone uue ruumiprogrammi väljaehituse kavast on seotud väikese ülikoolikiriku ja loodusmuuseumi ning kunstikogu integreeritud terviklahenduse idees. Seda tuleks näha panteistlikust vaatepunktist lähtuvalt kui moraalse inimese pühakoda, kuhu paistavad kätte kõik Jumala loodu saavutused, mis on kokku kogutud loodusloolisteks ja kunsti- kogudeks ning muuseumikogu on paigutatud kiriku saalruumi kohale.

Sarnase kontseptsiooni alusel rajas Thomas Jefferson Virginia ülikooli, mille nurgakivi pandi 1817. aasta oktoobris. Looduse rüpes paiknev sammasgale- riidega paviljonilaadne „akadeemiline küla“ on saanud eeskujuks paljudele

hilisematele ülikoolilinnakutele. Uues ülikoolis pidi valitsema täielik humaansus ja Tõetsija vaimne vabadus, mistõttu puudus kogu kompleksist kirik. Selle asemele kavandas T. Jefferson Rotundi – peahoone, mis pidi tema sõnade kohaselt esindama Looduse ja Mõistuse ülimalt autoriteeti. Virginia ülikool oli esimene sekulaarne ülikool Ameerikas. Samuti kuulus Virginia ülikool Minerva kaitse alla. Ajaliselt samal perioodil välja ehitatud Tartu ja Virginia ülikoolide arhitektuurse kontseptsioonis kajastub valgustusajastu sekulariseerumise suund, mistõttu tuleb ka Tartu toomkiriku ümberehitust ülikooli tarbeks näha ajastu üldises kontekstis. Nõnda võib tõdeda, et valgustusajastu radikaalsed haridusideed leidsid teostuse mõlemal pool Atlandi ookeani ja Tartu ning Virginia ülikoolide arhitektuurikontseptsioonid lähtusid sarnasest ideelisest allikast.

Tartu ülikoolis 1803. aastal avatud ökonomia, metsanduse, tehnoloogia ja tsiviilehituse õppetooli tegevus oli üles ehitatud vastavalt Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonomilise Sotsieteedi põhikirjas G. F. Parroti sõnastatud eesmärkidele. Õppetooli esimeseks professoriks valiti J. W. Krause. 1813. aastal kolis LÜÖS Riias üle Tartusse ning 1814. aastal avaldati sotsieteedi trükises ettepanekud Liivimaa talupoegade eluasemete parendamise teemal, mille kohta võtsid sõna ka ülikooli professorid G. F. Parrot ja J. W. Krause. Kuigi Liivimaa talupoegade eluasemete parendamise arutelu ei toonud reaalsuses endaga kaasa erilisi muutusi, näitas see ometi Lääne-Euroopa valgustusajastu edumeelsete ideede kiiret päralejõudmist Liivimaale ning siin oldi hästi kursis Euroopa uute tehniliste võtete ja võimalustega. Kõigis aruteludes on äratuntav David Gilly poolt 1796. aastal välja toodud ehituskunsti kitsaskohad, kes heitis ette saksa lugejatele, et puuduvad sobivad eeskujud maarahvale ja töölisperedele. Talupoegade eluasemete teemal peetud diskussiooni võib lugeda ka esimeseks avalikuks elukeskkondade üle peetavaks aruteluks Eesti arhitektuuriajaloos.

J. W. Krause ainekava ülesehitus tugines David Gilly mõjukale käsiraamatule *Handbuch der Land-Bau-Kunst* (1796, Berlin). Ta lähtus D. Gilly poolt välja pakutud jaotusest *schöne oder gelehrte Baukunst*, mida võiks J. W. Krause kontekstis nimetada arhitektuuriõppeks ning *Civil-Baukunst* ehk *bürgerliche Baukunst*, mis tegeleb peamiselt ehitiste konstruktsioonide, materjalide ja ökonomia teemadega. J. W. Krause toonitas, et *bürgerliche Baukunst*'i loengutes on rõhuasetus seatud põllumajandushoonetele või üldisemalt maaehitusele. Sisuliselt käivitas J. W. Krause ökonomia, tehnoloogia, metsanduse ja tsiviilehituse õppetooli 1806. aastal ning selleks ajaks oli ta jõudnud õppetoolile muretseda vajalikku erialakirjandust ning koostanud õppetooli õppekava, milles ta tutvustas lähemalt ka erialakursusi ning nende sisu. Professor Krause rõhutas, et õppetooli peamiseks eesmärgiks on anda ülevaade põllumajanduses ning tsiviilehituskunstis vajaminevatest teadmistest ning tema sõnutsi tuli „ilu siduda kasulikkusega ning teooria praktikaga“.

Samas on üsna keeruline anda hinnangut J. W. Krause tegevusele professorina, kuna õppetoolil oli tugev praktiline suunitlus, aga põllumajanduslikes ainetes ei olnud J. W. Krause eriti tugev, jäädes oma loengutes teoreetiliseks ja ülevaatlikuks, mida kinnitas ka vähene loengute küllastajate arv, seevastu *schöne*

Baukunst'i ehk arhitektuuri vallas tuleb küll tema teeneks lugeda vastavasisulise kirjanduse soetamist raamatukogule. Allikmaterjalidele tuginedes saab tõdeda, et Tartu ülikooli raamatukogus leidub väga väärtuslikke arhitektuuri ja ehituskunsti ning maastikuarhitektuuri alaseid teoseid, mida on siia tellitud kindla valikuprintsiibi alusel. Samuti sai kinnitust fakt, et Tartu ülikool oli 19. sajandi alguses väga aktiivses ideede- ja suhtevõrgustikus Lääne-Euroopa uusima teadus- ning kultuurimõttega, eriti prantsuse 18. sajandi teise poole radikaalsete valgustusideede ja reformikavadega. Prantsuse arhitektuuriteoreetikuid võtsin edile eeskujuks ka Berliini Ehitusakadeemia õppejõudud. Tartu ülikooli esimese kahe aastakümne üldine orienteeritus oli prantsuse loodusteadustele ja hariduskontseptsioonile ning seeläbi ka prantsuse ratsionaalsele, sensualismist mõjutatud arhitektuurimõttele, mis igati toetas valgustusideede elluviimist ühiskonnas.

Aleksander I arhitektuuripoliitikas viidi 1809. aastal olulise sammuna läbi ülevenemaaliste tüüpfassaadide kehtestamine eraehitusele. See samm oli mõeldud kreisi- ja kubermangulinnade üldilme parandamiseks ning ühtlustamiseks. Keiser Aleksander I suhtus siira poolehoiuga Prantsusmaa ja eriti C.-N. Ledoux' loomingusse, sest pühendas viimane 1804. aastal oma ühiskonnaautoopilise ideaal-linna Chaux' kontseptsiooni ja kavandid talle. Selle traktaadi sümboolne sõnum ja propagandistlik iseloom sobis igati valgustatud monarhile. Keiser Aleksander I sooviks oli oma radikaalse haridusreformi ja elukeskkonna parendamise ideedega kinnitada end Euroopas 18. sajandi teisel poolel valitsenud valgustatud monarhiate ritta, kuid veelgi suurema ambitsiooniga – üritada Vene impeeriumis viia ellu lausa sotsiaalutoopiliste mõõtmetega ümberkorraldusi ning moderniseerida muidu nii mahajäänud Venemaad. Henry Lefebvre on välja toonud mõtte, et monumentaalse ruumi väljaehitamine pakub igale selle ruumi loojale ehk sotsiaalsele liikmele kujutluse tema osalusest ja rollist selle ühiskonna palge kujundamisel. Seda protsessi on nimetatud ka kollektiivse eeskuju loomiseks üksikisiku üle ning sinna on sisse kodeeritud riiklik ideoloogiline programm võimust eraisiku üle.

Aastail 1809–1812 anti välja viis tüüpfassaadide kogumikku, millest üks sisaldas tarade ja väravate näidiseid. 1809. aastaks olid valminud esimesed 100 tüüpnäidist, 1812. aastal ilmusid kolmas ja neljas osa 125 tüüpfassaadi näidisega, neist pooled olid mõeldud juba majandus- ja tööstushoonetele, ning 1811. aastal ilmus viies kogumik 62 näidistara ja -väravaga. Esimese kogumiku näidised ja osa teisest kogumikust kavandas šotlane William Hastie (Venemaal tuntud Vassili Gestena), kes kasutas nende näidiste loomisel eeskujuna Inglise neopalladionismi, eelkõige Robert Adami ja *Vitruvius Scoticus*'e näiteid. Tüüpfassaadide näited kordavad Suurbritannia Georgian-stiilis neopalladionistlikult kujundatud linnaruumi. Nimelt sarnaneb Euroopa linnade, eriti Suurbritannia 18. sajandi teise poole elamukvartalite arhitektuur väga meie linnaruumis 19. sajandi esimesel poolel ehitatud näidetega. Tuleb arvestada, et elamuehituses kehtestatud nõuded olid üks osa üle-Euroopalisest valgustusajastu parendamise protsessist, mis algas Euroopas 18. sajandi keskpaiku. Tänapäeval võib tunduda paradoksaalne, et Peterburi kaudu liideti Eesti alade linnaarhitektuuri eeskujud

sel ajal kõige aktuaalsemate ideedega Euroopas. Kuid Bourdieu välja mõistet rakendades, saab konstrueerida Ledoux'sotsiaalutoopiliste ideede välja ja Briti neoklassitsismi visuaalseid eeskujusid kandva kultuurivälja sünteesi Peterburis, mis hakkas uue ideoloogia teenistuses tugevat mõju avaldama ka Balti kubermangudes.

Tartus kehtestati tüüpfassaadide alusel ehitustegevus 1810. aastal. Uue ehitusinstruksiooniga võeti tööle kaks linna ehitusmeistrit, kelle tööd finantseeris riik ja kes pidid koordineerima ehitustegevust tüüpfassaadide eeskujul. Tartus on 19. sajandi esimesel kolmandikul nii avalikud kui erahooned ehitatud tüüpfassaadide alusel. Tartu linnaruumis sulandusid 1830. aastatel kokku klassitsismi mitmetest allikatest pärit arhitektuurieeskujud. Esimese grupi moodustavad 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses kerkinud hooned, mille koondeeskujuks võib pidada Tartu raekoda ning maju Raekoja plats 8 või Narva maantee 23. Neid hooned on meie arhitektuuriajaloo kirjeldatud hoonete väliste stiilitunnuste alusel kas varaklassitsismi või *zopf*-stiilina, kus hoonete fassaadidel on markeeritud pilastritega keskrisaliidid, kasutatud on liseene ja rohke rippornamentidega ehispindasid ning avade ümber on dekoorirohke kaunistus. Paralleelselt samal ajal eksisteeris teine eeskujuliin, mis ulatub tagasi keisrinna Katariina II poolt 18. sajandi teisel poolel Vene linnades kehtestatud admistratiivklassitsismi alusel kavandatud elamute tüüpprojektideni. Ilmekaks näiteks on Raekoja plats 6, nn. vana ülikoolimaja fassaadilahendus, millel esineb ümardatud nurgalahendus ja lakooniline fassaadidekoor. Kolmanda impulsi Tartu ehitustraditsioonile andsid arhitekt J. W. Krause kavandatud ülikoolihoonete kompleksi arhitektuursed lahendused. Eriti on ümbruskonna elamute fassaadilahendusi mõjutanud ülikooli peahoone. Siin kasutatud Toskaana sammasportikust, rangeimat fassaadijoonist ja ristikülükukujulisi akantusmotiiviga ehispindu on sageli korratud peahoone vahetus läheduses ja Raekoja platsil kerkinud hoonetel. J. W. Krauset võib pidada Toskaana samba sissetoojaks Tartu klassitsistlikusse linnapilti. Neljanda impulsi tõi endaga kaasa tüüpfassaadide kehtestamine alates 1809. aastast. Nende näidiste eeskujul kerkinud ehitised matkivad neopalladionistlikku George'i stiilis linnade tüüpprojektide põhimõtteid Suurbritannias.

Tartu omapära avaldus rikkaliku dekooriga tiibuste kujunduses, mille kompositsioonis domineerivad Adam-stiilis urnid ja krateerid, meandermotiivid, rosetid, rippuvad rätid ja vanikute motiivid. Teatud paralleel tekib siin vabamüürlike pühitusastmete sümboolikaga.

Omaette põnev valdkond on sakraalarhitektuuri temaatika 19. sajandi esimesel poolel Tartu linnaruumis, kuna siin mängis olulist rolli ülikooli deistlik vaim kahel esimesel aastakümnel ja pärast seda toimunud muutus ortodoksse luterliku religiooni taastamise suunas. 1826. aastal anti Vene impeeriumis välja ukaas püstitada keiser Aleksander I mälestuseks uusi sakraalhooneid. 1842. aastal valmis Tartu linna ehitusmeistril Georg Friedrich Wilhelm Geistil eesti kogudusele mõeldud Maarja kirik, mille tarvis tegi ta 1836. aastal kaks projekti. Ühel kavandil on välisfassaadil märgata juba mõningaid gootipäraseid elemente, nagu teravkaarsed avad, kolmnurksuur, kuid hoone põhimahud ja interjööri-

lahendus on veel klassitsistlikud. Teatud mõttes peegeldavad Tartu Maarja kiriku esialgne kontseptsioon ja kaks järgnevat kavandit ka arhitekti erinevaid maailma-vaateid noore rahvuse sünniloos.

Rääkides valgustusideede mõjust Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses, tuleb esile tõsta Tartu ülikooli seost Euroopa humanistliku ja kosmopoliitse teadusmõtte traditsiooniga. Kui Virginia ülikooli hoonetekompleks kuulub UNESCO maailmapärandi nimekirja, siis on selleks piisavalt ajaloolist väärikust ka Tartu ülikooli hooneteansamblil koos Toomemäega, mis moodustavad tervikuna visuaalse jälje *VERITAS*'e nimelise teadlaste kogukonna püüdlustest sajandite vältel. Tartu ülikooli ajaloolist ehitatud keskkonda tuleks vaadata kui institutsionaalset ja arhitektuurset terviklahendust, kus peegeldub vastu oma ajastu haridus- ja teadusmõte. Teiseks on ehk olulisem teadvustada Tartu ülikooli sügavat vaimset ja intellektuaalset kapitali, mis võiks innustada „järeltulevaid põlvi“, nagu kirjutas Georg Friderich Parrot, õppima selles Teaduste pühamus ja andma oma panus Tartu kui hariduskeskuse püsijäämisele ning teadmiste kumuleerumisele.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Allikad

Eesti Ajalooarhiiv (EAA) fondid:

- 402 – Tartu Keiserlik Ülikool
- 2100 – Eesti Vabariigi Tartu Ülikool
- 403 – Tartu Keiserliku Ülikooli Koolikomisjon
- 384 – Riia (Tartu) õpperingkonna kuraator
- 386 – Tartu koolidirektoraat
- 291 – Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberner
- 296 – Liivimaa kubernerite kantselei
- 995 – Tartu magistraat
- 1185 – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet
- 3828 – Tartu kammerkohus
- 2623 – Tartu linnavalitsus
- 33 – Eestimaa kubermanguvalitsuse ehitus- ja teedekomisjon
- 1674 – Eestimaa Üldkasulik Ühing
- 2471 – Perekond Pistohlkors
- 5358 – Voldemar Vaga, kunstiajaloolane

Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (LVVA) fondid:

- 4038 – Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde
- 4011 – Materiāli par personām Rīga un Baltijas provincēs (1601–1939)
- 5759 – Kurzemes Literatūras un Mākslas Biedrība

Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja harulduste raamatute osakond (TÜR KHO) fondid:

- 3 – Morgenstern, Johann Karl Simon
- 4 – Tartu Ülikooli Raamatukogu
- 9 – Krause, Johann Wilhelm
- 60 – Parrot

Eesti Ajaloomuuseum:

kunstikogu

Eesti Kirjandusmuuseum:

kultuurilooline kogu
fotokogu

Eesti Rahva Muuseum:

fotokogu

Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetool:

fotokogu

Bibliothèque de l'Institut de France:

Georges Cuvier, Déherain catalogue

Dundee City Archive and Record Centre:

Materjalid šotlaste kohta Narva Kreenholmi manufaktuuris: GD/XII3/1/1-21.

Publitseeritud allikad

Полное Собрание Законов Российской Империи (Pol'noe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii, PSZ).

Т. XIX (1770–1774)
Т. XXVII (1802–1803)
Т. XXVIII (1804–1805)
Т. XXX (1808–1809)
Т. XXXIV (1817)
Sobranie II, Т. VI (1830)
Sobranie II, Т. XVI (1840)

Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Российской Империи. Часть I, Санкт-Петербург 1809 года. (Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii. Čast' I, Sankt-Peterburg, 1809 goda);

Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Российской Империи. Часть II, 1809 года. (Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii. Čast' II, Sankt-Peterburg, 1809 goda);

Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Российской Империи. Часть III, Санкт-Петербург 1812 года. (Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii. Čast' III, Sankt-Peterburg, 1812 goda);

Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Российской Империи. Часть IV, Санкт-Петербург, 1812 года. (Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii. Čast' IV, Sankt-Peterburg, 1812 goda);

Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для заборовъ и воротъ для частныхъ строений въ городахъ Российской Империи. Санкт-Петербург, 1811 (Sobranie Fasadov', Ego Imperatorskim' Veličestvom' vysočajše aprobovannyh' dlja zaborov' i vorot' dlja častnyh' strojenij v gorodah' Rossijskoj Imperii. Čast' IV, Sankt-Peterburg, 1811 goda.)

Kirjandus

Abhandlungen der liefländischen Gemeinnützigen ökonomischen Societät hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend. Erster Theile. Riga: C. J. G. Hartmann, 1802.

A History of the University in Europe. Vol. II. Gen. Ed. Rüegg, Walter. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat: C. Mattisen, 1889.

- Aleksandr I. „Sfinks, ne pazgadannyj do groba...“. Gosudarstvennyj Èrmitaž, Sankt-Peterburg, Gosudarstvennyj arhiv Possijskoj Federacii Moskva. Sankt-Peterburg, 2005.
- Aleksandrova, L. Luidži Ruska. – Zodièie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka. 300 let Sankt-Peterburgu. Sostavitel' Isačenko, V. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1998, lk. 90–112.
- Allgemeine Magazin für die bürgerlichen Baukunst. Hrgs. Huth, Gottfried. Bd.1. Th. 1–2. Weimar: Hoffmann, 1789.
- Alttoa, Kaur. Gooti arhitektuur ja Erwin Panofsky. – Akadeemia 1993, nr. 4, lk. 731–741.
- Alttoa, Kaur. J. W. Krause ja ülikooli raamatukogu. – Kunst 1984, nr. 1, lk. 62–65.
- Aluve, Kalvi. Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis: ehitusajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, 1976.
- Aluve, Kalvi; Valdre, Rein. Tartu Ülikooli aula. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.
- Ammandamatu Morgenstern. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1996. Käsikirjalised konverentsi ettekanded.
- Anders, Emil. Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders (1810–1840). – Baltische Monatschrift 1892, Bd. 34, Reval, Riga, Leipzig: F. Kluge, A. Stieda, Rud. Hartmann, lk. 224–226.
- Andreejev, Andreij. Imperator Aleksandr I i professor G. F. Parrot: k istorii vozniknovenija „Universitetskoi avtonomii“ v Rossii. – Otečestvennaja Istoija 2006/6. Moskva: Possijskaja Akademija Nauk, lk. 19–30.
- Andresen, Lembit. Comenius und Baltikum. Lembit Andresen 7. Koost. Paatsi, Vello. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2004.
- Andresen, Lembit. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III. Tallinn: AS BIT, 2002.
- Andresen, Lembit. Jan Amos Komenský – teadusliku pedagoogika rajaja. – Akadeemia 1992, nr. 12, lk. 2551–2564.
- Antiigileksikon 1–2. Tallinn: Valgus, 1983.
- Anzeige der Vorlesungen, welche auf der Kaiserlichen Akademie zu Dorpat von 1. Mai bis zum 1. Julius des Jahres 1802–1828. gehalten werden. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803–1828.
- Architectural Theory: From the Renaissance to the Present. Köln, London: Taschen, 2003.
- Architectural Theory and practice from Alberti to Ledoux. Ed. Wiebenson, Dora. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
- Architectural Theory. Volume I. An Anthology from Vitruvius to 1870. Ed. Mallgrave, Francis. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
- Art in Theory 1648–1815. Eds. Harrison, Charles; Wood, Paul; Gaiger, Jason. An Anthology of Changing Ideas, Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
- Bacon, Francis. Essays, Civil and Moral. The Harvard Classics. (<http://www.bartleby.com/3/1/>)
- Bacon, Frances. Historia Vitae et Mortis. Amsterdam: Johannes Ravesteinium, 1663.
- Bacon, Francis. The New Atlantis. Uus Atlantis. Valik esseid. Loomingu Raamatukogu 2004, nr. 40.
- Baker, Keith M. On the problem of the ideological origins of the French Revolution. – Modern European Intellectual History. London: Ithaca, 1982.
- Balk, Daniel Georg. Was war einst Kurland? Eine medizinisch-politische Abhandlung für Gesezgeber und Richter in höhern tribunale. Mitau: J. Fr. Stettenhagen, 1795.

- Beaurepaire, Pierre-Yves. *L'Autre et le Frère. L'Enranger et la Franc-maçonnerie en France au XVIIIe siècle*. Paris: Honoré Champion Éditeur, 1998.
- Beleckaja, E.; Krašennikova, N.; Černozubova, L.; Ern, I. *Obrazcovye proekty v žiloz zastrojke russkih gorodov XVIII–XIX vehak*. Moskva, 1961.
- Bell, Daniel. *Murrangud kolmes maailmavaates*. – *Akadeemia* 1990, nr. 3, lk. 486–489.
- Bergdoll, Barry. *European Architecture 1750–1890*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2000.
- Bienemann, Friedrich. *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Aleksander I. Zum Säkulargedächtnis der alma mater Dorpatensis*. Reval: Verlag von Franz Kluge, 1902.
- Bienemann, Friedrich. *Georg Friedrich Parrot's Jugendleben (1767–1801)*. St Peterburg: St Peterburger Zeitung, 1897.
- Blackburn, Simon. *Oxfordi filosoofialeksikon*. Tallinn: Vagabund, 2002.
- Blondel, Jacques-François. *Cours d'architecture ou traité de la Décoration, Distribution e Construction des bâtiments*. 6 tome. Paris: Desaint, 1771–1777.
- Blount, Charles. *The Life of Apollonius of Tyana*. 4 Vols. London, 1680.
- Borsay, Peter. *The English Urban Renaissance: Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1770*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Bosse, Heinrich. *Die Hofmeister in Livland und Estland. Ein Berufsstand als Vermittler der Aufklärung. – Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands: Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Hrsg. Elias, Otto-Heinrich. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996, lk. 165–208.
- Bourdieu, Pierre. *The Field of Cultural Production*. Cambridge: Polity Press, 1993.
- Bowen, James. *A History of Western Education. Volume III. The Modern West: Europe and the New World*. London and New York: Routledge, 1981.
- Braham, Allan. *The Architecture of the French Enlightenment*. London: Thames and Hudson, 1989.
- Broadie, Alexander. *The Scottish Enlightenment: The Historical Age of the Historical Nation*. Edinburgh: Birlinn, 2005.
- Brotze, Johann Christoph. *Estonica*. Tallinn: Estopol OÜ, 2006.
- Bruiningk, Karl Axel Christer von. *Ueber Verbesserung livländischer Bauernwohnungen, von einem livländischen Gutsbesitzer. – Neueres ökonomisches Repertorium für Livland*. Bd. 2, St. 3, Dorpat, 1814, lk. 144–145.
- Buildings and Society. Essays on the social development of the built environment*. Ed. King, Anthony. London, Boston: Routledge & Kegan Paul, 1980.
- Carolus Morgenstern dixit*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1970.
- Cassirer, Ernst. *Die Philosophie der symbolischen Formen*. 3 Bde., Berlin, 1923–1929.
- Charters of Foundation and Early Documents of the Universities of the Coimbra Group*. Eds. Hermans, Jos. M. M.; Nelissen, Marc. Leuven: Leuven University Press, 2005.
- Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alain. *A Dictionary of Symbols*. Oxford: Blackwell Reference, 1994.
- Comenius, Johannes. *Via Lucis Vestigata & vestiganda*. Amsterodami: Apud Christophorum Cunradum, 1668.
- Craske, Matthew. *Art in Europe 1700–1830. A History of the Visual Arts in an Era of Unprecedented Urban Economic Growth*. Oxford and New York: Oxford University Press, 1997.
- Curl, James Steven. *Georgian Architecture*. Devon: David & Charles, 1993.
- Curl, James Steven. *The Art & Architecture of Freemasonry*. London: B. T. Batsford, 2002.

- Danto, Arthur C. *The Visual Arts in Post-Historical Perspective*. New York: Noonday Press, 1992.
- d'Argenville, Dezallier. *Conchyliologie, oder Abhandlung von den Schnecken, Muscheln u.a. Schaathieren Zoomorphose*. Wien: Krausischen Buchhandlung, 1772.
- Darnton, Robert. *George Washingtoni valehambad. Tavatu teejuht 18. sajandisse*. Tallinn: Varrak, 2003.
- Das Erste Jubelfest der Kaiserlichen Universität Dorpat gefeiert am 12. December 1827. Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1828.
- Das Universitätsgebäude in Dorpat Rigascher Almanach für 1882. Riga: Druck und Verlag von M. F. Häcker, 1882.
- Davies, Norman. *Europe. A History*. London: Pimlico, 1997.
- Der fünfzehnte September 1805 in Dorpat. Dorpat: M. G. Grenzius Universitäts-Buchdruckerei, 1805.
- Des Marcus Vitruvius Pollio Baukunst. Aus dem Römischen Urschrift Übersetzt von August Rode. Leipzig: bey Georg Joachim Göschen, 1796.
- Dickson, Donald. R. *The Tessera of Antilia. Utopian brotherhoods & Secret Societies in the Early Seventeenth Century*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1998.
- Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734–1837. Hildesheim und Leipzig: August Lax Verlagsbuchhandlung, 1937.
- Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung Dorpat MDCCCXXVII. Hrsg. Johann Philipp Gustav Ewers. Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1827.
- Dorpat – Yuryev – Tartu and Voronezh: the Fate of the University Collection. I. Dorpat-Jurjev-Tartu ja Voronež: ülikooli kollektsooni saatus. Vast. toim. Kukk, Inge. Tartu: Ilmamaa, 2006.
- Dvořák, Marx. *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte*. München, 1924.
- Eco, Umberto. *Foucault's Pendulum*. San Diego, New York, London: A Helen and Kurt Wolff Book Harcourt Brace Jovanovich, 1989.
- Eesti talurahva ajalugu. 1. Vanimatest aegadest 19. sajandi keskpaigani. Toim. Kahk, Juhan. Eesti Teaduste Akadeemia, Ajaloo instituut. Tallinn: Olion, 1992.
- Eilart, Jaan. G. F. Parrot looduse uurimise arendajana. – G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Toim. kolleegium: Kudu, Elsa; Kudu, K.; Lias, R.; Mürsepp, P.; Prüller, P. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk. 126–129.
- Encyclopédie, Dictionnaire raisonné des arts, des sciences, et des métiers. Denis Diderot, Jean Baptiste d'Alembert. 1751–1765.
- Engelhardt, Hans Dietrich von; Neuschäffer, Hubertus. *Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät (1792–1939)*. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1983.
- Engelhardt, Roderich von. *Die deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung*. Reval: Franz Kluge, 1933.
- Eriksson, Gunnar; Frängsmyr, Tore. *Ideedeajaloo põhijooni*. Tartu: AS Atlex, 2007.
- Etlin, Richard A. *Symbolic Space. French Enlightenment Architecture and Its Legacy*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994.
- Evsina, N. *Arhitekturnaja teorija v Rossij vtoroj poloviny XVIII– načala XIX veka*. Moskva: Nauka, 1985.
- Ferrone, Vincenzo. *Teadlane. – Valgustusajastu inimene*. Koost. Vovelle, Michel. Tallinn: Avita, 2006.
- Floryan, Margrethe. *Gardens of the Tsars. A Study of the Aesthetics, Semantics and Uses of the Late 18th Century Russian Gardens*. Aarhus: Aarhus University Press, 1996.

- Flynn, James. T. *The University Reform of Tsar Alexander I 1802–1835*. Washington, D. C.: The Catholic University of America Press, 1988.
- Forty, Adrian. *The modern hospital in England and France: the social and medical uses of architecture. – Buildings and Society. Essays on the social development of the built environment*. Ed. King, Anthony. London, Boston: Routledge & Kegan Paul, 1980.
- Forty, Adrian. *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*. London: Thames & Hudson, 2000.
- Foucault, Michel. *Of Other Space: Utopias and Heterotopias. – Rethinking Architecture*. Ed. Leach, Neil. London and New York: Routledge, 1997, lk. 350–356.
- Foucault, Michel. *Panopticism.– Rethinking Architecture*. Ed. Leach, Neal. London, New York: Routledge, 1997, lk. 356–366.
- Friebe, Wilhelm Christian. *Physisch-Ökonomisch und statistische Bemerkungen von Lief- und Ebstland oder von der beiden Statthalterschaften Riga und Reval*. Riga: Hartknoch, 1794.
- Fäsch, Johann Rudolph. *Jakob Barozzi von Vignola bürgerliche Baukunst nach den Grundlegern der fünf Säulenordnung mit nöthigen Anmerkungen vermehrt*. Nürnberg: A. G. Schneider und Weigels, 1815.
- Galison, Peter; Thomson, Emily. *The Architecture of Science*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1999.
- Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803. Koost. Loosme, Ingrid; Rand, Mare. *Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis VI*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1992.
- G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Toim. kolleegium: Kudu, Elsa; Kudu, K; Lias, R.; Mürsepp, P; Prüller, P. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967.
- Gilly, David. *Handbuch der Land-Bau-Kunst. Vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirtschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen. 2. Theile*. Berlin: Friedrich Vieweg, 1797–1798.
- Glendinning, Miles; MacKechnie, Aonghus. *Scottish Architecture*. London: Thames and Hudson World of Art, 2004.
- Goethe, Johann Wolfgang von. *Von deutscher Baukunst. – Allgemeine Magazin für die bürgerlichen Baukunst 1789*. Bd. 1, Th. 1. Hrsg. G. Huth. Weimar: Hoffmann, lk. 84–93.
- Grabar', Igor'. *O Russkoj arhitekture*. Moskva: Nauka, 1969.
- Grabar', Igor'. *Peterburgskaja arhitektura v XVIII i XIX vekah*. St. Peterburg: Lenizdat, 1994.
- Habermas, Jürgen. *Avalikkuse struktuurimuutus. Uurimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast*. Tallinn: Kunst, 2001.
- Hafertepe, Kenneth. *An Inquiry into Thomas Jefferson's Ideas of Beauty. – Journal of the Society of Architectural Historians 2000*, No. 6 (59/2), lk. 216–231.
- Hahn, Roger C. *The anatomy of a scientific institution: 1666–1803, the Paris Academy of Sciences*. Berkeley: University of California Press, 1971.
- Hans, Nicolas. *UNESCO of the Eighteenth Century: La Loge des Neuf Sœurs and Its Venerable Master, Benjamin Franklin. – Freemasonry on Both Sides of the Atlantic: Essays Concerning the Craft in the British Isles, Europe, the United States, and Mexico*. Ed. Weisberger, William R. New York: Columbia University Press, 2002, lk. 279–297.

- Harries, Karsten. *The Ethical Function of Architecture*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1997.
- Harris, Eileen. *Batty Langley: A Tutor to Freemasons*. – *Burlington Magazine* 1977, No. 119, lk. 327–333.
- Hatt, Michael; Klonk, Charlotte. *Art History. A critical introduction to its methods*. Manchester and New York: Manchester University Press, 2006.
- Heeg, Jürgen. *Die Wohn- und Lebensbedingungen der Letten und Esten in der baltischen Agrarpublizistik. – Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands: Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Hrsg. Elias, Otto-Heinrich. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996, lk. 107–124.
- Hellermann, Dorothee von. *Gerhard Kügelgen (1772–1820). Das zeichnerische und malerische Werk*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 2001.
- Hirschfeld, Christian Cay Lorenz. *Theorie der Gartenkunst*. Bde. I–V. Leipzig: M. G. Weidmanns Erben und Reich, 1779–1785.
- Hochstrasser, T. J. *The Institutionalisation of Philosophy in Continental Europe. – The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Vols. I–II. Ed. Haakonssen, Knud. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, lk. 69–96.
- Hofmann, Werner. *Luther und die Folgen für die Kunst*. München: Prestel Verlag, 1983.
- Howard, Jeremy; Kuznetsov, Sergei. *Scottish Architects in Tsarist Russia*. – *History Today* 1996, Volume 46(2), February.
- Hyrkkänen, Markku. *Ideajaloo mõte*. – *Akadeemia* 1990, nr. 12, lk. 2555–2579.
- Iluaianduse käsiraamat*. Toim. Mari Laane. Tallinn: Varrak, 2000.
- Istoriija Russkoj Arhitektury*. Gen. red. B. Kirikov. Leningrad: Strojizdat, Leningradskoe otdelenie, 1983.
- Jacob, Margaret C. *Living the Enlightenment. Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. New York and Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Jacob, Margaret C. *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*. London: George Allen & Unwin, 1981.
250. *Jahre Georg-August-Universität Göttingen*. Ausstellung im Auditorium. Göttingen: Georg-August-Universität Göttingen, 1987.
- Jansen, Ea. *Natsionalismist*. – *Looming* 1991, nr. 3, lk. 380–390.
- Johann Wilhelm Krause 1757–1828. *Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*. Koost. Hiip, Hilikka; Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.
- Johann Wilhelm Krause 1757–1828. *Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*. Koost. Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.
- Jolibert, Bernard. *Condorcet (1743–1794). – Prospects: the quarterly review of comparative education* 1993, Vol. XXIII, No 1–2. Paris: UNESCO: International Bureau of Education, lk. 197–209.
- Jones, Bernard E. *Freemason's Guide and Compendium*. London: Harrap, 1988.
- Jürjo, Indrek. *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel. 1737–1819*. Tallinn: Riigi- arhiiv, 2004.
- Jäsche, Gottlob Benjamin. *Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21-sten und 22-sten April 1802 geschehenen Eröffnung der neu angelegten Kayserlichen Universität zu Dorpat in Livland*. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803.
- Kalnein, Wend von. *Architecture in France in the Eighteenth Century*. Yale, New Haven: Yale University Press, Pelican History of Art, 1995.

- Kalnin, V. G. F. Parrot ja meditsiin. – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Toim. kolleegium: Kudu, Elsa; Kudu, K.; Lias, R.; Mürsepp, P.; Prüller, P. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk. 107–121.
- Kaufmann, Emil. Architektonische Entwürfe aus der Zeit der französischen Revolution. – Revolutionarchitektur. Klassische Beiträge zu einer unklassischen Architektur. Hrsg. Philipp, Klaus Jan. Braunschweig/Wiesbaden: Fried. Vieweg and Sohn, 1990, lk. 17–29.
- Kaufmann, Emil. Three Revolutionary Architects, Boullée, Ledoux and Lequeu. – Transactions of the American Philosophical Society 1952, Vol. 42, Part 3, lk. 431–564.
- Kaufmann, Emil. Von Ledoux bis Le Corbusier. Ursprung und Entwicklung der autonomen Architektur. Wien, 1933.
- Klügen, G. S. Versuch über der Salomonische Tempel. – Allgemeine Magazin für die bürgerlichen Baukunst 1789, Bd. 1, Th. 1. Hrsg. Huth, Gottfried. Weimar: Hoffmann, 1789, lk. 15–28.
- Kodres, Krista. Kõneleva arhitektuuri ideest. – Akadeemia 1999, nr. 8, lk. 1609–1629.
- Kodres, Krista. Pühakoda kui tempel ja korrasstatud struktuur. A. W. Hupel arhitektuurihindajana. – Kunstiteaduslikke Uurimusi. 2008, nr. 1–2 (17), lk. 39–51.
- Konrad, Nikolai. Ajaloo mõttest. Tallinn: Eesti Raamat, 1987.
- Koršunova, M. Džakomo Kvarengi. – Zodičie Sankt-Peterburga XVIII vek. 300 let Sankt-Peterburgu. Redaktery Artem'ev, Ju.; Prohvatilova, S. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1997, lk. 721–769.
- Korthaase, Werner. Tolerance, Reform, and Scholarship: J. A. Comenius, Bengt Skytte, G. W. Leibniz, and Daniel Ernst Jablonski. – Studia Comeniana et historica 2003, Vol. 69/70, lk. 61–108.
- Koselleck, Reinhard. Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Stuttgart, 1972–1997.
- Koselleck, Reinhard. Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680–1820. München, 1985.
- K. Morgenstern 200. Teadusliku Raamatukogu Töid III. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 262. Tartu, 1970.
- Krause, J. W. Ein Paar Worte über die kleine Schrift: Ueber Verbesserung livländischer Bauerwohnungen u., von dem hrn. Kollegienrath und Ritter, Professor Krause in Dorpat. Neuere ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, St. 4. Dorpat, 1814, lk. 331–353.
- Krause, Johann Wilhelm. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. – Baltische Monatschrift 1902, Bd. 53, lk. 229–250; 330–346; 361–385. Bd. 54, lk. 81–103.
- Krause, Johann Wilhelm. Ueber der bürgerlichen Baukunst in Tabellen zum Behuf akademischer Vorlesungen entworfen von Johann Wilhelm Krause ord. Prof. der Oekon. und Baukunst. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1806.
- Krause, Johann Wilhelm. Öconomie und Architectur. Eine Skizze über den wechselseitigen Einfluss derselben auf Gemeinwohl als Antrittsrede gehalten den 13. Junius 1803. von J. W. Krause – ordentliche prof. der Öconomie, Technologie, Forstkunde und bürgerliche Baukunst an der Kaiserliche Universität zu Dorpat. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803.

- Kreem, Tiina-Mall. Oma aja laps. Tartu ülikooli kiriku ehitusplaanidest 19. sajandi kohalikus ja rahvusvahelises kontekstis. – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 2005, nr. 4 (14), lk. 81–117.
- Kruft, Hanno-Walter. *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*. New York: Princeton Architectural Press, 1994.
- Kudu, Elsa. K. Morgenstern valgustuslike ideede levitajana Liivimaal. – *Teadusliku Raamatukogu Töid III. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, vihik 262. Tartu: 1970, lk. 5–17.
- Kuznecov, S. Vil'jam Geste. – *Zodčie Sankt-Peterburga XIX – načala XX veka. 300 let Sankt-Peterburgu. Sostavitel' Isačenko, V. Sankt-Peterburg: Lenizdat*, 1998, lk. 123–131.
- Lahnstein, Peter. *Schilleri elu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1992.
- Lancmanis, Imants. Mõisaarhitektuur Liivimaal. Gutsarchitektur in Livland. – *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal/Als Architekt in Livland*. Koost. Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 137–236.
- Langins, Jānis. Diverging Parallel Lives in Science: Unpublished Correspondence from Georges-Frédéric Parrot to Georges Cuvier. – *Journal of Baltic Studies* 2004, Volume XXXV, 2004, No. 3, Fall, lk. 297–320.
- Laur, Mati. *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000.
- Le Camus de Mézières, Nicolas. *Von der Uebereinstimmung der Baukunst mit unsern Empfindungen*. – *Allgemeine Magazin für die bürgerlichen Baukunst 1789–1790*. Hrsg. Huth, Gottfried. Weimar: Hoffmann. Bd. 1, Th. 1, lk. 97–172; Th. 2, lk. 66–169.
- Ledoux, Claude-Nicolas. *L'Architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation*. Paris, 1804. Reprint ed. Ramée, Daniel. Princeton, 1984.
- Lefebvre, H. *The production of space*. – *Rethinking Architecture*. Ed. Leach, Neil. London, New York: Routledge, 1997, lk. 139–146.
- Leppik, Lea. *Rektor Ewers*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001.
- Les Ephemerides du Citoyen, ou Bibliothèque Raisonnée des Sciences Morales et Politiques*. Marquis de Mirabeau. Paris, 1767.
- Les Ephemerides du Citoyen, ou Bibliothèque Raisonnée des Sciences Morales et Politiques*. Dupont de Nemours, Pierre-Samuel. Paris: Lacombe, 1768–1772.
- Lewis, Anthony; Lowrey, John. James Craig: Architect of the First New Town of Edinburgh. – *Architectural Heritage: The Journal of the Architectural Heritage Society of Scotland* 1995, Vol. V, lk. 40–49.
- Liim, Allan. Saksa koolidest Tartus 19. sajandil. – *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik*. Koost. Piirimäe, Helmut; Sommerhage, Claus. Tartu 1998, lk. 140–166.
- Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet 200. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale, 25. september 1992 Tartus. Toim. Kivimäe, Sirje. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.
- Lillak, Rein. *Eesti põllumajanduse ajalugu*. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, 2003.
- Lissok, Michael. *Progressivaim ja tehnika. Im Geiste des Fortschritts und der Technik*. – *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal/Als Architekt in Livland*. Koost. Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 335–382.

- Lukas, Liina. Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Tartu-Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, 2006.
- Luther und die Folgen für die Kunst. Hrsg. Hofmann, Werner. München: Prestel-Verlag, 1983.
- Löwis of Menar, Andreas. Einige Bemerkungen zu der vor einiger Zeit in Dorpat erschienenen Schrift: Ueber Verbesserung livländischer Bauernwohnungen, von dem beständigen Sekretair der ökon. Societät, Löwis. Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, St. 4. Dorpat, 1814, lk. 243–295.
- Lyall, Sutherland. Dream Cottages: From Cottage Ornee to Stockbroker Tudor. – 200 Year of the Cult of the Vernacular. London: Robert Hale Ltd, 1988.
- Macinnes, Robert. Robert Adam's Public Buildings. – Architectural Heritage: The Journal of the Architectural Heritage Society of Scotland 1993, Vol. IV, lk. 10–22.
- Maiste, Juhan. Antiigi heiaastusi. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks. Koost. Hiiop, Hilka; Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999, lk. 153–182.
- Maiste, Juhan. Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaa/Als Arhitekt in Livland. Koost. Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 19–75.
- Maiste, Juhan. Johann Wilhelm Krause joonistajana. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 1994, nr. 7, lk. 156–179.
- Maiste, Juhan. Johann Wilhelm Krause – teadlane ja poeet 19. sajandi alguse Tartus. – Tuldud teed edasi. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise teaduskond, 2007, lk. 298–309.
- Maiste, Juhan. Keskaegse katedraali varemestest tõuseb valgustusajastu tempel. – Retracing Steps. Tuldud teed tagasi. EKA Restaureerimiskooli väljaanded, nr. 1. Eesti Kunstiakadeemia Toimetised nr. 12. Tallinn, 2002, lk. 450–465.
- Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Alma Mater Tartuensis. Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.
- Mallgrave, Harry Francis. Architectural Theory. Volume I. An Anthology from Vitruvius to 1870. Oxford: Blackwell, 2006.
- Mann, Friedrich. J. H. Pestalozzi's Leben und Wirken. Langensalza: Beyer, 1925.
- Margolis, J.; Tiškin, G. Edinye vdohovneniye, Očerki istorii universitetskogo obrazovaniya v Peterburge v konce XVIII–pervyj polovine XIX veka. St. Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, 2000.
- Markus, Thomas A. Buildings and Power. Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types. London and New York: Routledge, 1993.
- Martinson, Karl. Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet kui teadusorganisatsioon. – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet 200. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale, 25. september 1992 Tartus. Toim. Kivimäe, Sirje. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994, lk. 47–67.
- Milizia, Francesco. Grundsätze der bürgerlichen Baukunst in drei Theilen. Aus dem Italiänischen. Leipzig: im Schwickertschen Verlage, 1784.
- Mitchell, Thomas W. J. Iconology: Image, Text, Ideology. Chicago, London: University of Chicago Press, 1987.
- Moisy, Sigrid von. Vor der Aufklärung zur Romantik Geistige Strömung in München. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 1984.
- Morgenstern, Karl. Vom Verdienste. Zum Gedächtniss Alexanders des Ersten. Vortrag von Karl Morgenstern. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1927.

- Mowl, Tim. *Gentlemen & Players. Gardeners of the English Landscape*. Stroud: Sutton Publishing, 2004.
- Neoclassicism and Romanticism. Architecture. Sculpture. Painting. Drawing. Ed. Toman, Rolf. Cologne: Könemann, 2000.
- Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, St. 3, Dorpat, 1814.
- Neufforge, Jean-François. *Recueil élémentaire d'architecture*, 10 tome. Paris, 1757–1780.
- Neuschäffer, Hubertus. Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed ja tema vahekord rüütelkonnaga. – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed 200. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale, 25. september 1992 Tartus. Toim. Kivimäe, Sirje. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994, lk. 21–31.
- Nurk, Tiina. Karl Morgensterni reisimälestusi Prantsusmaalt 1809. aastal. – Ammendamatu Morgenstern. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1996, lk. 27–30.
- Olesk, Arko. Why is Sir Francis Bacon a candidate for the title „Founder of Modern Science“? London: Imperial College London, 2008.
- Oissar, Edgar. G. F. Parroti maailmavaatest ja pedagoogilisest tegevusest. – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Toim. kolleegium: Kudu, Elsa; Kudu, K; Lias, R.; Mürsepp, P; Prüller. P. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk. 135–156.
- Ožegov, Sergej. Tipovoe i povtornoje stroitel'stvo v Rossii XVIII–XIX vekah. Moskva: Strojizdat, 1984.
- Ot mifa k proektu. Vlijanie italjanskikh i tičinskikh arhitektorov v Rossii epohi klassicizma. Red. Tedeski, L.; Navone. N. Gosudarstvennyj Ėrmitaž, Kantoral'noi muzej iskusstv Lugano. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyj Ėrmitaž, Akademija arhitektury Mendrizio, 2004.
- Panofsky, Erwin. *Studies in Iconology: Humanist Themes in the Art of the Renaissance*. 1939.
- Paris, Olga. Johann Wilhelm Krause. Magistritöö. Tartu, 1943. Asub Tartu Ülikooli Raamatukogus. Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803. Koost. Loosme, Ingrid; Rand, Mare. *Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis VI*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1992.
- G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Toim. kolleegium: Kudu, Elsa; Kudu, K; Lias, R.; Mürsepp, P; Prüller. P. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967.
- Parrot, Georg Friedrich. *Abhandlungen über den Bau von pisé für Landgebäude. – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffen. Erster Theil*. Riga: C. J. G. Hartmann, 1802, lk. 119–142.
- Parrot, Georg Friedrich. *Anfangsgründe der Mathematik und Naturlehre für die Kreisschulen der Ostprovinzen des russischen Reichs*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1815.
- Parrot, Georg Friedrich. *Die Bibel aus dem Standpunkte des Weltmannes betrachtet. Eine Rede gehalten min der General-Versammlung der Dörptschen Abtheilung der russischen Bibel-Gesellschaft am 18ten Januar 1823*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1823.
- Parrot, Georg Friedrich. *Der Ellipsograph, ein Instrument zur Beschreibung von Ellipsen verschiedener Ordnungen, zum Gebrauch in der Baukunst*. 1792.
- Parrot, Georg Friedrich. *Die Reinigung des Wassers durch Filtration. – Abhandlungen der liefländischen Gemeinnützigen ökonomischen Societät hauptsächlich die*

- Landwirtschaft in Liefland betreffend. Erster Theile. Riga: C. J. G. Hartmann, 1802, lk. 46–70.
- Parrot, Georg Friedrich. *Esprit de l'éducation, ou cathéchisme des pères et des instituteurs*. Francfort sur le Mein, 1793.
- Parrot, Georg Friedrich. Kõne Aleksander I-le. – *Akadeemia* 2002, nr. 12, lk. 2482–2484.
- Parrot, Georg Friedrich. Beschreibung der Lösch-Anstalten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1823.
- Parrot, Georg Friedrich. Lösch-Anstalten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat: M. C. Grenzius, Universität-Buchdruckerei, 1807.
- Parrot, Georg Friedrich. Rede über den Einfluß einer Univeristät auf die Geisterkultur derjenigen, welche sich nicht eigentlich dem gelehrten Stande widmen, bei Gelegenheit der Uebernahme der Prorektorats am 1sten August 1802. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1802.
- Parrot, Georg Friedrich. Rede bei gelegenheit der Publication der Statuten der Univeristät und der Abgabe des Rectorats am 21. sept. 1803. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803.
- Parrot, Georg Friedrich. Ueber den Einfluss der Naturerkenntnisse auf Menschenkultur. – G. B. Jäsche, Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21ten und 22sten April geschehenen Eröffnung der neu angelegten Kayserlichen Universität zu Dorpat in Livland. Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803, lk. 42–52.
- Parrot, Georg Friedrich. Ueber den Einfluss der Physik und Chemie auf die Arzneykunde nebst einer physikalischen Theorie des Fiebers und Schwindsucht. Inaug. Diss. Eines ordentlichen Professors der Physik. Dorpat, 1802.
- Parrot, Georg Friedrich. Ueber Rauchstuben und Aufklärung, von dem Hrn. Collegienrath und Ritter, Professor Parrot in Dorpat. *Neueres ökonomisches Repertorium für Livland*. Bd. 2, Stück 4. Dorpat, 1814, lk. 297–330.
- Parrot, Georg Friedrich. Versuche über das Verhalten der glasuren und unglasuren Kacheln bei dem Heißen. – *Abhandlungen der liefländischen Gemeinnützigen ökonomischen Societät hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend*. Erster Theile. Riga: C. J. G. Hartmann, 1802, lk. 342–355.
- Parry, Geraint. *Education*. – *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Vols. I–II. Ed. by Knud Haakonssen. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, lk. 608–638.
- Petuhov, Evgenij. *Imperatorskij Jur'evskiy, byvšiy Derptsij Universitet'. Za sto let ego suščitščestvovanija (1802–1902)*. T. I. Jur'jev': Tipografija K. Mattiisena, 1902.
- Pickstone, John. *Medicine, Society, and the State*. – *The Cambridge History of Medicine*. Ed. R. Porter. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Piirimäe, Helmut. *Suur Prantsuse Revolutsioon 1789–1799*. Tallinn: Olion, 1990.
- Piljavskij, Vladimir. *Gradostroitel'nye meroprijatija i obrazcovye projekty v Rossij v načale XIX veka*. – *Arhitekturnaja praktika i istorija arhitektury*. Sbornik naučnyh trudov. Vypusk 21. Leningrad-Moskva, 1958.
- Popper, Karl. *The Poverty of Historicism*. London and New York: Routledge, 1976.
- Porter, Roy. *Enlightenment Britain and the Creation of the Modern World*. London: The Penguin Press, 2000.
- Portoghesi, Paolo. *Nature and Architecture*. Milan: Skira, 2000.
- Raam, Villem. *Kr. J Petersoni ja Fr. R. Faelmanni ikonograafia*. Tartu: Akadeemiline Kirjandusühingu toimetised XV. RK Teaduslik Kirjandus: Tartu, 1941.

- Rael, Ronald. Thomas Jefferson and François Cointereaux, Professor of Rural Architecture in revolutionary Paris. – *Architectural History, Journal of the Society of Architectural Historians of Great Britain* 2008, Vol. 48, lk. 173–206.
- Raid, Niina. Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, 1987.
- Raid, Niina. Tartu tänavad aastani 1940. Tartu: ARC Projet, 1999.
- Raid, Niina. Tartu vanemaid ehitisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1981.
- Raid, Niina. Tartu Ülikooli peahoone. Tartu: AS Rahkoi, 1993.
- Raid, Niina. Vana ülikoolimaja Tartus. – *TÜR ajaloo küsimusi I*. Tartu, 1975.
- Raisma, Mariann. Musée ideale. Unistused täiuslikust muuseumist. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2008, nr. 1–2 (17), lk. 87–107.
- Raisma, Mariann, Tõese arhitektuuri otsingul. Auf der Suche nach einer wahren Architektur. – *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaa/Als Architekt in Livland*. Koost. Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 79–135.
- Raisma, Mariann. Voyages Pittoresques. – *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*. Koost. Hiip, Hilkka; Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999, lk. 113–152.
- Rapport historique sur les progrès des sciences naturelles depuis 1789, et sur leur état actuel. Réd. par Georges Cuvier, Secrétaire perpétuel de 1 Classe por les sciences physiques. Paris: de imprimerie Impériale, 1810.
- Recke, Johann Friderich; Napiersky, Karl Eduard. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1831.
- Rosenberg, Tiit. Bunge-aegne Tartu. – *ÕES Toimetised XXXV. Tundmatu Friedrich Georg von Bunge*. Koost. Rosenberg, Tiit; Luts, Marju. Tartu, 2006, lk. 11–41.
- Rossi, Paolo. Teadlane. – *Barokiajastu inimene*. Koost. Villari, Rosario. Tallinn: Avita, 2000.
- Saar, Jüri. Mälestis ootab oma aega kuuris. – *Tartu Postimees*, 2009, 02.05.
- Saarikangas, Kirsi. Tilan Tekijat. – *Katseenrajat Taidehistorian metodologiaa*. Jyväskylä: Helsingit yliopiston lahden tutkimus ja kolulutuskeskus, 1998.
- Saarinén, Esa. Läänemaise filosoofia ajalugu tipult tipule Sokratest Marxini. Tallinn: Avita, 1996.
- Sahmen, J. I. Aus einem Briefe an den Herausgeber, von dem Herrn Probst Sahmen in Oppekaln. Neuere ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, Stück 4. Dorpat, 1814, lk. 383–388.
- Schmidt, Albert J. William Hastie, Scottish planner of Russian Cities. – *American Philosophical Society* 1970, Vol. 114, No. 3, lk. 226–237.
- Schmidt, Freek. H. Expose Ignorance and Revive the Bon Goût. Foreign Architects at Jacques-François Blondel's École des Arts. – *Journal of the Society of Architectural Historians* 2002. Vol. 61, No. 1, lk. 4–29.
- Scotland in the Age of Improvement. Ed. Phillipson, Nicolas; Mitchison, Rosalind. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Selli, Eerik. Postijaamad riigi ja reisija teenistuses. Tallinn: Valgus, 1976.
- Seppel, Marten. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis* 15. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.
- Seybold, David Christoph. Die Werke der Philostrate, Welcher das Leben des Berühmten Philosophen Apollonius von Tyana enthält. Lemso: im Verlag der Meyerschen Buchhandlung, 1776.

- Shepherd, Ian. Exploring Scotland's Heritage. Crampain, The Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland., Edinburgh: Her Majesty's Stationery Office, 1986.
- Shvidkovsky, Dimitri. The Empress and the Architect. British Architecture and Gardens at the Court of Catherine the Great. New Haven and London: Yale University Press, 1996.
- Shvidkovsky, Dimitri. Classical Edinburgh and Russian Town-Planning of the Late 18th and Early 19th Centuries: The Role of William Hastie (1755–1832). – Architectural Heritage II. Ed. D. Howard. The Journal of the Architectural Scottish Architects Abroad. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991, lk. 69–78.
- Sivers, August Friedrich von. Bemerkungen über die von dem livl. Landraths-Collegio der livl. Gemeinn. Und ökon. Gesellschaft zur Beprüfung übergebene Abhandlung: Die Verbesserung der Bauerwohnungen betreffend, von dem herrn Landrichter von Sivers auf Uexküll. Neues ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, St. 4. Dorpat, 1814, lk. 353–383.
- Smith, Douglas. Working with Rough Stone. Freemasonry and Society in Eighteenth Century Russia. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1999.
- Soo, Tea. Kõrgem metsanduslik haridus Eestis ja Lätis enne 1920. aastat. – Metsanduslikust haridusest Eesti Vabariigi eel. Akadeemilise Metsaseltsi Toimetised XXIV. Tartu, 2007, lk.17–116 .
- Spary, Emma C. Utopia's Garden. French Natural History from Old Regime to Revolution. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000.
- Stone, Daniel. Polish Politics and National Reform 1775–1788. New York: Boulder, 1976.
- Strümpell, Ludwig. Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat. Zum Erinnerung an die Jahre von 1802–1865. Dorpat: Druck von C. Mattiesen, 1866.
- Summerson, John. Architecture in Britain 1530–1830. New Haven and London: Yale University Press, Pelican History of Art, 1993.
- Süss, Wilhelm. Karl Morgenstern 1770–1852, eloquentiae, I-II. Gr. et Lat., antiquitatum, aesthetices et historiae litterarum atque artis p. p. o. simulque bibliothecae academiae praefectus: ein kulturhistorischer Versuch. Dorpat: Mattiesen, 1928, 1929.
- Šuiskii, V. Andrejan Zahharov. – Zóðchie Sankt-Peterburga XIX – naçala XX veka. 300 let Sankt-Peterburgu. Sostavitel' Isaçenko, V. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1998. lk. 39–57.
- Zeitschrift für die elegante Welt 1806, Nr. 3. Leipzig: Voss.
- Zilgalvis, J. Pearls of Latvia. Rīga: Publishing House AGB, 2000–2001.
- Zóðchie Sankt-Peterburga XVIII vek. 300 let Sankt-Peterburgu. Redaktory Artem'ev, Ju.;Prohvatilova, S. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1997;
- Zóðchie Sankt-Peterburga XIX – naçala XX veka. 300 let Sankt-Peterburgu. Sostavitel' Isaçenko, V. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1998.
- Taev, Karl. Kristjan Jaak Peterson. Laulud ja päevaraamat. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk. 9–14.
- Tamm, Marek. Kuidas kirjutatakse ajalugu? Intervjuuraamat. Tallinn: Varrak, 2007.
- Tamul, Villu. Professorite instituut Tartus. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1974, lk. 85–92.
- Tamul, Villu. Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. – Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Koost. Piirimäe, Helmut; Sommerhage, Claus. Tartu: Tartu Ülikool saksa filoloogia õppetool, 1998, lk. 73–95.

- Tartu. Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1928.
- Tartu Ülikooli ajalugu I, 1632–1798. Koost. Piirimäe, Helmut. Tallinn: Valgus, 1982.; Tartu Ülikooli ajalugu II, 1798–1918. Koost. Siilivask, Karl. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Tartu Ülikooli Kliinikum 200. Tartu University Hospital 200. Toim. Velliste, Anne; Taal, Kristi. Tartu: SA Tartu Ülikooli Kliinikum, 2004.
- Tavernor, Robert. Palladio and Palladianism. New York: Thames & Hudson world of art, 2000.
- Teemus, Monika. Reisisides toas: pano-, kosmo- ja dioraamadest Tallinnas ja Tartus (1826–1850). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
- Teriing, Arvo. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008.
- Teriing, Arvo. Göttingeni ülikool ning selle osa Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemises XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 1987, nr. 10, lk. 615–623.
- The Encyclopaedia of Protestantism. Ed. Hillerbrand, Hans J. London, New York: Routledge, 2004.
- The Encyclopaedia of Religion. Vol. 5. Ed. Eliade, Mircea. New York, London: Macmillan Publishing Company, 1987.
- The English Garden. Literary Sources and Documents. Gen. Ed. Clarke, Graham. The Helm Information Literary Sources and Documents Series. The Banks: Helm Information Ltd, 1993.
- The Enlightenment World. Eds. Fitzpatrick, Martin; Jones, Peter; Knellwolf, Christa; McCalman, Ian. London, New York: Routledge, 2007.
- The New Penguin History of Scotland: From the Earliest Times to the Present Day. Eds. Houston, Rab; Knox, William. London: Penguin Books; Edinburgh: National Museums of Scotland, 2001.
- The Scottish Enlightenment: An Anthology. Ed. Broadie, Alexander. Edinburgh: Canongate Classics, 1997.
- The Story of New Lanark. Lanark: New Lanark Conservation Trust, 2006.
- The 18th Century Britain. The Cambridge Cultural History of Britain. Vol. 5. Ed. Ford, Boris. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Thomson, Ann. Informal networks. – The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy. Vols. I–II. Ed. Haakonssen, Knud. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, lk. 121–136.
- Tohvri, Epi. Ehitusmeistrist arhitektiks – G. F. W. Geist Tartu linnaruumi kujundajana 19. sajandi esimesel poolel. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2004, nr. 3–4 (13), lk. 50–77.
- Tohvri, Epi. *Philantrophini* mõju Eesti pargikunstile. – park looduses ja kunstis. Peatoim. Maiste, Juhan; Külvik, Mart. Tartu: Eesti Maaülikool, 2009, lk. 36–49.
- Tohvri, Epi. Liivimaa taluelamute parendamisest. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal/Als Architekt in Livland. Koost. Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 385–406.
- Tohvri, Epi. 18. sajandi teise poole Šoti valgustusliku arhitektuuri ideedest, nende retseptioonist Vene keisrikojas ning baltisaksa kultuuriruumis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, nr. 3 (15), lk. 96–116.

- Tohvi, Epi. Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2008, nr. 1–2 (17), lk. 56–86.
- Tohvi, Epi. Ühest sotsiaalutoopilisest eksperimendist Vene impeeriumi linnades 19. sajandi esimesel poolel. – Ehituskunst 2003, nr. 36/37, lk. 32–51.
- Tohvi, Epi. 1809.–1812. aasta Vene tüüpfassaadid ja nende rakendamine Tartu linnaruumis. Magistritöö, 2002. Käsikiri asub Tartu Ülikooli Raamatukogus.
- Traat, August. G. F. Parrot ja talurahvaküsimus Liivimaal. – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Toim. kolleegium: Kudu, Elsa; Kudu, K; Lias, R.; Mürsepp, P. Prüller. P. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk. 163–175.
- Troska. Gea. Mulgi suurtalu häärber. Eesti Riiklik Vabaõhumuuseum. Suitsutare. Tallinn: Valgus, 1976.
- Tõznenko, T. Vasilii Stasov. – Zodštšije Sankt-Peterburga XIX – natšala XX veka. 300 let Sankt-Peterburgu. Sostavitel' V. I. Isatšenko. Sankt-Peterburg: Lenizdat, 1998, lk. 132–157.
- Universitas Tartuensis 1632–2007. Koost. Hiio, Toomas; Piirimäe, Helmut. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Uus Testament ja Psalmid ehk Vana Testamendi laulud. Tlk-d Paul, Toomas; Masing, Uku. Tallinn: Olion, 1990.
- Vaga, Voldemar. Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1976.
- Vaga, Voldemar. Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1971.
- Vaga, Voldemar. G. F. Parrot' rahvuslikust päritolust. – G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale, Tartu, 1.–2. juuli 1967). Toim. kolleegium: Kudu, Elsa; Kudu, K; Lias, R.; Mürsepp, Prüller. P. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk. 199–203.
- Vaga, Voldemar. Tartu Ülikooli arhitektid. Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused. 5. Tartu, 1928.
- Venclova, Tomas. Four Centuries of Enlightenment. A Historic View of the University of Vilnius. – Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences 1981, Vol. 27, No. 1.
- Vidler, Anthony. Claude-Nicolas Ledoux. Architecture and Social Reform at the End of the Ancient Régime. Cambridge: The MIT Press, 1990.
- Vigel, Eduard. Tartu Ülikooli Teadusliku Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802–1839. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 115. Tartu, 1962.
- Viik, Tõnu. Astronoomiaharidusest Eestis. – Universum. Toim. Veskimäe, Rein. Tallinn, 1997.
- Viires, Ants. Esimene katse Eesti taluelamuid parandada. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXV. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn: Valgus, 1971, lk. 55–81.
- Vitruvius Pollio, Ten books on architecture. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Vitruvius Scoticus. William Adam. Reproduced in facsimile from the copy in the University of Glasgow Library with an introduction and notes to the plates by James Simpson. Edinburgh: Paul Harris Publishing, 1980.
- Volodin, Boriss F. Maailma raamatukogude ajalugu. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2005.
- Waldmann, Franz. Pestalozzi und Muralt: Yverdon und St Petersburg: ein Beitrag zum 150. Geburtstage Pestalozzi's den 12. Januar 1896. Schaffhausen: C. Schoch, 1896.

- Warnke, Martin. *Political Landscape. The Art History of Nature*. London: Reaktion Books, 1994.
- Watkin, David. *A History of Western Architecture*. 4. Ed. London: Laurence King Publishing, 2005.
- Weisberger, William R. *Parisian Masonry, the Lodge of the Nine Sisters, and the French Enlightenment. – Freemasonry on Both Sides of the Atlantic: Essays Concerning the Craft in the British Isles, Europe, the United States, and Mexico*. Ed. Weisberger, William R. New York: Columbia University Press, 2002, lk. 155–202.
- Whatmore, Richard. *Respublicanism and the French Revolution. An Intellectual History of Jean-Baptiste Say's political economy*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Whittaker, Cynthia H. *The Origins of modern Russian Education: an Intellectual biography of Count Sergei Uwarov, 1786–1855*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1984.
- Wistinghausen, Henning von. *Freimaurer in Estland. Ihre sozialstruktur am Beispiel der Revaler Loge „Isis“ 1773–1820. – Zwischen Aufklärung und Baltische Biedermeier: elf Beiträge zum 14. Baltischen Seminare 2002*. Hrsg. Elias, Otto-Heinrich. Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2007, lk. 177–210.
- Wittkower, Rudolf. *Allegory and the Migration of Symbols*. London: Thames & Hudson, 1977.
- Wittkower, Rudolf. *Architectural Principles in the Age of Humanism*. 1949.
- Wright, W. C. *Philostratus. The Life of Apollonius of Tyana*. London, New York: William Heinemann & G. P. Putham's Sons, 1921.
- Üprus, Helmi. *Eesti ala Vene keisririigi koosseisus. Kapitalistlike suhete kujunemine: Klassitsism. – Eesti arhitektuuri ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 290–294; 305–313.
- Üprus, Helmi. *Tallinn aastal 1825*. Tallinn: Kunst, 1965.
- Üprus, Helmi. *Tartu klassitsistlik arhitektuur*. Magistritöö. Tartu, 1942. Asub Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Üprus, Helmi. *Tartu Riikliku Ülikooli peahoone*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.
- Üprus, Helmi. *Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800). – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 229*. Tartu, 1969, lk. 154–172.
- Yates, Frances A. *The Rosicrucian Enlightenment*. London and New York: Routledge Classics, 2002.
- Åkermann, S. *Rose Cross over the Baltic. The Spread of Rosicrucianism in Northern Europe*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1998.

SUMMARY

Intellectual History of the Architecture in the Early 19th Century Tartu

Research tasks and goals

Tartu is primarily known as a university town and the best example of neo-Classical architecture in Estonia. The architectural ensemble of the University of Tartu, created during the initial quarter of the 19th century, dominated the town's space. The complex of the University buildings involves buildings specific to scientific institutions that express, in addition to their architectural and aesthetical values, the ideas of science and education of their time. Therefore, one of the tasks of the present thesis is to determine the ideas dominating the construction process, taking into consideration the context of the Enlightenment world of science.

The present thesis claims that besides Johann Wilhelm Krause, the University architect, emphasis should be placed on professor Georges-Frédéric Parrot (in German, Georg Friedrich Parrot), the first Rector of the reopened University, who brought here the new radical educational ideas of the circle of French naturalists and physiocrats.

In the 18th century, the Enlightenment movement paid special attention to the improvement of the living environment of all social strata in towns as well as in the country. To promote the application of these ideas, the Chair of Economics, Technology, Forestry and Architecture was established at the Faculty of Philosophy of the University. Among the goals of this research is to present an overview of the programme and activity of the Chair, held initially by Professor J. W. Krause.

Another research task has been to analyse the reasons for establishing the model façades all over the Russian Empire at the beginning of the 19th century, to explain particular architectural examples and their impact on the urban space of Tartu, bearing in mind the concept of improvement of the European Enlightenment era.

Research methods

The present thesis is characterized by an approach based on the understanding that art, architecture included, has been a rhetorical means to represent the ideas of a particular period of history. To realize the symbolic meaning of a piece of art, Arthur Danto suggests that the historic-critical way of thinking motivating the creation of the work of art be reconstructed.

To explain the intellectual background and meanings of works of art, several methods have been applied. To analyze the architectural environment of Tartu in the early 19th century, two methods have proved to be fruitful: firstly, the interdisciplinary method of history of ideas, and secondly, the theory involving the concept of *'habitus'*, 'field', 'symbolic capital', elaborated by Pierre Bourdieu. To describe the ideas that motivated and directed the construction activities of the early-19th century Tartu the art historian is supposed to take into consideration the specific 'cultural field' here as well as the ideas and their sources that characterized the personalities (e.g. G. F. Parrot's *habitus*) active in Tartu.

The applied research methods are based on the "history of ideas" methodology in understanding the architectural concept of the building lay-out of the University of Tartu and analysing the town construction; iconography and iconology while disclosing the symbolic value of the built environment. The 'history of ideas' approach enables the researcher to ask various questions concerning the historical-architectural environment, to study the reciprocal impact between such aspects as the ideas and ideologies, architects and their clients, circumstances and mentalities, etc., thus discovering a dominating and supporting idea or a group of such ideas.

Time-wise, the thesis mainly deals with the two decades from the beginning of the 19th century. That was the period of active construction both in the downtown area as well as on Toome Hill (Estonian 'Toomemägi'). It is not accidental that this period also coincides with the rule of the Russian Emperor Alexander I during 1801–1825 because his first governing period, from 1801 to the Patriotic War of 1812 is historically known as a liberal pre-reformation era. That was the time when modernised ministries commenced working, and several social reforms were adopted, in the spirit of the Enlightenment era, such as the new regulation of education institutions. In addition, the peasants of Livonia and Estonia were liberated from servitude, construction work on the basis of model façades and designs was launched in the towns of the Russian Empire, etc.

Introduction: the Enlightenment world of science and the 'Age of Improvement'

Prologue on the scientific and educational thought of Francis Bacon and his idea of Solomon's House and its revival by the French physiocrats and naturalists belonging to *Les Neuf Sœurs* Lodge in the second half of the 18th Century.

The "Grand Enlightenment project" of the 18th century envisaged the diffusion of knowledge by way of the *Encyclopédie*. However, the other supportive structure was to be the influential plan of radical Enlighteners to reform educational institutions, seen as a radical Enlightenment project for the "diffusion of the light of knowledge". The first man to propose such an approach was the Lord Chancellor of England, politician, scientist and philosopher Sir

Francis Bacon. He was of the opinion that the underlying basis of science had to be cosmopolitanism and information exchange, while the scientific method was to be the experiment aiming for the benefit of mankind. He offered a solution in his utopian work *The New Atlantis* (1623), published posthumously in 1627. The *New Atlantis* presents a vision of scientists of the new generation and their working place in Solomon's House which was to become, during the coming centuries, an intellectual and also a visual rolemodel in the establishment of scientific centres. The universities of the early modern times were still, in many instances, the carriers of conservative, strongly religious and corporate thinking.

Following Francis Bacon, the circles of scientists and philosophers in 17–18th-century Europe cherished the ambitious idea of setting up international research establishments all over Europe. That project has also been called the *diffusion of the light of knowledge*, its motto chosen to be the concept of Solomon's House, conceptualised by Bacon. Indeed, more liberal scientific thought could evolve only in England where the Anglican Church did not impede the furthering of scientific thought, and it is sometimes said that "today's science is of English origin". During the 1640s, Puritan reformers were the leaders of new projects attempting to harness science in the service of social reforms. In their universal educational schemes, the focus was on medicine, chemistry, mechanics, architecture and agriculture. One of the leading figures of this undertaking was Samuel Hartlib, a reformer born in Elbing who focused on Puritan ideas, who had spent some time at Cambridge University and was fascinated by Bacon's New Atlantis idea, whose implementation he considered to be his calling. The Moravian-born Jan Ámos Komenský, also known as Comenius, another great innovator of education of the 17th century, helped to build Hartlib's utopian vision. Hartlib contacted Comenius and invited him to London in 1641, with an aim to jointly work out an all-European educational system based on Comenius' *Pampaedia* or the model for providing universal education (rediscovered only as late as in 1935).

Comenius envisaged the realisation of his ideas in the form of a pansofic educational institution, titled the College of Light. Such a network had to be created all over Europe. Relying to some extent on the vision of Comenius, Robert Boyle and Samuel Hartlib founded a new type of scientific institution, in which the concepts of Bacon's Solomon's House and Comenius's College of Light were followed. The first colleges based on the pansofic principle were set up in London and Oxford in 1645, named the Invisible College. The motto of the Invisible College was "Order and Harmony in Nature". The membership comprised both Royalists and Puritans, among them Henry Oldenburg, Sir Robert Moray, John Evelyn and Christopher Wren. The College made proposals to open new schools and academies, exchange scientific achievements, work out new technologies (from mining to banking), make medical aid available in each county, etc.

The first statesmen to adopt Comenius' vision were Johan Skytte, the Chancellor of the Swedish Kingdom, and his son, Bengt Skytte, the Governor of

Estonia and the First Chancellor of Tartu University. Johan Skytte, a friend of Francis Bacon who respected his views, attempted to follow the vision of the College of Light also in the University of Uppsala: creating an intellectually tolerant atmosphere for teaching and research, and familiarising the teaching staff with the latest scientific thought. In 1659, Bengt Skytte arrived in London to solidify the alliance of Protestant states as the ambassador of the great Swedish royal power. As one of the significant cooperation issues, Skytte intended to develop further Comenius' idea of the pansophic College of Light, offering his own vision of *Collegium Universum*. The idea circulated in London during 1660-1661 and, in turn, gave an additional impetus to the official establishment of the Royal Society of London in 1662.

Bengt Skytte continued to promote his vision of *Collegium Universum*. He realised that a number of talented scientists did not succeed due to lacking conditions for creative work, i.e. eligible privileges and material resources. Firstly, scientists had to be guaranteed freedom in research and access to all sciences. Secondly, Skytte proposed an actual design of the compound facilities where the buildings were connected by way of galleries and courtyards. The entire complex was surrounded by walking promenades and a natural park. That centre would consolidate the talented and gifted people of all nations, referred to as colleagues. In 1667, Bengt Skytte offered his idea to the protestant Margrave of Brandenburg, Friedrich Wilhelm, in order to establish the University of People, Sciences and Arts (*Universitas Brandenburgica Gentium Scientiarum et Artium*). The selected location was to be Tangermünde on the Elbe. The concept of the College of Light also served as a basis for the German philosopher and scientist, Gottlieb Leibniz, who founded the Berlin Academy in 1700, relying on a similar principle.

The actual founder of the University of Tartu was Johan Skytte, the Governor General of Livonia. Regarding the structure of the *Academia Gustaviana*, established in 1632, it is possible to notice the impact of the ideas of Bacon's Solomon's House and Hartlib-Comenius' College of Light. In his opening speech, Johann Skytte said that the doors of the faculties of the new university were open to the rich and the poor, Germans and non-Germans. Not only the noblemen and town citizens but also the poor peasants were supposed to have an opportunity to study at the University. Let God make the nobility understand this. Likewise, Skytte warned the audience against metaphysical speculations prevalent in a number of universities in Western Europe, and recommended that professors keep youth away from scholastic labyrinths. Skytte stressed that while teaching at the University, one should bear in mind the requirements of life and practical usefulness. At the end of his speech he wished the University to be, for those present and for the next generations, a temple of wisdom (Solomon's House – note by the author), a locus of skills, abode of virtues, a castle of arts and the public forum of all kinds of knowledge.

The impact of Bacon's and Comenius' teachings became clearly visible during the period of *Academia Gustavo-Carolina*. Here the world view of Johann

Skytte also played an important role as he was profoundly interested in natural mysticism and the philosophies of the leading representatives of that line – Hermes Trismegistus and Paracelsus. The spirit of the ideas of Bacon and Comenius is distinctly reflected in the seals of the *Academia Gustaviana*. The treatment of the world, pursuant to the philosophy of nature, was also conveyed by some of the professors of Tartu University, e.g., Heinricus Heinius, the professor of law, who relied on Comenius' pansophic ideas, and Georg Gezelius, the professor of Greek and Hebrew, who used the novelty Latin textbook by Comenius, *Janua linguarum reseeata* (1631) in his lectures. The University of Tartu was among the first ones in Europe to start teaching Newton's *Philosophiae naturalis Principia Mathematica*, starting at least from 1693 when Professor Sven Dimberg delivered lectures on the basis of *Principia*.

In the middle of the 18th century, the movement of the *diffusion of the light of knowledge* again became more viable among the circles of radical enlighteners. The focal activists came from among the circle of French physiocrats, i.e., the economists, public figures and scientists like Claude-Adrien Helvétius, Victor Mirabeau, Anne-Robert-Jacques Turgot, Pierre-Samuel Dupont de Nemours and others who founded the Learned Society, *Les Sciences*, in Paris in 1766. Their aim, in cooperation with the English Freemason scientists, was to rebuild the intellectual and visual idea of Solomon's House and the College of Light – an international organisation of scientists and a communication network to implement the educational reforms in the spirit of the Enlightenment era. Victor Mirabeau wrote: "What a pleasant part of power it is to live together with people from all kinds of states, provinces and nationalities; to unite all these different beams of light in this multitude that unites all kinds of knowledge, all feelings, all talents of the world." *De l'Esprit (On the Mind)*, issued by the great figure of French Enlightenment and educational thought, Claude-Adrien Helvétius in 1758, focused on the issues of education, considering people to be equal at birth, not good nor bad but capable of development, susceptible to the influence of the environment. The environment in which the person is brought up determines personality, and it is in the capacity of the educationalist to mould the environment in order to raise new people who will one day help to build up a new and better society. Education can never be totally uniform, yet Helvétius was in favour of state schools where religious studies were to be replaced by morality and ethic studies. His main work on education, *De l'homme, de ses facultés intellectuelles, et de son éducation*, (1772), was published posthumously, explicitly conveying the message to make education attainable to everyone, irrespective of their social stratum, since every human being is capable of learning.

Helvétius died in 1771, and his ideas were carried forward by the astronomer Joseph Jérôme Lalande, according to whose proposal *Les Sciences* was, in 1776, officially reorganised into (the Freemason) Lodge of Scholars *Les Neuf Sœurs* (*Nine Sisters*) located in Paris. *Les Neuf Sœurs*, denoting the nine Antique Muses protecting sciences and arts, had a pyramid as its emblem, symbolising moral

perfection and harmoniously ordered nature. Inside the pyramid there were compasses, and square, and the motto, *FORCE, VÉRITÉ, UNION*. ‘Truth’ and ‘Humanity’, the highest ideals of that Lodge, had to be cherished by each member of the Lodge, irrespective of nationality and creed. The long-term head of the Lodge, the ‘Honourable Master’ Benjamin Franklin referred to the Lodge as the “international party of humanists”.

During the period of 1776–1792, the membership comprised approximately 400 leading scientists, educational figures, and representatives of fine arts from European countries and North-America. This was an extraordinary association of talents who followed Bacon’s idea of Solomon’s House. The most authoritative member of the *Les Neuf Sœurs* Lodge was Voltaire who agreed to join the Lodge a few months prior to his death, so that his famous name would facilitate the advancement of the intellectual endeavours of the Lodge. This unique fraternity of scholars involved a number of influential educational reformers: Benjamin Franklin and Thomas Jefferson in America; Claude-Adrien Helvétius and Marie Jean Antoine Nicolas Caritat Marquis de Condorcet, who later gave a new direction to French education; two leading Italian reformers Jean Valentin Fabroni, who founded the first scientific lyceum in Florence and G. de Santi, who reformed education in Pisa; Peña de Florida in Spain and Antonio de Munibe in the Basque region.

From Russia, the membership of the Lodge comprised Alexander Stroganov and Dmitri Golitsyn, who had already tried to reform the educational system during the time of the Empress Catherine the Great. Here it is worth specifically highlighting the fact that all the tutors of the young Emperor Alexander I and his coterie were the members of the *Les Neuf Sœurs* Lodge, the most influential among them being Frédéric-Césaire de La Harpe, a Swiss and a citizen of the Republic of Geneva. Regarding the circle of the close friends, or the so-called Intimate Committee of Alexander I, the ones who belonged to the *Les Neuf Sœurs* Lodge were Adam Jerzy Czartoryski, Pavel Stroganov and Viktor Kotchubei.

The new school system, worked out on the basis of the educational concept in the *Les Neuf Sœurs* Lodge, was first launched in Poland. The Polish National Committee on Education, established in 1773, was headed by Adam Czartoryski senior who, together with other members thereof, also belonged to the *Les Neuf Sœurs*. Although in 1792, the Constituent Assembly of France postponed the educational reform proposed by the democrat Condorcet, the relevant principles were taken over and implemented in the Russian Empire, by way of the public education reforms of 1803–1804. Thus, the beginning of the 19th century in the Russian Empire marked the building up of one of the most forward-looking educational systems in Europe, whose roots originate from the circle of French physiocrats and the reforms devised by the members of the *Les Neuf Sœurs* Lodge.

The first chapter: The establishment of the Common Welfare and Economic Society of Livonia and the reopening of the University of Tartu

The initial idea to reopen the University of Tartu and to launch the building process dates back to 1799 during the rule of the Emperor Paul I. However, the Emperor soon changed his mind, influenced by the Curonian nobility, and decided in favour of *Academia Petrina* in Mitau (Jelgava in Latvia). Yet, after the assassination of Paul I in early 1801, Alexander I ascended the throne and decided to open the University in Tartu. Based on the new school reform, the University of Tartu became the centre of the Tartu “Educational Circuit”, and, in addition to the University, two upper secondary schools – district and provincial – were set up here. The first rector was elected, a physics professor of French origin, Georg Friedrich Parrot. He had arrived in Livonia in 1795 to work as a tutor and immediately joined the Common Welfare and Economic Society of Livonia, founded in Riga in 1792. However, the Society had not yet started its active operation. Thanks to Parrot’s extraordinary organisational capacity, talent and broad vision, the Society commenced its activities, when during the first five years of operation, Parrot proposed more than 60 scientific discoveries. In 1786, Georg Friedrich Parrot had graduated from Stuttgart University, a high-level institution during the second half of the 18th century, and had thereafter started to work as a tutor in Normandy, France, in the family of the Protestant Count d’Héricy in Fiquainville Castle. Prior to going to Normandy in spring 1786, Parrot spent several months in Paris, working in the library and research cabinets of the French Royal Academy of Sciences. In this period, Parrot’s patron was the leading member of *Les Neuf Sœurs* Lodge and a famous astronomer, Joseph Jérôme Lalande, who introduced Parrot to the famous scientists working in Paris, and, during later years, served as a mental support for him. G. F. Parrot’s *habitus* developed in the context of the circle French naturalists. During his Tartu period he preserved correspondence with his former schoolmate Georges Cuvier, a famous French naturalist, holding the post of the Secretary of the French Institute. Although direct evidence needs to be studied, it is highly probable that Parrot became one of the intellectual leaders who started to build a new scientific centre in the Baltic provinces of the Russian Empire.

In 1800, during the troubled times in connection with the transfer of the University to Mitau (Jelgava), Parrot sent a circular letter to members of the Common Welfare and Economic Society of Livonia and the University Board of Trustees (Curatorium) with a proposal to move the Society from Riga to Tartu, where, together with the University, it would be expedient to create a joint Livonian Academy. He envisaged the merger of the Common Welfare and Economic Society of Livonia and the University as a new scientific centre where studies and scientific work would complement each other and, in addition, the focus would also be on the application of scientific discoveries in society. In his circular letter, Parrot stressed that the establishment of the Livonian Academy in

Tartu would advance this location to be a centre of domestic learning to facilitate the consolidation of the free and independent scientific spirit. Scholars from every field of life would be represented here. Parrot attached importance to mutual scientific contacts in order to circulate ideas, whereas the granting of the status of an honorary member would depend on the number of scientific publications. Likewise, it could be possible to establish a joint scientific library in Tartu, obtain equipment for research in physics, chemistry and mechanics; and compile collections of natural sciences and art. It is obvious that Parrot was instilled with a desire to build an affiliate centre of the Solomon's House network in Tartu, as the local historical climate, considering the memory of the University of the Swedish period, was much more expedient for this than the *Academia Petrina* in Mitau.

The connection between scientific thought and Freemasonry is evident on the seal of the Common Welfare and Economic Society of Livonia and that of the University of Tartu with Minerva and Hermes in the focal place. The Professors of German universities, and the participants in the activities of scientific societies and associations involved a number of members with a Freemasonry background, as the Freemason ideals supported the advancement of science. Freemasons were active carriers and promoters of scientific thought. Yet it is possible to draw another parallel between Tartu University and the Freemason professors of Western European Universities. Regarding the teaching staff of the University of Tartu, medical professors, similarly to other universities, were often represented in Freemason Lodges. This highlights the relevance of the Freemason movement in improving education and health care, and, the Freemasons' philanthropic actions in establishing educational and medical institutions, which has continued to be their priority up to the present.

The chain of events, preceding and following the reopening of the University of Tartu, was actually an extremely tense struggle between world views and ideologies. The Curatorium, comprising the elected representatives of the Estonian and Livonian nobility, wanted the University of Tartu to be managed and financed by the local aristocracy. The launchers of the reopening process of the University belonged the Baltic-German Freemason nobility, whose aim was to achieve the status of *Landesuniversität*, a Baltic provincial university, together with the relevant *Nationalität* or 'nationality' thus closing the University doors to the peasants.

The second chapter: The architectural principles for the Tartu University buildings the park on Toome Hill

In G. F. Parrot's vision, the University was intended to be immediately subordinate to the Emperor and financed by the state; the University had to be open to all social ranks. The new statutes the Tartu University, devised by Parrot, differed from the those of other universities of the Russian Empire in Vilnius, Kharkov, Kazan and Moscow. The Emperor Alexander I approved the statutes

on his birthday, on 12 December 1802, stating that the “city of Tartu is the best choice for a University town and this is where the temple of sciences has to be founded and made to flourish – so that the Russian Emperor would take this University under his special protection and care. This University would marvellously broaden human knowledge in our country and teach the young people to serve their Motherland.” Pursuant to G. F. Parrot’s proposal, Friedrich Maximilian von Klinger, a representative of German pre-romanticism, one of the members of the School of Sturm und Drang (*Storm and Stress*) was nominated the curator of the Tartu Educational Circuit, remaining at this position during 1803–1817. Georg Friedrich Parrot’s clear vision of the future development of the University and his superb organisational capacity were crowned by his success in negotiating good economic conditions for the University of Tartu. The annual budget of the University was only 400 roubles less than that of the large Moscow University and four times more than those of the universities of Vilnius, Kazan and Kharkov, founded during the same period. Likewise, the salaries of the professors here were a few times higher and the living conditions better than at other universities. In addition, the Emperor Alexander I generously donated many books to the Tartu University, and Parrot obtained the best laboratories for the University, with the most up-to-date equipment and, following the latest scientific achievements, the famous Fraunhofer refractor for the observatory.

G. F. Parrot ‘symbolic capital’ enabled him to become a close friend and adviser of the Emperor Alexander I. Thus he managed to carry out his scientific and educational visions in the fight in the field where the opponents were the Baltic-German curators with their understanding of the principles how to rule the University.

Concerning the moulding of the intellectual atmosphere of the reopened Tartu University, a great role was to be played by a circle of liberally minded professors, gathered around G. F. Parrot, forming a certain intellectual fraternity bearing the name *Ephesische Kirche* or the *Ephesus Church*, whereas Parrot himself did not belong to any of the local Freemason Lodges. The design of G. F. Parrot’s personal seal, his public speeches and correspondence provide a good overview of the spiritual and intellectual orientation of the *Ephesus Church*. This is not merely a random combination of words, but bears within it a profound pantheist perception of life and a scientific world view. Since ancient times, Ephesus had been a leading scientific and religious centre in Asia Minor, where a school in the vicinity of the Artemis Temple was set up by Apollonius. The fact that this significant city of the ancient era was chosen as a synonym for creating the University of Tartu is a wish to create the eminently powerful intellectual capital of Europe. The University of Tartu became one of the branches of the centre in Paris to shed *the light of knowledge* to the surrounding regions, especially to the Russian Empire. As a model for his ‘Church’, Parrot used Voltaire’s ‘Church’ that comprised a circle of French enlighteners who had gathered around Voltaire, Helvétius and other philosophers, i.e. men of letters, scientists and other intellectuals to implement radical ideas of the Enlightenment

by way of joint efforts. On the one hand, Voltaire's 'Church' was an aggregate of ideas, on the other hand – it symbolised endeavour, movement, correspondence and diffusion of ideas. The personal seal of G. F. Parrot depicts a compass, measuring-rod, and above this, the inscribed writing *VERITAS*, which were also the symbols of the *Ephesus Church*. During his youth, Georg Friedrich Parrot had written down his meaning of life: "The truth is your friend – at least this is what I want to believe. I consider myself a person who would be wrong only in good will, yet who, in his research is always aiming at the search of Truth. And this title "Friend of Truth" – is sufficient to find shelter from all kind of biting censorship or satire."

G. F. Parrot as the author of the ideas for the basis the architectural principles in building the Tartu University edifices

"Construction, tree planting committee, repair works, reforms, school committee, lectures, experiments, fire-fighting institutions, Society and writing – they are all dancing a great waltz in my head and will soon drive me crazy" – this is what Parrot wrote in 1820 to his trustworthy fellow thinker Karl Gottlob Sonntag, Superintendent General of Livonia. In the treatments of the history of architecture in Estonia, the honour of designing and constructing the complex of buildings for Tartu University traditionally has been granted only to one man – Johann Wilhelm Krause, yet in the interest of historical truth, it is needful to somewhat revise this standpoint. The actual process indicates that the man to devise the entire architectural concept of the University was Parrot, who wanted to build a new scientific research area on Toome Hill, pursuant to the visual models of Solomon's House, proposed already by Bacon, and the ideas of Bengt Skytte's *Collegium Universum*. Aiming at the realisation of his visions, Parrot invited his acquaintance, Johann Wilhelm Krause, to be the architect of the University, although Krause had not obtained an architectural qualification.

In March 1803, Krause completed the initial designs of university buildings and introduced them to Parrot and the University Council. Based on the jointly discussed designs, Parrot wrote a letter to the Emperor Alexander I, providing him with an overview of the University's future facilities. The main building was to be built on the site of the former St Mary's Church, on a beautiful street with relatively little traffic, being the best place found for this purpose in Dorpat (Tartu). It was also located in the immediate vicinity of the ruins of the Cathedral. Regarding the architecture of the main building, it was attempted to make the style of the building express elegance, grandeur and usefulness. The building did not need to be a very large one, yet it was expected to be in accord with the dignity of the object. The columnar portico was to be in the Doric order. The big auditorium, or *aula maxima*, was meant for the public events of the University. In conformity with its purpose, it was to be located in the middle of

the building, elevating through two storeys. It had a columnar gallery in the Ionian order and two entrances from the main stairway. In addition to the main building, the University needed four additional buildings: the clinic, anatomical theatre, library and observatory. All of those four buildings were to be located on the hill in the vicinity of the Cathedral which towered above the town. Toome Hill was further designed to be the main place of the University.

The clinic and the anatomical theatre buildings were erected for medicine, surgery and hygiene related activities, meaning the therapeutic health care clinic. The compounds of the former military barracks were intended to be utilised in order to create those departments at lower costs. The University Council expected to make that institution an example of cleanliness and hygiene. The anatomical theatre was separated from the clinic to avoid infections brought into the clinic due to the bad smell of dead bodies. The anatomical theatre could be located on the southern edge of the bastion and the external side of the anatomical theatre was to be distinguished and eye-catching so as to make people forget, as much as possible, about the odour associated with anatomy.

The observatory and the library were designed to be accommodated in the ruins of the old Gothic Cathedral. The walls of this beautiful and large church, as well as the substantial supporting pillars within, were almost intact at that time. The large towers and the choir part had been fully preserved. Aiming at the integrity of the idea, the architect designed a necessary stairway in the nave part, in order to build a church at this place – an idea that could be implemented by the future generations if they wanted one and the same building to comprise the heavens of the astronomer, the moral person (Deistic world view) and the man of letters. Until then, the nave part of the church would remain in the condition of the current moment, offering a lonely spectator a view of the gorgeous portico in the most exquisite Gothic style.

According to Georg Friedrich Parrot's initial vision, it would be essential to create a park around the academic edifices, to achieve an integral whole. The higher ground area, the edges of which were beautifully intersected by the former citadel embankments, would create an indispensable atmosphere; there was nothing else needed but only to plant some trees to make the spot more attractive. Groups of trees were expected to provide the patients, professors, students of the clinic and all town inhabitants with pleasant promenading opportunities and, primarily, some shade and freshness that could otherwise only be found several miles away from the town. This aspect seemed to be of relevance for the University Council. Not only the enjoyment of life, the morals of young people were of great significance for the University Council; needing recreation, young people would otherwise be tempted to look for it in deviant paths. In Parrot's words, Toome Hill was a "temple of wisdom, with its exterior sides altered into a Temple of Nature" – this would affect young people's imagination in a benevolent way and would also inspire future generations to obtain education. Indeed, Toome Hill evolved into one of the first public urban parks in Estonia.

Such a concept – a park open to the citizens – is evidence of the first signs of democratisation in society.

The cornerstone for the University main building was placed on 15 September 1805, and the ceremony was conducted as a Freemason ritual, participated in by nearly all of the academic family and the patrons of the University from among the Baltic German noblemen. 1809 marks the completion of the main building, and that of *Aula maxima*, a ceremonial hall, with 28 Ionic order columns designed in the peristyle manner, accommodating the life-size portrait of Alexander I, painted by Franz Gerhard von Kügelgen in 1803. That allegorical painting depicted Alexander I as a high priest sacrificing in the “Temple of Humanity”. The author of the carefully chosen motifs and the composition of that painting had supposedly been Georg Friedrich Parrot. Alexander was standing between two sacrificial vessels and his figure brought to mind Apollo with Minerva in the background pointing to a plaque with the word *HUMANITATI*.

The design of the frontispieces, on the gable of the façade of the main building, included the initials of Alexander I, placed within a laurel wreath, with palm leaves as a symbol of peace around it. On the rear façade, the mask of Phoebus Apollo, lay in a beam of light. The use of that emblem referred back to Comenius’ College of Light and to the idea of his work *Via Lucis*, symbolically tying the main building with the spirit of *Academia Gustaviana* of the Swedish period, and with the design of the then seal. A similar mask, with Apollo in a beam of light can also be observed in the decor of other universities of the Enlightenment period, e.g. in the complex of the University of Virginia, designed by Thomas Jefferson. Likewise, Th. Jefferson was also a member of the *Les Neuf Sœurs* Lodge, and in 1779, he introduced the “*Bill for the more General Diffusion of Knowledge*” and commenced preparations to establish the University of Virginia in Charlottesville. Jefferson’s new University of Virginia conception planned as an “academic village” was ready by 1810. In accordance with his clear vision avoided the accommodation of the whole University with its faculties large building, since his opinion was that “large buildings are always bleak, inconvenient, dangerous sources of infection were fire safety measures are hard to carry out. In addition such overcrowded environment tends to have a negative impact on the young people when they are cramped in one building.” Western historians of architecture and primarily David Watkin have considered the ground plan of the Baroque Chateau Marly of Louis XIV a source of inspiration for Thomas Jefferson in the process of creating the plan of the University of Virginia. At the same time historians keep wondering why this French Baroque edifice of the age of absolutism inspired Jefferson, a convinced republican. It may be appropriate here to emphasize the essential idea and its visual conception of King Solomon’s Temple that had been circulating in the European intellectual circles since the years of Frances Bacon. Supported by the principles of *Les Neuf Sœurs*, Thomas Jefferson’s endeavour was to construct “an academic village” in the bosom of nature with an emphasis placed on the

education of a humane, ethical and moral personality in an atmosphere of a democratic spirit between academics and students.

The cornerstone of the University of Virginia was laid on 16 October 1817, and the pavilion-like “academic village” became the new model for future university campuses. In Jefferson’s architectural concept, ‘science’ and ‘virtues’ had to be consolidated under the cupola of the Rotunda and open to the Virginian landscape where studious youth could walk between the colonnades together with their professors. The new University had to be governed by absolute harmony and the intellectual freedom of the *Seeker for Truth*. There was a Rotunda – the main building to represent the authority of Nature and Reason and to replace a traditional university church in the complex. The University of Virginia was the first American secular university where the studies involved natural sciences, law and medicine to a full extent. Likewise, the University of Virginia was under the protection of Minerva, this being also reflected in the symbols of the University.

The second festive ceremony took place in 1806, in connection with the completion of the University Library in the choir part of the Dome Cathedral. The noteworthy issue is the use of capitals, decorated with palm leaves, on the buttresses of the Library. On the initial blueprint, the palm-leaved buttresses were also to decorate the adjacent hall of the University church. Usually, the palm-leave motif is a symbol of peace, however, in 18th century iconography it refers to the analogy with the Freemason King Solomon’s Temple. The Solomon’s Temple was an important architectural symbol as early as in the 17th century, both in the theoretical as well as the visual sense, denoting the analogue of the Heavenly Jerusalem on Earth. Yet in the 18th century, the context and meaning of Solomon’s Temple changed. Umberto Eco has referred to the Masonic ideas of rebuilding cathedrals and abbeys as the new carriers of the vision of the Enlightenment, striving towards tolerance in religious issues and peace among religious faiths, as building the so-called “intellectual temples of humanity”. Yet the ruling body of the University did not rush to convert the nave part of the quondam Dome Cathedral into an active church, leaving this, in Parrot’s words, “to the future generations if they want one”. The architectural concept of the Universities of Tartu and Virginia, built during the same period, reflects the messages of the Enlightenment era, those of secularisation, humanity and intellectual freedom. The architectural environments of both universities convey similar sources of ideas, originating from the profound tradition of European scientific thought and the legacy of the *Les Neuf Sœurs* Lodge.

The third chapter: The Department of Economics, Technology, Forestry and Architecture of Tartu University as an introducer of Enlightenment ideas for improvement

The third chapter focuses on the activities of the Department of Economics, Forestry, Technology and Architecture, set up at the University of Tartu, structured pursuant to the goals formulated by G. F. Parrot in the statutes of the Common Welfare and Economic Society of Livonia. The first Professor to hold the Chair of the Department was Johann Wilhelm Krause. In 1813 the Society was transferred from Riga to Tartu where it received a strong impetus in its activity. Co-operation between the Society and the University turned out to be fruitful when the University researchers got involved in research for the benefit of the Society. G. F. Parrot had orientated the Society to the goals of the French physiocrats and Société d'Agriculture of Paris to introduce the latest scientific methods into agriculture. The scientific level of the Society's publications and the Society's productivity were held in high esteem among the European specialists of agriculture in the first half of the 19th century. In 1814, the printed publication of the Society issued proposals on improving the dwelling houses of Livonian peasants. Parrot and Krause had also commented on this subject.

When Professor Krause placed orders for new literature, the University Library received numerous valuable books in the field of architecture, construction, landscape architecture and the latest French and German architectural albums reflecting new technologies, building materials and theories of architecture. Tartu University was in close and active communication with the West European network, especially with French scientific thought and culture. Its French orientation in the first two decades of the 19th century is not surprising, bearing in mind the fact that G. F. Parrot espoused radical French Enlightenment ideas. Logically, therefore, French ideas of architecture enjoyed similar popularity in Tartu. It should be added that it was thanks to G. F. Parrot and F. M. von Klinger that the University managed to obtain generous governmental funding to buy necessary scientific literature for its Library.

The fourth chapter: The reform of Alexander I in construction: the model façades in the Russian Empire and their visual sources

The reform of Alexander I in construction: the model façades in the Russian Empire and their visual sources. At the beginning of the 19th century the obligation to have model façades in private buildings in the cities of the Russian Empire was decreed; this was one of the most extensive actions during the period when Neo-Classicism predominated in architecture. The standardized façades have mostly been seen as a hindrance to the development of architecture, and the

decree that stipulated their use as interference of the central government in the cultural space of the Baltic provinces.

In 1804 Claude-Nicolas Ledoux succeeded in publishing the first part of his treatise, *L'Architecture Considérée sous le Rapport de l'Art, des Mœurs et de la Législation*. This was one of the first publications to link a social text and architectural examples. It is a noteworthy fact that the first part of the treatise, which contained designs, was dedicated to the Russian Emperor Alexander I, stating that "All peoples say to Nordic Alexander: you are the person who intends to adopt a social system that will come to the rescue of the humanness of men!" The treatise comprised plans of the new industrial ideal city Chaux, which were an extension of an earlier design of the town of salt workers of Arc-et-Senans, which had been executed. The ideal city of Chaux still represented the idea of Absolutist Kingdom, which would be exercised on the spot by the director of the factory who was to be appointed by the governor of regal power in the settlement. Secondly, the plan of the ideal city was developed as a complete living environment with administrative offices, workshops, shops and housing estates.

Ledoux did not demand social equality in the spirit of the French Revolution, but ethical equality and social order. His utopia was a typical reflection of the development of the enlightened society in the late 18th century, where the wellbeing of the society was to be achieved under the physiocrats' rule through hygiene, morals, aesthetics, pedagogy and economy. Likewise, Ledoux's aim was to have a better functioning organization of urban space, where the new industrial area with its advanced industry was placed in the centre of a regular city, thus corresponding to the idea of the 'Panopticon'. This was an attempt to achieve a complete set of improvements, on whose basis the utopian social order was to be reflected in architecture. Ledoux did not express the social hierarchy of people through the stately façades of the buildings, because, for instance, there was not much difference between the appearance of houses of the rich and the poor: the difference lay only in size and the so-called "symbolic character". The construction of all houses was designed 'as if' on the basis of equal rights, whereby the architect had to express the rules of co-existence in accordance with the social contract.

The Russian architectural historian Igor' Grabar' has even called Ledoux the Father of the Empire style in the period of Alexander I. The Empire style of Alexander was characterized by the architectural elements and techniques borrowed from the work of Ledoux, as well as the symbolism, ties with poetry and propagandist features of the treatise by Ledoux discussed above. This perfectly suited Alexander I whose first period in power, when he tried to conduct social reforms in the Russian Empire has been deemed liberal. In this period much attention was paid to school reform, medicine and the improvement of the living environment. These reforms confirm Alexander I's interest in pursuing the social-utopian ideas of the enlightened monarchy, having been widely spreading in Europe in the second half of the 18th century.

In the architectural policy of Alexander I a significant step was taken in 1809: the decree of making standard façades in private buildings mandatory across Russia was issued. It was based on the sets of model façades published in 1809–12. In 1809 the first two sets with samples of 100 façade types were issued. The author of 50 façade samples in the 1st Album of collections of model façades and some samples in the 2nd Album was William Hastie, known in Russia as Vasily Geste, an architect and town planner, who had an outstanding career in the following decades. His architectural designs were based on the examples of Robert Adam and the town planning principles of New Town in Edinburgh. William Hastie was a leading town planner in 1809 when the Emperor Alexander I established the requirement for standard façades in the country. The measure, as a part of the Enlightenment program, was meant to improve the general exterior appearance and well-being of the towns. This step had been preceded by a similar process in Scotland half a century before. Now, William Hastie worked out the examples of model façades for the first two Albums, based on the façades of public edifices designed by Robert Adam. He also used the samples of *Vitruvius Scoticus*.

Vasily Geste and Luigi Rusca can be considered the authors of 50 façade examples in the 2nd Album of collections of model façades since the models created by both architects served as the basis for the standard fences and gates as well. In 1811 a set of 62 model fences and gates was published; this is called the fifth set. In 1812 the 3rd and 4th parts were published, which included 125 façade samples by Vassili Stasov, who followed the examples of C.-N. Ledoux. Albums 3rd and 4th contained the most popular types of the first and second parts, as well as new model façades for multifunctional buildings.

Henri Lefebvre has highlighted an important thought: the completion of the construction of a monumental space offers every creator or social member of this space a feeling that they participate in the shaping of the social system of the society. This is setting a collective example, in which we can also find an in-built ideological program of the power of the state over the individual.

This message is conveyed by the four sets of standard façades as well: samples of façades have been placed in the sets in the random order and without commentaries, on the pages the drawings of the façades of one-, two- or three-storey buildings can alternately be found, and in almost all façades certain details of construction and décor are repeated. Some Russian architectural historians have also admitted that the sets of façades of 1809–12 can be considered exceptional, as the architectural designs of the façades had not been sketched on the basis of social differentiation. However, both the earlier and later sets of standard façades issued in the Russian Empire had been arranged in a strict hierarchy and supplied with instructions and commentaries for the respective target group.

The Russian Empire was built on a strict social hierarchy, where all estates had been made dependent on state policy and converted to be its tools. The tsarist ideology was supported by the urban space with its buildings where the broad-

based institution of the police was in the monitoring function. During the whole of the 18th century and the first half of the 19th century the absolutist state was the customer who ordered most buildings and, therefore, such extensive interference into construction activities became possible, culminating in issuing the decree on obligatory standard façades in private buildings across Russia. Through urban space, people's ethical and aesthetic education in the spirit of the Western European enlightenment ideas was supposed to take place, and the regularly planned and orderly urban space was expected to express the idea of aesthetic equality, where every element was placed into a complete system: city-planning – city ensemble – the building – the façade of the building and elements of the façade (apertures and décor). In practice, this meant strengthening of the central government's power all over Russia.

The construction of the urban space of Tartu in the initial half on the 19th century on the basis of the model façades of the Russian Empire

The general neo-classicist look of Tartu mainly developed during the first half of the 19th century when the neo-classical University complex, numerous public buildings and private houses appeared. Tartu was proud to be called a pearl of neo-classicist architecture of the Baltics during the 19th century and the initial half of the 20th century. Thanks to the rebirth of the University of Tartu, a remarkable rise in the activity of the life of the local community developed. The reopened University attracted a noticeable number of gentry from the surrounding areas. As a result, the nobles built their mansions here. Although Riga was the capital city of the province, the majority of the Livonian nobility preferred to spend their winters in Tartu. The noblemen's residences were erected around Town Hall Square and its vicinity. The establishment of model façades brought about a great change in the organisation of construction activity in the town. The imperial decree of 1810 made it obligatory to construct all private houses in provincial and county towns of the Russian Empire with the model façades. The albums depicting the recommended façades were available at the police depotements. Albums I and II reached the police chief of Tartu in 1811.

In 1814 two master builders for the town were appointed: Johann Nicolaus Friedrich Lange, a master mason, and Georg Friedrich Wilhelm Geist, a master carpenter. They followed the instructions of 1814 and started demanding stricter surveillance in accordance with the established standards. The instruction of 10 points placed several responsibilities on the town's master builders from which the following ones are of some interest for our topic.

For a moment let us discuss how the University dealt with the issue of standard façades. Namely, the University construction board was quite independent in its decisions, as Toome Hill, the University's basis construction area belonged to the University, not to the town. The archives have preserved the

minutes of the board's meeting on September 8, 1811 when the topic was whether the standard façades were mandatory for the University. The board drew a conclusion that the regulations concerning the standard façades were in force within the bounds of provincial and county towns, but did not apply to the University areas. An agreement was reached to employ standard façades in the dwellings out of the University area to be built for the University academics and employees, e.g. the gardener of the Botanical Garden, the organist of the University Church, the astronomer, etc.

It is noteworthy that although the standard façade regulations were in force until the middle of the century, through inertia the impact of the reform was reflected in the Tartu architecture up to the initial decades of the 20th century. We know that among 824 dwellings in 1831 one third had a standard façade. One may ask what model façades were considered preferable in Tartu. The statistical evidence gives the first prize to model No. 39 (Album I), chosen 102 times, leaving the second place to models No. 24 (Album I), No. 86, 88 and No. 99 (Album II) preferred in 100 cases together.

During the first half of the 19th century, a city ensemble of neo-classicist buildings developed in Tartu, which had no counterpart in the whole of the Baltic region. The façades of private buildings followed the example of certain architectural designs: an odd number of windows in the front façade, a cornice below the windows, a cornice between the stories, a protruding central part, which had pilasters and a triangular pediment with a dentil ornament above, and a motif of a thermal window on it. In practice, the accordance of the building with the given façade samples and the right proportions of the building were strictly observed, drop siding was required in wooden buildings and the adjacent buildings were also demanded to have a standard façade. The street façade had to be connected into a whole by gates and fences.

To attain an imaginable picture of old Tartu, pieces of graphic art of the 19th century and photos of the initial half of the 20th century have been applied to restore the vistas of the streets. It is known that the stately masonry houses surrounding Town Hall Square were erected after the Great Fire of 1775 in a few decades. The property around the square was owned by nobles, town councillors and merchants. The buildings on the lots behind the Town Hall existed before the reform of the standard façades. They can be seen on a photo from the beginning of the 20th century, exhibiting a strongly emphasized horizontal accent expressed with the help of the cornices between the stories, rustic work of the ground floor and mouldings below the windows. The stately building of The Common Welfare and Economic Society of Livonia was standing immediately behind the Town Hall. The central axis of the long house was marked with six pilasters with Composite capitals divided into two groups, with a wider window between them. The centre of this façade was dominated by a dentil-ornamented triangular gable with the motif of a classicist thermal window. The wall of the ground floor and the second floor was decorated with acanthus-leaf ornament in stucco niches, so

characteristic of the architecture of old Tartu. But the apertures had no decoration. Moulding decorated the wall under the ground floor windows.

The properties on Rüütli Street belonged mainly to the merchants and artisans. A lithograph by Georg Friedrich Schlater of the mid-19th century presents a sight of Rüütli Street towards Town Hall Square. It is clearly visible that the frontal façades of the houses standing on the street front had a doorless row of windows. We can conclude once again that a simple row of windows made it considerably easier to maintain the so-called rhythm of the wall elements and harmonize the frontal façades to shape a whole.

In the vicinity of the University main building an attentive walker notices two stone walls facing each other across Ülikooli Street, next to Tõnissoni Square of today. These walls with their ponderous rustic work and wall-arcade correspond to models Nos. 18 or 48 of Album V devoted to fences and gates. At present, this kind of a stone wall has survived on Lai Street, standing among few witnesses of the employment of the ideas of the French visionary Neo-Classicism and true *ledoux* spirit in the town space of an Estonian town. We remember that C.-N. Ledoux frequently made use of ponderous rustic masonry in his arcades which decorated buildings and stone fences.

The reader's attention should, in addition, be drawn to the neo-classicist front doors of old Tartu. During that period, folding doors with rich neo-classicist ornament dominated, excelling in their level of artistry. In a group of certain folding doors it is easy to notice similar composition elements, since they depict urns and Etruscan-style vases standing on pedestal. Both sides of the doors expressed the elements of classical columnar structure, namely the base, the fluted shaft, the capital and the entablature. Their elements of décor included the urns, the Etruscan vases, the rosettes, the meander motif and the blazing star. In a situation in which the government had strictly prescribed even the elements of the home's façade, the people were happy to enjoy their limited freedom and decorate their home doors with symbols, and composition had a deeper meaning for the spiritual aspirations of the people of the 19th century living behind those doors.

During the 2nd half of the 20th century, the view dominating in the architectural history of Estonia expressed the standpoint that the establishment of standard façades was solely an interference of the government of the Russian Empire in the local Baltic German building tradition. According to this opinion, the neo-classical model façades did not reach the required artistic level. Moreover, the standard façades were considered dull and unifying samples to be strictly followed in a monotonous way. However, the discussion above has presented a strong argument against this by demonstrating that the social philosophical Enlightenment movement found its expression in neo-classical architecture. Certainly, the ways how reforms were carried out in the Russian Empire were far from being democratic; however, their effects can be admired even two centuries later as is the case with Neo-Classicism.

Here, among the Nordic countries, we often look at how things have developed, are developing or will be developing in Western Europe. What can we see when we look at the blocks of houses of West-European cities, especially British cities Edinburgh or Bath of the late 18th century? It is Neo-Classicism, very similar to our Neo-Classicism at that. Today it may seem paradoxical that from East via St Petersburg the urban architecture in the territory of Estonia got linked to the most innovative ideas in Europe and that in the Russian Empire an attempt was made to extensively implement a pan-European social-utopian idea in architecture in the spirit of the Enlightenment.

As a conclusion it is necessary to state once again the view that the reform establishing Neo-Classicist standard principles in architecture for this part of Europe was a part of all-European Enlightenment and improvement process spreading from the mid-18th century. On the basis of Bourdieu's theory of cultural fields it is possible to explain the mechanism how Ledoux' social-utopian ideas and British Neo-Classicist visual examples met in St Petersburg where in William Hastie's mind a project to improve the appearance of the Empire evolved and was realized by a decree of the Emperor Alexander I. It may seem paradoxical that thus Tartu accepted the Enlightenment ideas in architecture via St Petersburg.

CURRICULUM VITAE

Epi Tohvri

Sünniaeg ja koht: 12. 03. 1970, Tartu
Kodakondsus: Eesti
Töökoht: Tallinna Tehnikaülikooli Tartu Kolledž, lektor
Kontakt: tel. 620 4808; *e-mail: epi.tohvri@ttu.ee*
Haridus: Tartu Ülikool, 1997, B.A.; Tartu Ülikool, 2002, M.A.; doktoriõpe Tartu Ülikool, 2002–2009, s. h. 2005. a. St Andrews Ülikoolis

Teaduslik tegevus

Peamised uurimisvaldkonnad: Valgustusajastu ideedeajalugu ja mõju arhitektuurikultuurile ning maastikukujundusele.

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid:

- a) Epi Tohvri. The Enlightenment and Standard Façades in Tartu. – Centropa, 2010, No. 1;
- b) Epi Tohvri. *Philantrophini* mõju Eesti pargikunstile. – Park looduses ja kunstis. Peatoim. J. Maiste, M. Külvik. Tartu: Eesti Maaülikool, 2009, lk. 36–49;
- c) Epi Tohvri. Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2008, 1–2,(17), 56–86;
- d) Epi Tohvri. 18. sajandi teise poole Šoti valgustusliku arhitektuuri ideedest, nende retseptioonist Vene keisrikojas ning baltisaksa kultuuriruumis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2006, 3 (15), 96–116;
- e) Epi Tohvri. Ehitusmeistrist arhitektiks – G. F. W. Geist Tartu linnaruumi kujundajana 19. sajandi esimesel poolel. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2004, 3–4 (13), 50–77;
- f) Epi Tohvri. „Liivimaa taluelamute parendamisest“. „Ueber verbesserung Livl. Bauerwohnungen“. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal. Koost. J. Maiste, K. Polli, M. Raisma. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, 383–406.

Muu teaduslik organisatsiooniline tegevus: Eesti Kunstiteadlaste Ühingu liige

CURRICULUM VITAE

Epi Tohvri

Date and place of birth: 12th March 1970, Tartu
Citizenship: Estonian
Working place: Tallinn University of Technology Tartu College,
lecturer
Contact: Phone 620 4808; e-mail: epi.tohvri@ttu.ee
Education: University of Tartu, 1997, B.A.; University of Tartu,
2002, M.A.; PhD student 2002–2009, University of
Tartu and 2005 University of St Andrews

Research activity

Main interests of research: The history of the Enlightenment ideas and their impact on the architecture and environment.

Publications connected with the thesis:

- a) Epi Tohvri. The Enlightenment and Standard Façades in Tartu. – Centropa, 2010, No. 1;
- b) Epi Tohvri. *Philantrophini* mõju Eesti pargikunstile [The impact of *Philantrophin* on park design in Estonia]. – Park looduses ja kunstis (Park in Nature and Art), Gen. ed. J. Maiste, M. Külvik. Tartu: Eesti Maaülikool, 2009, lk. 36–49;
- c) Epi Tohvri. Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses [About the Expression of Masonic Ideas in the Estonian Architecture Scene in the Late 18th and Early 19th Centuries]. – Kunstiteaduslikke Uurimusi (Studies on Art and Architecture), 2008, 1–2,(17), 56–86;
- d) Epi Tohvri. 18. sajandi teise poole Šoti valgustusliku arhitektuuri ideedest, nende retseptioonist Vene keisrikojas ning baltisaksa kultuuriruumis [A Glimpse of the Ideas of Scottish Enlightenment Architecture, Their Reception at the Tsar’s Court and in the Baltic German Cultural Area]. – Kunstiteaduslikke Uurimusi (Studies on Art and Architecture), 2006, 3 (15), 96–116;
- e) Epi Tohvri. Ehitusmeistrist arhitektiks – G. F. W. Geist Tartu linnaruumi kujundajana 19. sajandi esimesel poolel [From master builder to architect – G. F. W. Geist as a designer of Tartu urban space in the first half of the 19th Century]. – Kunstiteaduslikke Uurimusi (Studies on Art and Architecture), 2004, 3–4 (13), 50–77;
- f) Epi Tohvri. Epi Tohvri. „Liivimaa taluelamute parendamisest“. „Ueber verbesserung Livl. Bauerwohnungen“. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal. Als Architekt in Livland. Koost. J. Maiste, K. Polli, M. Raisma. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, 383–406.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍāavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.